1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағықызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Н.Ы.Айтымбетов
Л.Н. Тоқтарбекова (жауапты редактор)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный редактор)
А. Сагикызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Н.И.Айтымбетов
Л.Н. Токтарбекова (ответственный редактор)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
eISSN 2959-7544 (Online)

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ

Адам әлемі

ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ

Том 28 · № 1(107)·2026

Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет

Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Лекторский В.А. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
https://adamalemijournal.com

© Filosofia, saiasattanu jäne dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesı, 28
https://adamalemijournal.com

АДАМ ӘЛЕМІ

Том 28, № 1(107) 2026

Мазмұны • Содержание

*Философия: қазіргі және тарихи контекст **
Философия: современная и историческая контекстуальность

Nosov Yu. HUMANITY HISTORY CLASSIFICATION IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF HUMAN CULTURAL EVOLUTION 3

Әбікенов Ж., Сыздықова М., Базарбай Ж. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДИНАМИКАСЫ 13

Күмісходжаев Е.С. Ержанова А. БИЛІКТІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 29

Мустафин Р.Н., Сайлау К.С., Барлыбаева Г.Г. ТЮРКО-КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ: ПРОБЛЕМА ВИРТУАЛИЗАЦИИ БЫТИЯ И СОХРАНЕНИЕ ДУХОВНОЙ САМОСТИ 39

Ботакараев Б.К., Моллақанағатұлы С., Шылмамбетов С.Т., Қыпшақбаев Н.А. РУХАНИ ҚАУІПСІЗДІК ФЕНОМЕНІ ЖӘНЕ ЯСАУИ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ АДАМ ТӘРБИЕСІ КОНЦЕПЦИЯСЫ 52

Nurnazarov P., Berdimuratova A.K. THE CONCEPT OF VALUE IN SOCIO-PHILOSOPHICAL DISCOURSE: ETYMOLOGICAL FOUNDATIONS AND TRANSFORMATIONS 61

*Саясат және саяси мәселелер * Политика и политические проблемы*

Сейтахметова Н.Л., Жандосова Ш.М. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНІҢ САЯСИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРЫ КОНТЕКСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ МОРАЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ 71

Заирова А.Б., Байтлеуов А.С., Толеп А.М. НОВАЯ АРХИТЕКТУРА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ: МАСЛИХАТЫ И ПАРТИИ ПОСЛЕ УПРАЗДНЕНИЯ СЕНАТА 79

Burkitbayev Zh., Kaya A. PECULIARITIES OF NATIONAL IDENTITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: A POLITICAL SCIENCE ANALYSIS 94

Сарсенбеков Ж.А., Монтаев А.Б., Турекулова Ж.Е. АВРААМ КЕЛІСІМДЕРІ ЖӘНЕ ТАЯУ ШЫҒЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР 101

Давлетбаева Ж.Ж., Бекіш Ұ.А., Загребин А.В. ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ СОВЕТОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ 113

Дюзденбаева Р.О., Иватова Л.М., Нурмагамбетов А.А., Тажибаев Р.Х. ФОРМИРОВАНИЕ ИМИДЖА ГОССЛУЖАЩЕГО В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕНДЕНЦИИ И ВЫЗОВЫ 123

*Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер **
Религиоведческие и исламоведческие исследования

Zatov K.A., Adaikhan A.K., Zhaxybayeva A. ROLE OF THE FUNDAMENTAL VALUE PRINCIPLES OF ISLAM IN THE CULTURAL AND CIVILIZATIONAL OF THE KAZAKH PEOPLE 137

Сатершинов Б.М., Шағырбай А.Д., Мейманхожа Н.Р., Жүнісбаев Ш.Д., Анафина Н.К. ҚОЖА АХМЕТ ЙАСАУИ ІЛІМІ ЖӘНЕ ИСЛАМ ДІНІНІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНА ЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 151

Қасымхан Қ., Қасабекова Е.Қ., Kenzheakhmet N. МИҒРАЖ МҰҒЖИЗАСЫ: ТҮРКІ ҚОЛЖАЗБА МҰРАСЫ НЕГІЗІНДЕ РУХАНИ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТАЛДАУ 161

Жұбанышов А.Ш., Каупенбаева С.М., Мадалиева Ж.Қ., Жаркимбаева Д.Б. ҚАЗАҚ АЙТЫСЫНДАҒЫ «ДІН» ДИСКУРСЫ: ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ РЕТТЕУДІҢ МӘДЕНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ 178

*Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар * Юбилеи. Даты. События*

Социология как Жизнь 190

Памяти Великого философа 193

IRSTI 13.07.25 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).906

CULTURAL EVOLUTION: AN ALTERNATIVE TIMELINE OF HUMANITY

Y. Nosov

ABSTRACT

Modern humanities scholarship offers a wide range of approaches to the periodization and interpretation of the historical development of humankind. These approaches can generally be divided into two main directions. The first includes theories based on the idea of linear and progressive historical development, reflected in the works of Auguste Comte, Herbert Spencer, and Karl Marx. The second direction consists of non-linear interpretations of the historical process, presented in the works of Nikolai Yakovlevich Danilevsky, Konstantin Nikolaevich Leontiev, Arnold Joseph Toynbee, and Oswald Spengler. These scholars interpret the development of civilizations as a complex, multi-variant, and often cyclical process. Both approaches possess considerable explanatory potential, yet each also has certain limitations. This article proposes an alternative approach to understanding the historical process based on the theory of human cultural evolution. The proposed framework does not reject earlier theoretical models but rather seeks to integrate and expand upon their key ideas. Within this concept, three successive stages of historical development are identified. The first stage — the two-wave stage — is associated with the formation of oral speech and the dominance of visual perception in the transmission of information. The second stage — the two-dimensional stage — is connected with the emergence of writing and the spread of textual communication. The third stage — the binary-machine stage — is characterized by the development of digital technologies and the emergence of various digital assistants. The article analyzes the key features of each of these stages and compares them according to several criteria, including the political and legal structure of society, the socio-economic system, the sphere of culture and art, and the development of science, education, and enlightenment. In conclusion, it is emphasized that the theory of cultural evolution in human history can serve as a valuable analytical framework for scholars and cultural figures seeking to understand contemporary global transformations and to identify possible ways of addressing the pressing challenges facing humanity.

Key words: Human Cultural Evolution, History of Humanity, Civilization, Imaginative Thinking, External Long-Term Memory, Artificial Intelligence, Historical Education.

Boris Yeltsin Presidential Library, Moscow, Russia

Author-correspondent:
Nosov Y., nosov@prlib.ru

Citation: Nosov Y. Cultural Evolution: an Alternative Timeline of Humanity // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. No.1 (107). – P. 3-12.

Мәдени эволюция: адамзаттың балама хронологиясы

Аңдатпа. Қазіргі гуманитарлық ғылым адамзат тарихының дамуын кезеңдерге бөлудің және түсіндірудің әртүрлі тәсілдерін ұсынады. Оларды шартты түрде екі негізгі бағытқа бөлуге болады. Бірінші бағыт тарихтың үздіксіз және бірізді дамуы туралы түсінікке негізделген прогресс теорияларына сүйенеді. Мұндай көзқарас Огюст Конт, Герберт Спенсер және Карл Маркс еңбектерінде көрініс тапқан. Екінші бағыт тарихи үдерісті сызықтық емес тұрғыдан түсіндіреді және Николай Яковлевич Данилевский, Константин Николаевич Леонтьев, Арнольд Джозеф Тойнби және Освальд Шпенглердің еңбектерінде ұсынылған. Бұл ғалымдар өркениеттердің дамуын күрделі, көпнұсқалы және кей жағдайда циклдік сипаттағы үдеріс ретінде қарастырады. Аталған екі бағыттың да түсіндіру мүмкіндігі жоғары болғанымен, олардың белгілі бір шектеулері де бар. Осы мақалада адамзат тарихын түсіндірудің балама тәсілі ретінде адамның мәдени эволюциясы теориясына негізделген көзқарас ұсынылады. Ұсынылып отырған тәсіл бұрынғы теорияларды жоққа шығармайды, керісінше олардың негізгі идеяларын біріктіріп, толықтыруды көздейді. Бұл тұжырымдама аясында адамзат дамуының үш кезеңі ажыратылады. Бірінші кезең — екітолқынды кезең — ауызша сөйлеудің қалыптасуымен және ақпаратты қабылдауда көру қабілетінің басымдығымен байланысты. Екінші кезең — екіөлшемді кезең — жазудың пайда болуы және мәтіндік коммуникацияның кең таралуымен сипатталады. Үшінші кезең — бинарлық-машиналық кезең — цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және әртүрлі цифрлық ассистенттердің пайда болуымен ерекшеленеді. Мақалада аталған кезеңдердің әрқайсысының негізгі ерекшеліктері талданып, оларды бірнеше өлшем бойынша салыстырмалы түрде қарастыру жүзеге асырылады: саяси-құқықтық құрылым, әлеуметтік-экономикалық жүйе, мәдениет пен өнер

саласы, сондай-ақ ғылым, білім беру және ағартушылықтың дамуы. Қорытынды бөлімде адамзат тарихының мәдени эволюциясы теориясы қазіргі жаһандық өзгерістерді түсіндіруде және адамзат алдында тұрған өзекті мәселелерді шешу жолдарын анықтауда зерттеушілер мен мәдениет қайраткерлері үшін маңызды талдау құралы бола алатыны атап өтіледі.

Түйін сөздер: мәдени эволюция, адамзат тарихы, өркениет, бейнелі ойлау, сыртқы ұзақ мерзімді жады, жасанды интеллект, тарихи білім беру.

Культурная эволюция: альтернативная хронология человечества

Аннотация. Современная гуманитарная наука предлагает различные подходы к периодизации и объяснению исторического развития человечества. Условно их можно разделить на два основных направления. Первое объединяет концепции, основанные на представлении о поступательном и последовательном развитии истории, характерном для теорий прогресса, сформулированных в трудах Огюста Конта, Герберта Спенсера и Карла Маркса. Второе направление включает нелинейные интерпретации исторического процесса, представленные в работах Николая Яковлевича Данилевского, Константина Николаевича Леонтьева, Арнольда Джозефа Тойнби и Освальда Шпенглера, которые рассматривают развитие цивилизаций как сложный, многовариантный и нередко циклический процесс. Оба подхода обладают значительным объяснительным потенциалом, однако имеют и определённые ограничения. В данной статье предлагается альтернативный способ интерпретации исторического процесса, основанный на концепции культурной эволюции человека. Предложенный подход не отвергает существующие теоретические модели, а стремится объединить и дополнить их ключевые положения. В рамках данной концепции выделяются три последовательных этапа исторического развития. Первый этап — двухволновой — связан с формированием устной речи и доминированием зрительного восприятия в процессе передачи информации. Второй этап — двухмерный — обусловлен возникновением письменности и распространением текстовой формы коммуникации. Третий этап — бинарно-машинный — характеризуется развитием цифровых технологий и появлением различных цифровых ассистентов. В статье рассматриваются основные характеристики каждого из указанных этапов, а также проводится их сравнительный анализ по ряду критериев: политико-правовая организация общества, социально-экономическая система, сфера культуры и искусства, а также развитие науки, образования и просвещения. В заключении подчеркивается, что теория культурной эволюции истории человечества может выступать полезным аналитическим инструментом для исследователей и деятелей культуры при осмыслении современных глобальных трансформаций и поиске путей решения актуальных проблем человечества.

Ключевые слова: культурная эволюция, история человечества, цивилизация, образное мышление, внешняя долговременная память, искусственный интеллект, историческое образование.

Introduction

A view of the history of humankind from the standpoint of cultural studies and the challenges of the present day requires a certain rethinking of generally accepted concepts. The entire history of humanity is inseparably connected with anthropogenesis (evolution) - both the evolution of *Homo sapiens* as such, and the evolution of his principal organ, the brain, along with figurative thinking (the fundamental human capacity, the instrument that impels action). This history begins at the moment when the human being, alongside instincts, began to employ in his conscious, figurative activity for the achievement of goals an external long-term memory - one not connected with instincts and not characteristic of the animal world.

This memory originated with the emergence of oral speech, enabling the description of images, their transmission among people, the stimulation of actions, their coordination and planning, including the determination of the timing of actions (man began to plan for the future). Long-term memory began to take shape within the tribe, clan, and community - through traditions, legends, cave paintings, the making and use of objects and tools of daily life, and so forth. This, in turn, became the basis for the emergence of peoples with their own languages, cultures, and worldviews. Later, with the advent of writing, the preservation of images became systematic and enduring, which constituted the next foundation for the rise of social institutions, including institutions of culture (libraries, museums, archives, theaters, and others). In this process, the human being became the summit of evolution and began actively transforming nature. A manifold increase of population took place, and the history of humanity began to form.

The aim of our research is to delineate the contours of a new classification of the history of humanity in the context of the theory of Human Cultural Evolution - a classification based on key changes exerting a profound influence on the development of society. It is assumed that precisely the cumulative, creative activity of the

human being, involving all the senses and drawing upon the entirety of humanity's accumulated knowledge, is the driving force behind radical transformations in humanity history. The application of the proposed theory of Human Cultural Evolution in historical education, as well as in diverse fields of science and technology, will enable humanity to respond more adequately to the challenges of the present day.

Methodology

The methodological foundation of this research is based on an interdisciplinary synthesis of philosophy of history, cultural studies, evolutionary anthropology, communication theory, and systems analysis. The central objective of the study is to substantiate the classification of humanity history within the framework of the Theory of Human Cultural Evolution and to demonstrate its explanatory and integrative potential in comparison with existing linear and nonlinear models.

General Theoretical Framework

The research proceeds from the premise that any classification of humanity history must rely on a fundamental and universal criterion capable of explaining large-scale transformations across political, socioeconomic, cultural, and intellectual spheres. Existing approaches often emphasize one dominant factor—economic (Marxist theory), spiritual (Jaspers' Axial Age), civilizational identity (Danilevsky, Toynbee), or technological communication (McLuhan). While analytically valuable, such approaches tend to remain partial.

The present study adopts as its core analytical principle the concept of external long-term memory as the key driver of human cultural development. External long-term memory is understood as socially organized mechanisms for preserving, transmitting, and accumulating knowledge beyond the limits of individual biological memory. This concept allows us to identify structural shifts that reshape not only communication systems but also institutional, political, and economic formations. Thus, the methodology is built upon the assumption that qualitative transformations in the forms of external memory constitute turning points in humanity history.

Comparative-Historical Analysis

A comparative-historical method is employed to examine major theories of historical development and to position the proposed classification within the broader intellectual tradition. Linear models (theories of progress, socio-economic formations) are analyzed in terms of their explanatory logic and their understanding of causality. Nonlinear and civilizational models are examined with regard to their treatment of plurality, cycles, and cultural uniqueness.

Through systematic comparison, the research identifies both the strengths and the limitations of these approaches. The comparative analysis does not aim at refutation but at integration. It demonstrates that linear models successfully describe internal structural evolution within particular stages, while nonlinear models capture diversity and civilizational specificity. However, neither type sufficiently explains the fundamental transitions that redefine the overall architecture of human society. This comparative stage of research serves as a methodological justification for introducing a new classification principle grounded in communicative and cognitive transformations.

Evolutionary and Anthropological Perspective

The methodology incorporates insights from evolutionary anthropology and cognitive science. Human development is considered not solely as biological evolution but as a process of cultural accumulation facilitated by symbolic systems.

The emergence of oral speech represents a radical transformation in human cognitive capacity, enabling abstract representation, collective planning, and intergenerational transmission of knowledge. Writing further expands memory capacity by detaching information from immediate presence and enabling institutionalized knowledge storage. The digital-binary system marks a new threshold, where memory becomes machinic, exponentially scalable, and globally networked. This evolutionary perspective allows us to interpret historical epochs as stages in the expansion of cognitive and communicative infrastructure rather than merely as economic or political formations.

Structural-Functional Analysis

Structural-functional analysis is applied to

examine how each stage of Human Cultural Evolution affects: political-legal organization; socioeconomic systems; cultural production and artistic forms; science, education, and enlightenment institutions.

At each stage, dominant forms of external memory generate corresponding institutional structures. For example, oral cultures rely on kinship-based authority and customary law; literate societies develop bureaucratic states and codified legal systems; digital societies foster network governance, transnational corporations, and algorithmic regulation. This approach allows the research to trace systemic correlations between communicative technologies and social organization without reducing one sphere to another.

Systems and Stage Modeling

The classification is constructed through stage modeling. A stage is defined not simply as a chronological period but as a relatively stable configuration of communicative, cognitive, and institutional structures.

The criteria for distinguishing stages include: The dominant form of external long-term memory; The scale and speed of information transmission; The degree of institutional complexity; The global demographic and geopolitical configuration; The level of interaction with the natural environment.

On this basis, three stages are identified: The Two-wave Stage (oral speech and sensory communication); The Two-dimensional Stage (writing and planar inscription); The Binary-machinery Stage (digital computation and binary encoding).

The transitions between stages are conceptualized as nonlinear accelerations triggered by technological-cognitive breakthroughs.

Interdisciplinary Synthesis

The research methodology deliberately transcends disciplinary boundaries. Philosophical reflection provides conceptual clarity; historical analysis offers empirical grounding; communication theory explains media transformations; systems theory ensures structural coherence; and cultural studies interpret symbolic production.

Such synthesis is necessary because the phenomenon under investigation—humanity history as cultural evolution—cannot be adequately explained within a single disciplinary framework.

Analytical Principles

Several analytical principles guide the research: Principle of integration: The new classification supplements rather than rejects existing models. Principle of universality: The chosen criterion must apply across civilizations and cultural contexts. Principle of structural causality: Transformations are explained through systemic reconfiguration rather than isolated events. Principle of continuity and coexistence: Stages do not completely replace one another; elements of earlier stages persist and interact within later ones.

Limitations and Scope

The methodology recognizes certain limitations. The proposed classification simplifies complex historical realities in order to construct a coherent explanatory model. It does not deny regional diversity or civilizational plurality. Instead, it seeks to identify macro-structural patterns underlying this diversity. Moreover, chronological boundaries between stages are approximate rather than rigid. The emphasis is placed on qualitative transformations rather than precise dating.

Practical Applicability

Finally, the methodology is oriented toward practical applicability. By conceptualizing contemporary global transformations as part of the Binary-machinery Stage, the research provides a framework for interpreting digitalization, artificial intelligence, globalization, and polycentric geopolitics as structurally interconnected phenomena. This methodological approach allows scholars, educators, and policymakers to better understand long-term trajectories and to formulate strategies responsive to current civilizational challenges.

In summary, the methodology of this study is grounded in interdisciplinary synthesis, comparative-historical analysis, evolutionary anthropology, structural-functional examination, and stage modeling. By identifying transformations in external long-term memory as the primary criterion of historical classification, the research establishes a universal explanatory framework capable of integrating technological,

cultural, political, and socioeconomic dimensions of humanity history.

Review of Major Existing Classifications

Let us consider the commonly accepted and well-established approaches to the classification of stages in human development, noting their intersections and contradictions. At present, a significant number of classifications of the historical process have been developed, which may be conventionally divided into two categories - linear and nonlinear.

In the first case, human society is viewed as moving forward sequentially, through the increasing complexity of social and state institutions. One example of such a classification is the theory of progress developed in the 19th century by A. Comte [1] and H. Spencer [2]. According to them, humanity is constantly advancing, reaching ever-greater heights of civilization. The theory of progress is closely tied to the Eurocentric worldview characteristic of that era. Its shortcomings include neglect of the uneven nature of human development, as well as the existence of periods of regression and stagnation.

Perhaps the most thoroughly elaborated linear interpretation of human history is the theory of class struggle and the materialist conception of history advanced by K. Marx and F. Engels [3]. This theory is based on the idea that society develops through successive socio-economic stages, each defined by specific relations of production and modes of production. The transition to a new stage occurs when existing relations of production begin to obstruct the development of productive forces. The theory emphasizes the economy as the foundation while overlooking the significance of other spheres of human life - the superstructure. Although influential, this framework was developed in the mid-19th century, and today the structures of modern economies and societies no longer fully correspond to it.

Among non-linear theories, civilizational approaches hold a special place. They reject the notion of a single path of development for humanity and instead focus on the trajectories of distinct local civilizations. Representatives of this perspective include N. Danilevsky [4], K. Leontiev [5], O. Spengler [6] and A. Toynbee [7]. With certain qualifications, L. Gumilev's theory of ethnogenesis can also be placed in this category [8]. These theories identify a number of civilizations, each passing through a cycle from emergence to flourishing and eventual decline - hence, the absence of "eternal civilizations." A key achievement of this group of theories is the overcoming of Eurocentric bias in historical analysis (especially evident in Danilevsky's theory of cultural-historical types), along with their emphasis on the specific features of various cultures (technological, spiritual, socio-economic, and others). A. Toynbee's concept of the "challenge-and-response" dynamic also deserves special mention: in his view, a civilization endures only as long as it can adequately respond to challenges - whether historical or environmental.

Another significant nonlinear framework is K. Jaspers' theory of the Axial Age [9]. He identifies several stages in humanity history: the prehistoric era; the rise of the great cultures of antiquity (Sumerian-Babylonian, Egyptian, Indian, Chinese); and the age of technology. His main emphasis, however, is on the "Axial Age" - the period between 800 and 200 BCE, when philosophy emerged and spiritual movements developed. According to Jaspers, this marked the transition from irrational to rational thought, which shaped the worldview of modern humanity. Yet the historical process was far more complex than Jaspers' concept allows, and his framework focuses exclusively on the spiritual dimension while giving little attention to material factors.

Postmodernist theories also deserve mention. They reject the possibility of identifying universal laws of development, emphasizing instead the multiplicity of historical trajectories, subjective interpretations, and personal evaluations of the past.

Similar ideas appear in ethnographic and cultural studies. In the 19th century, the ethnologist A. Bastian [10], consistent with the Eurocentric worldview, distinguished three types of cultures - primitive, intermediate, and advanced - depending on the level of technological and social development. In the 1920s, the relativist school began to take shape, with its foundations laid by F. Boas [11]. He developed the concept

of cultural relativity, asserting that each culture is unique, must be understood within its own context, and achieves excellence in specific areas of human activity.

Cultural studies also offer stage-based approaches. According to one such model, human culture passed through the following stages: the primitive (the emergence of culture); the archaic (the cultures of ancient societies up to the 5th century CE); the pre-industrial (the culture of the Middle Ages, 6th–14th centuries); the industrial (the cultures of the Renaissance and Reformation of the 15th–16th centuries and the Early Modern period of the 17th–early 20th centuries); and the post-industrial (the contemporary culture of the 20th–21st centuries) [12]. However, this scheme does not explain the causes of transition between stages, but merely registers milestones. An original contribution was made by D. K. Feibleman [13], who distinguished the following types of culture: pre-primitive, primitive, military, religious, civilizational, scientific, and post-scientific. He classified the first four as "initial" and the latter three as "advanced." Within his framework, cultural types do not necessarily follow a strict sequence and may appear in different orders. In practice, however, cultures are more complex, combining elements of several types simultaneously.

Attention should also be given to M. McLuhan's theory [14], which bases cultural classification on modes of communication that shape human perception of the world. He identifies four stages: oral culture; writing; print; and the emergence of radio and television. McLuhan emphasizes the formation of civilizations only with the advent of writing, the shaping of national consciousness through print, and the acceleration of globalization with the appearance of radio and television.

Finally, some scholars today distinguish three global cultural types (sometimes referred to as cultural codes): the pre-literate, sometimes called traditional; the literate, based on book culture; and the screen-based, currently in formation [15]. This scheme, however, does not address the underlying reasons for transitions between types.

Almost all existing systems share certain shortcomings. They are either insufficiently universal, or they neglect periods of regression and stagnation. Moreover, explanations for transitions between stages are often absent or are reduced to narrower economic, social, political, or technological causes, rather than grounded in fundamental principles of human and societal development.

Outlines of a New Classification and the Characteristics of Stages of Human Cultural Evolution

Taking into account the shortcomings of existing theoretical approaches, we propose an original classification of humanity history, intended to serve as a foundation for the further structuring and systematization of diverse fields of knowledge. Such a framework will make it possible to respond to the challenges of the modern era in a timely and adequate manner. This classification was first presented by the author during the discussion *"Cultural Exchange as a Factor of International Stability"*, held at the St. Petersburg Economic Forum on June 20, 2025, under the auspices of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation [16]. The proposed approach received both support and lively discussion among the participants and the wider audience.

Our classification is based on distinguishing of three Stages of Human Cultural Evolution:

The First Stage began more than 50,000 years ago (its precise point of origin remains unknown) with the emergence of oral speech. Since interaction at this stage was primarily mediated by two senses — vision and hearing — necessary for the perception of two types of waves, light and sound, we will conditionally refer to this stage as the "Two-wave Stage".

The Second Stage began approximately 6,000 years ago. Because writing always appears on a flat medium—papyrus, birch bark, paper, and so forth—and a plane has two dimensions, we will conditionally call this stage the "Two-dimensional Stage".

The Third Stage began around 200 years ago with the invention of the electromagnetic telegraph in the early 1830s by the Russian scientist P. I. Schilling, followed by S. Morse's development of the telegraph code and the application of these discoveries for the instantaneous transmission of

information over long distances in the mid-19th century. With the adoption of the binary numeral system (an ideal mathematical language capable of describing any process and perfectly suited to machine processing) in human activity, humanity entered a new stage. We will conditionally call this the "Binary-machinery Stage".

The proposed by the author classification can be presented in the form of the following table:

Table 1 - Humanity history classification in the context of the theory of Human Cultural Evolution

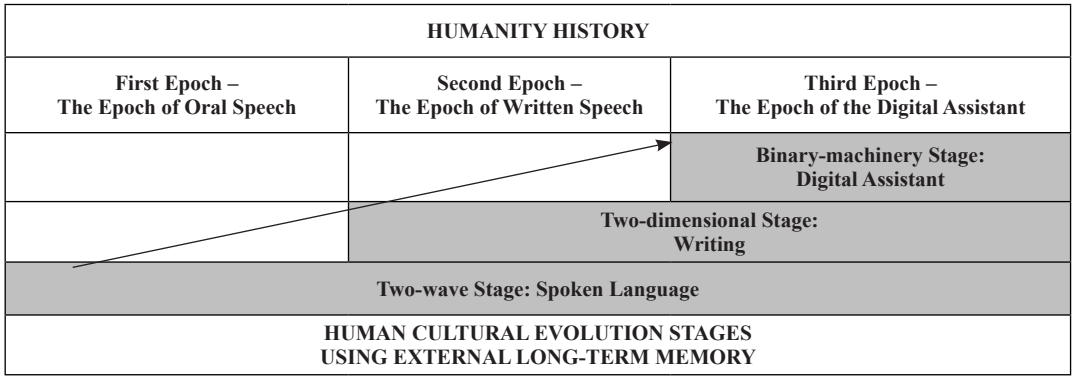

Extended characteristics of cultural stages may also be presented in the following table:

Table 02 - Stages of Human Cultural Evolution and their characteristics

Types of Characteristics	**Stages of Human Cultural Evolution**		
	First Stage — Two-Wave Stage	**Second Stage — Two-Dimensional Stage**	**Third Stage — Binary–Machinery Stage**
Characteristics of the first significant event (trigger) of the Human Cultural Evolution Stage	Exchange of information among people through the senses (primarily vision and hearing) by means of oral speech; thus, languages emerged.	In addition to oral speech, writing on surfaces began to be used, including numerical signs of the sexagesimal and decimal systems for agricultural and trade purposes, as well as alphabets of languages.	In addition to oral and written speech, the use of computing machines began (the transmission of binary code over distance) — digital assistants.
	The beginning of settlement and the mastering of continents.	The appearance of numerical systems in Sumerian, Egyptian, and Indus civilizations.	The invention of Morse code, the telegraph, and the teletype; large-scale migration between continents.
Quantitative and other global characteristics of humanity at the Human Cultural Evolution Stage	It started more than 50,000 years ago.	It started about 6,000 years ago.	It started about 200 years ago.
	Initial population: about 2 million people.	Initial population: up to 20 million people.	Initial population: about 2 billion people.
	Population growth during the stage: tenfold	.Population growth during the stage: hundredfold.	Population growth during the stage: fourfold.
	The emergence of society. The Earth was inhabited primarily by isolated groups (hundreds of small societies).	The establishment of society. The emergence of numerous states, the formation of global colonial empires (dozens of civilizations).	The globalization of society. Multiplicity of states, the rise of global industrial and financial corporations, and the emergence of a polycentric world (a handful of civilizations).

Characteristics of external long-term memory	Existed in unstable form through legends, myths, oral traditions, and cave paintings.	Relatively stable, but the speed and scale of information transfer were limited.	Long-term storage of vast volumes of information and their instantaneous transmission.
Characteristics in terms of interaction with the environment and humanitarian values	Utilization of the natural environment.	Industrial exploitation of the environment.	Transformation of the environment. The weight of human-made objects has surpassed the biomass of the planet.
	Mutual assistance within kin, tribe, or people.	Development of social institutions within states.	Development of international social institutions.

It should be noted that the classification based on the Theory of Human Cultural Evolution does not contradict any of the existing models, which in one way or another are more particular in scope and describe narrower aspects of human development (technological, informational, socio-economic, and so forth). On the contrary, in the author's view, it may serve as a foundational framework, one that confirms and complements each one of them.

Conclusion

The developed theory of Human Cultural Evolution and the Classification of Humanity History based upon it possesses a certain potential in the field of historical education. On the one hand, it offers simplicity of perception and exposition; on the other, it provides a universal framework for explaining causal relationships across various spheres of human activity. It can be applied in educational and outreach processes at different levels, for people of all ages and categories.

This Classification enables the stage of a new knowledge within an interdisciplinary approach - at the intersection of philosophy, cultural studies, history, biology, physics, and other disciplines. It makes it possible to present the development of humanity in a convenient and illustrative scheme, which, first, establishes basic ideas and concepts, and second, on this foundation, allows individuals to uncover their own potential.

In the second half of the twentieth century, a bipolar world system took shape, with each pole representing its own civilizational values. After its collapse, there was an attempt to form a unipolar system - and some political theorists hastily proclaimed the "end of history" (Fukuyama, 2004). Today, however, one observes the emergence of a polycentric world. At the same time, attempts are being made to preserve the colonial system in a new format, which provokes conflicts between peoples and states.

This leads to the conclusion that, in the middle of the Third Stage, we are witnessing a kind of "civilizational review" - an assessment of what different civilizations can offer the world and what developmental goals they pursue. Those civilizations will endure which are the most culturally developed and which are capable of creating and embedding proper images based on universal human values. With each successive Stage, humanity has advanced in the humanization of society as the basis for cohesion and survival in the face of any challenges. Overcoming neocolonialism and the ability to build a harmonious society founded upon the recognition of mutual interests are indispensable qualities for a civilization that will demonstrate a new level of humanization and lead the movement toward the next Human Cultural Evolution Stage.

The greatest prospects for successful development belong to those civilizations which have not only mastered the competent use of knowledge but also, earlier than other cultures, learned to apply it for the common good, to show tolerance and understanding, and at the same time to defend their own values. Institutions of culture (archives, libraries, museums, and theaters), which safeguard cultural images, provide access to them, and disseminate knowledge, play a special role in the development of local civilizations and humanity as a whole. Today, efforts continue to construct negative images of various countries in the context of economic competition, which contributes to international instability. Counteraction to this requires, among other things, raising the level of cultural literacy in working with information sources, improving

the quality of public education, and cultivating constructive images in consciousness aimed at preserving the traditional spiritual and moral values of peoples.

The Fundamentals of the State Policy of the Russian Federation in the Field of Historical Education, approved by Presidential Decree No. 314 of May 8, 2024, states: *"Russia is a great country with a centuries-long history, a civilization-state that has united the Russian and many other peoples of Eurasia into a single cultural and historical community and has made an enormous contribution to global development*." Respect for one's own history, its glorification and exaltation, is a distinctive feature of all mature states.

All three Human Cultural Evolution Stages continue to co-exist, to interact, to evolve, and to influence all spheres of social life and culture. Analyzing the historical process through the lens of the proposed theory of Human Cultural Evolution, one may reasonably suppose that humanity today finds itself somewhere in the middle of the Third Stage. It was precisely in the middle of earlier epochs that turning points occurred, affecting all spheres of society and laying the foundations for a new spiral of rapid development. Understanding and adopting the Theory of Human Cultural Evolution and the classification of humanity history based on it will allow scholars and cultural figures to address their tasks more effectively, including those in the field of historical education.

References

1 Конт О. Курс положительной философии: в 6 т. / пер. с фр. С. Е. Савича. – СПб.: Э. К. Гартье и Ко, 1900.

2 Спенсер Г. Основные начала / пер. с англ. – СПб.: Л. Ф. Пантелеев, 1897.

3 Маркс К. Капитал: критика политической экономии / пер. с нем. – СПб., 1872–1896. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/1645716 (the date of referring: 15.07.2025).

4 Данилевский Н. Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – СПб.: Обществ. польза, 1871. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/820604 (the date of referring: 15.07.2025).

5 Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. – М.: Имп. о-во истории и древностей Рос. при Моск. ун-те, 1876. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/820683 (the date of referring: 15.07.2025).

6 Шпенглер О. Закат Европы / пер. с нем. – М.: Искусство, 1993.

7 Тойнби А. Постижение истории: сборник / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/906141 (the date of referring: 15.07.2025).

8 Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.

9 Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. – М.: Республика, 1991.

10 Bastian A. Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung. – Leipzig: O. Wigand, 1860.

11 Boas F. The Mind of Primitive Man. – N.Y.: Macmillan, 1911.

12 Руденко А. М. (2023). Культурология: учебник. М.: ИНФРА-М.

13 Фейблман Д. Типы культуры / пер. с англ. С. И. Левиковой, Л. А. Мостовой // Антология исследований культуры. – Т. 1. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С. 203–224.

14 Маклюэн М. Галактика Гутенберга: сотворение человека печатной культуры / пер. с англ. А. Юдина. – Киев: Ника-центр, 2003.

15 Барт Р. Система моды: статьи по семиотике культуры / пер. с фр. С. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003.

16 Носов Ю. С. Выступление на Петербургском международном экономическом форуме в рамках дискуссии «Культурный обмен как фактор международной стабильности», 20 июня 2025 года (видеозапись). – 2025. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/2049369 (the date of referring: 15.07.2025).

Transliteration

1 Kont O. Kurs polozhitel'noj filosofii: v 6 t. / per. s fr. S. E. Savicha [Course of Positive Philosophy: in 6 vols.]. – SPb.: Je. K. Gart'e i Ko, 1900. (in Russ)

2 Spenser G. Osnovnye nachala / per. s angl. [First Principles]. – SPb.: L. F. Panteleev, 1897. (in Russ)

3 Marks K. Kapital: kritika politicheskoj jekonomii / per. s nem. [Capital: A Critique of Political Economy]. – SPb., 1872–1896. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/1645716 (the date of referring: 15.07.2025). (in Russ)

4 Danilevskij N. Ja. Rossija i Evropa: vzgljad na kul'turnye i politicheskie otnoshenija slavjanskogo mira k germano-romanskomu [Russia and Europe: A View on the Cultural and Political Relations of the Slavic World to the Romano-Germanic World]. – SPb.: Obshhestv. pol'za, 1871. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/820604 (the date of referring: 15.07.2025). (in Russ)

5 Leont'ev K. N. Vizantizm i slavjanstvo [Byzantinism and Slavdom]. – M.: Imp. o-vo istorii i drevnostej Ros. pri Mosk. un-te, 1876. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/820683 (the date of referring: 15.07.2025). (in Russ)

6 Shpengler O. Zakat Evropy / per. s nem. [The Decline of the West]. – M.: Iskusstvo, 1993. (in Russ)

7 Tojnbi A. Postizhenie istorii: sbornik / per. s angl. [A Study of History]. – M.: Progress, 1991. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/906141 (the date of referring: 15.07.2025). (in Russ)

8 Gumilev L. N. Jetnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and the Biosphere of the Earth]. – L.: Izd-vo LGU, 1989. (in Russ)

9 Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii / per. s nem. [The Meaning and Purpose of History]. – M.: Respublika, 1991. (in Russ)

10 Bastian A. Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung [Man in History. Toward the Foundation of a Psychological Worldview]. – Leipzig: O. Wigand, 1860. (in Germ)

11 Boas F. The Mind of Primitive Man. – N.Y.: Macmillan, 1911. (in Eng)

12 Rudenko A. M. Kul'turologija: uchebnik [Cultural Studies: Textbook]. – M.: INFRA-M, 2023. (in Russ)

13 Fejblman D. Tipy kul'tury / per. s angl. S. I. Levikovoj, L. A. Mostovoj [Types of Culture] // Antologija issledovanij kul'tury [Anthology of Cultural Studies]. – T. 1. – SPb.: Universitetskaja kniga, 1997. – S. 203–224. (in Russ)

14 Makljujen M. Galaktika Gutenberga: sotvorenie cheloveka pechatnoj kul'tury / per. s angl. A. Judina [The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man]. – Kiev: Nika-centr, 2003. (in Russ)

15 Bart R. Sistema mody: stat'i po semiotike kul'tury / per. s fr. S. Zenkina [The Fashion System: Articles on the Semiotics of Culture]. – M.: Izd-vo im. Sabashnikovyh, 2003. (in Russ)

16 Nosov Ju. S. Vystuplenie na Peterburgskom mezhdunarodnom jekonomicheskom forume v ramkah diskussii «Kul'turnyj obmen kak faktor mezhdunarodnoj stabil'nosti», 20 ijunja 2025 goda (videozapis') [Speech at the St. Petersburg International Economic Forum as Part of the Discussion "Cultural Exchange as a Factor of International Stability", June 20, 2025 (video recording)]. – 2025. // [Electronic source] URL: https://www.prlib.ru/item/2049369 (the date of referring: 15.07.2025). (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Yury Nosov	Boris Yeltsin Presidential Library, Moscow, Russia, email: nosov@prlib.ru
Юрий Станиславович Носов	Борис Ельцин атындағы Президенттік кітапхана, Мәскеу, Ресей, email: nosov@prlib.ru
Юрий Станиславович Носов	Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина, Москва, Россия, email: nosov@prlib.ru

ҒТАХР 13.17.65 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).702

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДИНАМИКАСЫ

[1]Ж. Әбікенов, [1]М.Сыздықова, [2]Ж. Базарбай

АҢДАТПА

Зерттеуде Қазақстанның оңтүстік өңірлері тұрғындарының дәстүрлі құндылықтарды бағалауы, дәстүрлі құндылықтар өзгерістерін зерттеу, мәдени құндылықтарға қатысты туындайтын қоғамдық өмір мәселелері мен әлеуметтік шиеленісу факторлары, мәдени құндылықтарға деген тұрақты түсініктері анықталады.

Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтық үдерістерінің өзара әрекеттесуі аксиологиялық тұрғыдан талданып, жаһандану мен технологиялық даму жағдайында қоғамдағы мәдени трансформациялар мәдениеттің жойылуы ретінде емес, құндылықтар жүйесінің жаңа заман талабына бейімделуі ретінде қарастырылады.

Зерттеуде пәнаралық зерттеу әдістері пайдаланылды. Теориялық талдаумен қатар, эмпирикалық деректер ауқымды онлайн-сауалнама және сапалық фокус-топтық сұхбаттар арқылы жинақталды. Бұл тәсіл қоғамның дәстүрлі құндылықтарға деген тұрақты түсініктерін объективті бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде дәстүрлі құндылықтар айтарлықтай трансформацияға ұшырағанымен, олар әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуші негізгі институттардың бірі болып қала береді. Қоғам тарапынан кейбір жасанды немесе жаңадан пайда болған дәстүрлер қажетсіз деп танылғанымен, іргелі дәстүрлі құндылықтар ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты тірегі ретінде жоғары бағаланады.

Қазіргі қазақстандық қоғамның үйлесімді дамуы заманауи инновацияларды қабылдай отырып, ұлттық мәдени мұраны сақтаудың теңдестірілген моделін қажет етеді. Бұл зерттеу дәстүрлі құндылықтардың қоғамдағы бейімделу әлеуетін және әлеуметтік институттарды қалыптастырудағы рөлін тереңірек түсінуге үлес қосады.

Түйін сөздер: мәдениет, құндылық, инновация, фактор, мәдени зерттеу.

[1] Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Казақстан

Корреспондент автор: Базарбай Ж., jbazarbay@gmail.com

Сілтеме: Әбікенов Ж., Сыздықова М., Базарбай Ж. Қазіргі қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың әлеуметтік динамикасы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 13-28.

Social Dynamics in Traditional Values in Modern Society

Abstract. The study examines the assessment of traditional values by residents of the southern regions of Kazakhstan, as well as the study of changes in these values, the problems of public life and social tensions related to cultural values, and the identification of stable understandings of these values.

The interaction between traditional and innovative value systems in the southern regions of Kazakhstan is analyzed through an axiological lens, and cultural changes in society in the context of globalization and technological advancement are seen not as a destruction of culture, but rather as an adaptation of the value system to meet the demands of the modern era.

Interdisciplinary research methods were used in this study. In addition to theoretical analysis, empirical data was collected through a large-scale online survey and qualitative focus group interviews, which allowed for an objective assessment of society's stable understandings of traditional values.

The results of the study indicate that, although traditional values have undergone significant changes in the southern regions of Kazakhstan, they continue to be one of the main pillars of social stability. While some artificial or emerging traditions may be recognized as unnecessary by society, fundamental traditional values are highly valued as a key component in preserving national identity.

A balanced approach to the development of modern Kazakhstan requires a model that preserves the country's cultural heritage while incorporating modern innovations. This research contributes to a better understanding of how traditional values adapt to society and shape social institutions.

Key words: Culture, Values, Innovation, Factors, Cultural Research.

Социальная динамика в традиционных ценности в современном обществе

Аннотация. В исследовании рассматривается оценка традиционных ценностей жителями южных регионов Казахстана, изучаются изменения традиционных ценностей, проблемы общественной жизни и социальные противоречия, возникающие в связи с культурными ценностями, а также выявляются устойчивые представления о культурных ценностях.

Взаимодействие традиционных и инновационных ценностных процессов в южных регионах Казахстана анализируется с аксиологической точки зрения, а культурные трансформации в обществе в контексте глобализации и технологического развития рассматриваются не как разрушение культуры, а как адаптация системы ценностей к требованиям новой эпохи.

В исследовании использованы междисциплинарные методы. Помимо теоретического анализа, эмпирические данные были собраны посредством масштабного онлайн-опроса и качественных фокус-групповых интервью. Такой подход позволил объективно оценить устойчивые представления общества о традиционных ценностях.

Результаты исследования показывают, что, несмотря на значительные трансформации традиционных ценностей в южных регионах Казахстана, они остаются одним из главных институтов, обеспечивающих социальную стабильность. Хотя некоторые искусственные или вновь возникающие традиции признаются обществом как ненужные, фундаментальные традиционные ценности высоко ценятся как главная опора сохранения национальной идентичности.

Гармоничное развитие современного казахстанского общества требует сбалансированной модели сохранения национального культурного наследия при одновременном внедрении современных инноваций. Данное исследование способствует более глубокому пониманию адаптивного потенциала традиционных ценностей в обществе и их роли в формировании социальных институтов.

Ключевые слова: культура, ценность, инновация, фактор, культурология.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану дәуірінде дәстүрлер мен дәстүрлі құндылықтардың трансформациясы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, жаһандық мәдениеттердің ықпалының күшеюі ұлттық мәдениеттер мен дәстүрлерге әсер етеді. Бұл жағдайда қоғамның дәстүрлі құндылықтарға деген көзқарасын, ондағы өзгерістерді зерттеуді талап етеді.

Зерттеудің негізгі мақсаты қоғамдағы дәстүрлі құндылықтарды зерттеу, руханы қатынастар мен әлеуметтік динамика арасындағы күрделі қарым-қатынасты түсіну.

Зерттеу объектісі: Қазақстан Республикасының оңтүстік өңірлері тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық және аумақтық сипаттамаларын білдіретін параметрлер бойынша таңдалды. Зерттеу объектісі ретінде Қазақстанның оңтүстік өңірлерін таңдалу себебі, бұл аймақ дәстүрлі құндылықтардың тұрақтылығымен ерекшеленеді.

Зерттеуде пайдаланылатын әдістер дәстүрлердің өзгеруін және жаңа мәдени құндылықтардың қалыптасуындағы факторларды түсінуге мүмкіндік береді, мәдениеттер арасындағы өзара ықпалдастықтың жаңа қырларын ашуға бағыттайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін мәдениеттану, әлеуметтік философия және құндылықтар социологиясы аясындағы ғылыми еңбектер құрайды. Теориялық талдау барысында қоғамдық сана типтері, мәдени үлгілер және құндылықтар трансформациясы мәселелеріне арналған ғылыми тұжырымдамалар қарастырылды. Зерттеудің концептуалдық құрылымын қалыптастыруда жүйелілік және ғылыми тұтастық принциптері басшылыққа алынды. Сонымен қатар формальды-логикалық талдау, мәдени-әлеуметтанулық интерпретация және жүйелеу әдістері қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізіне аксиологиялық талдау енгізілді. Аксиологиялық тәсіл арқылы қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың өзара қатынасы, олардың әлеуметтік мінез-құлық пен мәдени бағдарларға ықпалы, әсері талданды.

Зерттеудің эмпирикалық базасы сандық және сапалық әдістердің үйлесіміне негізделеді. Сандық деректер онлайн-сауалнама арқылы жиналды. Сауалнама Қазақстанның оңтүстік өңірлерін қамтыды: Қызылорда, Түркістан, Жамбыл, Жетісу, Алматы облыстары, сондай-ақ Алматы және Шымкент қалалары. Деректер Google Forms платформасында (N=597) жиналды. Сауалнама қазақ және орыс тілдерінде жүргізілді.

Респонденттерді тарту үшін әлеуметтік желілерде нысаналы жарнама орналастырылып, онлайн қауымдастықтарда сауалнама сілтемелері жарияланды. Іріктеу ауыл және қала тұрғындарын қамтитын ересек тұрғындар арасында (жынысы, жасы, этникалық құрамы және әлеуметтік мәртебесі бойынша) жүргізілді.

Сауалнамаға қатысушылардың жауаптары онлайн, телефон арқылы және тікелей байланыс тәсілдері арқылы алынды. Респонденттердің 68%-ы ер адамдар, 32%-ы әйел адамдар болды. Жас құрылымы бойынша: 18–28 жас аралығы – 39%, 29–45 жас – 41%, 46–60 жас – 17%, 61 жастан жоғары – 3%. Тұрғылықты жеріне байланысты 58%-ы қала тұрғындары, 42%-ы ауыл тұрғындары. Отбасылық жағдайы бойынша 52%-ы отбасылы, 41%-ы бойдақ, 7%-ы жауап беруден бас тартты. Білім деңгейі бойынша респонденттердің 84%-ы жоғары білімді, 9%-ы кәсіби-техникалық білімді, 7%-ы орта білімді. Әлеуметтік-кәсіби мәртебесі бойынша 29%-ы бюджеттік ұйымдарда, 27%-ы мемлекеттік қызметте жұмыс істейді, 14%-ы жұмыссыз. Деректер 2025 жылғы 17 ақпан мен 9 сәуір аралығында жиналды.

Сандық деректер сапалық зерттеу әдісімен толықтырылды. Атап айтқанда, оңтүстік өңірлер тұрғындарының құндылықтық бағдарларын тереңірек түсіну үшін фокус-топтық интервьюлер ұйымдастырылды. Фокус-топтарға әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдері қатысты. Интервью барысында дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың күнделікті өмірдегі көріністері, мәдени өзгерістерге қатысты пікірлер талданды. Сапалық деректерді интерпретациялау барысында мазмұндық талдау және тақырыптық кодтау әдістері пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Дәстүр теориясы қоғамның мәдени құрылымындағы тұрақтылық пен өзгеріс арасындағы байланысты түсіндіреді. Себебі, дәстүр құндылықтар жүйесін, әлеуметтік нормаларды және ұрпақаралық сабақтастықты қамтамасыз ететін негізгі механизм [1]. Дегенмен, уақыт өте келе олар жаңа жағдайларға бейімделіп, трансформацияға ұшырайды. Мұндай көзқарас дәстүрді статикалық құбылыс емес, әлеуметтік өзгерістер жүзеге асатын динамикалық мәдени ресурс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Дәстүр теориясының классикалық негіздерінде Э. Шилз [2] қоғамның өзегі ретінде қарастырып, мәдениетті құрылымдық тұрғыдан «орталық» және «өзгермелі тәжірибелер» деп бөледі. Мәдени орталықтың тұрақтылығын сақтай отырып, перифериялық элементтердің трансформациялануын түсіндіреді.

Ал ғалым Ш. Эйзенштадт [3] дәстүрді кез келген әлеуметтік-мәдени жүйенің бөлінбес бөлігі ретінде қарастырып, «дәстүр-модернизация» дихотомиясының шектеулі екенін ашып көрсетеді. Оның тұжырымынша, модернизация үдерісі белгілі бір дәстүрлі негіздерге сүйенеді, ал қазіргі заманның өзін дәстүрдің ерекше тарихи формасы деп тануға болады. Ғалым әлеуметтік өзгеріс көзі дәстүрдің өз табиғатында жатқанын дәлелдейді.

Э. Маркарян [4] дәстүрді қоғамдық өмірді реттеуші жүйелі механизм ретінде қарастыра отырып, «новация» пен «инновация» ұғымдарын бөліп қарастырады. Оның пайымдауынша, кез келген өзгеріс жаңалық бола алады, алайда ол қоғам тарапынан мойындалып, тұрақты стереотипке айналғанда ғана инновацияға ұласып, жаңа дәстүрді қалыптастырады.

Аталмыш классикалық тұжырымдар функционалистік тәсілмен үндеседі: мәдениет қоғамдық қажеттіліктерді өтеп, әлеуметтік тәртіпті сақтайтын құрал болғандықтан, дәстүр тұрақтылық тетігі қызметін атқарады [5]. Дегенмен, экономикалық-технологиялық өзгерістер құндылықтар трансформациясын тездетеді. Осы орайда мәдени интеграцияның немесе дифференциацияның түрлі траекториялары көрініс табады [6].

Құндылықтар трансформациясы мәселесінде Р. Инглхарт пен У. Бейкер [7] дәстүрлі құндылықтардың мүлдем жойылмайтынын, керісінше, жаңа әлеуметтік жағдайларда қайта орныгатынын дәлелдейді. Жаһандану үдерісінде бұл құбылыс біртекті мәдени кеңістік қалыптастырудан гөрі, әралуан ықпалдасу мен локалды реакциялар арқылы көрініс табады. Демек, мәдени жаһандану әр аймақта дәстүрді қорғау және қайта айқындау стратегияларын күшейте түседі [8], [9], [10].

Кросс-мәдени талдауда Г. Хофстеде [11] ұлттық мәдениеттердің тұрақтылығына назар аударып, «индивидуализм-коллективизм» өлшемі арқылы «тұлға-қоғам» қатынастарын жүйелейді. Ал кейінгі зерттеулер құндылықтарға ұлттық факторлармен қатар діни дәстүрлердің де ықпалын дәлелдеп, мәдени айырмашылықтардың көпөлшемді табиғатын бекітеді [12], [13], [14].

Жалпы Шилз, Эйзенштадт, Маркарян [2], [3], [4] тұжырымдамалары дәстүрді әрі тұрақтандырушы институт, әрі бейімделгіш мәдени механизм ретінде қарастырады. Бұл тәсіл жаһандану мен модернизация жағдайындағы құндылықтар трансформациясын зерттеуге кешенді теориялық негіз қалайды.

Ал ішкі құндылық ұғымы құндылық теориясының негізгі категорияларының бірі болып саналады. Зерттеуші Zimmerman [15] белгілі бір құбылыстың немесе әрекеттің құндылығы оның сыртқы нәтижесіне емес, өз табиғатына байланысты анықталатынын көрсетеді. Ғалым Lemos [16] бұл идеяны дамыта отырып, ішкі құндылықтарды моральдық бағалаудың іргелі негізі ретінде түсіндіреді. Мұндай тәсіл құндылықтарды тек субъективті бағалау ретінде емес, белгілі бір нормативтік және рационалдық құрылыммен байланысты құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Осыған ұқсас тұрғыда Anderson [1] құндылықтардың моральдық, экономикалық және әлеуметтік тәжірибелермен тығыз байланыста қалыптасатынын көрсетіп, оларды қоғамдағы институционалдық қатынастар жүйесінің маңызды элементі ретінде қарастырады. Parfit [17] моральдық себептер мен тұлғалық сәйкестік мәселесін талдай отырып, құндылықтардың рационалдық негіздерін айқындайды, ал Kraut [18] игілік ұғымын адамның әл-ауқаты мен өмір сапасымен байланыстырып, құндылықтардың әлеуметтік өмірдегі маңызын көрсетеді.

Жалпы, қарастырылған теориялық пайымдаулар дәстүрді статикалық қалып емес, модернизация мен жаһандану үдерістеріне икемді, құндылықтар трансформациясын реттейтін динамикалық механизм ретінде анықтайды. Осы себепті, ішкі құндылықтардың рационалдық және моральдық негіздерін жүйелеу қоғамның институционалдық тұрақтылығы мен тұлғалық сәйкестігін сақтаудың іргелі шарты болып табылады.

Нәтижелер

Зерттеудің эмпирикалық негізін сандық зерттеу әдісі онлайн-сауалнама нәтижелері құрайды. Бастапқы деректерді жинау Google Forms платформасы арқылы жүзеге асырылды және зерттеудің іріктеу жиынтығын 597 респондент (N=597) құрады. Зерттеу аймағы Қазақстанның оңтүстік өңірлерін, атап айтқанда: Қызылорда, Түркістан, Жамбыл, Жетісу, Алматы облыстарын, сондай-ақ Алматы және Шымкент қалаларын қамтиды.

Сауалнаманың негізгі мақсаты аталған өңір тұрғындарының дәстүрлі құндылықтарға деген көзқарасы мен ұстанымдарын эмпирикалық тұрғыда зерделеу. Алынған нәтижелер қазіргі қоғамдағы дәстүрлі құндылықтар жүйесінің трансформациялану динамикасын бағалауға және өзекті әлеуметтік мәселелерді идентификациялауға мүмкіндік беретін маңызды статистикалық мәліметтер ұсынады. Бұл эмпирикалық деректер оңтүстік өңірлердегі мәдени өзгерістер мен құндылықтар парадигмасының ауысуын кешенді академиялық талдауға берік негіз қалайды.

1-кесте. Дәстүрлі құндылықтар дегеніміз не?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл	Шымкент	Түркістан	Қызылорда	Барлығы
1	Үлкенді сыйлау, құрметтеу	11%	14%	23%	16%	13%	16%	18%	16%
2	Отбасылық ұстаным	12%	11%	15%	14%	13%	15%	17%	14%
3	Салт-дәстүр	21%	20%	25%	17%	21%	20%	25%	21%

4	Нанымдар мен әдет-ғұрыптар	11%	10%	7%	9%	10%	10%	10%	10%
5	Қоғамдық нормаларға сәйкестік	4%	4%	2%	4%	4%	3%	7%	4%
6	Ұлттық киім	5%	6%	6%	6%	6%	3%	7%	5%
7	Ана тілінде сөйлеу	16%	15%	11%	15%	16%	15%	1%	13%
8	Ұлттық тәрбие	19%	19%	11%	18%	16%	17%	14%	16%
9	Басқа	1%	1%	0%	1%	1%	1%	1%	1%
	Барлығы	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Дереккөз: авторлар 2025 жылы жүргізілген онлайн-сауалнама негізінде құрастырған

1-кестеде көрсетілгендей, дәстүрлі құндылық деген ұғымды оңтүстік өңірлердің басым бөлігі, яғни сұралған респонденттердің 21%-ы «Салт-дәстүр», 16%-ы «Үлкенді сыйлау, құрметтеу», «Ұлттық тәрбие» және 14%-ы «Отбасылық ұстаным» деп жауап берген. Сәйкесінше, бұл оңтүстік өңірлерде әлі де болса қазақы болмыстың сақталғандығын растай алады және дәстүрлі құндылықтың адам өміріндегі маңыздылығын көрсетеді. «Ана тілінде сөйлеу» сияқты факторларды респонденттердің 13%-ы ғана атап өткен. Міне, осы жауаптардан еліміз тұрғындарының жалпы қоғамдық пікірі жаңа технология мен қазіргі өркениетті қоғамдағы либералды құндылықтардан гөрі «өмірдің дәстүрлі қисынына» көбірек мән беретіні байқалды.

Дәстүрлі құндылық деп респонденттердің 10%-ы «Нанымдар мен әдет-ғұрыптар», 5%-ы «Ұлттық киім», 4%-ы «Қоғамдық нормаларға сәйкестік» деп қарайтыны анықталды. Респонденттердің 1%-ы дәстүрлі құндылық дегенді «Ұлттық идеяның жоқтығы», «Ұлттық дәстүрге тән қағидаттарды заман талабына икемдеу» сынды анықтамалармен түсіндіруге тырысқан.

2-кесте. Қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторлар?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл	Шымкент	Түркістан	Қызылорда	Барлығы
1	Жаһандану	27%	22%	26%	22%	25%	24%	23%	24%
2	Технологиялар және БАҚ	24%	27%	25%	22%	23%	23%	27%	24%
3	Білім және зияткерлік дискурс	19%	16%	22%	24%	21%	19%	19%	20%
4	Демографиялық өзгерістер	10%	13%	7%	9%	11%	11%	11%	10%
5	Әлеуметтік қозғалыстар және белсенділік	12%	13%	12%	13%	10%	13%	10%	12%
6	Тарихи және саяси контекст	8%	9%	8%	9%	9%	10%	9%	9%
7	Басқа	0%	0%	0%	1%	1%	0%	1%	1%
	Барлығы	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Дереккөз: авторлар 2025 жылы жүргізілген онлайн-сауалнама негізінде құрастырған

Қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторларға респонденттердің 24%-ы «Жаһандану» деп санайды. Респонденттердің 24%-ы қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторларға «Технологиялар мен БАҚ-ты» жатқызады. Респонденттердің 20%-ы «Білім және зияткерлік дискурс» дәстүрлі құндылықтарды өзгертеді деп санайды. Қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне әсер ететін нақты факторға респонденттердің 10%-ы «Демографиялық өзгерістерді» жатқызады.

Әрине, әлеуметтік қозғалыстар мен белсенділік қоғамдағы дәстүрлі құндылықтарды өзгертуде шешуші рөл атқарады. Міне, осы пікірлерді ұстанған азаматтардың пікірі 12%-ды құрайды. Әрине,

тарихи және саяси контекст қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне айтарлықтай әсер етеді. Респонденттердің 9%-ы осы пікірге келіседі.

3-кесте. Қандай дәстүр және үрдістерді алып тастаған дұрыс деп ойлайсыз? Әр бағаң бойынша белгілеп шығыңыз?

	Қала берсін	Алып тастау керек	Жауап беруге қиналамын	
Тойдағы ішімдік	12%	79%	9%	100%
Қалың мал	62%	30%	8%	100%
Қыздың жасауы	26%	67%	7%	100%
Киіт беру	39%	52%	9%	100%
Барлығы	44%	48%	8%	100%

Дереккөз: авторлар 2025 жылы жүргізілген онлайн-сауалнама негізінде құрастырған

Қандай да бір дәстүрлерден бас тарту қажеттілігін анықтау күрделі мәдени, әлеуметтік және этикалық факторларға негізделген күрделі әрі көпөлшемді мәселе. Соған қарамастан, уақыт өте келе кейбір дәстүрлердің қоғамдағы өзектілігі мен функционалдық маңызы төмендейді. Бұл, өз кезегінде, аталған дәстүрлерді сыни тұрғыдан қайта бағалауды немесе қоғамдық тәжірибеден толықтай шығаруды қажет етеді.

Қазақстанда тойларда алкогольді ішу туралы шешім қабылдау әртүрлі факторларға, соның ішінде мәдени нормаларға, діни сенімдерге және жеке қалауларға байланысты жеке таңдау болып табылады. Респонденттердің 79%-ы бұл алкогольді ішімдіктерді алып тастау қажет десе, 12%-ы қала беруіне қарсы емес, 9%-ы жауап беруге қиналады екен.

«Қалың мал» беру дәстүрін респонденттердің 62%-ы бұл ертеден қалыптасқан ерекше дәстүр деп қалдыруды қаласа, 30%-ы «ескіліктің белгісі» деп, алып тастаған дұрыс деп санаса, 8%-ы жауап беруге қиналады екен.

Жасау беру дәстүрін респонденттердің 26%-ы бұл дәстүрді сақталуын қалайды, 67%-ы алып тастаған дұрыс деп санайды, 7%-ы бейтарап қалды. Бұл ертеден келе жатқан дәстүр қазіргі заман талабына сай өзгеріп, сәннен қалмай келеді. Киіт беру дәстүрін респонденттердің 39%-ы бұл дәстүрді сақтап қалуды қаласа, 52%-ы респонденттердің алып тастауды ұсынады, респонденттердің 9%-ы бейтарап ұстанымды қалайды.

4-кесте. Мынадай дәстүрге енген жаңашылдықтың қайсысы қажет деп ойлайсыз? Әр бағаң бойынша белгілеп шығыңыз

	Қажет	Қажет емес	Жауап беруге қиналамын	
Гендер пати	20%	69%	11%	100%
Түрлі түсті кеш	26%	65%	9%	100%
Хеллоуин	21%	73%	6%	100%
Бал айы	55%	35%	10%	100%
Қыздың қолын сұрау – (Тізерлеп сөз салу)	27%	64%	9%	100%
Hens party (девичник)	31%	57%	12%	100%
Торт үрлеу	34%	56%	10%	100%
Әйелдің босануына куйеуінің серіктес болып қатысуы	28%	61%	11%	100%
Хиджаб киімі	27%	55%	18%	100%
Барлығы	30%	59%	11%	100%

Дереккөз: авторлар 2025 жылы жүргізілген онлайн-сауалнама негізінде құрастырған

4-кестеде көрсетілген зерттеу барысында респонденттердің қазіргі таңда қолданыстағы дәстүрлерге енген жаңашылдықтардың қажет не қажет еместігі туралы пікірін анықтауға тырыстық. Нәтижесінде, респонденттердің 69%-ы «Гендер пати» қажет емес деп көрсетсе, 20%-ы бұл жаңашылдықты қажет десе, 11%-ы жауап беруге қиналатынын білдірген.

Қазіргі таңда трендке айналған жаңашылдықтың бірі «Түрлі түсті кеш» (Цветная вечеринка). Сұралғандардың 26%-ы қажет деп тапса, 65%-ы қажет емес деп есептейді. Тек, 9% респондент жауап беруге қиналған.

Жаңашылдықтың бірі «Хеллоуинді» 21% респондент қолдаса, 73% респондент қажет емес деп тапқан. Респонденттердің 6%-ы жауап беруге қиналған.

«Бал айын» 55% респондент қажет десе, 35%-ы қажет емес деп есептейді. Респонденттердің 10%-ы жауап беруге қиналған.

«Қыздың қолын сұрау» тізерлеп сөз салуды сұралғандардың 27%-ы керек емес десе, басым бөлігі, яғни, 64%-ы қажет деп көрсеткен. Респонденттердің 9%-ы жауап беруге қиналған.

Hens party-ді (девичник) 31% респондент қолдаса, 57%-ы біздің дәстүрімізге жат екендігін көрсетіп отыр. Ал, 12%-ы жауап беруге қиналатынын білдірген.

Торт үрлеуді респонденттердің басым бөлігі 56% қолдамайтынын білдірген. Әйелдің босануына күйеуінің серіктес болып қатысуын 61% респондент қолдамайтынын білдірсе, 28%-ы қолдайтындарын айтқан.

Хиджаб киіміне қатысты нұсқада респонденттердің 27%-ы қажет деп есептесе, 55%-ы бұл киімді қабылдамайтындығын көрсетіп отыр. Тек, 18%-ы респондент жауап беруге қиналатынын білдірген.

5-кесте. Сіздің ойыңызша, жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан не күтесіз?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл	Шымкент	Түркістан	Қызылорда	Барлығы
1	Дәстүрлі мәдениетті сақтап қаламыз.	23%	16%	29%	26%	25%	21%	21%	23%
2	Мәдениет институттары жаңа заман талаптарына сәйкес дамиды.	31%	20%	27%	34%	25%	19%	25%	26%
3	Гибридті мәдени формалардың пайда болуына әкеледі.	15%	17%	9%	13%	15%	9%	14%	13%
4	Дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз.	11%	17%	24%	9%	14%	15%	13%	15%
5	Жаһандық экспозиция және туризм дамиды.	10%	13%	7%	6%	9%	16%	13%	10%
6	Тұтынушылық қоғам, шынайы қарым-қатынасты жоғалтамыз.	9 %	15 %	4 %	11 %	11 %	19 %	13 %	12%
7	Басқа	1%	2%	0%	1%	1%	1%	1%	1%
	Барлығы	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Дереккөз: авторлар 2025 жылы жүргізілген онлайн-сауалнама негізінде құрастырған

5-кесте зерттеу нәтижесі бойынша, жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан не күтетінін анықтауға тырыстық. Сұралғандардың 26%-ы «Мәдениет институттары жаңа заман талаптарына сәйкес дамиды» деп ойласа, 23%-ы «Дәстүрлі мәдениетті сақтап қаламыз» деп есептейді. Респонденттердің 15%-ы «Дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз» және 13%-ы «Гибридті мәдени формалардың пайда болуына әкеледі» деген пікір білдірген. Респонденттердің 12%-ы «Тұтынушылық қоғам, шынайы қарым-қатынасты жоғалтамыз» және 10%-ы «Жаһандық экспозиция және туризм дамиды» деген пікір білдірген.

Талқылау

Бұл бөлімде қоғамның дәстүрлі құндылықтарға қатысты түсініктерін анықтау мақсатында жүргізілген әлеуметтік

сауалнама нәтижелері сарапталады. Жиналған эмпирикалық деректер негізінде респонденттердің мәдени нормаларды қабылдау деңгейі мен олардың аксиологиялық мәніне талдау жасалды.

Жалпы дәстүрлі құндылықты салт-дәстүрмен байланыстыру оңтүстік өңірлердің барлығына тән екендігін 1-кестеден көруге болады. Зерттеу нәтижесінде дәстүрлі құндылықтардың дәстүр ұғымымен тығыз байланысты екенін байқадық. Осылайша, дәстүрлі құндылықтар мен дәстүр бір-бірімен астасып жатыр, ал дәстүрге «Үлкенді сыйлау, құрметтеу», «Ұлттық тәрбие» және «Отбасылық ұстаным» жатады. Бұл қазақ қоғамында дәстүрлі құндылықтардың ұрпақтан-ұрпаққа берілуі мен сақталуының құралы ретінде қызмет етеді. Бұл ұғымдар үлкенге құрмет, ұлттық тәрбие және отбасылық ұстаным, көбінесе қоғамдастықтағы әлеуметтік бірлік пен тұрақтылықты нығайту үшін маңызды болып саналады.

Зерттеу барысында «Ана тілінде сөйлеу» факторын іргелі дәстүрлі құндылық ретінде бағалайтын респонденттердің Қазақстандағы көптілділік саясатына белгілі бір деңгейде сақтықпен қарайтыны байқалды. Мемлекеттің білім беру кеңістігі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жүргізілгенімен, сауалнамаға қатысушылар ұлттық бірегейлікті сақтау мақсатында ең алдымен ана тілінің мәртебесіне басымдық беруді жөн санайды.

Бұл тенденция сапалық зерттеу барысында алынған сұхбаттардан да көрініс тапты. Мәселен, Қызылорда қаласынан қатысқан 38 жастағы респондент бұл мәселеге қатысты өз ұстанымын былайша тұжырымдады: «Тілді тек ақпарат алмасу құралы ретінде қарастыруға болмайды, ол ұлттық сәйкестігіміздің негізі. Жаһандану жағдайында үш тілді меңгерудің қажеттілігін түсінгенімізбен, ана тіліміздің қоғамдық-саяси мәртебесі төмендеп, тек тұрмыстық деңгеймен шектелуі ұлттық болмысымызға қауіп төндіреді».

Бұлардың қатарына дәстүрлі құндылық деп «Нанымдар мен әдет-ғұрыптар», «Ұлттық киім», «Қоғамдық нормаларға сәйкестік» деп қарайтын респонденттерді де жатқызуға болады.

Бұл жауаптардан оңтүстік өңірлерде қазақы болмыстың сақталғандығын растай алады және дәстүрлі құндылықтың адам өміріндегі маңыздылығын көрсетеді. Сондықтан эмпирикалық деректер оңтүстік өңірлер тұрғындарының аксиологиялық бағдарында жаһандық либералды-индивидуалистік құндылықтарға қарағанда, дәстүрлі әлеуметтік нормалар мен ұжымдық консерватизмнің әлдеқайда жоғары бағаланатынын көрсетті.

Түркістан қаласының тұрғыны, 54 жастағы респондент жаңа технологиялар мен дәстүр сабақтастығы жөнінде: «Біз үшін отбасы мен үлкенді сыйлау жай ғана әдет немесе формальдылық емес, ол біздің кім екенімізді анықтайтын құндылығымыз. Қазіргі технологиялық экспансия адамды кейде өз мәдени негізінен үзіп тастайтындай көрінеді».

Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері елімізде әлі де болса дәстүрлі құндылықтардың басымдығын және оның қоғам өміріндегі маңыздылығын көрсетіп отыр. Бұл құндылықтар қоғамда мәнділігі мен көрінісі бойынша түрлі болуы мүмкін, бірақ олар ұжымдық түрде дәстүрлі нормалар мен тәжірибелерді сақтауға ықпал етеді. Әсіресе жастар арасында ұлттық психологиямыздың дұрыс бағытта қалыптасуында осы дәстүрлі құндылықтарымыздың алатын орны өте маңызды.

Зерттеу нәтижесі бойынша 2-кесте деректері дәстүрлі құндылықтар жүйесінің трансформациясына ықпал ететін негізгі фактор ретінде «Жаһандану» үдерісін көрсетеді. Аксиологиялық тұрғыдан алғанда, жаһандану тек экономикалық немесе саяси интеграция емес, ол ұлттық мәдени кодты унификациялауға бағытталған экспансиялық құбылыс. Зерттеу нәтижелері респонденттердің жаңа нормаларды қабылдауға іштей қарсылығын және дәстүрлі бірегейлікті сақтап қалуға ұмтылысын анықтады. Бұл ұстаным сапалық зерттеу барысында Жамбыл қаласынан қатысқан 42 жастағы респонденттің пікірінен де байқалады: «Жаһандану бізге үлкен мүмкіндіктер әкелгенімен, рухани жағынан жұтып қоя ма деп қорқамын. Шексіз ақпарат пен шетелдік трендтерге ашықпыз деп, өзіміздің ішкі өзегіміздің, ұлттық діліміздің бөлініп қалмауымыз керек».

Келесі кезекте, құндылықтар парадигмасын өзгертуші басты фактор ретінде технологиялық прогресс пен медиа-кеңістік

танылған. Шын мәнінде, технология жалаң құрал емес. Ол адамның әлеммен қарым-қатынасын, танымдық шекараларын және қоғамдық болмысын қайта құрылымдайтын қуатты күш. Технологиялық детерминизм аясында білім беру, интеллектуалды дискурс, демографиялық ауысымдар мен әлеуметтік қозғалыстар жаңаша сипатқа ие болды. Ақпараттық ағынның шексіздігі сыни ойлауды ынталандырғанымен, қоғамдағы дәстүрлі авторитет пен иерархияны элиминациялауға алып келді. Дәстүр мен технологиялық даму арасындағы бұл диалектикалық қайшылықты Алматы қаласының тұрғыны, 60 жастағы респондент ұрпақтар сабақтастығы тұрғысынан өте дәл сипаттайды: «Қазіргі жастардың басты тәрбиешісі, қолдарындағы смартфон мен әлеуметтік желілер. Бұрын ақылды үлкеннен сұраса, қазір интернеттен іздейді. Технология өмірді жеңілдеткенімен, ол ұрпақтар арасындағы көзге көрінбейтін рухани байланысты, үлкенге деген дәстүрлі ілтипатты үзіп жатқандай сезіледі».

Талдау нәтижелері көрсеткендей, қоғамдық құндылықтардың өзгеруіне негізгі түрткі болатын күш технологиялық даму. Ол ақпараттық кедергілерді жойып, жаһандануды жеделдетеді және қоғамдық жүйелердің жаңаруына тікелей ықпал етеді. Дегенмен, қоғам тұрақты дамуы үшін жаңашылдық пен дәстүрлі сабақтастықтың өзара үйлесімі қажет деп ойлаймыз. Себебі дәстүрлі негізден толықтай қол үзу ұлттық болмысымызға қауіп төндіреді. Сондықтан технологиялық даму-ды дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне әсер ететін басты фактор деп атауға болады.

3-ші кесте бойынша қандай дәстүрлерді алып тастау керектігін анықтау күрделі және субъективті мәселе. Себебі бұл көбінесе мәдени, әлеуметтік және этикамен байланысты. Дегенмен кейбір дәстүрлердің қажеттілігі азайып және қайта бағалауды немесе алып тастауды талап етеді.

Қазақстанда тойларда алкогольді ішімдік ішу үрдісі туралы шешім қабылдау түрлі факторларға, соның ішінде мәдени нормаларға, діни сенімдерге және жеке қалауларға байланысты жеке таңдау болып табылады. Әлемдік статистикалық деректер Қазақстанда алкоголь тұтыну деңгейі Орталық Азия елдері арасында ең жоғары екенін көрсетеді. Адам басына шаққандағы жылдық тұтыну шамамен 5,4 литр таза алкогольді құрайды, бұл көрсеткіш Қырғызстан 3,9 литр мен Өзбекстанға 2,1 литр қарағанда едәуір жоғары. Сонымен бірге аймақтағы жалпы алкоголь тұтыну деңгейі әлемдік көрсеткіштермен салыстырғанда төмен болып отыр, бұл көбіне мәдени нормалармен байланысты түсіндіріледі [19].

Эмпирикалық мәліметтер көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі салт-дәстүрлік және мерекелік кеңістіктен алкогольді ішімдіктерді толықтай ығыстыруды қалайды. Бұл тенденция, біріншіден, қоғамдағы діни нормалардың белсенділігімен және оның құндылықтық ықпалының артуымен тікелей байланысты. Екіншіден, отандық әлеуметтік-мәдени болмыста «қалыпты тұтыну мәдениетінің» болмауы алкогольдің әлеуметтік-деструктивті салдарын үдетуде. Сәйкесінше, бұл мәселені шешу парадигмасы ішімдікті ұжымдық-міндетті атрибут ретінде таңудан бас тартып, тұтыну процесін тұлғаның физиологиялық саулығына және жеке ұстанымына негізделген рационалды-индивидуалды таңдау деңгейіне көшіруді талап етеді.

Қазіргі қоғамда кейбір салт-дәстүрлердің бастапқы құндылықтық мазмұнынан айырылып, коммерциялану үрдісі байқалады [20, 2 б]. Мұның эмпирикалық көрінісі оңтүстік өңірлерді институционалдық тұрақтылығын сақтаған «қалың мал» беру дәстүрі. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл ритуал қазіргі таңда рухани-туыстық байланыстарды бекітуден гөрі, күйеу жігіт отбасының әлеуметтік-экономикалық статусы анықтайтын индикаторға айналған. Респонденттердің басым көпшілігінің бұл тәжірибені тарихи-мәдени мұра ретінде легитимизациялауға ұмтылуы қоғамдағы дәстүрлі сананың басымдығын көрсетеді. Ал азшылықтың оны экономикалық ауыртпалық тудыратын «архаизм» деп танып, деконструкциялауды жақтауы дәстүрге қарсы бағытталған прагматикалық-модернизациялық ықпалы деп санаймыз.

Қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылымның негізі неке институты арқылы бекітілетін туыстық қатынастар. Осы жүйенің іргелі элементі саналатын «қыз жасауы» тарихи тұрғыдан көшпелі түркілердің қатаң тұрмыстық

жағдайындағы қажеттіліктен туындаған. Алайда, қазіргі заманауи қоғамда бұл дәстүрдің бастапқы экономикалық функциясы өз маңызын жоғалтуда. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі дәстүрді толық жоққа шығармағанымен, оны ауқымды материалдық кешеннен тек рәміздік атрибут деңгейіне дейін трансформациялауды қалайды. Себебі, қазіргі жастар тұрмыстық дербестігі мен базалық қажеттіліктерімен қамтамасыз етілгендіктен, қаржылық мәселе болып саналатын жасау жинау тәжірибесі өзінің функционалдық өзектілігінен айырылып отыр. Яғни, үйленетін жастардың тұрмыстіршілігі тұрақты, үй жаймен қамтамасыз етілсе, көрпе-төсектен бастап, қажетті үй жиһаздары, тұрмыстық техникалар, тұтынуға қажетті сервистік заттарды қамтитын кешеннің қажеттілігі жоқ деп ойлайды.

«Киіт беру» үйленген екі жастың ата-аналарының арасында жасалатын дәстүр. Екі жастың ата-анасына, оның туыстарына берілетін сыйлықтар. Бұл көбінесе киімдер түрінде болады. Киімдер сыйлауды респонденттер алып тастауды ұсынады. Алайда, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, респонденттер бұл дәстүрдің біріктіруші-дипломатиялық мәнін жоққа шығармағанымен, оның тікелей материалдық формасынан толықтай бас тартуды ұсынады. Демек, қазіргі қоғамда дәстүрдің интеграциялық мақсаты сақталғанымен, оны жүзеге асырудың шығынға негізделген тәжірибесі прагматикалық тұрғыдан қайта бағалануды қажет етеді.

Сондықтан респонденттер басым бөлігі бұл дәстүрді де алып тастағанды дұрыс деп санайды. Себебі, бұл да азаматтарды материалдық тұрғыда қаржылық шығынға әкелетін үрдіс. Тіпті, кейде бәсекелестікке ұласқан сайын, мұның да шығын көлемі арта түседі. Бұл екі отбасыға да жасалуы тиіс міндеттелген үрдіс болғандықтан, сыйлықтардың барлығы айырбас түрінде жасалады. Оңтүстік өңірлерде бұл шығындар банктерден кредит алу арқылы жасалады. Ал экономикалық тұрғыда келсек, сыйлыққа берілетін заттардың барлығы шетелдік өнімдер болғандықтан, қаражаттың барлығы шетелге кететін болғандықтан, тиімсіз деп ойлаймыз. Егер, бұл заттардың барлығы Қазақстанда жасалып, отандық айналымында жүрсе, бұл дәстүрдің отандық экономикаға пайдасы болар еді. Осы орайда, Шымкент қаласынан қатысқан 45 жастағы респонденттің пікірі мәселенің экономикалық астарын дәл көрсетеді: «Біз салт-дәстүрдің мағынасын ұмытып, оны жай ғана тауар-ақша қатынасына айналдырып жібердік. Қалың мал мен қыз жасауы қазір жаңа құрылған отбасына көмек емес, құдалар арасындағы кімнің мықты екенін көрсететін жасанды статусқа айналды. Бұл жастардың болашағына емес, тек амбицияға жұмыс істейді».

Той туыстарды жинап отыруға мүмкіндік беретін, жаңа туыстық қарым-қатынас орнату рөлін атқаратын бірден-бір бейресми институт десек болады. Осы себептен де біздің қоғам үшін той өте маңызды. Дәстүр бойынша ата-анаға той жасап беру міндет. Осыған байланысты көптеген ата-аналар несие алып той жасайды. Бұл несиені төлеп жүре беруі мүмкін, есесіне ортасынан жағымсыз пікір көп естімейтін болады. Бұған қоғамдағы «Бәсекелестік» әсер етеді деп санаймыз. Респонденттер пікірінше, Қазақстандық азаматтардың бәсекеге қабілеттілігі, бұл өте қажетті жағымды тенденция. Ал жағымсыз тұсы, азаматтардың той жасаудағы бәсекеге түсуі. Бұл азаматтарды біз нарықтық адам типіне жатқызамыз. Себебі, бұл азаматтар тұтынушылық қоғамда материалдық тұрғыда басқалардан қалмау үшін үнемі жарысып отырады. Көбінесе, мұның барлығы банктен кредит алу арқылы істеледі. Банк өте қымбат пайызбен кредиттер берді. Нәтижесінде мақсатсыз кредит алғандар әлеуметтік-психологиялық күйзелістерге түседі. Олар халықтың елеулі бөлігін құрайтындықтан, бұл тенденция қоғамдық-экономикалық тұрақтылықты әлсіретіп, ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіретін шекке тірелді. Негізінен басты себеп «Қаржылық сауатсыздық» болып табылады. Тапқан табысты ретсіз жұмсау, адамның күнкөріс деңгейін төмендететін негізгі фактор. Жамбыл қаласынан қатысқан 39 жастағы респондент мұны былай бағалайды: «Той жасау немесе құда күту біз үшін қуаныш, әрі міндет болып қалды. Ел не дейді деген сөздің кесірінен талай отбасылар банкке қарыз болып, жылдар бойы соның тауқыметін тартады. Біз дәстүрді сылтауратып, өзімізді-өзіміз экономикалық құлдыққа салып жатырмыз».

«Той мәдениеті» тікелей әкімшілік немесе жасанды нормативтік реттеуге бағынбайтын, күрделі өзін-өзі реттейтін әлеуметтік-мәдени институт болып табылады. Ал жалпы дәстүрлер жүйесіне келетін болсақ, олар қатып қалған статикалық догма емес. Керісінше, қоғамның тарихи және прагматикалық қажеттіліктеріне сәйкес үздіксіз бейімделіп өтіп отыратын, заман талабына икемді әрі өміршең конструкт болып табылады. Осыған байланысты Алматы қаласының 52 жастағы тұрғыны былай дейді: «Дәстүр бір орында тұрып қалған, өзгермейтін қағида емес. Ол заман ағымына қарай икемделіп, жаңарып отыруы тиіс. Егер қайсыбір салтымыз бүгінгі дамуымызға кедергі болып, қоғамға зиянын тигізсе, одан бас тарту ұлттық құндылықтарды жоғалту емес. Керісінше, бұл ұлттың іштей тазарып, заманауи деңгейде сақталып қалуының амалы деп түсінуіміз керек».

Дегенмен, дәстүрлерді алып тастау туралы мәселені шешкенде, қоғамның тарихи, мәдени және әлеуметтік контекстін ескеру маңызды. Кейбір дәстүрлерді сақтап қалу мәдени мұра мен қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қажет болуы мүмкін [21, 7 б].

Сайып келгенде, дәстүрлерді жоюға немесе өзгертуге сезімталдықпен және мәдени әртүрлілікке құрметпен қарау керек, сонымен бірге адам құқықтары, теңдік, экологиялық тұрақтылық және этикалық ойларға басымдық беру керек. Ол көбінесе зиянды дәстүрлерге қарсы тұру және оң әлеуметтік өзгерістерге ықпал ету үшін қоғамдастықтың қатысуын, білім беруді және диалогты қамтитын бірлескен күш-жігерді қажет етеді.

4-кесте бойынша зерттеу барысында респонденттердің қазіргі таңда қолданыстағы дәстүрлерге енген жаңашылдықтардың қажет немесе қажет еместігі туралы пікірін анықтауға тырыстық.

Нәтижесінде, респонденттердің көпшілігі «Гендер пати» қажет емес деп көрсетсе, азғантай бөлік бұл жаңашылдықты қажет десе және жауап беруге қиналатынын білдірген.

Баланың жынысын анықтау кеші болашақ ата-аналар құрсақтағы сәбиінің жынысын достары мен туыстарына жариялау үшін өткізетін Америка құрама штаттарында пайда болған мереке. Бұл іс-шаралар соңғы жылдары Қазақстанда да танымал болды және әдетте баланың жынысын анықтаудың шығармашылық әдістерін қамтиды.

Бұл жаңадан енген жаңашылдық қазақ қоғамында бұрындары «Құрсақ той» деген дәстүріміз болатын. Аяғы ауыр әйелге тек отбасы болып емес, қоғам болып күтім жасаған. Туыстарын шақырып, келіннің аяғы ауыр екендігін айту мақсатында құрсақ той жасайтын болған. Тек әйелдер қатысады. Сауықсайран құрып, ән айтылып, би де биленеді. Баланың аман-есен дүниеге келуіне тілектерін арнайды. Қазіргі таңда құрсақ тойды осы «Гендер пати» алмастырып отыр. Қазіргі таңда трендке айналған жаңашылдықтың бірі «Түрлі түсті кеш». Сұралғандардың аз бөлігі қажет деп тапса, көпшілігі қажет емес деп есептейді.

Жаңашылдықтың бірі «Хеллоуинді» де аз респондент қолдаса, басым көпшілігі қажет емес деп тапқан. Батыс елдерінде Хэллоуин көптеген адамдар үшін қауымдастықтарды біріктіретін мәдени дәстүр. Ол шығармашылыққа, өзін-өзі көрсетуге және мерекелеуге мүмкіндік береді. Дегенмен Қазақстанның дәстүрлі қоғамы үшін, наным-сенімдеріне сәйкес келмейтін жат құндылық болып саналады. Қазақстанда Хэллоуин әлі де танымал емес. Көбінесе, мереке түнгі клубтарда тойланады. Бұл күні костюм киген барлық адамдарға кіру тегін. Ал ең жақсы костюмге байқаулар өткізіледі. Біздің елде Хэллоуин сәтті PR-акцияға және түнгі клубтардың ақша табуына арналған құралға айналған. Осы шараны тек студенттер мен клуб саласының өкілдері үлкен көлемде атап өтеді. Бұл аксиологиялық қайшылықты Түркістан қаласының тұрғыны, 45 жастағы респондент былайша тұжырымдайды: «Хэллоуин біздің діліміз бен танымымызға мүлдем қабыспайтын образбен жүру, біздің қасиетті ұғымдарымызды жоққа шығарумен тең. Шын мәнінде, бұл жай ғана клуб иелерінің жастардың қалтасынан ақша қағу үшін ойлап тапқан жасанды бизнесі. Өзіміздің тамыры терең ұлттық мейрамдарымыз тұрғанда, мұндай мағынасыз шетелдік көшірмелер ұлттық кодымызды бұзады».

Ал қызық тұсы бұрын қазақ қоғамында болмаған жаңашыл дәстүр «Бал айын» респонденттердің көпшілігі қажет деп есептейді екен. Дәстүрлі түрде жас жұбайлар

романтикалық сапарға аттанатын үйлену тойынан кейінгі кезең ретінде анықталған бал айы әлемнің көптеген қоғамдарында ұзақ уақыт бойы мәдени маңызды рәсім ретінде қарастырылады. Бал айының тәжірибесі ғасырлар бойы басталғанымен, оның заманауи көріністері мен негізгі мотивтері әлеуметтік нормалардағы, экономикалық факторлардағы және саяхат үрдісіндегі өзгерістермен қатар дамыды. Қазақтардың жастар тойындағы дәстүрлі рәсімдері психологиялық, әлеуметтік-мәдени және экономикалық өлшемдерді қамтитын құбылыс. Сондықтан заманауи жастар осы романтикалық демалыс түрін қалап, сәнге айналдыра бастады. Дегенмен, бұған әлеуметтік жағдайы жоғары, заманауи типтегі отбасылар болмаса, дәстүрлі типтегі отбасыларында баруға немесе мұны құндылық деп санамайды.

Тағы сондай жаңашылдық жігіттің қызға үйленер алдындағы ұсыныс рәсімі «Қыздың қолын сұрау» тізерлеп сөз салуды сұралғандардың басым бөлігі қажет деп көрсеткен. Дәстүрлі қазақ қоғамында бұл үдеріс «сырға салу», «құда түсу» сияқты ұжымдық-туыстық институттардың тікелей қатысуымен жүзеге асатын. Алайда қазіргі қоғамның бұл жаңашылдықты құптауы оның либералды-индивидуалды сипатымен түсіндіріледі. Яғни, бұл еркін формат некелік шешім қабылдау процесін аға буынның ұжымдық монополиясынан шығарып, жастардың дербес таңдауына негіздейді.

Ал дәстүрлі танымда ер адамның тізе бүгуі әлеуметтік-гендерлік иерархиядағы мәртебенің төмендеуі немесе бағыну ретінде қабылданып, қарсылық тудырады. Яғни, дәстүрлі қазақ қоғамында бұл наразылық туындатуда. Ер азаматтардың қыздың алдында тізесін бүгіп, басын июі салтымызда жоқ және намысқа тиеді деп санайды. Ал жаңашыл бағыттағылар үшін бұл әрекет эмоционалдық жақындық пен серіктестікке негізделген сезімнің рәміздік актісі. Бұл жаһандық және локальды құндылықтар арасындағы когнитивті диссонансты Алматы облысынан қатысқан 27 жастағы респондент былайша түсіндіреді: «Біз екі әлемнің ортасында өмір сүріп жатырмыз. Батыстың романтикалық үлгілері фильмдер арқылы санамызға сіңген. Қызға ұсыныс жасағанда тізерлеу, мен үшін бағыну емес, құрметтің белгісі. Бірақ ауылдағы үлкендер мұны еркектің намысы тапталғандай қабылдайды. Біз үшін бұл жай ғана әдемі көрініс, олар үшін дәстүрдің бұзылуы».

Себебі, жаһанданумен бетпе-бет келгенде, жергілікті қауымдастықтар өздерінің қайталанбас құндылықтары туралы көбірек сезінеді және өздерінің мәдени ерекшеліктерімен мақтана алады [19, 2 б]. Дегенмен бұл құбылыс та, отбасын құру үдерісінің ұжымдық-туыстық келісімге негізделген дәстүрлі формадан, жеке тұлғалардың эмоционалды-тең құқылы таңдауына басымдық беретін модернизациялық трансформациясын көрсетеді.

Ал «Қызойнақ» (Hens party) форматының енуі мен оған деген қоғамдық әсері жаһандану үрдісі мен ұлттық бірегейлікті сақтау ұмтылысының арасындағы аксиологиялық қақтығыстың көрінісі десек болады. Этнографтардың бұл құбылысты жоққа шығаруы қоғамның дәстүрлі құндылықтарды қорғауға бағытталған реакциясы ретінде көрінсе, оның жастар арасында таралуы құндылықтар жүйесіндегі индивидуализм мен жаңа әлеуметтік байланыстарға деген сұраныстың артуымен түсіндіріледі. Демек, бұл құбылыс қоғамдағы мәдени құндылықтардың біржақты жойылуы немесе жаңаруы емес, керісінше, дәстүр мен жаңашылдықтың қатар өмір сүріп, өзара әрекеттесетін күрделі трансформациялық өтпелі кезеңін бейнелейді.

Туған күн жасау кезіндегі «Торт үрлеуді» респонденттердің басым бөлігі қолдамайтынын білдірген. Мұнда жаһандық перформативті-тұтынушылық мәдениет пен дәстүрлі қоғамның тағамға қатысты сакральды ұстанымы арасындағы аксиологиялық қайшылық барын байқадық. Себебі, батыстан келген құндылық туған күнінде тілек тілеп, торттың балауызын үрлеу, енді бетіне торт кремін жағу қазақ қоғамына енді. Мұны дәстүрлі қазақ қоғамы ысырапшылдық деп санайды. Ал бұл жаңашылдықты визуалды эффектілер мен жеке эмоциялық экспрессия арқылы атап өтуге бағытталған әрекет деп санайтындар да бар.

Әйелдің босануына куйеуінің серіктес болып қатысуын да респонденттер

қолдамайтынын айтқан. Батыстан келген бұл мәдениет ретінде Қазақстанда жүкті әйелдердің босанарда жанына серік есебінде күйеуін алып кіруі қалыпты жағдайға айналып барады. Алайда оған қоғамның көзқарасы екіге жарылған. Дәстүрлі қоғам бұған қарсы. Серіктеспен бала босану қашаннан қазақтың салт-дәстүріне, менталитетіне жат нәрсе. Дәстүрлі қоғамда ер-азаматтар әйелдердің бала босануына мүлдем араласпайды. Бұл туралы Түркістан қаласының тұрғыны, 47 жастағы респондент былай дейді: «Қазақ әйелінің босануы, ол құпия, қасиетті процесс. Оған еркектің қатысуы отбасындағы әйел мен еркек арасындағы табиғи сыйластықты жояды. Еуропаның психологиясы біздің генімізге сәйкес келмейді. Біз жаңашылдықтың бәрін талғаусыз қабылдай бермеуіміз керек».

Хиджаб киіміне және оған қатысты қоғамдық дискурс ұлттық бірегейлік, зайырлы нормалар және діни сәйкестік арасындағы күрделі құндылықтық қақтығыстар бары байқалды.

Респонденттер бұл киім үлгісінің қазақ қоғамына жат екендігін көрсетіп отыр. Қоғамның жаппай жаһандану үрдісіне ілесуі салдарынан ұлттық киім үлгілері шеттетіліп, сырттан келген діни атрибутикамен толығуы қоғамда тарихи-мәдени диссонанс туындатуда. Сонымен қатар, елдегі кейбір деструктивті діни ағымдардың ықпалын да ұмытпауымыз керек. Себебі, жат діни атрибутиканы тұтыну әрдайым индивидуалды таңдаудың нәтижесі бола бермейді. Ол көбінесе отбасылық, микроәлеуметтік немесе жабық діни орта тарапынан болатын тікелей немесе жанама қысымның әсері болуы да ықтимал. салдары болуы ықтимал. Осы себепті, хиджаб киген әйелдер кейде исламофобия мен дискриминацияға ұшырайды және мұсылман әйелдерге қарсы стереотиптер басым болып табылады. Бұл мәселелердің барлығы хиджаб киюдің өзін емес, оны кию немесе киюге мәжбүр болу контекстін және осы мәселелердің айналасындағы әлеуметтік, саяси және мәдени аспектілердің барын көрсетеді.

Сондықтан, діни киім тек сенімнің жеке белгісі шеңберінен шығып, тұлғалық еркіндік және құрылымдық мәжбүрлеудің қиылысатын саяси-әлеуметтік конструктысына айналған. Демек, қоғамдағы шиеленіс пен стигматизация тікелей діннің өзіне емес, қоғамдағы діни жаңғыру формалары, ұлттық кодты сақтау инстинкті және зайырлы қауіпсіздік механизмдері арасындағы тепе-теңдікті талдау жұмыстарын жүргізу керек.

Бұл сұрақтар бойынша жалпы оңтүстік өңірлердің тұрғындарының жаңадан енген дәстүрлерді аса қолдай бермейтіндіктерін аңғаруға болады. Себебі оңтүстік өңірлердегі дәстүрлі отбасылық институттардың беріктігі жаһандық мәдени трансляцияға қарсы қорғаныс механизмі ретінде қызмет етеді. Ал ғаламтор, халықаралық білім көші-қоны және транснационалды медиа сияқты жаңашылдық агенттері ақпараттық жаһанданудың негізгі катализаторлары болып табылады. Бұл үрдіс қоғамда мәдени гомогенизация мен ұлттық бірегейлікті сақтау арасындағы аксиологиялық дилемманы тудырады. Демек, қазіргі қоғамдағы мәдени қауіпсіздік оқшауландыру емес, жаһандық және локальды өлшемдердің синтезін талап етеді. Сондықтан, сыртқы мәдени элементтерді талдай отырып, дәстүр сабақтастығын қамтамасыз ететін тұрақты, гибридті мәдени кеңістік қалыптастыру қажеттілігі байқалады.

5-кестенің зерттеу нәтижесі бойынша респонденттер жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағы түрлі факторларға, соның ішінде саяси шешімдерге, қоғамның көзқарастарына, технологиялық жетістіктерге және дәстүрлі құндылықтардың тұрақтылығына байланысты болады деп санайды.

Сұралғандардың басым көпшілігі «Мәдениет институттары жаңа заман талаптарына сәйкес дамиды» деп ойласа, қалғаны «Дәстүрлі мәдениетті сақтап қаламыз» деп есептейді. Респонденттердің азғантай тобы «Дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз» және «Гибридті мәдени формалардың пайда болуына әкеледі» деген пікір білдірген. Респонденттердің «Тұтынушылық қоғам, шынайы қарым-қатынасты жоғалтамыз» және «Жаһандық экспозиция және туризм дамиды» деген пікір білдірген. Талдау нәтижесінде респонденттердің басым көпшілігі дәстүрдің сақталатына сенеді. Қалған респонденттер дәстүр өзгерістерге ұшырайды деп санайды.

Эмпирикалық зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанның оңтүстік өңірлердегі дәстүршілдік өткенге ұмтылыс емес, ұжымдық бірегейлікті сақтаудың қуатты қорғаныс механизмі ретінде қызмет етеді. Бұл өңірлердегі отбасы институтының беріктігі дәстүрді статикалық мұра ретінде емес, керісінше, мәдениеттің өміршеңдігі мен үздіксіз эволюциясын қамтамасыз ететін негізгі аксиологиялық матрица ретінде бекітеді.

Сонымен қатар, қоғамдағы жастар тарапынан жаһандық мәдениетті түбегейлі жоққа шығару байқалмайды. Олар инновацияларды қабылдай отырып, дәстүрлі архетиптердің ең тиімді элементтерін саналы түрде саралап, өз бойларына сіңіруге бейім екендіктері байқалды. Мұны мәдени дамудың заңды диалектикалық үдерісі десек те, қоғам мүшелерінің нақты әлеуметтік ахуалға байланысты дәстүрлі және заманауи нормаларды қатар қолдануы олардың ситуативті прагматизмге сүйенетінін дәлелдейді.

Мәдени трансформация процесінде экономикалық және технологиялық детерминизм негізгі катализатор ретінде әрекет етеді. Жастардың инновацияларды жедел қабылдауы олардың экономикалық өсім мен технологиялық прогреске бағытталған прагматикалық ұстанымымен, сондай-ақ заманауи мәселелерді шешудегі когнитивті икемділігімен түсіндіріледі [22]. Жаппай цифрландыру жағдайында барлық демографиялық топтар үшін жаңа жүйеге бейімделу объективті қажеттілікке айналды. Осы тұста ұрпақаралық аксиологиялық дифференциация көрініс табады. Аға буын өкілдері тарихи тәжірибеге сүйеніп, дәстүрдің институционалдық тұрақтылығын сақтауға бейім болса, жастар жаңашылдыққа ұмтылады. Дегенмен, ересек буынның бейімделу әлеуеті жеткілікті болғанымен, олар кез келген трансформациялық өзгерістерді сақтықпен бағалайды.

Эмпирикалық зерттеу нәтижелері жаһандық экспансия жағдайында қоғамның іргетасын құрайтын базистік дәстүрлі құндылықтарды толықтай деконструкциялауға жол бермеу керектігін дәлелдейді. Оларды үздіксіз ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдау ұлттық қауіпсіздік пен мәдени бірегейліктің басты шарты. Осыған орай, прагматикалық дамуды көздейтін респонденттер дәстүр мен инновацияның тепе-теңдігін сақтау мақсатында отбасы және негізгі білім беру институттары шеңберінде ұлттық құндылықтарды жүйелі түрде жаңғыртуға стратегиялық басымдық беруді ұсынады.

Қорытынды

Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі 500-ден астам респондентті қамтыған сандық және сапалық зерттеу нәтижелері дәстүрлі құндылықтар жүйесі мен заманауи әлеуметтік динамика арасындағы күрделі диалектиканы анықтады. Эмпирикалық талдау барысында ұлттық тәрбие мен отбасы институтының мәдени сабақтастықты қамтамасыз етуші іргелі тасымалдаушы ретіндегі маңызы сақталғанымен, әлеуметтік-экономикалық трансформациялар мен прагматикалық қажеттіліктердің ықпалымен қоғамның жекелеген дәстүрлерден ішінара немесе толықтай бас тарту кезеңіне өткені дәлелденді.

Қазіргі қоғамда «қыз жасауы», «киіт кигізу» секілді ритуалдар көп жағдайда өзінің бастапқы әлеуметтік біріктіруші функциясын жоғалтып, керісінше, отбасыларға үлкен қаржылық ауыртпалық түсіретін факторға айналуда. Мұның негізгі себебі қоғамдағы нақты экономикалық мүмкіндіктермен үйлеспейтін демонстративті тұтыну үрдісінің белең алуына және несиеге негізделген жасанды әлеуметтік статус қалыптастыруға ұмтылуға тікелей байланысты. Өз кезегінде, бұл жас отбасылардың әлеуметтік-экономикалық осалдығын арттырып, олардың қарызға батуына және тұрмыстық кикілжіңдердің көбеюіне алып келетін жағымсыз салдарларды туындатады. Осыған орай, зерттеуге қатысқан респонденттердің айтарлықтай бөлігі аталған дәстүрлерді қазіргі уақыт талабына сай келмейтін тәжірибе ретінде танып, оларды прагматикалық негізде қайта бағалау немесе құрылымдық тұрғыдан өзгерту қажеттігін алға тартады.

Дәстүрлі құндылықтар жүйесін заманауи талаптарға бейімдеудегі негізгі шешім қаржылық және ресурстық әлеуетті тікелей адами капиталды дамытуға бағыттау ке-

рек. Егер дәстүрлі қоғамда әлеуметтік статус материалдық шығындар көлемімен өлшенсе, қазіргі кезеңінде ол білім деңгейі мен кәсіби біліктілікке негізделуі тиіс. Бұл құрылымдық ауысымды қамтамасыз ету, ең алдымен, қоғамдағы инвестициялық парадигманы өзгертуді талап етеді, яғни отбасылық бюджетті қысқа мерзімді ритуалдық шараларға шашудың орнына, оны ұрпақтың сапалы білім алуына бағытталған ұзақ мерзімді инвестиция ретінде жұмсауды жаңа әлеуметтік нормаға айналдыру қажет.

Сонымен қатар, бұл ғылыми дүниетанымды интеграциялаумен тығыз байланысты, себебі ұлттық бірегейлікті сақтау тек тарихи өткенді қайталаумен шектелмейді. Ол дәстүрдің моральдық-этикалық өзегін заманауи технологиялық және ғылыми прогресс жетістіктерімен тұрақты түрде біріктіру арқылы ғана толыққанды жүзеге асады.

Қазіргі қоғамдағы мәдени трансформация үдерісі күрделі әрі парадоксальды сипатқа ие. Прагматикалық және экономикалық бағдарланған заманауи құндылықтардың басымдығы артып келе жатқанына қарамастан, дәстүрлі ұжымдық институттардың іргелі элементтері әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуші қызметін жалғастыруда.

Осы диалектикалық қайшылықтар аясында, жаһандану жағдайындағы Қазақстан қоғамы үшін мәдени қауіпсіздік пен тұрақты дамудың оңтайлы парадигмасы әлеуметтік-экономикалық үдеріске тежеу болатын, материалдық шығыны шамадан тыс ритуалдық формалардан саналы түрде бас тартуды көздейді. Бұл үрдіс ұлттық кодты жоғалту емес, керісінше, оны интеллектуалдық капиталға, ғылыми дүниетанымға және рационалды прагматизмге негізделген жаңа сапалық деңгейде модернизациялау.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды және «Қазақстанның оңтүстік өңірлері тұрғындарының гендерлік рөлдердің қалыптасуына мәдени құндылықтардың ықпалы: дәстүрлі және инновациялық көзқарастар» ғылыми жобасы аясында дайындалды. Грант AP26101317.

Әдебиеттер тізімі

1 Anderson E. Value in Ethics and Economics. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. – 216 p.

2 Shils E. Tradition. – Chicago: University of Chicago Press, 1981. – 327 p.)

3 Eisenstadt S. N. Tradition, Change and Modernity. – New York: State University of New York Press, 2004. – 315 p.

4 Markarian S. Tradition as an Object of System Study // World Futures. – 1992. – Vol. 34. – N 3–4. – P. 156–177. – DOI: https://doi.org/10.1080/02604027.1992.9972302

5 Holmwood J. Functionalism and Its Critics // Modern Social Theory: An Introduction. – Glendale: Scientific Research Publishing, 2005. – P. 87–109.

6 Akaliyski P., Welzel C., Hien J. A Community of Shared Values? Dimensions and Dynamics of Cultural Integration in the European Union // Journal of European Integration. – 2022. – Vol. 44. – P. 569–590.

7 Inglehart R., Baker W. E. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values // American Sociological Review. – 2000. – Vol. 65. – P. 19–52.

8 Berger P. L. The Cultural Dynamics of Globalization // Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World / ed. by P. L. Berger, S. P. Huntington. – New York: Oxford University Press, 2002. – P. 1–16.

9 Burton R. D. E. Globalization and Cultural Identity in Caribbean Society: The Jamaican Case // Caribbean Journal of Philosophy. – 2009. – Vol. 1. – P. 1–18.

10 Tomlinson J. Globalization and Cultural Identity // The Global Transformations Reader. – 2003. – Vol. 2. – P. 269–277.

11 Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. – 596 p.

12 Tung R. L., Verbeke A. Beyond Hofstede and GLOBE: Improving the Quality of Cross-Cultural Research // Journal of International Business Studies. – 2010. – Vol. 41. – P. 1259–1274.

13 Minkov M., Hofstede G. Nations Versus Religions: Which Has a Stronger Effect on Societal Values? // Management International Review. – 2014. – Vol. 54. – P. 801–824.

14 Norris P., Inglehart R. Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 353 p.

15 Zimmerman M. J. The Nature of Intrinsic Value. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001. – 274 p.

16 Lemos N. Intrinsic Value. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 210 p.

17 Parfit D. Reasons and Persons. – Oxford: Oxford University Press, 1984. – 560 p.

18 Kraut R. What Is Good and Why: The Ethics of Well-Being. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. – 260 p.

19 Ostemir S. How Central Asian Nations Rank on the Global Alcohol Map // Kursiv Media. – 2026. – January 20. – [Electronic source] URL: https://kz.kursiv.media/en/2026-01-20/engk-yeri-how-central-asian-

nations-rank-on-the-global-alcohol-map/ (the date of referring: 06.03.2026).

20 Kudaibergenov S., Abikenov Zh., Syzdykova M., Abdiramanova A. Analysis of Traditional Values and Social Dynamics in Modern Society // Space and Culture, India. – 2025. – Vol. 12. – N 4. – P. 64–83. – DOI: https://doi.org/10.20896/50z4xx29

21 Syzdykova M., Abikenov Zh., Abdiramanova A., Ilyassova E. Influence of Globalization on the Transformation of Kazakh Traditions and Culture: A Case Study of Southern Kazakhstan // Changing Societies & Personalities. – 2024. – Vol. 8. – N 4. – P. 964–984. – DOI: https://doi.org/10.15826/csp.2024.8.4.308

22 Buribayev Y., Khamzina Z., Buribayeva A. Between Traditions and Globalization: Value Orientations of Kazakhstani Youth // Frontiers in Sociology. – 2025. – Vol. 10. – Article 1563274. – DOI: https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1563274

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Жарқынбек Әбікенов — Қауымдастырылған профессор, PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: Abikenovkz@gmail.com, https://orcid.org/0000-00027950-330X

Мақпал Сыздықова — Қауымдастырылған профессор, әлеуметтану ғылымының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2944-9672

Жасмин Базарбай — PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, jbazarbay@gmail.com, https://orcid.org/0009-0009-8723-935

Жаркынбек Абикенов — Ассоциированный профессор, PhD, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: Abikenovkz@gmail.com, https://orcid.org/0000-00027950-330X

Макпал Сыздыкова — Ассоциированный профессор, кандидат социологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, e-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2944-9672

Жасмин Базарбай — PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан. jbazarbay@gmail.com, https://orcid.org/0009-0009-8723-9359

Zharkynbek Abikenov — Associate Professor, PhD, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: Abikenovkz@gmail.com, https://orcid.org/0000-00027950-330X

Makhpal Syzdykova — Associate Professor, Candidate of Sociological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2944-9672

Zhasmin Bazarbay — PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. jbazarbay@gmail.com, https://orcid.org/0009-0009-8723-9359

ҒТАХР 11.01.61 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).816

БИЛІКТІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

[1]Е.С. Күмісходжаев, [2]А.Ж. Ержанова

АҢДАТПА

Мақалада адамзат өркениетінің даму тарихында өзектілігін ешқашан жоғалтпаған биліктің трансформациясы және философиялық қырлары талданады. Автор билік ұғымының мәнін ашу арқылы оның қоғамдық институттар мен азаматтық-құқықтық қатынастар жүйесіндегі орны мен маңызын, сондай-ақ мемлекеттілік пен қоғамдық құрылымдар аясындағы рөлін сипаттайды.

Зерттеуде билік құбылысын талдаудың заманауи ғылыми-теориялық тәсілдері мен әдістері қолданылып, осы саладағы негізгі тұжырымдамалық проблемалар айқындалады. Мақалада биліктің институционалдық (формальды) және мазмұндық (құндылықтық, символдық) сипаттары кеңінен ашылады. Сонымен қатар, биліктің түрлері, феноменологиялық формалары мен мағыналық деңгейлері жүйелі түрде сипатталып, қазіргі заман жағдайындағы билік қатынастарын түсінудің ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады.

Зерттеу барысында биліктің ішкі құрылымын және оның саяси жүйелер мен әлеуметтік кеңістіктегі көріністерін талдау негізгі әдістемелік ұстаным ретінде ұсынылады.

Мақалада билікке объективті сипаттама беру арқылы қоғамдағы бағыну, әлеуметтік иерархия және өзара әрекеттестік қатынастардың қалыптасу тетіктері айқындалады. Сонымен бірге, билік туралы ұғым мен оның түрлері жөнінде ғылыми негізделген ақпарат ұсыну арқылы бұл ұғымның адамдар арасындағы қарым-қатынас жүйесіндегі орны мен ықпалы талданады.

Түйін сөздер: билік, бағыну, айдаһардың символы, әлеуметтік теория, билік феномені, билік философиясы.

[1] Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Күмісходжаев Е.С.,
yerbolkumis@gmail.com

Сілтеме:
Күмісходжаев Е.С., Ержанова А.Ж. Биліктің трансформациясы және оның философиялық аспектілері // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 29-38.

Трансформация власти и ее философские аспекты

Аннотация. В статье анализируются трансформация и философские аспекты власти, не теряющего своей актуальности на протяжении всей истории развития человеческой цивилизации. Автор, раскрывая сущность понятия власти, обозначает ее значение в системе общественных институтов и гражданско-правовых отношений, а также ее роль в контексте государственности и общественных структур.

В исследовании используются современные научно-теоретические подходы и методы анализа феномена власти, при этом выявляются ключевые концептуальные проблемы данной области. В статье подробно рассматриваются институциональные (формальные) и содержательные (ценностные, символические) характеристики власти. Также системно описываются типы власти, ее феноменологические формы и смысловые уровни, что позволяет всесторонне проанализировать особенности восприятия властных отношений в условиях современности.

В качестве основного методологического подхода предлагается анализ внутренней структуры власти, а также её проявлений в политических системах и социальном пространстве.

Объективное описание феномена власти позволяет выявить особенности процессов подчинения, социальной иерархии и формирования общественных отношений. Кроме того, подчеркивается значимость научно обоснованного информирования общества о сущности и типах власти как фактора, способствующего пониманию ее роли в системе межличностных взаимодействий.

Ключевые слова: власть, подчинение, символ дракона, социальная теория, феномен власти, философия власти.

The Transformation of Power and its Philosophical Aspects

Abstract. The article analyzes the transformation and philosophical aspects of power — a phenomenon that has retained its relevance throughout the history of human civilization. By revealing the essence of the concept of power, the author highlights its significance within the system of social institutions and civil-legal relations, as well as its role in the context of statehood and social structures.

The study employs modern scientific and theoretical approaches and methods for analyzing the phenomenon of power, identifying key conceptual problems in this field. The article provides a detailed examination of the institutional (formal) and substantive (value-based, symbolic) characteristics of power. It also systematically describes the types of power, its phenomenological forms, and levels of meaning, allowing for a comprehensive analysis of how power relations are perceived in contemporary conditions.

As a primary methodological approach, the analysis of the internal structure of power and its manifestations in political systems and social space is proposed.

An objective description of the power phenomenon makes it possible to identify the specific mechanisms of subordination, social hierarchy, and the formation of societal relations. Furthermore, the article emphasizes the importance of scientifically grounded public awareness regarding the nature and types of power as a factor contributing to a deeper understanding of its role in interpersonal interaction systems.

Keywords: Power, Subordination, Dragon Symbol, Social Theory, Phenomenon of Power, Philosophy of Power.

Кipicne

Билік феноменінің қоғамдық-саяси, әлеуметтік және гуманитарлық салаларға ықпалы ерекше. Ол қоғамның құрылымдық дамуына, азаматтық-құқықтық қатынастардың қалыптасуына, әлеуметтік өзара әрекеттестік пен индивидтің қоғамдағы рөлін айқындауға тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, билікті тек саяси механизм ретінде ғана емес, сонымен қатар философиялық категория ретінде қарастырудың маңызы зор.

Әртүрлі тарихи кезеңдердегі саяси жүйелер мен қоғамдық сана деңгейі билік феноменіне деген көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді. Бұл өз кезегінде биліктің мәнін, формаларын және іске асу тетіктерін түсінуге жаңа әдіснамалық мүмкіндіктер ұсынады. Жаңа саяси жүйелер мен институттардың пайда болуы билікті қабылдаудың жаңа парадигмаларын тудырып, оның табиғатын қайта пайымдауға негіз болады.

Гуманитарлық ой тарихында билік ұғымы философиялық-теориялық тұрғыдан зерттеу нысанына айналды. Бұл – билікті тек институттық құрылым ретінде емес, сонымен қатар символдық, идеологиялық және мәдени феномен ретінде зерделеудің қажеттілігін айғақтайды. Билікті саяси-философиялық аспектіде қарастыру арқылы оның әмбебап мәні мен әлеуметтік реттеушілік қызметі ашылады.

Билік құбылысы кез келген қоғам мен мемлекет үшін тұрақты қажеттілік болып табылады. Оның өмір сүру формасы мен іске асуы үстемдік пен бағыну қатынастарының сипатына қарамастан, барлық әлеуметтік құрылымдарға тән. Бұл – биліктің әмбебап, яғни кез келген саяси-әлеуметтік контекстке бейімделе алатын күрделі құбылыс екендігін көрсетеді.

Билік – қоғамдағы тәртіп пен үйлесімділікті қамтамасыз ететін біртұтас жүйе ретінде әрекет етеді. Ол өмір сүру мен даму құралы ретінде оң сипатқа ие. Мемлекет құрылымы да, тіпті кемшіліктері болған жағдайда да, жалпы және жеке мүдделердің, ортақ және дара идеялардың синтезіне негізделеді. Бұл - биліктің институционалдық деңгейде ғана емес, әлеуметтік-философиялық кеңістіктегі мәнін де тереңнен пайымдауға мүмкіндік береді [1, 168 б.].

Қазіргіқоғамдағыәлеуметтікқатынастардың иерархиялық сипаты билік феноменіне деген қызығушылықты арттырып, оның зерттелуін әлемдік әлеуметтік-философиялық және саяси ой тарихымен тығыз байланыстырады. Билік ұғымын талдаудың негізгі теориялық тәсілдері ежелгі дәуірде қалыптаса бастады. Бұл орайда Платон мен Аристотельдің еңбектері ерекше орын алады.

Платон өзінің «Мемлекет» атты диалогында билік пен мемлекеттің мәнін философиялық тұрғыдан қарастырады. Ол идеалды мемлекетті әділеттілік қағидатына негізделіп құрылуы тиіс деп есептеді. Платон үшін әділеттілік – қоғамның әрбір мүшесінің өзіне тән функцияны атқаруы. Осы негізде ол мемлекетті үш негізгі әлеуметтік топқа бөледі: философтар-билеушілер, жауынгерлер, қолөнершілер мен егіншілер.

Платонның пайымдауынша, билікті философтар басқаруы тиіс, өйткені тек олар ғана шынайы болмысты және мемлекет пен оның азаматтары үшін нағыз игілікті тануға қабілетті. Бұл көзқарас билікті тек күш немесе билік жүргізу құралы ретінде емес, ақыл-ой мен танымның нәтижесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [2, 115 б.].

Аристотель болса билік феноменін «Саясат» еңбегінде нақты талдауға тырысты.

Ол мемлекет ұғымын жақсы өмір сүруге қол жеткізу мақсатын көздейтін еркін азаматтардың саяси қауымдастығы ретінде анықтайды. Оның көзқарасы бойынша, заң – мемлекеттегі саяси құрылымның іргетасы болып табылады және билік заң негізінде жүзеге асуы тиіс. Аристотель үшін билік моральдық қағидаларға және әділеттілік ұстанымына негізделуі қажет. Ол заңды – биліктің шектен шығуын тежейтін, әділетсіздікке қарсы тұра алатын тұрақты нормативтік кепілдік ретінде қарастырады. Аристотель теория мен практиканы тығыз байланыстыруды ұсынды. Ол теориялық пайымдауларды практикалық ақыл-ой арқылы нақтылау қажет деп есептеді. Бұл тұрғыда билік этикалық және саяси философияның өзекті объектісі ретінде адамның ерікті шешімі мен моральдық бағдарына байланысты қарастырылады [3, 205 б.].

Әдіснама

Билік феноменін және оның функционалды ауқымын зерттеу барысында бұл мақалада бірқатар кешенді ғылыми әдістер мен тәсіл-дер қолданылды. Атап айтқанда, тарихи және архетиптік, жүйелік, әлеуметтік-философиялық талдау, синтез, диалектикалық, жалпы философиялық, салыстырмалы-тарихи (компаративті), құрылымдық-функционалды, сондай-ақ герменевтикалық әдістер пайдаланылды.

Тарихи және архетиптік әдістер билік феноменінің түрлі форма мен мағынада көрінуінің артында жатқан саяси өзгерістер мен тенденцияларды ашуға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер арқылы биліктің архетиптік бейнелері мен тарихи эволюциясы жүйелі түрде талданады.

Жалпы философиялық әдіс билікті қоғамда әмбебап құбылыс ретінде қарастыруға, оның көпқырлы табиғатын түсінуге негіз болады. Бұл тәсіл биліктің мәнін, табиғатын және оны адамның әлеуметтік болмысымен байланыста қарастыруға жағдай жасайды.

Салыстырмалы-тарихи және құрылымдық-функционалды әдістер әртүрлі саяси жүйелер мен басқару модельдерін салыстыра отырып, билік феноменінің негізгі сипаттарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл әдістер биліктің нақты тарихи контексте қалай құрылатынын және жұмыс істейтінін көрсетуге бағытталған.

Герменевтикалық әдіс ежелгі мемлекеттердегі билік формаларын, олардағы саяси басқару жүйелерінің мазмұнын түсіндіру үшін қолданылады. Бұл әдіс мәтіндік және тарихи контексттерді терең түсіндіруді мақсат етеді.

Зерттеу барысында билік ұғымын әлеуметтік жүйелерді талдаудың кең тұжырымдамалық схемасы аясында қарастыру көзделді. Осы арқылы билікті қоғам ішіндегі мағына мен қатынастар кешені ретінде пайымдау мүмкіндігі туады. Бұл тәсіл саяси теорияның негізгі ұғымдарын терең түсінуге, сондай-ақ оларды әлеуметтік-философиялық теориялар контекстінде талдауға мүмкіндік береді. Билік феноменінің осы тұрғыдағы зерттелуі оны қазіргі қоғамды теориялық тұрғыдан зерделеудің маңызды элементі ретінде қарастырылады.

Биліктің түрлері мен қоғамдық өмірдегі маңыздылығы

1 сурет – биліктің түрлері

№	Билік түрі	Сипаттамасы	Артықшылықтары	Кемшіліктері
1	**Саяси билік**	Мемлекет арқылы қоғамды басқару	Қоғамда тәртіп орнатады, тұрақтылықты қамтамасыз етеді	Бюрократияға бейім, биліктің шектен тыс шоғырлануы мүмкін
2	**Экономикалық билік**	Қаржы, капитал, өндіріс ресурстарын бақылау	Экономикалық даму мен инновацияны ынталандырады	Табиғи монополиялар мен әлеуметтік теңсіздікке алып келуі мүмкін
3	**Әлеуметтік билік**	Әлеуметтік топтар арасындағы қатынасты басқару	Әлеуметтік әділеттілік пен қолдауды қамтамасыз етеді	Популизмге немесе артық патернализмге әкелуі мүмкін

№	Билік түрі	Сипаттамасы	Артықшылықтары	Кемшіліктері
4	**Мәдени-идеологиялық билік**	Қоғамдық санаға, мәдениет пен құндылықтарға ықпал ету	Қоғамдық бірлік пен ұлттық идеологияны қалыптастырады	Пропагандаға, манипуляцияға, цензураға айналуы мүмкін
5	**Құқықтық билік**	Заң арқылы тәртіп орнату және әділдікті қамтамасыз ету	Қоғамда әділеттілік пен құқықтық тәртіп орнатады	Саяси тәуелділікке түсуі немесе құқықты қасақана бұрмалау қаупі бар
6	**Жаңа билік** (*New Power*)	Ашық, көпшілік қатысатын, ортақтасатын, желі арқылы таратылатын билік түрі	Демократиялық, интерактивті, жаңашыл идеялар тез таралады	Бақылау қиын, фейк ақпараттар мен популистік толқындарға бейім

Ежелгі Қытай философиясында билік мәселесі маңызды орын алған. Бұл тақырыпты Шан Янь өзінің «Шан облысының билеушісінің кітабы» атты еңбегінде жан-жақты зерттеген. Бұл трактатта Шан Янь басқару концепциясы мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін заңдар мен қатал жазаның маңыздылығына негізделген басқару жүйесін болуы тиіс деп санайды. Шан Янь мемлекеттегі тәртіп пен әділеттілікті сақтау үшін құқықтық нормалардың орындалуын маңызды деп есептейді.

Қытай ойшылдары Конфуций мен Лао Цзының еңбектерінде мемлекеттік құрылым мен билік мәселелері конфуцийшілдік пен даосизм ілімдерінің негізін қалаушы ретінде кеңінен қарастырылады. Олардың философиясында билік пен қоғам арасындағы үйлесімділікке ерекше мән берілген.

Әлемнің көптеген халықтарында билеушілердің пайда болуы туралы түрлі мифтер қалыптасқан. Қытай мифологиясында императордың фигурасы құдайландырылып, Аспан мен Жер арасындағы шекараны нақты анықтау қиын болған. Құдай билеушілер әлемді және адамдардың өмірін басқаруда көптеген функцияларды атқарып, жартылай адам, жартылай жануар бейнесінде көрінеді. Билеушілердің шығу тегі туралы ең маңызды мифтер – Ұлы ата-бабалар туралы аңыздар болып табылады, оның ішінде үш Лорд: Ну-ва әйел құдайы және Фу-си мен Шен-Нун еркек құдайлары ерекше орын алады.

Ну-ва адам басы мен жылан денесі бар тіршілік иесі ретінде бейнеленеді. Ежелгі қытайлықтардың нанымында жылан өз терісін жаңарта алатындықтан, ол жасару және тіпті өлместікке ие деп есептелген. Ну-ва көптеген функцияларды орындай алған: адамдарды саздан жаратқан, от пен су құдайлары арасындағы шайқаста зақымданған аспанды қалпына келтірген, адамдарды құбыжықтардан қорғаған және оларға махаббат өнері мен отбасылық қатынастарды үйреткен.

Мифологияда Фу-си идеалды Егемен ретінде сипатталады. Ол адамдарды аң аулауға, тор жасауға және тамақ дайындауға үйретіп, бұрынғы түйін жазуының орнына иероглифтік жазуды енгізген. Фу-си де Ну-ва сияқты адам басы мен жылан денесі бар тіршілік иесінің бейнесінде көрсетіледі. Ал Шен-Нун да идеалды билеуші ретінде қабылданып, алғашқы болып жерді жыртып, адамдарға егіншілікті үйреткен. Оның егіншілік құдайы ретінде бұқаның басымен бейнеленуі осы қызметімен байланысты [4, 135 б.].

Ертедегі мифтер мен аңыздарда Құдайдың мінсіз тұжырымдамасы мен қасиеттілік мотиві жиі қайталанады. Осы аңыздарға сәйкес, кейбір ата-бабалар ерекше сиқырлы, тылсым күштердің әсерінен дүниеге келіп, олардың билігі аспаннан берілген қасиет ретінде қарастырылады. Мұндай биліктің құдайлануы және оның жоғары аспан күштерімен байланысы Қытай мәдениеті мен саяси дәстүрлерінде терең ұялап, қазіргі заманға дейін сақталып келеді.

Билік феномені - адам мен өмір сияқты тұрақты түрде өзгеріп отыратын, жалпыадамзаттық және әмбебап категорияларға жататын күрделі әрі көпқырлы ұғым. Бұл ұғым өте кең ауқымды, кейде қарама-қайшылықтарға толы болып келеді. Мысалы, ата-ананың балаларға билігі, табиғаттың адамға әсері, мемлекеттің өз тұрғындарына үстемдігі мен ықпалы - биліктің түрлі көріністері болып табылады.

Әлеуметтік қатынастардағы үстемдік пен бағыну заңдылықтары биліктің негізін құрап, қоғамның құрылымы мен даму үрдісін анықтайды. Осы тұрғыдан билік әлеуметтік өмірдің жүйелік компоненті ретінде қоғамдағы

өзгерістер мен процестерді, соның ішінде жаһандану мен қазіргі заманғы қауіптерді болжау мен түсінуге жол ашады.

Үстемдік пен бағыну негізінде құрылған әлеуметтік қатынастардың ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың негізгі аспектілерін түсіну әлеуметтік болмыстың мәнін, идеясын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, жаһандану жағдайындағы әлемдік үрдістер мен қауіптерді уақтылы болжауға септігін тигізеді. Билік қоғамдық өмір жүйесінің қажетті құралы ретінде әрекет етеді және оның мәнін зерттеу әлеуметтік өзгерістерді тереңірек түсінуге, билік мәселесінің түп-тамырын айқындауға ықпал етеді.

Билік мәселесі әртүрлі деңгейде жүзеге асады: жергілікті, аймақтық және тіпті жаһандық деңгейде. Мысалы, үстемдік құбылысының жергілікті деңгейі әлі де толық зерттелмегендіктен, ол терең философиялық талдауды қажет етеді. Философияда билік әлеуметтік өмірдің феномені ретінде қарастырылады және ол әлеуметтік қатынастарда өзінің ерік-жігерін немесе ықпалын жүзеге асыру қабілеті ретінде сипатталады. Бұл тұрғыда биліктің мәнін дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, күш, бедел және басқа да факторлар арқылы үстемдік пен бағыну қатынастары ретінде қарастыруға болады.

Нәтижесінде, биліктің дүниетанымдық тұжырымдамасын қамтитын әртүрлі ақпарат көздерін зерттеу мүмкіндігі пайда болады. Бұл жеке әлеуметтік топтар арасындағы қатынастарды талдай отырып, қоғамның жалпы даму барысын түсінуге мүмкіндік береді. Осыған орай, мемлекеттің даму мақсаттарының айқын тұжырымдамасының болмауы оның тұжырымдамалық биліктің жоқтығын білдірмейді, керісінше, бұл басқарудың бөтен тұжырымдамаларға сәйкес жүзеге асатынын көрсетеді [5, 129 б.].

Көптеген ойшылдар мемлекеттік және экономикалық билік мәселесіне ерекше назар аударды. Осы бағытта, әсіресе Т.Гоббс, Н.Макиавелли, М.Вебер сияқты философтар мен әлеуметтанушылардың еңбектері маңызды болып саналады.

Т. Гоббстың пайымдауынша, билік тұжырымдамасының үш негізгі контексті бар. Олардың біріншісі - биліктің тұжырымдамалық бұлыңғырлығына қатысты. Бұл тұрғыда билік тек ақпарат тарату немесе шешім қабылдау құралы ретінде қарастырылып қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік қатынастардағы мақсатқа және оған жетудің жалпыланған қабілеті ретінде түсіндіріледі. Яғни, билік – бұл қоғамдағы әртүрлі субъектілердің өз мақсаттарына жету үшін қолданатын жалпы әлеуеті, яғни ықпал ету күші.

Гоббс бұл тұжырымдаманы мемлекеттің негізін түсіндіру барысында қолданады. Оның пікірінше, мемлекеттің басты міндеті – азаматтардың қауіпсіздігі мен тәртіпті қамтамасыз ету үшін биліктің бұл әлеуетін заңды түрде реттеу және шектеу. Осылайша, билік – бұл қоғамдағы тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қажетті шарты ретінде көрінеді.

Екінші және үшінші контексттері биліктің нақты әрекеттерге көшуі мен оның институттық қалыптасуына қатысты. Гоббс үшін билік – тек рұқсат ету немесе ықпал ету ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы тәртіп пен тұрақтылықты қолдау үшін қажетті күш пен ұйымдастырушылық механизм [6, 32 б.].

Никколо Макиавелли билікті саяси прагматизм мен күштік механизм ретінде түсіндіре отырып, билік иесінің мақсатқа жету үшін кез келген әдісті қолдана алатынын көрсетті. Ол билікті сақтап қалу және нығайту үшін моральдық шектеулерге қарамастан, амал-тәсілдердің маңызды екенін атап өтті.

Макиавеллидің пікірінше, билік зайырлы мінез, жеке және қоғамдық мүдделерге негізделуі керек. Биліктің қажеттілігі өзімшілдікке деген ұмтылысты шектеу. Сонымен қатар, Макиавелли билікті тактикалық деп санайды. Билікті әлеуметтік өмірдің барлық салаларында кездестіруге болады. Билік социумның сыртында емес, қоғамның өзінде өмір сүреді. Саясат - бұл нақты жағдайларға бейімделу мен прагматикалық шешімдер қабылдаудың өнері, ал билік - сол шешімдерді жүзеге асыратын күш пен ықпал. Осылайша, оның еңбектері биліктің табиғатын түсінуде реализм мен прагматизмді алдыңғы орынға шығарды [7, 25 б.].

Макс Вебер билікті әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі негізгі үш түрге бөледі: заңды, дәстүрлі және харизматикалық билік. Ол биліктің легитимдік, яғни қоғам тарапынан мойындалған негіздерін зерттеп, биліктің тұрақтылығы мен өзгеруін осы тұрғыдан түсіндіреді. Заңды билік – құқықтық нормаларға негізделген басқару формасы, дәстүрлі билік

– ұзақ уақыт қалыптасқан әдет-ғұрып пен салттарға сүйенеді, ал харизматикалық билік – ерекше қасиеттері арқылы адамдардың сенімін алған тұлғаға беріледі.

Сонымен қатар, Вебер экономикалық биліктің қоғамдағы рөлі мен оның мемлекеттік билікпен тығыз байланысын ерекше атап өтті. Ол экономикалық ресурстар мен биліктің бір-бірін толықтырып, әлеуметтік құрылымның қалыптасуындағы маңыздылығын зерттеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі заманғы теориялар мемлекеттік және экономикалық биліктің өзара әрекеттесуін жан-жақты талдап, олардың қоғамдағы орны мен ықпалын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеулер билік феноменін кешенді және көпқырлы қарастыруға жол ашады [8, 102 б.].

Ағылшын Лорд Эктон бүкіл әлемге «билік – зұлымдық, абсолютті билік - абсолютті зұлымдық» деген қанатты сөз тіркесін берді.

Мәселен, авторитарлық және тоталитарлық қоғамдарда билік нақты мемлекеттің саяси жүйесі мен индивидтердің ерік-жігерінің бағыныштылығына байланысты болды. Ал, өз кезегінде билік - ерік-жігер қатынастарының даму тенденциясын түсіну арқылы билік қатынастарының мәнін түсіндіруге мүмкіндік береді [9, 135 б.].

Робинсон мен Аджемоглуның «Тар дәліз» атты еңбегінде бостандықтың пайда болуы мен дамуы үшін мемлекет пен қоғамның күшті болуы қажет екені көрсетіледі. Күшті мемлекет зорлық-зомбылықты тежеп, заңдардың орындалуын бақылау және азаматтарға еркін таңдау жасауға, өз мақсаттарына жетуге мүмкіндік беретін қоғамдық қызметтерді қамтамасыз етеді. Ал белсенді әрі күшті қоғам мемлекетке бақылау жасап, оны тежеуге қабілетті болып табылады.

Авторлардың пайымдауынша, билік пен оның тежемелері мен тепе-теңдіктері жүйесі өздігінен «Гильгамеш мәселесін» шешуге қабілетсіз, себебі сергек және саналы қоғамның болмауы Конституция мен кепілдіктердің тек қағаз жүзіндегі құндылық болып қалуына әкеледі. Еркіндікке апаратын тар дәліз бір жағынан деспотиялық, репрессивті мемлекеттен туындайтын қорқынышпен, екінші жағынан мемлекеттің жоқтығынан туындайтын заңсыздықпен сипатталады. Бұл тар дәліз мемлекет пен қоғамның өзара теңгерімділік орнататын алаңы болып табылады. Аталған қарама-қайшылық тек революциялық сәтті сипаттамай, екі әлеуметтік институт арасындағы тұрақты әрі күнделікті күресті көрсетеді. Сонымен қатар, бұл күрес екі жаққа да тиімді әсер етеді: еркіндік дәлізінде мемлекет пен қоғам тек қана бәсекелеспей, сонымен бірге ынтымақтастық орнатады. Бұл ынтымақтастық мемлекетке қоғамның қажеттіліктерін тиімдірек қамтамасыз етуге, ал қоғамға мемлекетті бақылау мен реттеу мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайды [10, 102 б.].

Кеңес Одағында «билік» категориясы негізінен мемлекеттік билікпен тікелей байланысты қарастырылды және оның мазмұны көбінесе прагматикалық деңгейде түсіндірілді. Бұл кезеңде билік ұғымы материалдық мүдделерді ұйымдастыру және қанағаттандыру құралы ретінде қабылданып, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық үрдістердің аспектісі ретінде қаралды. Сонымен қатар, билік идеологиялық тұрғыдан партиялық басқару мен мемлекет билігінің біртұтастығын қамтамасыз етудің негізгі элементі ретінде түсіндірілді.

Посткеңестік кезеңде билік мәселесі зерттеулердің маңызды объектісіне айналды. Осы саладағы көптеген ресейлік ғалымдар – В.Халипов, К.Гаджиев, А.Юрьев және басқалар – биліктің түрлі аспектілерін, оның әлеуметтік, саяси және экономикалық функцияларын жан-жақты талдап, жаңа әлеуметтік-саяси жағдайларда биліктің мәні мен құрылымын қайта қарастырды. Олар биліктің демократиялық институттардағы рөлін, оның қоғамдағы ықпалын, легитимділік пен билік субъектілерінің өзара әрекеттесуін терең зерттеп, посткеңестік қоғамның билік феноменін түсінудің теориялық негіздерін қалыптастырды.

В. Халипов билікті белгілі бір адамдар мен әлеуметтік жүйелердің басқаларға немесе нәрселерге үстемдік ету қабілеті, құқығы және мүмкіндігі ретінде қарастырады. Оның түсінігінде билік – бұл тек формальды құқық немесе лауазым емес, сонымен қатар нақты адамдардың, олардың қауымдастықтары мен институттарының тағдырына тікелей әсер ететін әлеуметтік-қатынастар жүйесі. Билік субъектілерінің әрекеті мен шешімдері қоғам мен жеке тұлғалардың өміріне маңызды ықпал етеді.

Биліктің қоғамдағы рөлі мен мәнін зерттеу кезінде оның тұрақтылығы мен өзгергіштігін, сондай-ақ билік субъектілері мен объектілері

арасындағы қарым-қатынастардың динамикасын ескеруді ұсынады. Осылайша, билік феноменін жан-жақты түсіну әлеуметтік процестерді талдауға, басқару мен ықпал ету механизмдерін жетілдіруге мүмкіндік береді [11, 53 б.].

Қазіргі заманғы әлеуметтік-саяси ой-тұжырымдарда билік феноменін кешенді әлеуметтік механизм ретінде зерделеу кеңінен таралған. Осы тұрғыда ресейлік ғалым К.Гаджиевтің еңбектерінде билік ұғымы қоғамдағы тәртіп пен үйлесімділікті қамтамасыз етуге бағытталған, ортақ әлеуметтік мақсаттарға қол жеткізуді көздейтін күрделі құрылым ретінде сипатталады. Автордың пікірінше, билік тек құқықтық нормалар мен мәжбүрлеу құралдарына ғана емес, сондай-ақ сенімге, беделге және ұйымдастырушылық қабілеттерге сүйенеді.

Билік - әлеуметтік қатынастарды үйлестіру, қоғам ішіндегі компромистерді табу және қоғамдық тұтастықты сақтау құралдары. Билік құрылымының құрамына мәжбүрлеу, сендіру, манипуляция, бедел арқылы ықпал ету секілді түрлі тетіктер кіреді [12, 46 б.].

Аталған еңбекте Гаджиев «Гибридтік соғыстар», «жұмсақ күш» (soft power) және «қатты күш» (hard power) секілді заманауи билік формаларын талдай келе, олардың дәстүрлі саяси құрылымдар мен әлеуметтік қатынастарға ықпал ету ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Мұндай ықпал ету тетіктері көбіне күштік әрекетке емес, ақпараттық, мәдени және экономикалық тетіктерге негізделеді. Оның билікке қатысты теориялық пайымдары билік ұғымын біржақты қараудан арылтып, оны әлеуметтік-саяси процестердің күрделі, динамикалық және көпдеңгейлі құралы ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Өз кезегінде, ресейлік саясаттанушы және саяси психолог А.Юрьев билік ұғымын тек саяси институттармен шектемей, оны психологиялық және әлеуметтік-философиялық тұрғыдан жан-жақты зерделеген. Оның пікірінше, билік - бұл қоғамның құрылымдары мен жеке тұлғалар арасындағы күрделі қатынастардың нәтижесі ретінде қарастырылатын көпқырлы әлеуметтік-психологиялық құбылыс.

Юрьев билік феноменін «адам – саясат – билік» деп аталатын үштік ретінде қарастырады. Бұл үлгіде:

- Адам - қоғамдық қатынастардың белсенді субъектісі, әлеуметтік әрекетті жүзеге асырушы;
- Саясат - әлеуметтік жадының, құндылықтардың және қоғамның ұйымдасуының кеңістігі;
- Билік - осы процестерді бағыттап, үйлестіру арқылы қоғамдық тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін ықпал ету механизмі ретінде көрінеді.

Юрьевтің пікірінше, осы үштік бір-бірімен тығыз байланыста болғанда ғана қоғамда толыққанды саяси қарым-қатынастар жүзеге асады. Сондай-ақ, билік феноменінің тек құрылымдық немесе институционалдық қырларымен ғана шектелмейтінін, оның саяси қатынастар мен адамдық фактор арасындағы күрделі динамикаға негізделетінін айқындайды [13, 75 б.].

Қазіргі таңда қалыптасқан саяси конъюктура жағдайындағы билік феноменінің ерекшеліктері туралы Генри Тиммс пен Джереми Хейманс «Жаңа билік: Әлемді кім басқарады және оны өз игілігіне қалай жұмыс істеуге мәжбүрлеуге болады» атты кітабында автократия немесе классикалық элита билігінің орнына, «жаңа билік» ұғымын, яғни белсенділік және цифрлық мәдениет арқылы таралатын жаңа басқару парадигмасын ұсынады.

Тиммс пен Хейманс билікті екіге бөледі:

- Ескі билік (Old Power) – бұл ресурс ретінде қарастырылатын билік. Ол жинақталады, бақыланады және орталықтан басқарылады.
- Жаңа билік (New Power) – бұл тоқ тәрізді ағын. Ол ашық жүйе арқылы таратылады, адамдардың белсенді әрекеті арқылы қалыптасады және ұжымдық күшке айналады.

Жаңа билік мәдениеті адамдардың өз тәжірибесі мен ресурстарын еркін бөлісуге, ортақ әрекеттер жасауға және өзара байланысты күшейтуге негізделеді. Бұл үдерістер әлеуметтік медиа, краудфандинг, краудсорсинг, онлайн-петициялар мен еріктілер қозғалыстары арқылы жүзеге асады. Тиімді көшбасшылық бұрынғыдай бұйрық беру емес, серіктестік құруға негізделуі тиіс [14, 32 б.].

Өз кезегінде, Қазақстанда жаңа билік элементтері біртіндеп көрініс табуда. Мысалы, «Ashyq», «E-Gov» секілді цифрлық қызметтер, Telegram арналары мен әлеуметтік желілердегі қоғамдық дискуссиялар азаматтық қатысудың жаңа формалары ретінде қалыптасып келеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамасымен ұсынылған «Жаңа Қазақстан» және «Естуші

мемлекет» тұжырымдамалары билік пен халық арасындағы жаңа өзара әрекеттестік формаларын қалыптастыруға бағытталған. Аталған концепциялар әлемдік «жаңа билік» теориясымен үндесіп, биліктің ашықтық, қатысымдылық және азаматтық белсенділікке негізделген жаңа форматына көшуге талпыныс.

«Жаңа Қазақстан» – бұл саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйені жаңарту бағытындағы ұлттық стратегиялық бағдар. Бұл тұжырымдама 2022 жылы Президент Қасым-Жомарт Тоқаевпен ұсынылды және әділеттілік, ашықтық пен заң үстемдігіне негізделген жаңа басқару моделін қалыптастыруды көздейді.

Басты мақсат – билік пен қоғам арасындағы сенімді күшейту, азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуын арттыру. Бұл үшін саяси реформалар жүзеге асырылуда: Парламент пен мәслихаттардың өкілеттігі кеңейтіліп, Конституциялық сот құрылды, сайлау жүйесі өзгертілді.

«Жаңа Қазақстан» - бұл тек саяси реформа емес, қоғамдық келісім мен әділетті әлеуметтік қоғам құруға бағытталған жүйелі өзгеріс.

«Естуші мемлекет» концепциясы – Қазақстандағы мемлекеттік басқарудың заманауи үлгісі болып табылады. Бұл модель билік пен қоғам арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға, азаматтардың пікірлері мен ұсыныстарын мемлекеттік шешім қабылдау процесіне тікелей енгізуге бағытталған.

Дәстүрлі басқару жүйелерінде билік көбінесе біржақты бұйрық беру арқылы әрекет етсе, естуші мемлекет моделі – бұл басқарудың интерактивті, ашық әрі көпвекторлы формасы. Мұнда мемлекеттік органдар халықтың қажеттіліктерін мұқият тыңдап, олардың мәселелеріне жауап беруді міндет деп санайды.

«Жаңа Қазақстан» мен «Естуші мемлекет» тұжырымдамалары - биліктің эволюциялық дамуының ұлттық нұсқасы. Олар жаһандық «жаңа билік» теориясының қағидаларымен үйлесіп, Қазақстанды демократиялық және ашық басқару жүйесіне бастайтын маңызды кезең ретінде қарастырылады. Бұл тек саяси модернизация ғана емес, сонымен бірге қоғам мен мемлекет арасындағы әлеуметтік келісімнің жаңа түрі [15].

Қазіргі уақытта, Қазақстан Республикасын барлық мемлекеттік және қоғамдық-саяси институттары, азаматтық қоғамы қалыптасқан мемлекет деуге толық негіз бар. Дегенмен, жаһандық өзгерістер билік тарапынан сауатты да салиқалы, халықтың мұң-мұқтажын уақтылы болжай білетін билік органдары болуының маңыздылығын көрсетеді.

Қорытынды

Билік - оған ие адамдарға көптеген артықшылықтар мен мүмкіндіктер беретін құбылыс болғандықтан, ол әрқашан тартымдылықтың және қызығушылықтың негізгі нысаны болып келеді. Шын мәнінде, билік иелері биліктің өзіне емес, сол билік арқылы алынатын игіліктерге, артықшылықтарға және адамдардың өміріне, мемлекеттегі оқиғаларға ықпал етуге ұмтылады. Бұл заңдылықты тарихтың қай кезеңінде де, әлемнің қай аймағында болса да, билікті өз уыстарында ұстамақ болмаған мемлекет басшыларының өмірлерінен анық көруге болады. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, келесі қорытындылар мен тұжырымдарды жасауға болады:

Біріншіден, билік пен қарсылық - өзара байланысты ұғымдар. Билік бар жерде оған қарсы әрекет те болады. Қарсылық ашық түрде де (мысалы, наразылықтар), жасырын түрде де (мысалы, ішкі бойкот, саботаж) көрінуі мүмкін.

Екіншіден, биліктің легитимді болуы шарт. Қоғам тарапынан мойындалмаған билік ұзақ өмір сүре алмайды және жиі күш көрсету немесе басқа басқару түрлерімен алмастырылады.

Үшіншіден, ғаламдық үдерістер мен цифрлық технологиялардың дамуы дәстүрлі (ескі) иерархиялық билік формаларынан «жаңа» билік түрлеріне ауысуды туындатты. Бұл өзгеріс билік құрылымдарының ашықтығын, халықты тартуды және ықпал ету тетіктерін қайта қарастыруды талап етеді.

Жаңа билік - бұл орталықсыздандырылған, горизонталды сипаттағы, ағын секілді қозғалыста болатын билік формасы. Ол иерархиялық құрылымдарға емес, желілік байланыстарға сүйенеді. Мұндай билікті тартып алу мүмкін емес, оны еркін түрде тарту, тарату және қолдап отыру қажет. Бұл форманың көрінісі ретінде әлеуметтік желілерді, ашық ақпараттық платформаларды, ерікті қауымдастықтарды атауға болады. Мұнда билік адамдардың қатысуымен, сенімімен және бірлескен әрекетімен қалыптасады.

Оған қарама-қарсы - «ескі билік» үлгісі. Бұл - вертикальді, иерархиялық құрылымдарға

негізделген, жоғарыдан төменге қарай бақылау мен бұйрық беру принципіне құрылған модель. Мұндай билікте шешімдер аз топтың қолында шоғырланып, қатысушылардан тек бағыну талап етіледі.

Философиялық тұрғыдан алғанда, бұл екі модель адам мен биліктің арасындағы онтологиялық байланысты өзгеше түрде сипаттайды:

- Ескі билік – субъектіні объектіге айналдыру үрдісі;
- Жаңа билік – субъектінің субъектілік күйін сақтап, оны әрекетке шақыру.

Енді Қазақстан Республикасындағы биліктің ерекшеліктеріне келетін болсақ, оны біз тәуелсіздік алған кезеңнен бастау алған билік жүйесіндегі трансформациялар мен реформаларды зерделеуіміз тиіс. Бұл жылдары мемлекет өмірі мен түрлі салаларда бағдарламалық құжаттар мен жоспарлар жүзеге асырылды. Қол жеткізілген жетістіктер де аз болмады.

Сол кезеңдегі ең алдымен экономикалық дамуға басымдық берген мемлекеттік саясат пен кейбір маңызды шешімдердің өміршең еместігіне және олардың елдің тұрақты дамуына толықтай қызмет ете алмайтынын көрсетті.

2022 жылғы «Қаңтар оқиғасы» Қазақстанның саяси және әлеуметтік өміріндегі күрделі кезең болып, елдегі басқару жүйесінің кемшіліктері мен қоғамның кейбір топтарының мәселелерін айқын көрсетті. Бұл оқиға билік пен қоғам арасындағы сенімнің әлсіреуін, азаматтардың өзекті сұраныстарының толық ескерілмеуін, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық теңсіздік-тің өсуін жария етті. Соның нәтижесінде, «қаңтар оқиғасы» мемлекеттік басқару жүйесін реформалау, ашықтық пен есептілікті арттыру, азаматтық қоғам институттарын нығайту қажеттігін көрсеткен маңызды сигнал болды.

Оқиға Қазақстандағы саяси мәдениетті жетілдіру, мемлекеттік саясатты халықтың қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкестендіру бағытындағы реформалардың жеделдетілуіне түрткі болды. Сонымен бірге, бұл жағдай билік пен қоғам арасындағы тұрақты диалог орнатудың, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың, сондай-ақ әлеуметтік әділдікті қамтамасыз етудің маңыздылығын тағы бір мәрте дәлелдеді.

Қорыта келгенде, 2022 жылғы қаңтар оқиғасы Қазақстанның даму жолында маңызды тұстан өтті және елдің саяси жүйесін жаңғыртуға, билік институттарының тиімділігін арттыруға, азаматтық белсенділікті қолдауға бағытталған кешенді өзгерістер енгізудің қажеттігін айқындады.

Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың басшылығымен қолға алынған «Жаңа Қазақстан» құру туралы бастамалар Қазақстанның саяси-әлеуметтік жүйесін жаңғыртуға, мемлекеттік институттардың тиімділігін арттыруға, әлеуметтік әділдіктің орнауына және халықтың сенімін нығайтуға бағытталған маңызды қадам.

Жалпы алғанда, кез келген мемлекет өзгерістер мен даму үдерістерінен өтеді. Егер мемлекет трансформацияға икемділік танытпаса, оның даму әлеуеті сарқылып, тарихи сахнадан кету қаупі туады. Қай уақытта болмасын мемлекеттің эволюциялық немесе революциялық жолмен даму бағыты көбінесе билік иелерінің жүргізіп отырған саясатының тиімділігіне, саяси жүйенің тұрақтылығы мен икемділігіне, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруына және жаһандық өзгерістерге уақтылы жауап беру қабілетіне тікелей байланысты болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

1 Павлова О. В. Феномен власти в контексте философско-культурологической рефлексии. – Белгород: Научные ведомости, 2012. – 168 с.

2 Платон. Государство / пер. с древнегреч. В. Н. Карпова. – М.: Эксмо, 2020. – 115 с.

3 Аристотель. Политика / пер. с древнегреч. С. А. Жебелева. – М.: АСТ, 2019. – 205 с.

4 Меликсетов А. В. (ред.). История Китая. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГУ; ИД «Оникс 21 век», 2004. – 135 с.

5 Васильев К. В. Истоки китайской цивилизации. – М.: Восточная литература, 1998. – 129 с.

6 Гоббс Т. Левиафан / пер. с англ. А. Гутермана. – М.: АСТ, 2021. – 32 с.

7 Макиавелли Н. Билеуші. – 1532. – 25 с.

8 Вебер М. Биліктің типологиясы // Экономика және қоғам. – Мюнхен, 1922. – 102 с.

9 Эктон, Лорд Дж. Еркіндік және басқа да эсселер / сост. Джон Невилл Фиггис. – Лондон: Macmillan and Co., 1907. – 135 с.

10 Робинсон Дж. А., Аджемоглу Д. Тар дәліз: мемлекеттер, қоғамдар және бостандық тағдыры. – Нью-Йорк, 2019. – 102 с.

11 Халипов Ф. Биліктің философиялық-әлеуметтік негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 53 с.

12 Гаджиев К. С. Феномен концептуальной власти: саяси-философиялық талдау. – 2011. – 46 с.

13 Юрьев А. И. Психология власти. – М.: Наука, 1995. – 75 с.

14 Хейманс Дж., Тиммс Г. Жаңа билік: Әлемді кім басқарады және оны өз игілігіңе қалай жұмыс істеуге болады. – Нью-Йорк, 2018. – 32 с.

15 Тоқаев Қ. Ж. «Жаңа Қазақстан» және «Естуші мемлекет» тұжырымдамалары // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – 2022. – [Электронды ресурс] URL: https://www.akorda.kz/

Transliteration

1 Pavlova O.V. Fenomen vlasti v kontekste filosofsko-kul'turologicheskoj refleksii [The phenomenon of power in the context of philosophical and culturological reflection]. – Belgorod: Nauchnye vedomosti, 2012. – 168 s. (in Russ)

2 Platon. Gosudarstvo / per. s drevnegrech. V. N. Karpova [The Republic / translated from Ancient Greek by V. N. Karpov]. – M.: Jeksmo, 2020. – 115 s. (in Russ)

3 Aristotel'. Politika / per. s drevnegrech. S. A. Zhebeleva [Politics]. – M.: AST, 2019. – 205 s. (in Russ)

4 Meliksetov A.V. (red.) Istorija Kitaja [History of China]. – 3-e izd., ispr. i dop. – M.: Izd-vo MGU; ID «Oniks 21 vek», 2004. – 135 s. (in Russ)

5 Vasil'ev K.V. Istoki kitajskoj civilizacii [The origins of Chinese civilization]. – M.: Vostochnaja literatura, 1998. – 129 s. (in Russ)

6 Gobbs T. Leviafan / per. s angl. A. Gutermana [Leviathan. – M.: AST, 2021. – 32 s. (in Russ)

7 Makiavelli N. Bileushi [The Ruler]. – 1532. – 25 s. (in Kaz)

8 Veber M. Biliktin tipologijasy [Typology of power] // Jekonomika zhane kogam [Economy and Society]. – Mjunhen, 1922. – 102 s. (in Kaz)

9 Jekton, Lord Dzh. Erkindik zhane baska da jesseler / sost. Dzhon Nevill Figgis [Liberty and other essays / compiled by John Neville Figgis]. – London: Macmillan and Co., 1907. – 135 s. (in Kaz)

10 Robinson Dzh. A., Adzhemoglu D. Tar daliz: memleketter, kogamdar zhane bostandyk tagdyry [The Narrow Corridor: states, societies and the fate of liberty]. – N'ju-Jork, 2019. – 102 s. (in Kaz)

11 Khalipov F. Biliktin filosofijalyk-aleumettik negizderi [Philosophical and social foundations of power]. – Almaty: Kazak universiteti, 2007. – 53 s. (in Kaz)

12 Gadzhiev K. S. Fenomen konceptual'noj vlasti: sajasi-filosofijalyk taldau [The phenomenon of conceptual power: a political-philosophical analysis]. – 2011. – 46 s. (in Russ)

13 Jur'ev A. I. Psihologija vlasti [Psychology of power]. – M.: Nauka, 1995. – 75 s. (in Russ)

14 Kheimans Dzh., Timms G. Zhana bilik: Alemdi kim baskarady zhane ony oz igiligine kalaj zhumys isteuge bolady [New Power: Who rules the world and how to make it work for you]. – N'ju-Jork, 2018. – 32 s. (in Kaz)

15 Toqaev K. Zh. «Zhana Kazakstan» zhane «Estushi мемлекет» tuzhyrymdamalary [The concepts of "New Kazakhstan" and the "Listening State"] // Kazakstan Respublikasy Prezidentinin resmi sajty. – 2022. [Jelektrondy resurs] URL: https://www.akorda.kz/ (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Ербол Серікбайұлы Күмісходжаев — PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: yerbolkumis@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0009-0004-1514-1970

Айдана Женісқызы Ержанова — PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан email: ayerzhanova180@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-6791-9025

Ербол Серикбаевич Кумисходжаев — PhD докторант, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Казахский национальный университет ал-Фараби, Алматы, Казахстан, email: yerbolkumis@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0009-0004-1514-1970

Айдана Женисовна Ержанова — PhD, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан email: ayerzhanova180@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-6791-9025

Yerbol Kumiskhojayev — PhD Student, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, email: yerbolkumis@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0009-0004-1514-1970

Aidana Yerzhanova — PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, email: ayerzhanova180@gmail.com, ORCID ID https ://orcid.org/0000-0002-6791-9025

МРНТИ 02.41.41 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).858

ТЮРКО-КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ: ПРОБЛЕМА ВИРТУАЛИЗАЦИИ БЫТИЯ И СОХРАНЕНИЕ ДУХОВНОЙ САМОСТИ

Р.Н. Мустафин, К.С. Сайлау, Г.Г. Барлыбаева

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена социально-философскому исследованию виртуализации бытия в Казахстане, рассматриваемому как процесс трансформации идентичности и моральной регуляции. В ходе анализа был выявлен недостаток в исследованиях, выражающийся в преобладании инфраструктурного подхода над этико-антропологическим анализом цифровой субъектности.

Цель работы – показать, что тюрко-казахская мысль обладает эвристическим потенциалом, способствующим сохранению духовной самости в сетевой среде.

В основе исследования лежит сочетание философской герменевтики, основанной на наследии Абая и Шакарима, с цифровой этнографией, которая предполагает анализ данных с YouTube, Instagram и TikTok с использованием программного обеспечения YouScan.

В работе раскрывается значение этических феноменов «толық адам», «ар-ұят» и «құт» как нормативных основ цифровой этики. Они позволяют различать автономную ответственность и внешнее репутационное давление.

На примере онлайн-айтыса и цифрового шежіре показано, что виртуализация не приводит к исчезновению традиции, а способствует ее «пересборке» в платформенных интерфейсах.

Результатом исследования становится стратегия «аксиологического освоения технологий», направленная на сохранение культурного кода в условиях алгоритмической медиатизации.

Ключевые слова: виртуализация бытия, цифровая онтология, духовная самость, толық адам, ар-ұят, құт, цифровая этика, культурное воспроизводство, тюрко-казахская философия.

Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент: Мустафин Р.Н., rustem.mustafin@gmail.com

Цитирование: Мустафин Р.Н., Сайлау К.С., Барлыбаева Г.Г. Тюрко-казахская философия: проблема виртуализации бытия и сохранение духовной самости // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. №1(107). – С. 39-51.

Түркі-қазақ философиясы: болмыстың виртуалдану мәселесі және рухани өзіндігін сақтау

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы болмыстың виртуалдануын әлеуметтік-философиялық тұрғыдан зерттеуге арналған және оны бірегейліктің (идентичтіліктің) әрі моральдық реттеудің трансформациясы ретінде қарастырады. Талдау барысында зерттеу алаңындағы олқылық айқындалды: цифрлық субъектіліктің этикалық-антропологиялық талдауынан гөрі инфрақұрылымдық тәсілдің басым болуы.

Зерттеудің мақсаты – түркі-қазақ ойының желілік ортада рухани дербестікті сақтауға мүмкіндік беретін эвристикалық әлеуетке ие екенін көрсету.

Зерттеудің әдіснамалық негізі Абай мен Шәкәрім мұрасына сүйенген философиялық герменевтиканы, сондай-ақ YouTube, Instagram және TikTok платформаларынан алынған деректерді YouScan бағдарламалық жасақтамасы арқылы талдауды көздейтін цифрлық этнографиямен ұштастырудан тұрады.

Жұмыста «толық адам», «ар-ұят» және «құт» секілді этикалық феномендердің цифрлық этиканың нормативтік негіздері ретіндегі мәні ашылады. Аталған ұғымдар автономды жауапкершілік пен сыртқы репутациялық қысымды ажыратуға мүмкіндік береді.

Онлайн-айтыс пен цифрлық шежіре мысалында виртуалдану дәстүрдің жойылуына әкелмейтіні, керісінше оның платформалық интерфейстер аясында «қайта құрастырылуына» ықпал ететіні көрсетіледі.

Зерттеу нәтижесінде алгоритмдік медиатизация жағдайында мәдени кодты сақтауға бағытталған «технологияларды аксиологиялық тұрғыдан игеру» стратегиясы ұсынылады.

***Түйін сөздер*:** болмыстың виртуалдануы, цифрлық онтология, рухани дербестік, толық адам, ар-ұят, құт, цифрлық этика, мәдени қайта өндіру, түркі-қазақ философиясы.

Turkic-Kazakh Philosophy: the Problem of the Virtualization of Being and the Preservation of Spiritual Selfhood

Absctract. The article offers a socio-philosophical study of the virtualization of being in Kazakhstan, conceptualized as a process that transforms identity and mechanisms of moral regulation. The analysis reveals a significant gap in the field: the predominance of an infrastructural approach over an ethico-anthropological examination of digital subjectivity. The purpose of the study is to demonstrate that Turkic-Kazakh thought possesses heuristic potential conducive to preserving spiritual selfhood within networked environments.

Methodologically, the research combines philosophical hermeneutics grounded in the intellectual legacy of Abai and Shakarim with digital ethnography, which entails analyzing data from YouTube, Instagram, and TikTok using the YouScan software.

The paper elucidates the role of the ethical concepts tolıq adam, ar-ūiat, and qut as normative foundations for digital ethics. These notions make it possible to distinguish autonomous responsibility from external reputational pressure. Drawing on the cases of online aitys and digital shezhire, the study shows that virtualization does not lead to the disappearance of tradition; rather, it facilitates its "re-assembly" within platform interfaces.

The study culminates in proposing a strategy of "axiological appropriation of technologies" aimed at preserving the cultural code under conditions of algorithmic mediatization.

Keywords: Virtualization of Being, Digital Ontology, Spiritual Selfhood, Tolıq Adam, Ar-Ūiat, Qut, Digital Ethics, Cultural Reproduction, Turkic-Kazakh Philosophy.

Введение

В настоящее время цифровая трансформация выходит за рамки технологической модернизации и становится неотъемлемым элементом человеческого присутствия в мире. В данной статье рассматривается виртуализация бытия как устойчивый социотехнический процесс, в котором социальные связи, нормы и самоидентификация реализуются через платформенные интерфейсы и алгоритмическую фильтрацию. Переход от «бытия-в-мире» к «бытию-в-сети» представляет собой не метафору, а глубокую трансформацию культурных механизмов, сопоставимую с глобальными цивилизационными сдвигами [1].

Для Казахстана эта проблематика имеет критическое значение. Высокая плотность цифровой среды (индекс IDI в 2025 году составляет 90,5 балла) [2] и массовая вовлеченность населения в сеть (93% пользователей в 2024 году) [3] превращают виртуальное пространство в одну из основных сред социализации. В этих условиях вопрос сохранения духовной идентичности переходит из области общих рассуждений о рисках в плоскость поиска фундаментальных оснований, обеспечивающих целостность субъекта.

Исследовательский пробел. Несмотря на значительное количество работ, посвящённых инфраструктурным и коммуникационным аспектам цифровизации, методы философской операционализации локальных этико-антропологических феноменов остаются недостаточно изученными.

Современная философия «гиперсвязанности» требует перехода от описательного анализа к нормативному [4]. В этом контексте тюрко-казахская философия выступает в качестве уникального эвристического ресурса, позволяющего осмыслить цифровую субъектность через этические феномены «толық адам», «ар-ұят» и «құт».

Цель работы – концептуализировать процесс виртуализации бытия в Казахстане и обосновать применение этических феноменов тюрко-казахской мысли в качестве аналитических инструментов для формирования основ цифровой этики.

Задачи исследования:

1. Уточнить онтологический статус виртуализации бытия как новой среды культурного воспроизводства.

2. Реконструировать потенциал этических феноменов «толық адам», «ар-ұят» и «құт» для анализа цифровой идентичности в условиях алгоритмического давления.

3. Исследовать с помощью эмпирических индикаторов (сетевых практик) механизмы трансформации и поддержания духовной идентичности.

Методология исследования

Исследование основано на междисциплинарном синтезе философской герменевтики и цифровой этнографии. Данный подход позволяет фиксировать статистику сетевой активности, а также интерпретировать ее как процесс трансформации «жизненного мира».

Ведущим методом исследования является концептуальная реконструкция наследия Абая и Шакарима. В работе осуществляется переход

от абстрактных философских идей к операциональным моделям, в которых понятия «толық адам», «ар-ұят» и «құт» выступают в качестве аналитических инструментов для исследования цифровой субъектности.

Эмпирической основой исследования стали данные казахстанского сегмента платформ YouTube, Instagram и TikTok за период 2023–2025 годов. Для обеспечения объективности и масштабируемости выборки было использовано специализированное программное обеспечение YouScan, работающее на базе алгоритмов машинного обучения (Visual Insights и NLP).

Критерии отбора:

1) тематическая фильтрация по ключевым словам: айтыс, жеті ата, ұят, Абай, рухани, цифровизация.

2) единицы анализа: завершенные коммуникативные акты (видео-нарративы, посты) и динамика пользовательских реакций (ветки комментариев как пространство моральной санкции).

3) выборка: использован метод многоступенчатого целевого отбора (более 10 000 упоминаний на первом этапе с последующей качественной фильтрацией).

Для перевода философских категорий в область наблюдаемых сетевых практик была разработана следующая матрица:

Таблица 1 – Операциональная матрица перевода философских категорий в индикаторы цифровых практик.

Этический феномен	Индикаторы в цифровой среде	Сетевой контекст
Толық адам	Проявления критического мышления, медиагигиена, отказ от реактивного поведения.	Образовательный контент, цифровая самодисциплина
Ар-ұят	Соотношение внутренней совести (ұждан) и внешнего давления (репутационный остракизм).	Дискуссии о «ұятменах», кибербуллинг vs. этическая критика
Құт	Индекс «экологии среды»: созидательный контент, поддержка культурной памяти, конструктивный диалог.	Цифровое шежіре, онлайн-сообщества взаимопомощи

Источник: разработано авторами на основе данных цифрового мониторинга.

Обработка данных проводилась методом тематического кодирования в рамках герменевтического круга от первичного анализа цифровых следов к их теоретическому обобщению и обратно к верификации на новых данных. Этика исследования соблюдена путем анонимизации данных пользователей и работы исключительно с открытыми (публичными) источниками.

Основная часть

Виртуализация бытия как социально-философский процесс в казахстанском контексте

Виртуализация бытия представляет собой сложный социально-философский процесс, который затрагивает основы социального взаимодействия и формирования идентичности. Она подразумевает не только расширение каналов коммуникации, но и изменение условий существования социальности и субъектности. Значительная часть взаимодействий, символических обменов, репутационных механизмов и даже практик памяти переходит в платформенно-опосредованную среду. С точки зрения социальной онтологии, это означает переход от телесно-локализованных форм «бытия-в-мире» к режиму «бытия-в-сети», где пространственно-временные координаты опыта определяются архитектурой платформ, правилами видимости и алгоритмической селекцией внимания. Указанный сдвиг порождает не только такие ресурсы социального действия, как масштабирование связей и ускорение циркуляции знаний, но и новые формы уязвимости, к которым относятся расслоение идентичности, эрозия доверия и подмена этической ответственности репутационными сигналами.

В Казахстане данные процессы приобретают специфический характер в результате исторического сочетания кочевой пространственной культуры и ускоренной модернизации. Для казахской традиции степное пространство (дала) выступало не нейтральным «контейнером» жизни, а смыслообразующей средой социального укоренения, которая структурировала формы родства, солидарности, гостеприимства, представления о чести и должном. Виртуализация в данном контексте проявляется как детерриториализация идентичности, то есть значимые социальные практики

перестают зависеть от физической близости и локального сообщества. При этом возникает риск утраты «онтологического укоренения» или устойчивой связи между личным опытом, моральной ответственностью и конкретным жизненным миром.

В результате наблюдается тенденция к формированию идентичности в контексте дихотомии реального и виртуального «я». С одной стороны, цифровая среда предоставляет широкие возможности для самовыражения и самообразования, устраняя пространственно-временные ограничения. С другой, она может привести к фрагментации личности, потере связи с реальным обществом и утрате важных для формирования личности ценностей. Исследование показывает, что духовная сущность человека в новых условиях подвергается испытанию. На нее оказывают влияние информационные перегрузки и новые нормы общения, что приводит к необходимости перманентной адаптации. Было обнаружено, что многие молодые казахстанцы сознательно ищут опору в национальной культурной памяти, чтобы ориентироваться в глобальной сети. Они цитируют произведения Абая в социальных сетях, обсуждают понятия «ар» и «ұят» в контексте современных событий, интересуются своей родословной и историей.

Кроме того, виртуальное пространство стало ареной борьбы за духовные ценности. Консервативные и прогрессивные силы ведут дискуссию о том, что в XXI веке является добродетелью, а что – пороком. Одним из ярких примеров этой дискуссии является феномен «ұятменов» и реакция на них. С одной стороны, существует риск догматичного навязывания традиций, когда старые нормы транслируются без учета изменившегося контекста. Это может привести к конфликтам и отторжению со стороны молодежи (эффект обратного бунта: слоган «ұят емес!» как протест против репрессивного стыда). С другой стороны, сам факт дискуссии указывает на то, что этические феномены продолжают играть важную роль в обществе. «Ұят» остается значимым маркером поведения, хотя и постепенно, но все еще не на системной основе подвергается переоценке. Следовательно, трансформация духовной самости выражается в том, что традиционные ценности не исчезают, а проходят через процесс цифровой модернизации и приобретают новые формы и интерпретации.

В дополнение, эмпирические данные свидетельствуют о высокой степени вовлеченности Казахстана в цифровую среду. Согласно информации Всемирного банка, доля пользователей интернета в Казахстане составила 93% от общего населения (для сравнения: Кыргызстан – 88%, Узбекистан – 89%) [3].

Международный союз электросвязи (ITU) также отмечает, что глобальный средний индекс цифрового развития (IDI) составляет 78 баллов из 100 [2]. Казахстан часто описывается как одно из наиболее «подключенных» обществ в Центральной Азии. В публикациях, анализирующих результаты индекса цифрового развития за 2025 г., оценка Казахстана составляет 90,5 балла (для сравнения: Узбекистан – 86,5 балла, Кыргызстан – 85,9 балла), а среднее значение по странам СНГ – 86,9 балла [9]. Приведенные данные имеют важное значение не сами по себе, а в контексте рассматриваемых реалий. С ростом цифровизации виртуальная среда становится не надстройкой, а практически основным пространством социализации, включая молодежные, профессиональные и гражданские аспекты жизни.

Сравнительный анализ ситуации в различных странах региона показывает, что процесс виртуализации в Центральной Азии происходит неравномерно. Это обусловлено не только различиями в инфраструктуре, но и особенностями институционального регулирования. В качестве примера можно привести динамику развития Узбекистана. Согласно данным, страна достигла уровня G3 и имеет оценку около 72,5 в 2024 году [10]. Для Казахстана это имеет важное значение по двум причинам. Во-первых, конкурентная среда в регионе стимулирует проведение цифровых реформ. Во-вторых, «регуляторная зрелость» соседних стран усиливает взаимосвязь информационных потоков и повышает важность вопросов этических и культурных фильтров в национальном цифровом пространстве.

В теоретическом аспекте казахстанский контекст позволяет уточнить модель виртуализации. Речь не идет об «исчезновении» традиционных форм социальности, а о их платформенной реорганизации. Родственные связи, практики взаимопомощи и общинной солидарности сохраняются, но переходят в режим цифровой координации (чат-сообщества, публичные страницы, стриминговые форматы, сетевые кампании поддержки). В связи с этим возникает вопрос о том, какова цена такой реорганизации для духовной самости, то есть для устойчивости нравственного самосозна-

ния, внутренней ответственности и культурно-языковой идентичности?

В тюрко-казахской философии существует категориальный ресурс, который может быть использован для соответствующей концептуализации. Понятие «мекен» (обиталище) может быть интерпретировано не только как географическая локализация, но и как пространство жизненной осмысленности, которое должно быть «обжито» через практики памяти, языка и нравственной саморегуляции. В условиях виртуализации это означает постановку задачи духовного освоения цифровой среды, что подразумевает не только присутствие в сети, но и формирование таких режимов коммуникации и культурного воспроизводства, которые сохраняли бы связь между свободой действий, ответственностью и национально-историческим горизонтом смыслов. Такой подход позволяет перейти от описания цифровизации к исследованию механизмов, с помощью которых понятия «толық адам», «ар-ұят» и «құт» могут выполнять функцию этической и онтологической «рамки» в условиях сетевой анонимности и алгоритмического давления.

Эвристический потенциал тюрко-казахских философских понятий в цифровую эпоху

В ходе исследования стояла цель не механически перенести традиционные концепции на цифровую реальность, а выявить их эвристическую ценность. Этические феномены тюрко-казахской философии рассматриваются как двуединые конструкции. С одной стороны, как аналитические инструменты, позволяющие описать изменения субъекта в сети. С другой, в качестве нормативных регуляторов, определяющих границы допустимого в условиях алгоритмического управления вниманием и анонимной коммуникации. В этом контексте наследие Абая и Шакарима следует рассматривать в оптике системы концепций, которые могут быть применены в рамках цифровой антропологии и этики технологий [11; 12].

В условиях, когда общество сталкивается с вызовами дегуманизации и виртуализации, актуальным становится обращение к «толық адам» («целостный человек»), предложенной Абаем Кунанбаевым. Она представляет собой модель интегральной агентности в условиях алгоритмической фрагментации субъекта и объединяет в себе три компонента: «ақыл» (разум), «қайрат» (воля/энергия) и «жүрек» (сердце). «Толық адам» выступает в качестве универсальной этической матрицы, которая применима в пространстве киберкоммуникаций.

Так, «ақыл» трансформируется из абстрактного интеллекта в когнитивный ресурс критического мышления и медиакомпетентности, который позволяет верифицировать истину в условиях избыточных информационных потоков. «Қайрат» в данной концепции представляет собой цифровую гигиену и субъектную самодисциплину, которые позволяют противостоять аддиктивным алгоритмам социальных сетей и сохранять автономию воли, не допуская превращения субъекта в технологический придаток. В свою очередь, «жүрек» обеспечивает цифровую эмпатию, гарантируя соблюдение этических норм и ответственности в анонимной среде, а также служит защитой от кибербуллинга и деструктивного общения.

Абаевская формула согласования «разума, воли и сердца» символизирует внутреннюю структуру личности, в которой рациональность, сила воли и моральные чувства образуют саморегулирующуюся систему [11]. В то время как цифровая среда часто приводит к когнитивному распылению и формированию «модулярной самости», когда когнитивные усилия сводятся к реактивным микродействиям, а воля заменяется зависимостью от метрик одобрения, «толық адам» может быть переосмыслен как нормативный образ, способный сохранить целостность личности вопреки логике платформенного ранжирования и стимулирования эмоций [13]. Следовательно, концепция Абая может быть использована не только как моральный идеал, но и как инструмент социально-философской диагностики.

Феномены «ар-ұят» и «ұждан» в системе дихотомий внутренней ответственности и внешнего репутационного давления. В условиях цифровизации происходит и трансформация субъектности, которая выражается в изменении социокультурных практик, а также в глубокой перестройке механизмов самопрезентации личности. Несмотря на либеральные прогнозы о вестернизации сетевого пространства, в казахстанском сегменте социальных медиа наблюдается тенденция к так называемой ретрадиционализации. Другими словами, цифровые платформы становятся инструментом жесткого морального контроля. К примеру, феномен, который можно назвать

«Instagram-ұят», демонстрирует трансформацию традиционного понятия стыда в механизм сетевого остракизма и регулирования (особенно) гендерного поведения. Комментарии в социальных сетях часто имитируют структуру «суда биев», где анонимные пользователи проводят коллективную оценку соответствия индивидуального поведения предполагаемому эталону «национальных традиций». Парадокс, при котором визуальная привлекательность глобального потребления сосуществует с возвратом к архаичным нормам, создает ситуацию экзистенциального диссонанса. Человек вынужден создавать «цифровую маску», соответствующую ожиданиям сетевых блюстителей морали, тем самым теряя свою идентичность. Как один из результатов формируются закрытые сообщества и альтернативные нарративы, использующие прерогативы анонимности для репрезентации «самости», вытесненной из физического публичного пространства. Наблюдается фундаментальная амбивалентность цифрового бытия, которое функционирует как паноптикум тотального надзора и в некоторой степени гетеротопия – убежище для маргинализированных идентичностей.

Если в доцифровом обществе «ұят» был инкорпорирован в органические механизмы социального контроля, то в условиях цифровой коммуникации «ұят» меняет модальность, превращаясь в технологию «публичной казни», репутационной атаки и символического насилия, где легитимность обвинения определяется интенсивностью аффективной мобилизации аудитории [14].

С точки зрения социально-философского анализа, важно различать понятия «ұят» как внешнюю гетерономную санкцию (коллективное мнение) и «ар/ұждан» как интериоризированную автономную норму – ответственность перед внутренним моральным императивом. В этической системе Шакарима концепт «ұждан», включающий в себя совестливость (ынсап), справедливость (әділет) и милосердие (мейірім), является критерием подлинной моральности, который не сводится к общественному одобрению или осуждению [12]. Другими словами, этическую состоятельность актора нельзя измерить количественными показателями сетевой реакции. Философская реконструкция оппозиции «ар-ұят» позволяет разработать исследовательскую рамку для разграничения этики ответственности и «этики репутации». Такой подход имеет решающее значение для теоретического понимания кибербуллинга и «виртуальной казни», которые в цифровом пространстве часто маскируются под практики морального воспитания, но по сути являются отклонениями, подменяющими этический поиск механизмом давления.

Концепт «құт» как аксиологический маркер качества цифровой экосистемы. «Құт» в тюркской интеллектуальной традиции имеет многослойное значение, включающее в себя понятия благодати, священной удачи и жизненной энергии, обеспечивающей жизнеспособность общества [15; 16]. С методологической точки зрения это позволяет демистифицировать данный концепт и использовать его в области цифровой экологии в качестве аналитического инструмента. В данном контексте «құт» выступает в качестве критерия оценки информационно-коммуникационной среды, определяя степень ее содействия духовной концентрации, формированию доверительных межличностных связей, когнитивной ясности и передаче культурных кодов. В условиях, когда цифровое пространство наполнено агрессивными высказываниями, недостоверной информацией и семантическим шумом, оно может восприниматься как среда, в которой утрачивается «құт». В социально-антропологическом смысле это может привести к деградации условий для формирования устойчивой личности и механизмов коллективной солидарности.

В противовес, развитие сегментов качественного знания, цифровых инфраструктур культурной памяти и практик созидательного участия может быть интерпретировано как производство цифрового «құт» – стратегии обеспечения жизнеспособности национального культурного кода в новых онтологических условиях [15].

Механизмы реконфигурации культурных форм в сетевой среде

Эмпирическая оптика цифровой этнографии, которая фокусируется на анализе повседневных практик в сетевых средах и интерпретации цифровых следов, позволяет рассматривать виртуализацию не как разрушение традиции, а как процесс «пересборки» культурных форм в новых информационно-технических условиях. В казахстанском контексте воспроизводство символического ка-

питала и механизмов социального признания сохраняет такие традиционные матрицы, как соревновательность, публичность и этическая санкция, интегрируя их в режимы платформенной коммуникации. Репрезентативными примерами такой «культурной миграции» являются, к примеру, онлайн-айтыс и цифровое шежіре, которые представляют собой перформативно-дискурсивный и мемориально-генеалогический типы трансформации соответственно.

Онлайн-айтыс является новой формой жанра, в которой сохраняются основные смысловые элементы, но изменяются способы коммуникации и взаимодействия с аудиторией. С 2010-х годов онлайн-платформы и видеохостинги стали площадками для регулярного распространения материалов в жанре айтыс, что привело к появлению таких разновидностей, как internet-aitys и online-aitys. В рамках теории интернет-фольклористики данный феномен рассматривается как процесс создания фольклорных текстов в цифровой среде [17; 18; 19]. Даже в условиях ограничений, связанных с пандемией, жанр продемонстрировал высокую способность адаптироваться к формату онлайн-трансляций, сохраняя при этом статус значимого публичного высказывания [17]. С аналитической точки зрения, это позволяет рассматривать онлайн-айтыс как инструмент поддержания гражданской активности, где культурная легитимность жанра обеспечивает возможность социально-критического диалога в условиях «конфронтационной кооперации» [20]. Однако «платформенная публичность», помимо расширения аудитории, также накладывает структурные ограничения, связанные с практиками модерации и правоприменения в цифровой среде, что делает онлайн-айтыс адаптивной, но в то же время уязвимой формой публичности [21].

Параллельно с дискурсивными практиками, цифровое шежіре демонстрирует переход родовой памяти в режим платформенных баз данных. Традиционно вербализированное знание «семи колен», выступавшее основой казахской идентичности, в цифровую эпоху подвергается структурированию. Так, проект Tumalas.kz и аналогичные платформы, аккумулирующие более 3 миллионов записей при 150 тысячах зарегистрированных пользователей, иллюстрируют масштаб этого процесса [22; 23]. Генеалогические практики в онлайн-среде функционируют как инструмент объективации коллективной памяти. Родовая идентичность теперь поддерживается не только через семейную преемственность, но и через технические средства фиксации, верификации и публичного признания [24]. В этих сообществах формируются «узлы знаний», где администраторы выступают кураторами общинной памяти, обеспечивая дисциплину данных и стабильность нарративов происхождения [25].

Перевод шежіре в формат базы данных существенно изменяет онтологический статус традиции. Если устное предание представляло собой сакральный акт сопричастности, то цифровая база данных объективизирует родственные связи, делая их доступными для поиска, но при этом лишает их интимности и непосредственной воспитательной функции. Существует риск формирования «технического знания» о роде, которое может быть дефицитарным в плане экзистенциальной глубины. Однако на макроуровне этот процесс способствует восстановлению утраченных социальных связей и визуализации национального единства, создавая своего рода «цифровое тело» народа в глобальном информационном пространстве.

Аксиологическое освоение цифровой среды *и* анализ деструктивных факторов и потенциала субъектности. Динамика виртуализации бытия характеризуется внутренней противоречивостью. Идентичные платформенные механизмы (алгоритмическая персонализация и ускорение трансграничной коммуникации) могут одновременно способствовать разрушению духовной самости и служить инструментами ее восстановления. В этой связи представляется целесообразным отказаться от бинарной оппозиции «угроза – ресурс» в пользу модели аксиологического освоения технологий.

Одним из ключевых рисков цифровизации является деперсонализация знаний и формирование имитационных режимов смыслообразования. В условиях гиперконкуренции за внимание когнитивно насыщенное знание заменяется его такой внешней репрезентацией, как тезисы, не подкрепленные аргументами, и декларации, не предполагающие ответственности. Трансформация влияет не только на психологию восприятия, но и на онтологический статус публичности, где критерий истинности заменяется метриками вирусности и эмоциональной интенсивности. В этой системе координат существует реальная угроза

маргинализации понятия «hikmet» – мудрости как дисциплины внутреннего совершенствования, которая заменяется поверхностными когнитивными суррогатами, имитирующими интеллектуальную состоятельность без реального развития субъектности.

Параллельно с этим предиктивные алгоритмы и рекомендательные системы формируют специфическую «архитектуру внимания», предоставляя пользователю не объективную информационную картину, а избирательную модель мира, оптимизированную для поддержания вовлеченности. Алгоритмические системы способны воспроизводить и закреплять систематические социальные смещения [26]. В современной социологической мысли это описывается как феномен «алгоритмического общественного мнения», когда повестка и социальные нормы формируются процедурами вычислительной агрегации, а не в процессе обсуждения аргументов [27]. В контексте концепции «толық адам» этот риск интерпретируется как разрушение автономии суждений и волевой устойчивости. Постоянная стимуляция реактивных состояний и использование когнитивных «коротких циклов» приучают субъекта к механическому реагированию вместо глубокой рефлексии, что подрывает саму возможность целостной агентности.

Кроме того, цифровая среда усиливает репутационное давление и приводит к мгновенной массовой реакции на традиционные формы стыда. Однако сетевые практики «публичного порицания» часто теряют свою этическую направленность и превращаются в девиантное поведение (кибербуллинг и инструменты символического насилия). Согласно данным мониторинга ВОЗ/Европа, масштабы цифровой виктимизации достигают критических значений, затрагивая каждого шестого подростка [28; 29; 30]. С точки зрения социальной философии, ключевым риском является инверсия этических основ. Цифровая среда гипертрофирует стыд как внешнюю репрессивную санкцию, одновременно ослабляя внутреннее чувство стыда как интериоризированную ответственность. В результате внешнее репутационное давление подавляет внутренний моральный суд, что приводит к деформации совести как автономного регулятора поведения.

Кроме того, в условиях глобальной цифровой конкуренции все более актуальной становится проблема асимметрии языкового присутствия. Доминирование крупных языков в технологической инфраструктуре оказывает давление на средние и малые языковые сообщества, что является одним из центральных вызовов для формирования инклюзивного информационного общества [31; 32]. В рамках «Дорожной карты многоязычия в цифровую эпоху» (2025), разработанной ЮНЕСКО, отмечается, что развитие искусственного интеллекта и языковых технологий может способствовать как сохранению языкового разнообразия, так и его унификации [33]. Для Казахстана это имеет особое значение в контексте сохранения казахского языка. Существует риск не только количественного дефицита контента на казахском языке, но и ослабления его способности выступать в качестве инструмента для сложной ценностной рефлексии.

Конструктивный потенциал цифровой среды *и* стратегии ревитализации и масштабирования культурного капитала. Несмотря на наличие системных рисков, цифровая среда обладает значительным потенциалом для сохранения и развития языка и культуры, предоставляя возможности для создания контента и формирования трансграничных сообществ. Современные исследования показывают, что онлайн-сообщества могут эффективно компенсировать недостаток офлайн-пространства для использования языка, способствуя развитию цифрового активизма, созданию образовательных ресурсов и поддержанию регулярной коммуникации [34].

В этом контексте особую роль играют платформы с коротким видеоформатом, как, например, TikTok, которые становятся инструментами визуализации и «повседневной нормализации» национальных языков в молодежной среде [35]. В рамках предложенной философской системы этот процесс может быть концептуализирован как создание цифрового «құт», что подразумевает расширение зон использования языка и укрепление позитивных ценностей, которые обеспечивают жизненную силу культурного кода в виртуальном пространстве.

Параллельно с процессом возрождения языка, цифровые технологии радикально меняют способы доступа к культурному наследию, снижая барьеры для взаимодействия с ним. В соответствии с рекомендациями ЮНЕСКО по сохранению документального наследия (программа «Память мира»), цифровая фиксация позволяет расширить культурный архив за пределы локальных учреждений [36].

В Казахстане примером такого проекта является Казахстанская национальная электронная библиотека (KazNEB), которая интегрирована в глобальные сети и обеспечивает международную доступность национального контента [37; 38]. Следовательно, виртуализация выступает не как средство детерриториализации культуры, а как технологическая основа для ее сохранения, воспроизводства и распространения в глобальном масштабе.

Цифровая среда также способствует появлению новых форм гражданской активности и сетевых режимов участия. Концепция «связующего действия» показывает, как цифровые медиа трансформируют динамику коллективных практик, позволяя масштабировать социальную активность без жестких иерархических структур [39]. Однако в контексте этических феноменов «толық адам» и «ар-ұят» цифровая субъектность признается конструктивной только в том случае, если она основана на внутренней ответственности и критическом мышлении. Без этих этических регуляторов сетевая активность может свестись к спонтанным эмоциональным всплескам, не приводящим к устойчивым социальным изменениям.

Наконец, онлайн-платформы предоставляют возможности для кросс-культурного диалога и интеграции казахской философской мысли в мировое интеллектуальное пространство. Форматы открытых цифровых архивов и сетевых семинаров упрощают распространение идей между языками и делают возможной сравнительную философскую работу на международном уровне. Однако для реализации этой возможности необходимо перейти от стратегии пассивного потребления глобальных информационных потоков к созданию собственной цифровой экосистемы. Подразумевается не только увеличение количества знаний на казахском языке, но и создание качественных инструментов перевода и представления национальных концепций для глобальной аудитории, что позволит казахской мысли стать полноправным участником мирового диалога.

Заключение

В результате проведенного исследования можно сделать вывод о том, что виртуализация жизни в современном Казахстане представляет собой фундаментальный онтологический сдвиг. Переход от «жизни в мире» к «жизни в сети» изменяет механизмы культурного воспроизводства, трансформируя традиционные формы социального взаимодействия в платформенно-опосредованные форматы.

В ходе исследования были получены следующие ключевые результаты:

Первое. Обоснован эвристический потенциал тюрко-казахской философии. Установлено, что классические концепции не теряют своей актуальности, а приобретают статус критических инструментов анализа цифровой среды.

Второе. Предложена модель «толық адам» как нормативный антидот алгоритмической фрагментации личности, обеспечивающий целостность агентности через баланс разума, воли и цифровой эмпатии.

Третье. Разграничение понятий «ар-ұят» и «ұждан» позволило выявить этическую дистанцию между внешним репутационным давлением («Instagram-ұят») и автономной внутренней ответственностью, что критически важно для противодействия кибербуллингу.

Четвертое. Концепт «құт» операционализирован как критерий качества цифровой экосистемы, направленный на созидательное развитие национального сегмента сети.

Пятое. В ходе исследования были выявлены механизмы «цифровой миграции» традиций. Эмпирический анализ сетевых практик, таких как онлайн-айтыс и цифровое шежіре, показал, что виртуализация не приводит к автоматическому разрушению идентичности. Напротив, происходит процесс «пересборки» культурного кода. Цифровые платформы становятся пространством для объективации родовой памяти и социально-критического диалога, хотя и ограничиваются структурными особенностями интерфейсов.

Кроме того, была предложена стратегия «аксиологического освоения технологий». Авторы пришли к выводу, что преодоление рисков деперсонализации и языковой асимметрии возможно только через переход от пассивного потребления глобального контента к формированию субъектной цифровой экосистемы. Это и наполнение цифрового пространства смыслами, основанными на национальном философском наследии.

Практическая значимость исследования заключается в возможности применения предложенных этических рамок для разработки программ по цифровой гигиене, образовательных курсов по медиаэтике и стратегий

государственной культурной политики в условиях развития искусственного интеллекта.

В свою очередь, перспективы дальнейших исследований связаны с изучением влияния генеративного искусственного интеллекта на трансформацию казахского языка и анализом соотношения «алгоритмического общественного мнения» с традиционными механизмами принятия коллективных решений в кочевой культуре.

Финансирование

Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант AP26199931 «Тюрко-казахская философская традиция: основные идеи и приоритеты в процессе трансформации современного казахстанского общества»).

Список литературы

1. Castells M. The rise of the network society / M. Castells. – 2nd ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 625 p.

2 International Telecommunication Union. Measuring digital development: The ICT Development Index 2025. – Geneva: ITU, 2025. // [Электронный ресурс] URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/ind/D-IND-ICT_MDD-2025-1-PDF-E.pdf?utm.com (Дата обращения: 28.01.2026).

3 World Bank. Kazakhstan – Individuals using the Internet (% of population) (IT.NET.USER.ZS) // [Электронный ресурс] URL: https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?locations=KZ&utm.com (Дата обращения: 28.01.2026).

4 The onlife manifesto: being human in a hyperconnected era / ed. by L. Floridi. – Cham: Springer, 2015. – 264 p.

5 Kozinets R. V. Netnography: redefined / R. V. Kozinets. – 2nd ed. – Los Angeles: SAGE, 2015. – 256 p.

6 Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // Qualitative Research in Psychology. – 2006. – Vol. 3, No. 2. – P. 77–101. – DOI: 10.1191/1478088706qp063oa.

7 Krippendorff K. Content analysis: an introduction to its methodology / K. Krippendorff. – 4th ed. – Thousand Oaks: SAGE, 2018. – 472 p.

8 Lincoln Y. S., Guba E. G. Naturalistic inquiry / Y. S. Lincoln, E. G. Guba. – Beverly Hills: SAGE, 1985. – 416 p.

9 Uzbekistan strengthens its position in ITU Global Digital Ranking, improving by 16 points // [Электронный ресурс] URL: https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-strengthens-its-position-in-itu-global-digital-ranking-improving-by-16-points/ (Дата обращения: 28.01.2026).

10 ITU. ICT Regulatory Tracker: Metrics // [Электронный ресурс] URL: https://app.gen5.digital/tracker/metrics(Дата обращения: 28.01.2026).

11 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы: үш томдық. Бірінші том / томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К.І., Мәдібаева Қ.Қ., Шапай Т.М. және т.б. – Алматы: Атамұра, 2025. – 480 б.

12 Құдайбердіұлы Шәкәрім. Үш анық // [Электронный ресурс] URL: https://kitaphana.shakarim.kz/storage/page_list/file/01JNNPE1AQKBHFXFEAAX87PSAD.pdf (Дата обращения: 28.01.2026).

13 Bimo A., Bhandari A. The Algorithmic Self: How Platform Personalization Mediates Identity Formation on Social Media // AoIR Selected Papers of Internet Research. – 2020. – Vol. 10. // [Электронный ресурс] URL: https://spir.aoir.org/ojs/index.php/spir/article/view/11929 (Дата обращения: 28.01.2026).

14 Әлфи С.Т. Ар ілімінің сипаты мен «ар» ұғымының ролі // Адам әлемі. – 2025. – № 2(104). – Б. 52–58. – DOI: 10.58429/2226-4533-2025-2-52-58.

15 Исабекова У.К. Особенности исторического развития концепта qut // Текст. Книга. Книгоиздание. – 2017. – № 13. – DOI: 10.17223/23062061/13/1. // [Электронный ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-istoricheskogo-razvitiya-kontsepta-qut (Дата обращения: 28.01.2026).

16 Тишин В.В. Понятие qut в памятниках древнетюркской рунической письменности: ревизия трактовок // Народы и религии Евразии. – 2022. – Т. 27, № 2. – С. 105–120. – DOI: 10.14258/nreur (2022)2-06.

17 Zhalgasbayeva K. Kazakistan'da İnternet-Aytıs'ın Gelişimi (Development of Internet Aitys in Kazakhstan) // Millî Folklor. – 2024. – Vol. 18, Issue 143. – P. 99–110. – DOI: 10.58242/millifolklor.1316671.

18 Bars M. E. İnternet Folkloru: Netlore // TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2018. – Cilt 1, Sayı 15. – S. 160–179. // [Электронный ресурс] URL: https://dergipark.org.tr/tr/pub/turuk/article/516211 (Дата обращения: 28.01.2026).

19 Frank R. Newslore: Contemporary Folklore on the Internet. – Jackson: University Press of Mississippi, 2011. – 268 p.

20 Dubuisson E.-M. Confrontation in and through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // Journal of Linguistic Anthropology. – 2010. – Vol. 20, No. 1. – P. 101–115. – DOI: 10.1111/j.1548-1395.2010.01051.x.

21 Freedom House. Freedom on the Net 2025: Kazakhstan // [Электронный ресурс] URL: https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/freedom-net/2025 (Дата обращения: 28.01.2026).

22 Tumalas.kz. Қазақ шежіресі (проект; интерактивный просмотр и внесение данных) // [Электронный ресурс] URL: https://tumalas.kz/ (Дата обращения: 28.01.2026).

23 Tumalas.kz. Шежіреге еңгізу (правила и порядок внесения данных) // [Электронный ресурс] URL: https://tumalas.kz/shejire-howto/ (Дата обращения: 28.01.2026).

24 Halbwachs M. On Collective Memory / ed., trans., and introd. by L. A. Coser. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 254 p.

25 Yosef D., Lev-On A. Heritage in the Social Media Age: Online Genealogy Communities and Their Managers as Knowledge Hubs in the Genealogical Ecosystem // Social Sciences. – 2025. – Vol. 14(8). – Art. 501. – DOI: 10.3390/socsci14080501.

26 Zajko M. Artificial intelligence, algorithms, and social inequality: Sociological perspectives // Sociology Compass. – 2022. // [Электронный ресурс] URL:

https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/soc4.12962 (Дата обращения: 28.01.2026).

27 Gandini A. The algorithmic public opinion: a literature review // [Электронный ресурс] URL: https://air.unimi.it/retrieve/399b2bb4-2a2a-486c-96d6-d92abfd998e7/D6_AlgoPubOp.pdf (Дата обращения: 28.01.2026).

28 UNICEF. Cyberbullying: What is it and how to stop it // [Электронный ресурс] URL: https://www.unicef.org/stories/how-to-stop-cyberbullying (Дата обращения: 28.01.2026).

29 World Health Organization (WHO/Europe). One in six school-aged children experiences cyberbullying, finds new WHO/Europe study. – 27.03.2024. // [Электронный ресурс] URL: https://www.who.int/europe/news/item/27-03-2024-one-in-six-school-aged-children-experiences-cyberbullying--finds-new-who-europe-study (Дата обращения: 28.01.2026).

30 Cosma A., Molcho M., Pickett W. A focus on adolescent peer violence and bullying in Europe, central Asia and Canada. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) international report from the 2021/2022 survey. Vol. 2. – Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2024. // [Электронный ресурс] URL: https://www.hbsc.org/publications/reports/a-focus-on-adolescent-peer-violence-and-bullying-in-europe-central-asia-and-canada/ (Дата обращения: 28.01.2026).

31 UNESCO. Linguistic diversity and multilingualism on Internet // [Электронный ресурс] URL: https://en.unesco.org/themes/linguistic-diversity-and-multilingualism-internet (Дата обращения: 28.01.2026).

32 UNESCO. Recommendation concerning the Promotion and Use of Multilingualism and Universal Access to Cyberspace (2003) // [Электронный ресурс] URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-promotion-and-use-multilingualism-and-universal-access-cyberspace (Дата обращения: 28.01.2026).

33 UNESCO. UNESCO launches Global Roadmap on Multilingualism in the Digital Era. – 2025. // [Электронный ресурс] URL: https://www.unesco.org/en/articles/unesco-launches-global-roadmap-multilingualism-digital-era(Дата обращения: 28.01.2026).

34 Mayeux O. Language revitalization on social media: Ten years in the Louisiana Creole Virtual Classroom // Language Documentation & Description. – 2024. // [Электронный ресурс] URL: https://www.lddjournal.org/article/id/2399/ (Дата обращения: 28.01.2026).

35 Cunliffe D. Exploring the presence of Cymraeg on TikTok // New Media & Society. – 2024. // [Электронный ресурс] URL: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/14614448241243096 (Дата обращения: 28.01.2026).

36 UNESCO. Memory of the World: About the programme // [Электронный ресурс] URL: https://www.unesco.org/en/memory-world/about (Дата обращения: 28.01.2026).

37 Kazakhstan National Electronic Library (KazNEB). About // [Электронный ресурс] URL: https://kazneb.kz/en/about (Дата обращения: 28.01.2026).

38 Nurgaliyeva G. National Electronic Library (KAZNEB) electronic resource in Kazakhstan. – IFLA Repository, 2023. // [Электронный ресурс] URL: https://repository.ifla.org/items/34acb39b-d926-45c6-8770-b0cf7d823a9f/full (Дата обращения: 28.01.2026).

39 Bennett W. L., Segerberg A. The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics // Information, Communication & Society. – 2012. – Vol. 15, No. 5. – P. 739–768. – DOI: 10.1080/1369118X.2012.670661.

Transliteration

1 Castells M. The rise of the network society / M. Castells. – 2nd ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 625 p.

2 International Telecommunication Union. Measuring digital development: The ICT Development Index 2025. – Geneva: ITU, 2025. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/ind/D-IND-ICT_MDD-2025-1-PDF-E.pdf?utm.com (Data obrashhenija: 28.01.2026).

3 World Bank. Kazakhstan – Individuals using the Internet (% of population) (IT.NET.USER.ZS) // [Jelektronnyj resurs] URL: https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?locations=KZ&utm.com (Data obrashhenija: 28.01.2026).

4 The onlife manifesto: being human in a hyperconnected era / ed. by L. Floridi. – Cham: Springer, 2015. – 264 p.

5 Kozinets R. V. Netnography: redefined / R. V. Kozinets. – 2nd ed. – Los Angeles: SAGE, 2015. – 256 p.

6 Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // Qualitative Research in Psychology. – 2006. – Vol. 3, No. 2. – P. 77–101. – DOI: 10.1191/1478088706qp063oa.

7 Krippendorff K. Content analysis: an introduction to its methodology / K. Krippendorff. – 4th ed. – Thousand Oaks: SAGE, 2018. – 472 p.

8 Lincoln Y. S., Guba E. G. Naturalistic inquiry / Y. S. Lincoln, E. G. Guba. – Beverly Hills: SAGE, 1985. – 416 p.

9 Uzbekistan strengthens its position in ITU Global Digital Ranking, improving by 16 points // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-strengthens-its-position-in-itu-global-digital-ranking-improving-by-16-points/ (Data obrashhenija: 28.01.2026).

10 ITU. ICT Regulatory Tracker: Metrics // [Jelektronnyj resurs] URL: https://app.gen5.digital/tracker/metrics(Data obrashhenija: 28.01.2026).

11 Abaj. Shygarmalarynyn akademijalyk tolyk zhinagy: ush tomdyk. Birinshi tom [Academic complete collection of works: three-volume edition. Volume 1] / tomdy kurastyrip, baspaga dajyndagandar: Matyzhanov K.I., Madibaeva K.Q., Shapaj T.M. zhane t.b. – Almaty: Atamura, 2025. – 480 b. (in Kaz)

12 Qudajberdiuly Shakarim. Ush anyq [Three truths] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://kitaphana.shakarim.kz/storage/page_list/file/01JNNPE1AQKBHFXFEAAX87PSAD.pdf (Data obrashhenija: 28.01.2026). (in Kaz)

13 Bimo A., Bhandari A. The Algorithmic Self: How Platform Personalization Mediates Identity Formation on Social Media // AoIR Selected Papers of Internet Research. – 2020. – Vol. 10. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://spir.aoir.org/ojs/index.php/spir/article/view/11929 (Data obrashhenija: 28.01.2026).

14 Alfi S.T. Ar iliminin sipaty men «ar» ugymynyn roli [The nature of the teaching of "ar" and the role of the

concept “ar”] // Adam alemi. – 2025. – N 2(104). – B. 52–58. – DOI: 10.58429/2226-4533-2025-2-52-58. (in Kaz)

15 Isabekova U.K. Osobennosti istoricheskogo razvitija koncepta qut [Features of the historical development of the concept qut] // Tekst. Kniga. Knigoizdanie. – 2017. – N 13. – DOI: 10.17223/23062061/13/1. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-istoricheskogo-razvitiya-kontsepta-qut (Data obrashhenija: 28.01.2026). (in Russ)

16 Tishin V.V. Ponjatie qut v pamjatnikah drevnetjurkskoj runicheskoj pis'mennosti: revizija traktovok [The concept of qut in monuments of Old Turkic runic writing: revision of interpretations] // Narody i religii Evrazii. – 2022. – T. 27, N 2. – S. 105–120. – DOI: 10.14258/nreur(2022)2-06. (in Russ)

17 Zhalgasbayeva K. Kazakistan'da İnternet-Aytıs'ın Gelişimi (Development of Internet Aitys in Kazakhstan) // Millî Folklor. – 2024. – Vol. 18, Issue 143. – P. 99–110. – DOI: 10.58242/millifolklor.1316671.

18 Bars M. E. İnternet Folkloru: Netlore // TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2018. – Cilt 1, Sayı 15. – S. 160–179. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://dergipark.org.tr/tr/pub/turuk/article/516211 (Data obrashhenija: 28.01.2026).

19 Frank R. Newslore: Contemporary Folklore on the Internet. – Jackson: University Press of Mississippi, 2011. – 268 p.

20 Dubuisson E.-M. Confrontation in and through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // Journal of Linguistic Anthropology. – 2010. – Vol. 20, No. 1. – P. 101–115. – DOI: 10.1111/j.1548-1395.2010.01051.x.

21 Freedom House. Freedom on the Net 2025: Kazakhstan // [Jelektronnyj resurs] URL: https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/freedom-net/2025 (Data obrashhenija: 28.01.2026).

22 Tumalas.kz. Qazaq shezhiresi (proekt; interaktivnyj prosmotr i vnesenie dannyh) [Kazakh genealogy (project; interactive viewing and data entry)] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://tumalas.kz/ (Data obrashhenija: 28.01.2026). (in Russ)

23 Tumalas.kz. Shezhirege engizu (pravila i porjadok vnesenija dannyh) [Entering data into the genealogy (rules and procedure)] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://tumalas.kz/shejire-howto/ (Data obrashhenija: 28.01.2026). (in Russ)

24 Halbwachs M. On Collective Memory / ed., trans., and introd. by L. A. Coser. – Chicago: University of Chicago Press, 1992.

25 Yosef D., Lev-On A. Heritage in the Social Media Age: Online Genealogy Communities and Their Managers as Knowledge Hubs in the Genealogical Ecosystem // Social Sciences. – 2025. – Vol. 14(8). – Art. 501. – DOI: 10.3390/socsci14080501.

26 Zajko M. Artificial intelligence, algorithms, and social inequality: Sociological perspectives // Sociology Compass. – 2022. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/soc4.12962 (Data obrashhenija: 28.01.2026).

27 Gandini A. The algorithmic public opinion: a literature review // [Jelektronnyj resurs] URL: https://air.unimi.it/retrieve/399b2bb4-2a2a-486c-96d6-d92abfd998e7/D6_AlgoPubOp.pdf (Data obrashhenija: 28.01.2026).

28 UNICEF. Cyberbullying: What is it and how to stop it // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.unicef.org/stories/how-to-stop-cyberbullying (Data obrashhenija: 28.01.2026).

29 World Health Organization (WHO/Europe). One in six school-aged children experiences cyberbullying, finds new WHO/Europe study. – 27.03.2024. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.who.int/europe/news/item/27-03-2024-one-in-six-school-aged-children-experiences-cyberbullying--finds-new-who-europe-study (Data obrashhenija: 28.01.2026).

30 Cosma A., Molcho M., Pickett W. A focus on adolescent peer violence and bullying in Europe, central Asia and Canada. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) international report from the 2021/2022 survey. Vol. 2. – Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2024. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.hbsc.org/publications/reports/a-focus-on-adolescent-peer-violence-and-bullying-in-europe-central-asia-and-canada/ (Data obrashhenija: 28.01.2026).

31 UNESCO. Linguistic diversity and multilingualism on Internet // [Jelektronnyj resurs] URL: https://en.unesco.org/themes/linguistic-diversity-and-multilingualism-internet (Data obrashhenija: 28.01.2026).

32 UNESCO. Recommendation concerning the Promotion and Use of Multilingualism and Universal Access to Cyberspace (2003) // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-promotion-and-use-multilingualism-and-universal-access-cyberspace (Data obrashhenija: 28.01.2026).

33 UNESCO. UNESCO launches Global Roadmap on Multilingualism in the Digital Era. – 2025. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.unesco.org/en/articles/unesco-launches-global-roadmap-multilingualism-digital-era(Data obrashhenija: 28.01.2026).

34 Mayeux O. Language revitalization on social media: Ten years in the Louisiana Creole Virtual Classroom // Language Documentation & Description. – 2024. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.lddjournal.org/article/id/2399/ (Data obrashhenija: 28.01.2026).

35 Cunliffe D. Exploring the presence of Cymraeg on TikTok // New Media & Society. – 2024. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/14614448241243096 (Data obrashhenija: 28.01.2026).

36 UNESCO. Memory of the World: About the programme // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.unesco.org/en/memory-world/about (Data obrashhenija: 28.01.2026).

37 Kazakhstan National Electronic Library (KazNEB). About // [Jelektronnyj resurs] URL: https://kazneb.kz/en/about (Data obrashhenija: 28.01.2026).

38 Nurgaliyeva G. National Electronic Library (KAZNEB) electronic resource in Kazakhstan. – IFLA Repository, 2023. // [Jelektronnyj resurs] URL: https://repository.ifla.org/items/34acb39b-d926-45c6-8770-b0cf7d823a9f/full (Data obrashhenija: 28.01.2026).

39 Bennett W. L., Segerberg A. The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics // Information, Communication & Society. – 2012. – Vol. 15, No. 5. – P. 739–768. – DOI: 10.1080/1369118X.2012.670661.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Рустем Нурболатұлы Мустафин	руководитель Центра цифровых социальных наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, магистр социальных наук, PhD докторант, email: rustem.mustafin@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-9797-7701
Қуаныш Сапиолллаұлы Сайлау	научный сотрудник, магистр политологии и международных отношений, PhD докторант, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, email: kuanishta@gmail.com. ORCID ID: 0009-0001-6529-9109
Гаухар Гинаядовна Барлыбаева	главный научный сотрудник, доктор философских наук, ассоциированный профессор, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763
Рүстем Нұрболатұлы Мустафин	Цифрлық әлеуметтік ғылымдар орталығының жетекшісі, әлеуметтік ғылымдар магистрі, PhD докторант, ҚР ҒЖБҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, email: rustem.mustafin@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-9797-7701
Қуаныш Сапиолллаұлы Сайлау	ғылыми қызметкер, саясаттану және халықаралық қатынастар магистрі, PhD докторант, ҚР ҒЖБҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: kuanishta@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-6529-9109
Гаухар Ғинаятқызы Барлыбаева	бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1268-0763
Rustem Mustafin	Head of the Center for Digital Social Sciences, IInstitute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, Master of Social Sciences, PhD student, email: rustem.mustafin@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-9797-7701
Kuanysh Sailau	Researcher, Master's degree in Political Science and International Relations, PhD student, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: kuanishta@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-6529-9109
Gaukhar Barlybayeva	Chief Researcher, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: gbarlybaeva@mail.ru, ORCID iD: 0000-0003-1268-0763

ҒТАХР 21.21.25 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).820

РУХАНИ ҚАУІПСІЗДІК ФЕНОМЕНІ ЖӘНЕ ЯСАУИ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ АДАМ ТӘРБИЕСІ КОНЦЕПЦИЯСЫ

[1]Б.К.Ботакараев, [1]С.Моллақанағатұлы,
[2]С.Т.Шылмамбетов, [2]Н.А.Қыпшақбаев

АҢДАТПА

Зерттеуімізде рухани қауіпсіздік феномені мен Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымындағы адам тәрбиесі концепциясының өзара байланысы талданады. Зерттеу мақсаты – Ясауи ілімінің адам рухын кемелдендіруге бағытталған қағидаларының қазіргі қоғамдағы рухани қауіптер мен радикалдық идеологиялардың таралуына қарсы тұрудағы әлеуетін айқындау. Мақалада «рухани қауіпсіздік» ұғымының философиялық мазмұны, оның аксеологиялық және антропологиялық қырлары қарастырылады. Сондай-ақ Ясауи дүниетанымындағы адам тәрбиесі, нәпсімен күрес, моральдық жауапкершілік және рухани кемелдік идеялары қазіргі заман контексінде талданып, олардың жастардың рухани иммунитетін қалыптастырудағы рөлі сипатталады. Ясауи іліміндегі рухани тәрбие қағидалары қоғамдағы құндылықтар жүйесін тұрақтандырудың және адамгершілік сана-сезімді жандандырудың пәрменді тетігі ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде Ясауи ілімінің рухани қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі философиялық және этикалық негіздері айқындалып, бұл ілімнің қазіргі қоғам үшін маңыздылығы талданады. Сонымен қатар мақалада Ясауи ілімінің ұлттық бірегейлікті сақтау мен рухани жаңғыру үдерістеріндегі орны айқындалады. Бұл зерттеу нәтижелері дерадикализация мен рухани тәрбие саласындағы практикалық бағдарламаларға ғылыми негіз бола алады. Ясауи дүниетанымының құндылықтық әлеуеті қазіргі заманның рухани дағдарыстарын еңсерудің тұжырымдамалық үлгісін ұсынады. Зерттеу қорытындылары рухани қауіпсіздік стратегияларын қалыптастыруда дәстүрлі сопылық ілімдердің маңызын арттыра түседі.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, рухани қауіпсіздік, адам тәрбиесі, дүниетаным, радикалдық идеология

[1] «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» Ясауитану ғылыми орталығы, Түркістан, Қазақстан

[2] А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Автор-корреспондент: Шылмамбетов С., sayan.shylmambetov@ayu.edu.kz

Сілтеме: Ботакараев Б.К., Моллақанағатұлы С., Шылмамбетов С.Т., Қыпшақбаев Н.А. Рухани қауіпсіздік феномені және Ясауи дүниетанымындағы адам тәрбиесі концепциясы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 52-60.

Феномен духовной безопасности и концепция человеческого образования в мировоззрении Ясави

Аннотация. В данном исследовании анализируется взаимосвязь феномена духовной безопасности и концепции воспитания человека в мировоззрении Ходжи Ахмеда Ясави. Цель исследования – определить потенциал учения Ясави в противодействии современным духовным угрозам и распространению радикальных идеологий посредством его принципов, направленных на совершенствование человеческого духа. В статье рассматривается философское содержание понятия «духовная безопасность», его аксиологические и антропологические аспекты. Кроме того, идеи воспитания человека, борьбы с нафсом, моральной ответственности и духовного совершенства в мировоззрении Ясави анализируются в контексте современности, раскрывая их роль в формировании духовного иммунитета молодежи. Принципы духовного воспитания в учении Ясави считаются действенным механизмом стабилизации системы ценностей в обществе и возрождения нравственного сознания. В результате исследования выявлены философские и этические основы обеспечения духовной безопасности в учении Ясави, а также проанализировано его значение для современного общества. В статье также определяется место учения Ясави в процессах сохранения национальной идентичности и духовного обновления. Результаты данного исследования могут служить научной основой для практических программ в области дерадикализации и духовного образования. Ценностный потенциал мировоззрения Ясави предлагает концептуальную модель преодоления духовных кризисов современности. Результаты исследования повышют значимость традиционных суфийских учений в формировании стратегий духовной безопасности.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясави, духовная безопасность, воспитание человека, мировоззрение, радикальная идеология

The Phenomenon of Spiritual Security and the Concept of Human Education in the Worldview of Yassawi

Abstract. This study analyzes the relationship between the phenomenon of spiritual security and the concept of human development in the worldview of Khoja Akhmet Yassawi. The purpose of the study is to determine the potential of Yassawi's teachings to counter modern spiritual threats and the spread of radical ideologies through its principles aimed at perfecting the human spirit. The article examines the philosophical content of the concept of "spiritual security," its axiological and anthropological aspects. Furthermore, the ideas of human development, combating the nafs, moral responsibility, and spiritual perfection in Yassawi's worldview are analyzed in a contemporary context, revealing their role in shaping the spiritual immunity of young people. The principles of spiritual education in Yassawi teachings are considered an effective mechanism for stabilizing the value system in society and revitalizing moral consciousness. The study revealed the philosophical and ethical foundations of spiritual security in Yassawi's teachings and analyzed its significance for modern society. The article also identifies the place of Yassawi's teachings in the processes of preserving national identity and spiritual renewal. The results of this study can serve as a scientific basis for practical programs in the fields of deradicalization and spiritual education. The value-based potential of Yassawi's worldview offers a conceptual model for overcoming modern spiritual crises. The results of the study will enhance the importance of traditional Sufi teachings in shaping spiritual security strategies.

Key words: Khoja Akhmet Yassawi, Spiritual Security, Human Education, Worldview, Radical Ideology.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайында рухани қауіпсіздік мәселесі адамзат қоғамының ең өзекті тақырыптарының біріне айналды. Әлемдік өркениеттер арасындағы өзара ықпалдастық, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі мен цифрлық мәдениеттің дамуы адамның дүниетанымдық бағдарларына тікелей әсер етіп отыр. Осындай жағдайда дәстүрлі құндылықтардың әлсіреуі мен радикалды идеялардың таралуы қоғамның рухани тұрақтылығына елеулі қауіп төндіруде. Сондықтан рухани қауіпсіздікті сақтау тек қана діни немесе моральдық мәселе емес, сонымен қатар ұлттық сана мен мәдени тұтастықты қорғаудың маңызды тетігі ретінде қарастырылады. Қожа Ахмет Ясауи ілімі – түркі-мұсылман қркениетінің рухани өзегін құрайтын ілімдердің бірі. Оның дүниетанымы адам болмысының мәнін, рухани кемелдену жолын және адам мен Жаратушы арасындағы қатынастың терең философиялық қырларын ашып көрсетеді. Ясауи адамның ішкі жан дүниесін тазартып, нәпсіден арылу арқылы шынайы рухани еркіндікке жетуді мақсат етеді. Бұл ілімдегі адам тәрбиесі концепциясы сопылық дәстүрдің шеңберімен қоса жалпы адамзаттық рухани мәдениеттің маңызды бөлігі ретінде де қарастырылуы тиіс. Қазіргі қоғамда радикалдық және деструктивтілік идеологиялардың таралуы, әсіресе жастар арасында рухани бағдардың әлсіреуі, адамның ішкі әлемін тұрақсыздыққа ұшыратуда Мұндай жағдайда Ясауи ілімінің адам тәрбиесіне қатысты қағидаларын қайта зерделеу – ұлттық және діни бірегейлікті сақтаудың, сонымен бірге рухани қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді жолдарының бірі болып есептеледі. Осы тұрғыдан алғанда, Ахмет Ясауи мұрасының қазіргі қоғамдағы рөлі тарихи немесе теологиялық, сондай-ақ әлеуметтік-философиялық мағынада да ерекше мәнге ие. Бұл зерттеу Ясауи дүниетанымындағы адам тәрбиесі концепциясын рухани қауіпсіздік феноменімен сабақтастыра талдап, оның заманауи рухани және мәдени кеңістіктегі маңызын айқындауға бағытталған.

Әдіснама

Зерттеу барысында рухани қауіпсіздік феномені мен Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымындағы адам тәрбиесі концепциясын талдауда жүйелілік, салыстырмалы және герменевтикалық әдістер қолданылды. Жүйелілік әдіс Ясауи ілімінің тұтастығын, оның рухани, этикалық және антропологиялық аспектілерінің өзара байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Герменевтикалық тәсіл арқылы Ясауи еңбектеріндегі адам рухын тәрбиеулеуге бағытталған ұғымдар мен символдардың мәні ашылды. Сонымен қатар, аксиологиялық талдау рухани құндылықтардың тұлға мен қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөлін айқындауға бағытталды. Салыстырмалы талдау қазіргі замандағы рухани қауіптер мен Ясауи іліміндегі рухани иммунитет қағидалары арасындағы өзара байланыстарды көрсетуге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

«Рухани қауіпсіздік» ұғымының философиялық мазмұны

Рухани қауіпсіздік – қоғамның тұрақтылығы мен үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік жүйенің негізгі құрамдас бөлігі. Ол қоғамның моральдық, мәдени және идеологиялық тұтастығын сақтауға бағытталған. Қазіргі Қазақстан қоғамының даму кезеңі саяси, экономикалық, идеологиялық және әлеуметтік салалардағы кешенді дағдарыспен сипатталады [1, 310 б.]. Ұзақ уақыт бойы қоғам өмірінде «руханият» ұғымы саясаттану мен әлеуметтану салаларында елеусіз қалып, қоғамдық санада екінші дәрежелі мәселе ретінде қарастырылып келді. Алайда, рухани-мәдени дағдарыстың күшеюі бұл бағытқа деген ғылыми және қоғамдық қызығушылықты арттырды. Бұл үдеріс жастар арасындағы патриоттық сезімнің әлсіреуімен, девиантты мінез-құлықтың артуымен, ажырасудың көбеюімен, тарихи жадының ұмытылуымен, суицид пен әлеуметтік бейберекеттік деңгейінің өсуімен және халықтың білім беру мен зияткерлік әлеуетінің төмендеуімен байланысты. Мұндай құбылыстар қоғамның рухани тұрақтылығына елеулі қауіп төндіреді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің жолдауларында рухани қауірсіздік мәселесіне ерекше назар аударады. Ол «ұлттың қауіпсіздігі тек шекараны қорғаумен шектелмейді, ең алдымен, қоғамның рухани иммунитетін күшейтумен айқындалады» деп атап өткен болатын. Президенттің пікірінше, жастардың дүниетанымын қалыптастыруда ұлттық мәдениет пен дәстүрдің, сонымен қатар білім мен ғылымның рөлі айрықша. Демек, рухани қауіпсіздікті қамтамасыз ету – тек мәдениет саласының емес, мемлекеттің стратегиялық тұрақтылығын айқындайтын маңызды бағыттардың бірі. Қоғамдық санада дәстүрлі мәдениетке тән адамгершілік нормалар мен рухани құндылықтар әлсіреп, олардың орнын прагматизм мен жеке мүдде басып келе жатқаны байқалады [1, 16 б.]. Сондықтан қазіргі жағдайда рухани қауіпсіздікті нығайту ұлттық идеологияның өзекті міндетіне айналып отыр.

Рухани қауіпсіздік концепциясы қазіргі таңда толыққанды қалыптасқан және бірізді ғылыми негізін тапқан ұғым емес. Ол әлі де теориялық тұрғыдан пысықталып, мазмұндық тұрғыдан айқындалу үстінде. Ұзақ уақыт бойы бұл категория қоғамтану ғылымында елеусіз болып келгенімен, соңғы жылдары саясаттанушылар мен әлеуметтанушылар арасында өзекті зерттеу нысанына айналды. Зерттеуші С.Н.Меликовскаяның пікірінше, «ұлттың рухани қауіпсіздігі мәселесі – бұл ең алдымен мемлекетіміздің өмір сүруінің өзекті сұрағы, яғни ол бола ма, жоқ па деген мәселе. Рухани қауіпсіздіктің басты мақсаты – қоғамның рухани-адамгершілік, этикалық, идеологиялық және мәдени негіздерін қорғау» болып табылады. Демек, рухани қауіпсіздік ұғымы тікелей ұлттың мәдениеті, тарихи жады және дүниетанымдық жүйесімен байланысты, сондықтан оны кешенді түрде зерттеу мен түсіну қажеттілігі туындайды. Аталған ұғым ғылыми айналымға тек экономикалық немесе өндірістік көрсеткіштермен шектелмей, қоғамның ұлттық, мәдени және әлеуметтік құрылымын сақтау мен дамыту үдерістерін реттеу мақсатында енгізілді. П.Н.Беспаленко рухани қауіпсіздікке былайша анықтама береді: «Рухани қауіпсіздік – бұл қоғамның рухани-адамгершілік және идеологиялық өміршеңдігін, негізгі мақсаттар мен құндылықтардың әлеуетін, жеке және қоғамдық мүдделердің тепе-теңдігін, саяси институттар мен мәдениеттің функционалдық үйлесімділігін сипаттайтын сапалық көрсеткіш». Сондықтан рухани қауіпсіздіктің деңгейі, ең алдымен, қоғамның рухани өмірінің жағдайымен, ұлттың моральдық және этикалық құндылықтарымен, мәдени даму дәрежесімен айқындалады [3, 218 б.].

Рухани құндылық құбылысының руханият пен рухани құндылықтар саласын қамтитынына қарамастан, көбіне саясилануға бейім екенін атап өткен жөн. Өйткені кез келген қауіпсіздік феномені тарихи тұрғыдан алғанда мемлекеттің қызметі мен оның интитуттарының қалыптасуының негізгі индукциялық тетігі болып табылады. Бұл тұрғыдан қарастырғанда мақаламыздың екі негізгі әдіснамалық ракурсын айқындауға болады: 1. Рухани қауіпсіздікті дәстүрлі мәдениетті

сақтау мен дамыту саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырудің нәтижесі ретінде түсіндіру. 2. Рухани қауіпсіздікті қоғамның сапалық сипаттамасы ретінде қарастыру [4, 13 б.]. Рухани қауіпсіздіктің саясилануы сонымен қатар ұлттық идеяны іздеу үдерісімен де байланысты. Бұл ізденіс рухани қауіпсіздікті қамтамасыз етумен және құндылықтық трансформациялар тәуекелін барынша азайту қажеттілігімен ұштасады.

Рухани қауіпсіздіктің аксеологиялық және антропологиялық қырлары

Қазіргі таңда рухани қауіпсіздік ұғымына жүгіну өткен ғасырдың 1990-2000 жылдарындағыдай жиі кездеспейді. Бұған объективті себептер бар. Сол кезеңдер тек әлеуметтік-саяси жүйенің «қайта құрылу» уақыты ғана емес, сонымен қатар мәдени-өркениеттік дағдарыс кезеңі болғандықтан, қауіпсіздік мәселесі айрықша өзектілікке ие болды. Бұл жағдай ғылым мен сараптамалық қауымдастықтың кең назарын аудартып, көптеген зерттеулер мен жарияланымдардың пайда болуына түрткі болды. Мысалы, С.Ю.Рыбаковтың 2011 жылғы жарық көрген «Ресей білім беру жүйесіндегі рухани қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері» атты еңбегінде қоғамның әлеуметтік денсаулығына төнген қауіптерге қатысты алаңдатарлық статистикалық деректер келтіріледі. Рухани қауіпсіздікке төнген негізгі қатерлердің қатарында деструктивті бағыттағы дәстүрлі емес діни ұйымдардың көбеюі де атап өтіледі [5, 5 б.]. Мұндай ұйымдар көп жағдайда дәстүрлі әлеуметтік институттарды бұзып, мәдени құндылықтарды деформациялап, өз жақтастарының санасында радикалды және мәмлекетті мойындамайтын көзқарастарды қалыптастырады, бқл өз кезегінде террорлық әрекеттерге немесе адамның өз өміріне қауіп төндіретін жағдайларға алып келеді. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында бұл бағыттағы қауіптер нақты айқындалған: ұлтшылдық және діни экстремистік идеологияны пайдаланатын радикалды қоғамдық ұйымдар мен топтардың, шетелдік және халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың қаржылық және экономикалық құрылымдардың, сондай-ақ жеке тұлғалардың еліміздің бірлігі мен аумақтық тұтастығына қол сұғуға, елдің ішкі саяси және әлеуметтік тұрақтылығын бұзуға бағытталған қызметі негізгі қауіп-қатерлердің бірі ретінде аталған [6]. Рухани қауіпсіздік мазмұнына қатысты кеңірек түсіндірмелер де бар. Мысалы, А.В. Тонкноговтың диссертациялық зерттеуінде: «Рухани қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің бір түрі ретінде қарастырылады және қазіргі қоғамның рухани саласының қорғалу деңгейін білдіреді. Ол мәдени, идеологиялық, ақпараттық-психологиялық, ғылыми, білім беру және діни қауіпсіздікті қамтиды» деп көрсетіледі [7, 13 б.].

Рухани қауіпсіздік феномені – қоғамның мәдени, моральдық және дүниетанымдық тұтастығын қамтамасыз ететін күрделі құбылыс. Ол адам мен қоғамның рухани өмірінің негізін құрайтын құндылықтар жүйесінің тұрақтылығы мен сабақтастығын сақтауға бағытталған [8]. Рухани қауіпсіздіктің аксеологиялық аспектісі ең алдымен құндылықтар иерархиясын, яғни ұлттық, мәдени және діни құндылықтардың қоғам өміріндегі орны мен маңызын айқындауға бағытталады. Бұл тұрғыдан алғанда рухани қаупсіздік – ұлттық мәдени кодтың сақталуы мен қоғам мүшелерінің құндылықтық бағдарларын тұрақтандырудың кепілі [9]. Аксеологиялық тұрғыдан рухани қауіпсіздік адамның рухани иммунитетін қалыптастырып, жаһандану дәуірінде сырттан енген жат идеологиялық және мәдени ықпалдарға қарсы тұру қабілетін арттырады [10, 58 б.]. Құндылықтық тұрақтылықтың әлсіреуі – әлеуметтік дезинтеграция мен моральдық дағдарыстың негізгі себептерінің бірі болып табылады. Сондықтан да рухани қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясаты қоғамдағы дәстүрлі мәдени және діни құндылықтардың сабақтастығын сақтауға бағытталуы тиіс. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев та, өз сөздерінде ұлттық рух пен дәстүрге негізделген құндылықтық тұрақтылықты мемлекеттің идеологиялық тірегінің бірі ретінде атап өткен болатын [11].

Антропологиялық тұрғыдан алғанда, рухани қауіпсіздік адамның рухани болмысы мен оның өзін-өзі тану процесімен тығыз байланысты. Бұл бағытта адамның ішкі әлемін, ар-ождан, иман және ерік ұғымдарын талдау маңызды. Яғни рухани қауіпсіздік – жеке

тұлғаның өз мәнін, моральдық және рухани бағдарларын тану арқылы қоғамдағы үйлесімді өмірге бейімделуінің шарты [12, 43 б.].

Ясауи іліміндегі адам тәрбиесі мен нәпсі тәрбиесінің рухани қауіпсіздік контексіндегі мәні

Тұлға тәрбиесі – ол тек жеке адамның этикалық және рухани өсуімен қатар қоғамның ішкі үйлесімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды механизм. Қожа Ахмет Ясауи ілімі осы тұрғыдан ерекше орын алады: оның хикметтері мен педагогикалық ойлары жеке-жеке адамның нәпсі мен рухани кемелдікке жету идеясын қоғамның рухани қауіпсіздігін нығайту тұрғысынан қарастырады [13, 124 б.]. Ясауи ілімінің адам тәрбиесіне қатысты тұжырымдамасы адамды «кемел жан» (сопылық терминологияда «инсан камилді») қалыптастыруға бағытталған. Ол нәпсінің еркімен түскен құндылықтардан арылып, жүрек пен тәннің бірігуі арқылы Алланың құзырында ізгілікке жетуді көздейді. Ясауи хикметтерінде: «Егер нәпсі бақша қылынбаса, сүйген жүрек үнсіз қалады: мұның орны бос қалады» [14, 14 б.] делінген. Осы тұрғыдан қарағанда, тұлғаның ішкі «өмірге» бағытталған тәрбиесі – ол құлшылық, зікір, нәпсінің тәрбиесі мен тәннің бақылауы арқылы жүзеге асады [15, 121 б.]. А.Ясауи 2-хикметінде:

«Нышан қалмай бұрынғы «лә-лә» (жоқ-жоқ) едім,
Мухлис (ықылас қойып) болып, халис (шын айы) боп Алла дедім.
Таңғы зікір салдым да нұрға ендім,
«Фәнәфиллә» мақамын аштым әман.

Сүннет екен, кәпірге де берме азар,
Қатыгезден Құдай безер, сен де тазар.
Ондай құлға Алладан Сижжин таяр,
Данадан естіп сөзді айттым әман» [22, 11 б.], – деп, рухани тазару мен Аллаға берілудің, яғни фәнәфиллә (Аллада жоқ болу) мақамына жетудің сырлары бейнеленеді. А.Ясауи адам рухының кемелдікке ұмтылуы нәпсіні жеңі, мейірім мен кішіпейілділікті сақтау арқылы жүзеге асатынын поэтикалық тілмен жеткізеді. Ясауи ілімі бойынша нағыз мухлис пенде ғана нұрға бөленіп, рухани кемелдікке жете алады. Бұл хикмет жолдары адамның өз-өзімен рухани күресі мен Аллаға толық берілудің тәрбиелік мәнін аша түседі. Сонымен бірге, Ясауи адамның ішкі әлемін түзетпей, қоғамның рухани қауіпсіздігі де мүмкін еместігін меңзейді.

Қожа Ахмет Ясауи ілімі – түркі-ислам өркениетінің рухани өзегін құрайтын ілімдердің бірі. Бұл ілімнің өзегінде адамның өзін тануы, нәпсісін тәрбиелеу арқылы рухани кемелдікке жету идеясы жатыр. Д.Кенжетаевтың пайымдауынша, Ясауи дүниетанымының басты нысаны – адам және оның рухани болмысы, себебі Ясауи ілімі – рухты тәрбиелеу арқылы адамды, ал адам арқылы қоғамдық кемелдікке жеткізуді мақсат еткен тұтас антропологиялық жүйе [16, 57 б.]. Бұған байланысты Ясауи 16-хикметінде былай дейді:

Жаббар ием ғашықтарға сезім берді,
Шүкіретіп лаулап жанып, күйдім әман.
Екі әлемді танитұғын көзім берді,
Бұл жалғанды дұшпан танып жүрдім әман.

Жаннан безіп бір Хақты танып құштым,
Дариядай содан соң толып тастым.
Ләмәкәнді аралап мақам аштым,
Боқ дүниеге жүз мың талақ қойдым әман.

Ғашықтарға ақыл қарсы тұр алмас,
Ғашықтыққа бой алдырмай жүре алмас.
Өзін өзі пәруана жан біле алмас,
Жұмақтардан бұл сырды түйдім әман [22, 44 б.]. Бұл хикметтерімен адамның ішкі рухани сапары мен нәпсімен күрес процесін сипаттайды. Аллаға ғашық болған адам жүрегінде ерекше сезім – иләһи махаббат пайда болады, ол махаббат адамның жанын тазартып, дүниелік құмарлықтан арылтады. Осы жолда сопы өз «менінен» бас тартып, жан мен тән шегінен асып, рухтың шынайы еркіндігіне жетеді. Ясауи бұл һәлді «жаннан безіп Өақты танып құштым» және «бақилық ләмәкән әлеміне ену» арқылы көрсетеді. Бұл хикмет жолдарының негізгі ойы – нақты ақыл мен материалдық дүниенің шектеулерінен асып, қалбпен (жүрекпен) тануға шақыру. Аллаға ғашықтық – ақылға сыймас, бірақ рухты кемелдікке жеткізетін ең жоғарғы танымдық деңгейі. Ясауи бұл арқылы адам баласына өз рухын тәрбиелеуге, нәпсіден тазаруға және Хақпен бірігуге үндейді. Осы тұрғыдан алғанда, Ясауи іліміндегі адам тәрбиесі ұғымы моральдық-этикалық

қағидалар мен рухани практикалардың бірлігін қамтиды. Ясауи адамның ішкі әлемін «нәпсі», «қалб», «рух», және «ақыл» ұғымдары арқылы түсіндіреді. Бұл құрылым – адамның сыртқы мінезінен гөрі ішкі болмысын жетілдіруді көздейтін жүйе. Д.Кенжетаев мұны былай деп сипаттайды: «Ясауи танымында нәпсі – адамның табиғи, бірақ тәрбиеленуге тиіс бастауы. Оны бағындыру – рухани еркіндікке, өзіндік кемелдікке жетудің шарты» [17, 113 б.]. Осылайша нәпсімен күрес, яғни мүжәһада – Ясауи іліміндегі адам тәрбиесінің өзегі болып табылады. Р.Тұрысбек өз зерттеуінде Ясауи хикметтерінің тәрбиелік өлшеміне тоқтала отырып, «адам мінезін, имандылық пен сабырды қалыптастыруда Ясауи поэзиясының тәрбиелік қуаты зор» екенін жазады [18, 140 б.]. Ясауи үшін тәрбиенің мақсаты – адамды сыртқы діни формаға емес, ішкі рухани мазмұнға бағыттау. Бұл идея «рухани қауіпсіздік» ұғымымен тікелей байланысты. Өйткені рухани қауіпсіздік – қоғамның деструктивті, жат идеологияларға қарсы тұру қабілеті, ал ол қабілет ең алдымен жеке тұлғаның рухани тұрақтылығына негізделеді.

А.Әбдірасілқызы атап өткендей, Ясауи іліміндегі адам тәрбиесі Аллаға құлшылық пен адамға қызмет ету ұғымдарының тең дәрежеде тұруымен ерекшеленеді. Ол «адам адамға құл емес, Аллаға ғана құл» деген принципті моральдық жауапкершіліктің өлшемі ретінде қарастырады [19]. Демек, Ясауи тәрбие жүйесі адамды тәуелділіктен емес, рухани еркіндікке, өзін және өзгені сыйлауға, әділеттілікке шақырады.

Досай Кенжетаевтің «Зайырлы ел – қайырлы ел» атты еңбегінде бұл идея қазіргі заман контексінде жалғасын табады: «Бүгінгі рухани қауіпсіздік мәселесі – адамның ішкі әлемінің, ар-ожданның қауіпсіздігі. Ясауи ілімі осы рухани иммунитетті қалыптастыратын ең терең антропологиялық жүйе болып табылады» [20, 89 б.]. Сондықтан Ясауи іліміндегі адам мен нәпсі тәрбиесі қазіргі қоғамдағы рухани қауіпсіздік саясатының әдіснамалық негізіне айнала алады.

Ясауи іліміндегі нәпсімен күрес – рухани қауіпсіздіктің бірегей тетігі. Нәпсі, адамның ішіндегі жаман әдеттер, рухани әлсіздік үстемдік еткенде, қоғамда ұжымдық құндылықтардың эрозиясы пайда болуы мүмкін. Ясауи осы мәселені «көрінбейтін қауіп» ретінде қарастырады, яғни жеке адам нәпсісінің бақылауда болмауы қоғамның рухани иммунитетін әлсіретеді. Осы мақсатта ол хикметтерінде мынадай ұғымдарды насихаттайды: тәубе, мұқияттық, зікір мен жүрек тәрбиесі. Рухани қауіпсіздік контексті тұрғысынан Ясауи ілімінің мәні аса маңызды. Бүгінді жаһандандық, ақпараттық және идеологиялық бәсекелі ортада жеке тұлғаның ішкі рухани иммунитеті әлсіз болса, радикализм, экстремизм, құндылық бедеулері секілді түрлі әлеуметтік қауіптерге ашық болады. Ясауи ілімі – нәпсі тәрбиесі мен адамгершілік кемелдік ұстанымдары арқылы «рухани иммунитет» қалыптастыруды көрсетеді. Бұған байланысты М.Уразметов өз зерттеуінде Ясауи идеологиясының қоғамдағы тұрақтылық пен ішкі үйлесімділікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратындығын айтқан [15, 122 б.].

Ясауи педагогикасының моральдық-этикалық жауапкершілік мәселесімен байланысы көрінеді. Адам тәрбиесі жеке орындаған амалдар жиынтығымен қоса, жауапкершілік сана, жүрек тазалығы, қатынас мәдениеті арқылы жүзеге асады. Ясауи ілімінде адамның өз нәпсімен күресуі – қоғам алдындағы жауапкершілікті ұғынудың бір көрінісі. Бұл тұрғыдан оның хикметтеріндегі этикалық парадигма қазіргі заман педагогикасы мен рухани білім беруде қайта жаңғыруда [21, 812 б.].

Ясауи ілімінің адам тәрбиесіне қатысты тұжырымдамасы – адамның ішкі әлемін тәрбиелеу арқылы рухани тұрақтылықты қалыптастыру идеясына негізделеді. Бұл идея қазіргі заманның әлеуметтік-мәдени және діни сын-қытерлері жағдайында ұлттық рухани қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды тетігі ретінде өзектілігін арттыра түсуде.

Қорытынды

Қазіргі жаһандану дәуірінде рухани қауіпсіздік мәселесі қоғамның тұрақтылығы мен ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңызды кепіліне айналды. Материалдық құндылықтар басымдық алған заманда адамның ішкі әлемін, ар-ожданын, рухани иммунитетін

қалыптастыру – елдің рухани тәуелсіздігін қамтамасыз етудің басты шарты болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда Қожа Ахмет Ясауи ілімі – түркі-мұсылман өркениетінің рухани коды мен адам тәрбиесінің өнегелік мектебі ретінде ерекше маңызға ие. Ясауи дүниетанымындағы адам тәрбиесі концепциясы – иман, нәпсімен күрес, махаббат, әділет және ізгілік қағидаттарына негізделеді. Бұл ұстанымдар жеке тұлғаның рухани жетілуін ғана емес, сонымен бірге қоғамның моральдық тұрақтылығын қамтамасыз ететін тетіктердің бірі болып табылады. Ясауи іліміне сәйкес, рухани қаіпсіздік адамның өз нәпсісін тануы мен жүрек тазалығына ұмтылуынан басталады. Бұл идея бүгінгі таңда діни радикализм мен рухани дағдарыстың алдын алуда, жастардың дүниетанымдық бағдарын қалыптастыруда, жалпы қоғамның рухани тұтастығын нығайтуда өзектілігін жоғалтқан жоқ. Сондықтан рухани қауіпсіздік феноменін зерттеуде Ясауи мұрасын тарихи-философиялық мұрамен қоса қазіргі заманның рухани қауіптеріне қарсы тұра алатын концептуалдық негіз ретінде қарастыру қажет. Оның адам тәрбиесіне қатысты идеялары – ұлттық сана мен діни дәстүрді үйлестіретін, ішкі еркіндік пен рухани кемелдікке жетелейтін құндылықтар жүйесі. Демек, Ясауи дүниетанымы қазіргі Қазақстан қоғамында рухани қауіпсіздікті қамтамасыз етудің, рухани жаңғырудың және адам капиталының сапасын арттырудың әдіснамалық тірегі бола алады.

Әдебиеттер тізімі

1 Ургалкин Ю. А., Бондарев С. И., Чеджемов Г. А. Городской муниципалитет как основной субъект социальной политики // Проблемы развития предприятий: теория и практика: материалы 13-й Международной научно-практической конференции, 27–28 ноября 2014 г. – Самара, 2014. – С. 310-311.

2 Бондарев С. И., Чеджемов Г. А. Социальные проблемы города // Известия института систем управления Самарского государственного экономического университета. – 2011. – № 2(3). – С. 11-16.

3 Беспаленко П. Н. Духовная безопасность современной России и поиски общенациональной идеологии // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2009. – № 7. – С. 215–224.

4 Беспаленко П. Н. Духовная безопасность в системе национальной безопасности современной России: проблемы институционализации и модели решения: автореф. дис. … д-ра полит. наук. – Ростов-на-Дону, 2009. – 55 с.

5 Рыбаков С. Ю. Проблемы обеспечения духовной безопасности в системе образования России. – Рязань, 2011. – 304 с.

6 Беспаленко П. Н. Угрозы и вызовы духовной безопасности России. – Белгород, 2007. – С. 223

7 Тонконогов А. В. Духовная безопасность российского общества в условиях современного геополитического соперничества (социально-философский анализ): автореф. дис. … д-ра филос. наук. – М., 2011. – 13 с.

8 Сүлейменова Г. Рухани қауіпсіздік және ұлттық идея: философиялық талдау. – Астана: Фолиант, 2020.

9 Асылбеков Т. Ұлттық құндылықтар және рухани қауіпсіздік мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2018.

10 Қазіргі дәстүрден тыс діни ағымдар мен культтер.: оқу құралы / Авторлық ұжым: Байтенова Н.Ж., Құрманалиева А.Д., Абжалов С.У., және т.б. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2023. – 326 б.

11 Тоқаев Қ.-Ж. «Әділетті Қазақстан – барлық азамат үшін ортақ игілік» атты Қазақстан халқына Жолдау. – Астана: Президент баспасөз қызметі, 2023.

12 Құдайберген Б. Адамның рухани болмысы және құндылықтар жүйесі. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2021.

13 Sala R. Ahmed Yasawi: Life, words and significance in the Kazakh culture // Bulletin of the Kazakh National University. Series of History. – 2018. – № 2. – P. 115–138.

14 Khamzaev Sh. The role of Yasawi's ideology in ensuring stability in society // World Bulletin of Social Sciences (WBSS). – 2023. – № 29. – P. 13–15.

15 Tursunboyevich M. The manifestation of the spiritual, moral ideas in the teachings of Khoja Ahmad Yassawi and Sulayman Baqirghani // The Journal of Contemporary Issues in Business and Government. – 2021. – Vol. 27, № 3. – P. 119–122.

16 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. – Алматы: Арыс, 2008. – 360 б.

17 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымының түркі ислам фиолософиясы тарихындағы орны. – Түркістан, 2012. – 288 б.

18 Turysbek P. C. Fundamentals of humanism and morality (on the Hikmetas of Khoja Ahmed Yassawi) // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2023. – Vol. 142, № 1. – P. 134–145.

19 Әбдірәсілқызы А. Олар «ұлт» деген ұғым мен құндылықты есепке алмайды, өз көзқарастарына ортақ болғандарды ғана «мұсылман бауырлар» деп санайды // [Электронды ресурс] URL: https://abai.kz/post/10054 (Қаралған күні: 10.11.2025).

20 Кенжетай Д. Зайырлы ел – қайырлы ел. – Алматы: Көкжиек, 2017. – 391 б.

21 Shakarova N. Pedagogical ideas of Ahmad Yassavi // Scientific Journal "Scientific Progress". – 2022. – Vol. 4, № 3. – P. 812–815.

22 Қожа Ахмет Ясауи. Диуани хикмет: кітап / шағатай тілінен ауд.: К. Асетова, Т. Қыдыр. – Алматы: Издательство «Золотая книга» ЖШС, 2021. – 352 б.

Transliteration

1 Urgalkin Ju. A., Bondarev S. I., Chedzhemov G. A. Gorodskoj municipalitet kak osnovnoj subekt social'noj politiki [The city municipality as the main subject of social policy] // Problemy razvitija predprijatij: teorija i praktika: materialy 13-j Mezhdunarodnoj nauchno-

prakticheskoj konferencii, 27–28 nojabrja 2014 g. – Samara, 2014. – S. 310-311. (in Russ)

2 Bondarev S. I., Chedzhemov G. A. Social'nye problemy goroda [Social problems of the city] // Izvestija instituta sistem upravlenija Samarskogo gosudarstvennogo jekonomicheskogo universiteta. – 2011. – № 2(3). – S. 11-16. (in Russ)

3 Bespalenko P. N. Duhovnaja bezopasnost' sovremennoj Rossii i poiski obshhenacional'noj ideologii [Spiritual security of modern Russia and the search for a national ideology] // Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2009. – № 7. – S. 215–224. (in Russ)

4 Bespalenko P. N. Duhovnaja bezopasnost' v sisteme nacional'noj bezopasnosti sovremennoj Rossii: problemy institucionalizacii i modeli reshenija [Spiritual security in the national security system of modern Russia: problems of institutionalization and solution models]: avtoref. dis. … d-ra polit. nauk. – Rostov-na-Donu, 2009. – 55 s. (in Russ)

5 Rybakov S. Ju. Problemy obespechenija duhovnoj bezopasnosti v sisteme obrazovanija Rossii [Problems of Ensuring Spiritual Security in the Russian Education System]. – Rjazan', 2011. – 304 s. (in Russ)

6 Bespalenko P. N. Ugrozy i vyzovy duhovnoj bezopasnosti Rossii [Threats and challenges to Russia's spiritual security]. – Belgorod, 2007. – S. 223 (in Russ)

7 Tonkonogov A. V. Duhovnaja bezopasnost' rossijskogo obshhestva v uslovijah sovremennogo geopoliticheskogo sopernichestva (social'no-filosofskij analiz) [Spiritual security of Russian society in the context of modern geopolitical rivalry (socio-philosophical analysis)]: avtoref. dis. … d-ra filos. nauk. – M., 2011. – 13 s. (in Russ)

8 Suleimenova G. Ruhani kauipsizdik zhane ulttyk ideja: filosofijalyk taldau [Spiritual security and the national idea: a philosophical analysis]. – Astana: Foliant, 2020. (in Kazakh)

9 Asylbekov T. Ulttyk kundylyktar zhane ruhani kauipsizdik maseleleri [National values and issues of spiritual security]. – Almaty: Kazak universiteti baspasy, 2018. (in Kazakh)

10 Kazirgi dasturden tys dini agymdar men kul'tter. [Modern non-traditional religious movements and cults]: oku kuraly / Avtorlyk uzhym: Bajtenova N.Zh., Kurmanalieva A.D., Abzhalov S.U., zhane t.b. – Almaty: Kazak un-ti, 2023. – 326 b. (in Kazakh)

11 Tokaev K.-Zh. «Adiletti Kazakstan – barlyk azamat ushin ortak igilik» atty Kazakstan halkyna Zholdau. [Address to the people of Kazakhstan «A fair Kazakhstan is a common good for all citizens»] – Astana: Prezident baspasoz kyzmeti, 2023. (in Kazakh)

12 Kudajbergen B. Adamnyn ruhani bolmysy zhane kundylyktar zhujisi [The spiritual nature of man is a daily routine]. – Nur-Sultan: L.N. Gumilev atyndagy EUU baspasy, 2021. (in Kazakh)

13 Sala R. Ahmed Yasawi: Life, words and significance in the Kazakh culture // Bulletin of the Kazakh National University. Series of History. – 2018. – № 2. – P. 115–138.

14 Khamzaev Sh. The role of Yasawi's ideology in ensuring stability in society // World Bulletin of Social Sciences (WBSS). – 2023. – № 29. – P. 13–15.

15 Tursunboyevich M. The manifestation of the spiritual, moral ideas in the teachings of Khoja Ahmad Yassawi and Sulayman Baqirghani // The Journal of Contemporary Issues in Business and Government. – 2021. – Vol. 27, № 3. – P. 119–122.

16 Kenzhetaj D. Kozha Ahmet Jasaui dunietanymy [Khoja Akhmet Yassawi's worldview]. – Almaty: Arys, 2008. – 360 b. (in Kazakh)

17 Kenzhetaj D. Kozha Ahmet Jasaui dunietanymynyn turki islam fiolosofijasy tarihyndagy orny [The place of Khoja Akhmed Yassawi's worldview in the history of Turkic Islamic philosophy]. – Turkistan, 2012. – 288 b. (in Kazakh)

18 Turysbek R. S. Fundamentals of humanism and morality (on the Hikmetas of Khoja Ahmed Yassawi) // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2023. – Vol. 142, № 1. – P. 134–145.

19 Abdirasilkyzy A. Olar «ult» degen ugym men kundylykty esepke almajdy, oz kozkarastaryna ortak bolgandardy gana «musylman bauyrlar» dep sanajdy [They do not take into account the concept and value of "nation", and consider only those who share their views as "Muslim brothers"] // [Jelektrondy resurs] URL: https://abai.kz/post/10054 (Karalgan kyni: 10.11.2025). (in Kazakh)

20 Kenzhetaj D. Zajyrly el – kajyrly el [secular country – good country]. – Almaty: Kokzhiek, 2017. – 391 b. (in Kazakh)

21 Shakarova N. Pedagogical ideas of Ahmad Yassavi // Scientific Journal "Scientific Progress". – 2022. – Vol. 4, № 3. – P. 812–815.

22 Kozha Ahmet Jasaui. Diuani hikmet [Diwani Hikmet]: kitap / shagataj tilinen aud.: K. Asetova, T. Kydyr. – Almaty: Izdatel'stvo «Zolotaja kniga» ZhShS, 2021. – 352 b. (in Kazakh)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Бауыржан Куанышбаевич Ботакараев аға ғылыми қызметкер, PhD, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» Ясауитану ғылыми орталығы, Түркістан, Қазақстан, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8164-8049

Сайпулла Моллақанағатұлы «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» Ясауитану ғылыми орталығының басшысы, Түркістан, Қазақстан, email: mollakanagatuly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8411-5977

Саян Турысбекович Шылмамбетов аға оқытушы, PhD, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Теология факультеті, Түркістан, Қазақстан, email: sayan.shylmambetov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-5734-3149

Нұрперзент Аханұлы Қыпшақбаев ғылым және тәрбие ісі жөніндегі декан орынбасары, Теология кафедрасының оқытушысы, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: nurperzent.kypshakbayev@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0008-0723-1481

Бауыржан Куанышбаевич Ботакараев старший научный сотрудник, PhD, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» Научный центр Яссавиведения, Туркестан, Казахстан, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8164-8049

Сайпулла Моллаканагатұлы руководитель Научного центра Ясавиведения Национального историко-культурного музей-заповедника «Азрет Султан» Туркестан, Казахстан, email: mollakanagatuly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8411-5977

Саян Турысбекович Шылмамбетов старший преподаватель, PhD, Факультет Теологии Международного казахско-турецкого университета им. А.Ясави, Туркестан, Казахстан, email: sayan.shylmambetov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-5734-3149

Нурперзент Аханович Кыпшакбаев заместитель декана по научной и воспитательной работе, преподаватель, кафедра Теологии, Международный казахско-турецкий университета им. А.Ясави, Туркестан, Казахстан, email: nurperzent.kypshakbayev@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0008-0723-1481

Bauyrzhan Botakarayev Senior Researcher, PhD, National Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan” Yassavi Research Center, Turkestan, Kazakhstan, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8164-8049

Saipulla Mollakanagatuly Head of the Yassawi Research Center of the National Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan” Turkestan, Kazakhstan, email: mollakanagatuly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8411-5977

Sayan Shylmambetov Senior Lecturer, PhD, Faculty of Theology, A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: sayan.shylmambetov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-5734-3149

Nurperzent Kypshakbayev Deputy Dean for Research and Educational Affairs, Lecturer, Department of Theology, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: nurperzent.kypshakbayev@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0008-0723-1481

IRSTI 02.41.21 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).904

THE CONCEPT OF VALUE IN SOCIO-PHILOSOPHICAL DISCOURSE: ETYMOLOGICAL FOUNDATIONS AND TRANSFORMATIONS

[1,2] N.R. Pirnazarov, [3]A.K.Berdimuratova

ABSTRACT

This article provides a socio-philosophical and etymological analysis of the concept of "value" as a fundamental category within axiological and social theory. Despite the extensive treatment of values in philosophical discourse, insufficient attention has been given to their etymological genesis as a determinant of their conceptual transformation across historical epochs. Addressing this gap, the study aims to reconstruct the semantic and theoretical evolution of the concept of value from its Latin origin valere to its contemporary interpretations within modern and post-industrial societies.

The research employs an interdisciplinary methodological framework combining axiological analysis, historical-philosophical reconstruction, and comparative semantics. The findings reveal that the concept of value undergoes a continuous process of reinterpretation, reflecting shifts in dominant socio-cultural paradigms - from the primacy of moral and intellectual virtues in antiquity to the rationalization, commodification, and informationalization of value in modernity and postmodernity. It is demonstrated that value systems serve as structural indicators of social transformation and as regulatory mechanisms within institutional and cultural dynamics.

The author argues that the etymological dimension of the concept of value is not merely linguistic but epistemologically significant, as it encodes fundamental changes in human worldview orientations and social practices. In the context of globalization and digital transformation, the reconfiguration of value systems acquires a multidimensional and hybrid character, necessitating a reconceptualization of value within a technogumanistic framework.

Key words: Value, Axiology, Socio-Philosophical Analysis, Etymology, Social Transformation, Value Systems, Technogumanism, Cultural Dynamics.

[1]Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers National Research University, Tashkent, Uzbekistan

[2] Sarbon University, Tashkent, Uzbekistan

[3]Karakalpak State University, Nukus, Uzbekistan

Author-correspondent: Pirnazarov N.R., n_pirnazarov@tiiame.uz

Citation: Pirnazarov N.R., Berdimuratova A.K. The Concept of Value in Socio-Philosophical Discourse: Etymological Foundations and Transformations // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. No.1 (107). – P. 61-70.

Құндылық ұғымы әлеуметтік-философиялық дискурста: этимологиялық негіздері мен трансформациялары

Аңдатпа. Бұл мақалада «құндылық» ұғымы аксиологиялық және әлеуметтік теория шеңберіндегі іргелі категория ретінде әлеуметтік-философиялық және этимологиялық тұрғыдан талданады. Философиялық дискурста құндылықтар мәселесі кеңінен зерттелгеніне қарамастан, олардың тарихи дәуірлердегі ұғымдық трансформациясын айқындайтын этимологиялық генезисіне жеткілікті назар аударылмаған. Осы ғылыми олқылықты толтыру мақсатында зерттеу латын тіліндегі *valere* сөзінен бастау алатын «құндылық» ұғымының семантикалық және теориялық эволюциясын қазіргі және постиндустриалдық қоғам жағдайындағы түсіндірмелеріне дейін қайта қарастырады.

Зерттеу аксиологиялық талдау, тарихи-философиялық реконструкция және салыстырмалы семантика әдістерін біріктіретін пәнаралық әдіснамалық негізге сүйенеді. Нәтижелер «құндылық» ұғымының үнемі қайта интерпретацияланатынын көрсетеді, бұл антикалық дәуірдегі моральдық және зияткерлік ізгіліктердің басымдығынан бастап, қазіргі және постмодерн кезеңдердегі құндылықтардың рационалдануы, тауарлануы және ақпараттандырылуына дейінгі әлеуметтік-мәдени парадигмалардың өзгерістерін бейнелейді. Сонымен қатар, құндылықтар жүйесі әлеуметтік трансформацияның құрылымдық көрсеткіші әрі институционалдық және мәдени динамикадағы реттеуші механизм ретінде қарастырылады.

Автордың пікірінше, «құндылық» ұғымының этимологиялық өлшемі тек тілдік сипатқа ие емес, ол эпистемологиялық тұрғыдан да маңызды, өйткені ол адамзаттың дүниетанымдық бағдарлары мен әлеуметтік тәжірибелеріндегі түбегейлі өзгерістерді бейнелейді. Жаһандану мен цифрлық трансформация жағдайында құндылықтар жүйесінің қайта құрылуы көпқырлы әрі гибридті сипатқа ие болып, оны техногуманистік тұрғыдан қайта пайымдауды талап етеді.

Түйін сөздер: құндылық, аксиология, әлеуметтік-философиялық талдау, этимология, әлеуметтік трансформация, құндылықтар жүйесі, техногуманизм, мәдени динамика.

Понятие ценности в социально-философском дискурсе: этимологические основания и трансформации

Аннотация. В данной статье представляется социально-философский и этимологический анализ понятия «ценность» как фундаментальной категории в рамках аксиологии и социальной теории. Несмотря на широкую разработанность проблемы ценностей в философском дискурсе, недостаточное внимание уделяется их этимологическому генезису как фактору, определяющему концептуальную трансформацию в различных исторических эпохах. В связи с этим целью исследования является реконструкция семантической и теоретической эволюции понятия «ценность» от его латинского происхождения valere до современных интерпретаций в условиях модерна и постиндустриального общества.

Исследование опирается на междисциплинарную методологическую основу, включающую аксиологический анализ, историко-философскую реконструкцию и сравнительную семантику. Полученные результаты показывают, что понятие «ценность» претерпевает непрерывный процесс переосмысления, отражая смену доминирующих социокультурных парадигм — от приоритета моральных и интеллектуальных добродетелей в античности до процессов рационализации, коммодификации и информатизации ценностей в условиях модерна и постмодерна. Показано, что системы ценностей выступают структурными индикаторами социальных трансформаций и выполняют регулирующую функцию в институциональной и культурной динамике.

Автор утверждает, что этимологическое измерение понятия «ценность» имеет не только лингвистическое, но и эпистемологическое значение, поскольку отражает фундаментальные изменения в мировоззренческих ориентациях и социальных практиках человека. В условиях глобализации и цифровой трансформации переосмысление систем ценностей приобретает многомерный и гибридный характер, что требует их реконцептуализации в рамках техногуманистического подхода.

Ключевые слова: ценность, аксиология, социально-философский анализ, этимология, социальная трансформация, системы ценностей, техногуманизм, культурная динамика

Introduction

In contemporary socio-philosophical discourse, the concept of "value" occupies a central position as a fundamental category that determines human behavior, social structures, and cultural dynamics. Values function not only as normative regulators of individual and collective actions but also as key indicators of the level and direction of social development. Studies of value systems across different societies demonstrate their role in shaping worldview orientations and social consciousness [1, p. 78–90].

Despite the extensive body of research devoted to axiology, the problem of value remains theoretically open and methodologically complex. Existing studies predominantly focus on normative, ethical, or sociological aspects of values, often overlooking their etymological foundations as a crucial dimension of conceptual analysis. At the same time, interdisciplinary approaches to the study of values emphasize the importance of integrating linguistic, philosophical, and sociological perspectives [2, p. 82–96].

The etymological genesis of the concept of "value," rooted in the Latin term *valere*, reveals its original semantic connection with strength, worth, and significance. Classical economic and philosophical interpretations, particularly in the works of K. Marx, highlight that value initially emerged as a characteristic of the usefulness and significance of objects for human needs [3, p. 307]. This demonstrates that the concept of value has always been closely linked to both material and symbolic dimensions of human existence.

Historical and philosophical analysis shows that value systems have undergone continuous transformation across different epochs. In antiquity, values were associated with virtue, rationality, and the pursuit of the good, as reflected in classical philosophical traditions [4, p. 300–301]. In the medieval period, value systems were reinterpreted within a theological framework, where truth, faith, and divine order became dominant, as emphasized in the works of Augustine [5, p. 164; 6, p. 268]. During the Renaissance, values shifted toward humanism, anthropocentrism, and the affirmation of human dignity and intellectual freedom [7, p. 37].

In the modern period, the development of science, rationalism, and capitalist relations significantly transformed value orientations. As M.Weber and later theorists have shown, rationalization and economic efficiency became central principles of modern value systems. The rise of industrial society further reinforced values such as labor, productivity, and education, while also contributing to the standardization of social norms and cultural patterns [8, p. 162; 9, p. 19].

Contemporary transformations associated with globalization, digitalization, and the tran-

sition to post-industrial society have led to a reconfiguration of value systems. According to M.Castells, the information age is characterized by the growing importance of knowledge, information, and network structures as dominant values [10]. Similarly, modern studies emphasize that labor, creativity, and intellectual capital are becoming key components of value systems in post-industrial economies [11, p. 69; 12, p.19].

Thus, value systems are continuously reconstructed in response to socio-economic, cultural, and technological changes. They function as structural indicators of social transformation and as regulatory mechanisms within institutional and cultural dynamics. At the same time, the analysis of values provides important insights into the level of development and transformation of social institutions .

However, despite significant theoretical developments, there remains a lack of integrative studies that combine socio-philosophical analysis with etymological reconstruction. This gap determines the novelty of the present research. Unlike previous approaches, which primarily examine values within ethical or sociological frameworks, this study emphasizes the epistemological significance of etymology as a methodological tool for understanding the transformation of value systems.

The purpose of this article is to analyze the concept of value as a socio-philosophical category through its etymological foundations and to identify patterns of its transformation across historical and cultural contexts. The study is based on an interdisciplinary methodological framework that includes axiological analysis, historical-philosophical reconstruction, and comparative semantics.

The scientific novelty of the research lies in substantiating the idea that the etymological dimension of the concept of value reflects deep transformations in human worldview orientations and social practices. Furthermore, in the context of contemporary technogumanistic processes, value systems acquire a multidimensional and hybrid character, requiring new theoretical approaches for their interpretation.

Methodology

This study is based on an interdisciplinary methodological framework that integrates socio-philosophical, axiological, and linguistic approaches to analyze the concept of value. The primary method employed is axiological analysis, which enables the examination of value as a fundamental category reflecting human worldview orientations and social structures. In addition, the method of historical-philosophical reconstruction is used to trace the evolution of the concept of value across different epochs, including antiquity, the medieval period, the Renaissance, modernity, and post-industrial society.

To investigate the semantic dimension of the concept, comparative semantic analysis is applied, allowing for the identification of shifts in meaning from its Latin origin *valere* to its contemporary interpretations in various cultural and intellectual contexts. The study also utilizes elements of systemic and structural analysis to reveal the role of value systems as regulators of social and institutional dynamics.

Furthermore, the research adopts a technogumanistic perspective as a conceptual framework to interpret contemporary transformations of value systems under conditions of globalization, digitalization, and the expansion of information technologies. This combination of methods ensures a comprehensive understanding of the problem and provides a solid basis for identifying patterns in the transformation of value as a socio-philosophical category.

Main part

1. Theoretical and Axiological Foundations of Value

The concept of value represents a fundamental and multidimensional category in socio-philosophical discourse, reflecting the complex relationship between human beings, society, and reality. Within axiological theory, value is understood not merely as an abstract notion but as a system-forming principle that determines human orientation toward the world, shapes behavioral norms, and regulates social interactions. Values function as normative regulators of individual and collective behavior while simultaneously acting as indicators of cultural, moral, and civilizational development. In this sense, value systems play a crucial role in structuring social consciousness, shaping collective identity, and ensuring the continuity of cultural traditions [13].

From a theoretical perspective, value cannot be reduced to a single dimension such as ethics or economics. Rather, it represents a complex and integrative construct that encompasses ethical, cultural, cognitive, symbolic, and even technological components. These components interact within a hierarchical system in which certain values dominate depending on historical, social, and cultural contexts. For instance, in traditional societies, moral and religious values often occupy a central position, whereas in modern and post-industrial societies, rationality, efficiency, and innovation become dominant [14].

Moreover, value systems are inherently dynamic and subject to continuous transformation under the influence of socio-economic changes, globalization processes, and technological development. This dynamic nature reflects the evolving needs, interests, and worldviews of individuals and societies. As a result, values not only regulate behavior but also serve as mechanisms of adaptation to changing social realities.

An important aspect of the theoretical analysis of value is its role as a mediator between the individual and society. Values provide a framework through which individuals interpret reality, make decisions, and construct meaning. At the same time, they function as instruments of social integration, ensuring cohesion and stability within social systems. Without shared value systems, the processes of communication, cooperation, and social organization would become significantly more complex.

In contemporary socio-philosophical research, increasing attention is given to the interdisciplinary nature of value. The study of value requires the integration of philosophical reflection, sociological analysis, and linguistic interpretation, as each of these perspectives reveals different dimensions of the phenomenon. Philosophical analysis explores the ontological and axiological nature of value, sociology examines its role in social structures and institutions, while linguistics uncovers the semantic and conceptual transformations of value across cultures and historical periods.

Thus, the theoretical and axiological foundations of value reveal it as a dynamic, multifaceted, and structurally significant category that lies at the core of human existence and social development. Its analysis provides a deeper understanding of the mechanisms through which individuals and societies construct meaning, regulate behavior, and adapt to the challenges of an ever-changing world.

2. Etymological and Conceptual Evolution of Value

The etymological roots of the concept of value provide important insights into its semantic transformation. The Latin term *valere* initially denoted strength, worth, and significance, indicating a direct connection between value and positive evaluation. Over time, this meaning expanded to include moral, cultural, and symbolic dimensions [15].

From a socio-philosophical perspective, the evolution of value reflects broader changes in human worldview orientations. As historical analysis shows, value systems have continuously transformed from antiquity to modernity, adapting to new forms of social organization and cultural production [16]. This confirms that value is not a static concept but a dynamic category shaped by historical conditions.

At the same time, the conceptual evolution of value demonstrates a gradual shift from its concrete and utilitarian meanings toward more abstract and normative interpretations. In early stages of social development, value was closely associated with material usefulness and practical significance. However, as societies became more complex, the concept of value began to incorporate ethical, aesthetic, and spiritual dimensions, reflecting the growing importance of culture and symbolic systems in human life.

An important aspect of this transformation is the increasing role of language in shaping the meaning of value. Linguistic analysis reveals that the semantic field of value is not fixed but continuously reinterpreted within different cultural and historical contexts. This indicates that value is not only a philosophical category but also a linguistic construct that reflects collective experience and social practice.

Furthermore, the conceptual evolution of value is closely linked to the development of human self-awareness and reflexivity. As individuals and societies become more reflective, values are no longer simply inherited but consciously con-

structed, questioned, and redefined. This process leads to the emergence of pluralistic and sometimes conflicting value systems, especially in modern and postmodern societies.

In contemporary conditions, characterized by globalization and digital transformation, the concept of value acquires new meanings and functions. The expansion of virtual environments and information technologies contributes to the formation of hybrid value systems that combine traditional and innovative elements. As a result, value becomes increasingly contextual, flexible, and dependent on communicative and technological frameworks.

Thus, the etymological and conceptual evolution of value reveals its complex and multilayered nature, demonstrating that it is not merely a linguistic or philosophical category but a dynamic construct that reflects the ongoing transformation of human consciousness, culture, and social relations.

3. Transformation of Value Systems in the Digital Age

In contemporary society, the transformation of value systems is increasingly influenced by digitalization and globalization processes. Within the framework of technogumanism, technology is understood not only as a tool but also as an active factor shaping human consciousness and social relations [17].

Digital technologies fundamentally transform knowledge systems, making them dynamic, networked, and interactive. This leads to a reconsideration of the relationship between knowledge and value, since every epistemological system is grounded in a specific axiological framework [18]. In this context, knowledge is no longer perceived as a static accumulation of information but as a continuously evolving process shaped by communication, interaction, and digital mediation.

One of the key challenges of the digital age is the phenomenon of information overload. While access to information increases, its qualitative value may decrease, leading to fragmentation of value systems and weakening their stability [19]. This creates new epistemological and ethical challenges for modern society, as individuals must develop new cognitive and evaluative mechanisms to navigate complex information environments.

At the same time, digitalization contributes to the transformation of value hierarchies. Traditional values such as stability, continuity, and collective identity are increasingly complemented or even replaced by values such as flexibility, innovation, and adaptability. This shift reflects the transition from a stable and hierarchical social structure to a fluid and network-based society.

Another important aspect of this transformation is the emergence of digital culture, which redefines the ways in which values are produced, transmitted, and perceived. Social media platforms, virtual communities, and digital communication channels play a central role in shaping value orientations, often accelerating the processes of value change and diffusion.

Moreover, the digital environment intensifies the processes of individualization and personalization. Individuals are increasingly able to construct their own value systems based on personalized information flows and algorithmically curated content. While this expands opportunities for self-expression and autonomy, it also leads to the weakening of shared cultural frameworks and the fragmentation of collective value systems.

In addition, the rise of artificial intelligence and algorithmic governance introduces new dimensions to the transformation of values. Algorithmic systems influence not only access to information but also the formation of preferences, attitudes, and beliefs. This raises critical questions about the autonomy of human agency and the ethical implications of technologically mediated value formation.

At the same time, digital transformation creates new opportunities for the emergence of global and universal values. Concepts such as openness, accessibility, digital equality, and global cooperation become increasingly significant in shaping contemporary value systems. These values transcend national and cultural boundaries, contributing to the formation of a global axiological space.

Thus, the transformation of value systems in the digital age is a complex and multidimensional process characterized by both constructive and destabilizing tendencies. It reflects the ongoing interaction between technological innovation and human values, requiring new theoretical approaches and methodological frameworks for its comprehensive analysis.

Table 1 - Transformation of Value Systems Across Historical Stages

Historical Stage	Dominant Values	Key Characteristics
Antiquity	Virtue, knowledge, rationality	Ethical and philosophical orientation
Middle Ages	Faith, divine truth	Theological worldview
Renaissance	Humanism, creativity	Anthropocentric paradigm
Modernity	Rationality, efficiency	Industrial and economic orientation
Digital Society	Information, innovation	Networked and global values

4. Technogumanistic Paradigm and Value Transformation

Technogumanism represents a new stage in socio-philosophical development, characterized by the integration of technological progress and humanistic principles. Within this paradigm, technology is no longer perceived merely as an external instrument but as an active and transformative force that reshapes value systems, social institutions, and forms of human interaction [20].

In this context, technological development acquires an axiological dimension, influencing not only the conditions of human existence but also the criteria by which reality is evaluated. As a result, value systems become increasingly dependent on technological environments, leading to the emergence of new forms of social and cultural organization.

One of the most significant features of this transformation is the growing individualization of values. Digital environments enable individuals to construct personalized information spaces, expanding freedom of choice while simultaneously weakening shared social norms and collective value frameworks [21]. This shift reflects a broader transition from collective and institutionally regulated value systems toward individualized and reflexive forms of value construction.

Another important aspect is the transformation of identity. In digital space, identity becomes fluid, multilayered, and dynamic, allowing individuals to adopt multiple roles and representations. This flexibility enhances opportunities for self-expression but also leads to the relativization of stable value systems and the emergence of pluralistic and sometimes contradictory value orientations [22]. Consequently, identity formation becomes a continuous and reflexive process shaped by interaction within digital environments.

At the same time, algorithmic systems and artificial intelligence play an increasingly significant role in shaping value orientations. Through personalized content distribution and algorithmic mediation, digital platforms influence users' perceptions, preferences, and worldview [23]. This raises important questions regarding autonomy, ethical responsibility, and the extent to which human choices remain independent in technologically mediated environments.

Furthermore, technogumanistic processes contribute to the restructuring of social communication and cultural transmission. Traditional mechanisms of value transmission—such as family, education, and cultural institutions—are increasingly supplemented or replaced by digital platforms and networks. This transformation accelerates the diffusion of values but also reduces their depth and stability, leading to a more fragmented and dynamic axiological landscape.

However, it is important to emphasize that technogumanism is not exclusively associated with negative transformations. On the contrary, it also creates conditions for the emergence of new global values, including openness, inclusivity, digital equality, and collaborative knowledge production. These values reflect the formation of a global information society and contribute to the development of new forms of social solidarity.

Thus, the technogumanistic paradigm reveals a dual nature of value transformation: while technological development expands human capabilities and creates new opportunities for value formation, it also introduces risks related to fragmentation, relativism, and the erosion of traditional value systems. This duality necessitates a balanced and interdisciplinary approach to understanding the evolving relationship between technology and values.

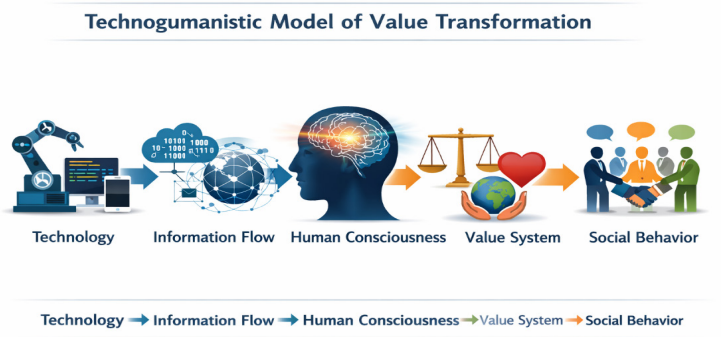

Figure 1 – Technogumanistic Model of Value Transformation

5. Discussion

The analysis conducted in this study demonstrates that value systems are undergoing profound and multidimensional transformations under the influence of technogumanistic processes. This finding is consistent with previous studies in socio-philosophical and axiological research, which emphasize that values are not static constructs but dynamic systems shaped by historical, cultural, and technological factors [13; 14].

At the same time, the results of this study extend existing literature by highlighting the increasing role of digital technologies as active agents in the transformation of value systems. While earlier works primarily focused on moral, cultural, or economic dimensions of value, contemporary research points to the growing importance of technological mediation in shaping human consciousness and social interaction [17].

On the one hand, digitalization promotes the emergence of new global values such as openness, accessibility, collaboration, and knowledge sharing. These findings correspond with the theories of post-industrial and information society, where knowledge and communication become central elements of social development [18]. In this context, value systems acquire a more universal and transnational character, reflecting the processes of globalization.

On the other hand, the study confirms concerns raised in the literature regarding the fragmentation and instability of value systems in the digital age. The phenomenon of information overload and the increasing influence of algorithmic systems contribute to the weakening of traditional cultural frameworks and shared social norms [19]. As a result, value systems become more individualized, situational, and context-dependent.

Furthermore, the discussion reveals that existing approaches to the study of value often fail to fully account for the complexity of these transformations. In particular, insufficient attention has been given to the interaction between technological and axiological factors. Most traditional theories consider values within ethical or sociological frameworks, without adequately addressing the role of digital environments and technological infrastructures.

The findings of this study suggest that the integration of socio-philosophical analysis with technogumanistic perspective provides a more comprehensive understanding of value transformation. This approach allows for the identification of both constructive and destructive tendencies within contemporary value systems, emphasizing their dual nature.

In addition, the results highlight the need to reconsider the role of education and cultural institutions in the formation of value systems. As technological mediation becomes increasingly dominant, these institutions must adapt to new conditions by incorporating digital literacy, ethical awareness, and critical thinking into their frameworks.

Thus, in contrast to existing literature, which often treats technological change as a secondary factor, this study argues that technology should be considered a central element in the analysis of value systems. This shift in perspective contributes to the development of a more holistic and interdisciplinary understanding of the problem.

6. Problem Statement and Solution

The main problem identified in this study is the absence of a comprehensive and integrative methodological framework capable of adequately explaining the transformation of value systems under conditions of digitalization and technogumanistic development. Existing approaches remain fragmented, often confined to ethical, sociological, or cultural analyses, and fail to capture the complex interaction between technological infrastructures and axiological dynamics.

This limitation leads to an incomplete understanding of how values are formed, transformed, and mediated in contemporary society, where digital technologies increasingly act not only as tools but as active agents influencing human consciousness, identity, and social behavior.

To address this gap, the study proposes a multilevel interdisciplinary framework that integrates socio-philosophical analysis, etymological reconstruction, and technogumanistic perspective into a unified analytical model. This framework is based on three interrelated dimensions:

Conceptual level – interpretation of value as a dynamic and historically evolving category grounded in linguistic and philosophical foundations;

Structural level – analysis of value systems as hierarchical and adaptive social constructs influenced by institutional and technological factors;

Functional level – examination of how values operate within digital environments, shaping behavior, communication, and decision-making processes.

Such an approach allows for a holistic understanding of value transformation, revealing not only its theoretical foundations but also its practical manifestations in contemporary society.

At the same time, the study proposes a technogumanistic regulatory model aimed at balancing technological development with the preservation of humanistic and spiritual values. This model includes the following key mechanisms:

1. Axiological integration in education – embedding value-oriented components into curricula, ensuring that digital competencies are developed alongside ethical and cultural awareness;

2. Digital ethics and responsibility frameworks – establishing normative guidelines for the use of artificial intelligence, algorithms, and digital platforms;

3. Critical media literacy development – equipping individuals with the ability to critically evaluate information and resist manipulative algorithmic influences;

4. Cultural continuity strategies – promoting the preservation and adaptation of national and universal values within digital environments;

5. Human-centered technological design – encouraging the development of technologies that prioritize human dignity, autonomy, and well-being.

Furthermore, the research emphasizes the strategic role of education as a central institution in mediating the relationship between technology and values. Modern education must evolve beyond knowledge transmission and function as a formative space for axiological consciousness, where individuals develop the capacity for ethical reflection, responsible decision-making, and cultural self-awareness.

In this context, education should incorporate interdisciplinary modules that combine philosophy, digital literacy, ethics, and cultural studies, thereby preparing individuals to navigate the complexities of technogumanistic society. Special attention must be given to the younger generation, whose value systems are increasingly shaped within digital environments.

Thus, the proposed solution lies not only in theoretical reconceptualization but also in the development of practical mechanisms for managing value transformation. By integrating socio-philosophical, linguistic, and technological perspectives, this study offers a comprehensive model that contributes to a deeper understanding of value in the digital age and provides a foundation for sustainable and human-centered social development.

Conclusion

The conducted research demonstrates that the concept of value, as a central category of socio-philosophical discourse, undergoes profound transformation under the conditions of digitalization and technogumanistic development. The analysis confirms that value systems are not static entities but dynamic and historically conditioned constructs that reflect changes in social structures, cultural paradigms, and technological environments.

The study has shown that the etymological foundations of the concept of value provide an important methodological basis for understanding its semantic and conceptual evolution. The transition from its original meaning associated with strength and worth to its modern multidimensional interpretation illustrates the deep interconnection between language, culture, and social practice.

Furthermore, the research reveals that in contemporary digital society, value systems acquire a hybrid and flexible character. On the one hand, digital technologies contribute to the emergence of new global values such as openness, accessibility, and cooperation. On the other hand, they lead to fragmentation, individualization, and the weakening of traditional cultural frameworks. This dual nature highlights the complexity of technogumanistic processes and their impact on human consciousness and social relations.

The findings also confirm that technological factors play an increasingly significant role in shaping value orientations, functioning as mediators between individuals and reality. In this context, value systems become closely linked to digital environments, algorithmic structures, and information flows, which redefine the mechanisms of value formation and transmission.

At the same time, the study emphasizes the importance of an interdisciplinary approach that integrates socio-philosophical, etymological, and technogumanistic perspectives. Such an approach allows for a more comprehensive understanding of value as a dynamic and evolving category and provides a basis for analyzing its transformation in modern society.

Special attention has been given to the role of education as a key institution in maintaining the balance between technological development and spiritual values. The research confirms that modern education must not only transmit knowledge but also contribute to the formation of axiological consciousness, ethical responsibility, and cultural awareness in individuals.

Thus, the study concludes that the transformation of value systems in the digital age is a complex and multidimensional process that requires continuous theoretical reflection and methodological refinement. The prospects for further research are associated with the development of more detailed models of value transformation, the empirical analysis of digital environments, and the exploration of effective strategies for harmonizing technological progress with humanistic principles.

References

1 Ростовская Т. К., Калиев Т. Б. Мир ценностей молодого поколения россиян и казахстанцев // Ценности и смыслы. – 2018. – № 1 (53). – С. 78–90.

2 Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – ООО ДиректМедиа, 2024. С. 112.

3 Маркс К. Теория прибавочной стоимости (IV том «Капитала») // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М.: 1962. – Т. 26. – Ч. III. – С. 307.

4 Базулева Т. Л. «Никомахова этика» Аристотеля как отражение исторического кризиса эпох // Манускрипт. – 2017. – №. 8 (82). – С. 33-40.

5 Августин Б. О граде Божием. – ЛитРес, 2023. – С. 164.

6 Августин Аврелий. Исповедь. – М.: Гендальф, 1992. – С. 268.

7 Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высшая школа, 2015. – С. 37.

8 Павенков О. В. Нормативистские концепции ценностей и ценностных ориентаций в социологической науке (Э. Дюркгейм, М. Вебер и Т. Парсонс) //Известия Уральского государственного университета. Сер. 3, Общественные науки. – 2011. – №. 2 (91).

9 Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории: монография. – Астрахань: Изд-во АГУ, 2004. – С. 162.

10 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – [Electronic resource]. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/02.php (accessed: 01.02.2023).

11 Друкер П. Постэкономическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М.: Academia, 1999. – С. 19.

12 Соболевская А. А., Попов А. К. Постиндустриальная революция в сфере труда. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – С. 69.

13 Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – М.: Прогресс, 1990. – С. 136.

14 Парсонс Т. Социальная система. – М.: Академический проект, 2002. – С. 45.

15 Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. – М.: Республика, 1994. – С. 78.

16 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: Academia, 1999. – С. 122.

17 Тоффлер А. Третья волна. – М.: АСТ, 2004. – С. 87.

18 Кастельс М. Сетевое общество. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 101.

19 Бауман З. Текучая современность. – СПб.: Питер, 2008. – С. 56.

20 Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия. – М.: Весь мир, 2001. – С. 93.

21 Фуко М. Археология знания. – СПб.: Гуманитарная академия, 2004. – С. 112.

22 Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть. – М.: Институт экспериментальной социологии, 2005. – С. 67.

23 Дженкинс Г. Конвергентная культура. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. – С. 54.

Transliteration

1 Rostovskaja T. K., Kaliev T. B. Mir cennostej molodogo pokolenija rossijan i kazahstancev [The world of values of the younger generation of Russians and Kazakhs] // Cennosti i smysly. – 2018. – N 1 (53). – S. 78–90. (in Russ)

2 Rikkert G. Nauki o prirode i nauki o kul'ture [Sciences of nature and sciences of culture]. – Moscow: DirektMedia, 2024. – S. 112. (in Russ)

3 Marks K. Teorija pribavochnoj stoimosti (IV tom "Kapitala") [Theory of surplus value (Vol. IV of "Capital")] // Marks K., Jengel's F. Sochinenija. – 2-e izd. – M.: 1962. – T. 26. – Ch. III. – S. 307. (in Russ)

4 Bazuleva T. L. "Nikomahova jetika" Aristotelja kak otrazhenie istoricheskogo krizisa jepohi ["Nicomachean Ethics" of Aristotle as a reflection of the historical crisis of the epoch] // Manuskript. – 2017. – N 8 (82). – S. 33–40. (in Russ)

5 Avgustin B. O grade Bozhiem [The City of God]. – Moscow: LitRes, 2023. – S. 164. (in Russ)

6 Avgustin Avrelij. Ispoved' [Confessions]. – M.: Gendalf, 1992. – S. 268. (in Russ)

7 Gorfunkel' A. H. Filosofija jepohi Vozrozhdenija [Philosophy of the Renaissance]. – M.: Vysshaja shkola, 2015. – S. 37. (in Russ)

8 Pavenkov O. V. Normativistskie koncepcii cennostej i cennostnyh orientacij v sociologicheskoj nauke (J. Durkheim, M. Veber i T. Parsons) [Normativist concepts of values and value orientations in sociology] // Izvestija Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 3. – 2011. – N 2 (91). (in Russ)

9 Baeva L. V. Cennosti izmenjajushhegosja mira: jekzistencial'naja aksiologija istorii [Values of the changing world: existential axiology of history]. – Astrahan': AGU, 2004. – S. 162. (in Russ)

10 Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura [The information age: economy, society and culture]. – [Electronic resource]. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/02.php (accessed: 01.02.2023). (in Russ)

11 Druker P. Postjekonomicheskoe obshhestvo [Post-economic society] // Novaja postindustrial'naja volna na Zapade. – M.: Academia, 1999. – S. 19. (in Russ)

12 Sobolevskaja A. A., Popov A. K. Postindustrial'naja revoljucija v sfere truda [Post-industrial revolution in the sphere of labor]. – M.: IMEMO RAN, 2009. – S. 69. (in Russ)

13 Veber M. Protestantskaja jetika i duh kapitalizma [The Protestant ethic and the spirit of capitalism]. – M.: Progress, 1990. – S. 136. (in Russ)

14 Parsons T. Social'naja sistema [The social system]. – M.: Akademicheskij proekt, 2002. – S. 45. (in Russ)

15 Sheler M. Formalizm v jetike i material'naja jetika cennostej [Formalism in ethics and material ethics of values]. – M.: Respublika, 1994. – S. 78. (in Russ)

16 Bell D. Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo [The coming of post-industrial society]. – M.: Academia, 1999. – S. 122. (in Russ)

17 Toffler A. Tret'ja volna [The third wave]. – M.: AST, 2004. – S. 87. (in Russ)

18 Kastel's M. Setevoe obshhestvo [The network society]. – M.: HSE, 2000. – S. 101. (in Russ)

19 Bauman Z. Tekuchaja sovremennost' [Liquid modernity]. – SPb.: Piter, 2008. – S. 56. (in Russ)

20 Habermas Ju. Teorija kommunikativnogo dejstvija [The theory of communicative action]. – M.: Ves' mir, 2001. – S. 93. (in Russ)

21 Fuko M. Arheologija znanija [The archaeology of knowledge]. – SPb.: Gumanitarnaja akademija, 2004. – S. 112. (in Russ)

22 Burd'e P. Social'noe prostranstvo i simvolicheskaja vlast' [Social space and symbolic power]. – M.: Institut jeksperimental'noj sociologii, 2005. – S. 67. (in Russ)

23 Dzhenkins G. Konvergentnaja kul'tura [Convergence culture]. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2019. – S. 54. (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Nurnazar Pirnazarov — Acting Associate Professor, Doctoral Researcher, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers National Research University (TIIAME NRU), Sarbon University, Tashkent, Uzbekistan, email: pirnazarov_email@example.com, ORCID ID: 0000-0003-4465-9248

Alima Berdimuratova — Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Karakalpak State University, Nukus, Uzbekistan, email: ziyonetvilly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6050-011X

Нұрназар Пірназаров — доцент міндетін атқарушы, докторант, Ташкент ирригация және ауыл шаруашылығын механикаландыру инженерлері институты ұлттық зерттеу университеті, Сарбан университеті, Ташкент, Өзбекстан, email: n_pirnazarov@tiiame.uz, ORCID ID: 0000-0003-4465-9248

Әлима Бердимуратова — Философия ғылымдарының докторы, профессор, Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нөкіс, Өзбекстан, email: ziyonetvilly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6050-011X

Нурназар Пирназаров — и.о. доцента, докторант, Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства – Национальный исследовательский университет, Университет Сарбон, Ташкент, Узбекистан, email: n_pirnazarov@tiiame.uz, ORCID ID: 0000-0003-4465-9248

Алима Бердимуратова — Доктор философских наук, профессор, Каракалпакский государственный университет, Нукус, Узбекистан, email: ziyonetvilly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6050-011X

ҒТАХР 11.15.37 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).817

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНІҢ САЯСИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРЫ КОНТЕКСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ МОРАЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Н.Л. Сейтахметова, Ш.М. Жандосова

АҢДАТПА

Мақалада 1995-2025 жылдар аралығындағы статистикалық деректерді талдау негізінде тәуелсіздік кезеңінің саяси трансформациялары контексінде қазақстандық қоғамның моралдық жағдайының динамикасы зерттеледі. Авторлар қоғамның моралдық жағдайы индексінің өзгерістері мен негізгі саяси оқиғалар, институционалдық реформалар және әлеуметтік-экономикалық процестер арасындағы корреляцияны талдайды. Зерттеу әдістемесі сандық және сапалық талдау әдістерін қолдана отырып, статистикалық деректерді экстраполяциялауға негізделген. Нәтижелер қоғамның моралдық жағдайы саяси тұрақтылық пен мемлекеттік басқару тиімділігінің маңызды индикаторы ретінде көрінетінін көрсетеді. Саяси циклдар мен институционалдық трансформацияларға байланысты моралдық бағдарлардың өзгеруінің циклдік үлгілері анықталды. Зерттеудің практикалық маңыздылығы моралдық жағдай индексін әлеуметтік-саяси тәуекелдерді болжау және мемлекеттік саясаттың алдын алу шараларын әзірлеу үшін пайдалану мүмкіндігінде болып табылады.

Түйін сөздер: қоғамның моралдық жағдайы, саяси трансформациялар, Қазақстан, моралдық индекс, әлеуметтік капитал, саяси тұрақтылық, құндылық бағдарлары, посткеңестік трансформация.

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент: Жандосова Ш.М., sholpan_zhandosova@mail.ru

Сілтеме: Сейтахметова Н.Л., Жандосова Ш.М. Тәуелсіздік кезеңінің саяси трансформациялары контексіндегі қазақстандық қоғамның моралдық жағдайының динамикасы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 71-78

Динамика морального состояния казахстанского общества в контексте политических трансформаций периода независимости

Аннотация. В статье исследуется динамика морального состояния казахстанского общества в контексте политических трансформаций периода независимости на основе анализа статистических данных за период 1995-2025 годов. Автор анализирует корреляцию между изменениями индекса морального состояния общества и ключевыми политическими событиями, институциональными реформами и социально-экономическими процессами. Методология исследования основана на экстраполяции статистических данных с применением методов количественного и качественного анализа. Результаты показывают, что моральное состояние общества выступает важным индикатором политической стабильности и эффективности государственного управления. Выявлены циклические паттерны изменения моральных ориентиров в связи с политическими циклами и институциональными трансформациями. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования индекса морального состояния для прогнозирования социально-политических рисков и разработки превентивных мер государственной политики.

Ключевые слова: моральное состояние общества, политические трансформации, Казахстан, моральный индекс, социальный капитал, политическая стабильность, ценностные ориентации, постсоветская трансформация.

Dynamics of the moral state of Kazakhstani society in the context of political transformations during the independence period

Abstract. The article examines the dynamics of the moral state of Kazakhstani society in the context of political transformations during the independence period based on the analysis of statistical data for the period 1995-2025. The author analyzes the correlation between changes in the moral state index of society and key political events, institutional reforms, and socio-economic processes. The research methodology is based on the extrapolation of statistical data using quantitative and qualitative analysis methods. The results show that the moral state of society serves as an important indicator of political stability and effectiveness of public administration. Cyclical patterns of changes in moral orientations have been identified in connection with political cycles and institutional transformations. The practical significance of the study lies in the possibility of using the moral state index for forecasting socio-political risks and developing preventive measures of state policy.

Key words: Moral State Of Society, Political Transformations, Kazakhstan, Moral Index, Social Capital, Political Stability, Value Orientations, Post-Soviet Transformation.

Кіріспе

Қоғамныңморалдықжағдайыазаматтардың мінез-құлық үлгілерін айқындайтын құндылық бағдарлары, моралдық нормалар және этикалық қондырғылар жүйесін көрсететін кешенді феномен болып табылады. Саяси ғылым контексінде моралдық әлеуметтік-мәдени сипаттама ретінде ғана емес, сонымен қатар саяси тұрақтылықтың, билік легитимділігінің және мемлекеттік басқару тиімділігінің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Посткеңестік қоғамдардағы трансформациялық процестер саяси жүйенің өзгерістері мен халықтың моралдық жағдайының динамикасы арасындағы өзара байланыс мәселесін өзекті етті.

Қазақстан посткеңестік мемлекет ретінде институционалдық реформалармен, мемлекеттік басқаруды жаңғыртумен және жаһандық сын-тегеуріндерге бейімделумен сипатталатын саяси трансформацияның күрделі жолынан өтті. Тәуелсіздіктің үш онжылдығында ел саяси реформалардың, экономикалық дағдарыстардың және әлеуметтік трансформациялардың бірнеше толқынын бастан кешірді, бұл қоғамның моралдық жағдайына әсер етпей қоймады. Бұл динамиканы талдау саяси жүйе мен қоғамның моралдық-этикалық саласының өзара әрекеттесу механизмдерін түсіну үшін ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады.

Зерттеудің өзектілігі жеделдетілген жаңғырту және жаһандану жағдайында саяси трансформациялар мен қоғамның моралдық жағдайы арасындағы өзара байланысты ғылыми тұрғыдан ұғыну қажеттілігімен түсіндіріледі. Бұл процестерді түсіну әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған тиімді мемлекеттік саясатты қалыптастыру үшін өте маңызды.

Осы мақаланың мақсаты 1995-2025 жылдар аралығында қазақстандық қоғамның моралдық жағдайының динамикасын талдау және оның негізгі саяси трансформациялармен өзара байланысын анықтау болып табылады. Қойылған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді шешу қажет: саясаттану контексінде қоғамның моралдық жағдайын зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтау; қазақстандық қоғамның моралдық жағдайы индексінің динамикасын сипаттайтын статистикалық деректерді талдау; моралдық көрсеткіштердің өзгерістері мен негізгі саяси оқиғалар арасындағы корреляцияны анықтау; жалғасып жатқан саяси трансформациялар контексінде моралдық саланың дамуының үрдістері мен болжамды сценарийлерін айқындау.

Саяси ғылымда «қоғамның моралдық жағдайы» ұғымын тұжырымдау саясаттану, әлеуметтану, психология және этиканың жетістіктерін біріктіретін пәнаралық тәсілге негізделеді. Классикалық саяси теорияда моралдық және адамгершілік мәселелері саяси мәдениет, азаматтық ерлік және қоғамдық игілік призмасы арқылы қарастырылды. Платон [1] «Мемлекет» еңбегінде полистің әлауқатын азаматтардың моралдық жағдайымен байланыстырды, ал Аристотель [2] «Саясат» еңбегінде саяси тәртіпті сақтау үшін этикалық тәрбиенің маңыздылығын атап өтті.

Қазіргі саяси ғылымда қоғамның моралдық жағдайы әлеуметтік капитал теориясы, саяси мәдениет тұжырымдамасы және билік легитимділігін зерттеу контексінде талданады. Р. Патнэм [3] тұлғааралық сенім мен азаматтық жауапкершілік деңгейі демократиялық институттардың тиімділігімен корреляцияланатынын көрсетті. Г. Алмонд пен С. Верба [4] өздерінің саяси мәдениет теориясында азаматтардың құндылық бағдарлары мен саяси жүйенің тұрақтылығы арасындағы өзара байланысты көрсетті. Ф. Фукуяма [5] «Сенім» еңбегінде қоғамның моралдық ресурстары экономикалық өркендеу мен саяси тұрақтылықтың қажетті шарты екенін дәлелдеді.

Осы зерттеу үшін транзитологиялық тәсіл шеңберінде әзірленген посткеңестік трансформация тұжырымдамалары ерекше маңызға ие. К. Оффе [6] постсоциалистік қоғамдардың саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени салаларындағы өзгерістерді қамтитын «үштік трансформациясын» талдады. Л. Холмс [7] құндылықтар дағдарысын радикалды жүйелік өзгерістердің сөзсіз салдары ретінде атап өтті. Қазақстандық ғылыми дискурста қоғамның моралдық трансформациясы мәселелері М. Машан [8], Н. Масанов [9] және басқа зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылды.

Әдіснама

Осы зерттеудің әдіснамалық негізі бірнеше өзара толықтыратын тәсілдерді қамтиды. Институционалдық тәсіл саяси институттардың моралдық нормаларды қалыптастыру және өзгертуге әсерін талдауға мүмкіндік береді. Құрылымдық-функционалдық тәсіл қоғамның моралдық жағдайын билікті легитимациялау және әлеуметтік интеграция функцияларын орындайтын саяси жүйенің элементі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Компаративистік әдіс Қазақстанның саяси дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі моралдық көрсеткіштердің динамикасын салыстырмалы талдау үшін қолданылады.

«Қоғамның моралдық жағдайының индексі» [10] ұғымын операционализациялау үшін зерттеуде объективті статистикалық деректерді қамтитын индикаторлар жүйесі қолданылады: қылмыс, сыбайлас жемқорлық, ажырасу, аборт, өзін-өзі өлтіру, алкоголизм және нашақорлық деңгейі; тұлғааралық және институционалдық сенім деңгейі, әділеттілікті қабылдау, моралдық ахуалды бағалау туралы әлеуметтанулық сауалнамалар деректері; азаматтық белсенділік, волонтерлік, қайырымдылық көрсеткіштері; дәстүрлі құндылықтарды сақтау және діншілдік индикаторлары. Интегралдық индекс көпөлшемді статистикалық талдау әдістерін қолдана отырып, көрсетілген көрсеткіштерді нормалау және өлшеу негізінде қалыптастырылады.

Осы зерттеудің мақсаттары үшін Қазақстанның саяси трансформацияларының кезеңделуі келесі кезеңдерді бөліп көрсетеді: 1995-1999 жж. – тәуелсіз Қазақстанның саяси жүйесінің институционалдық құрылысы мен негіздерін қалыптастыру кезеңі; 2000-2007 жж. – экономикалық өсу және саяси тұрақтандыру кезеңі; 2008-2011 жж. – әлемдік қаржылық дағдарыс және оның салдарлары кезеңі; 2012-2019 жж. – жаңғырту және реформалар кезеңі; 2020-2025 жж. – жаһандық сын-тегеуріндер және жеделдетілген саяси трансформациялар кезеңі.

Негізгі бөлім

1995-2025 жылдар аралығындағы кезеңге арналған статистикалық деректерді талдау қазақстандық қоғамның моралдық жағдайының динамикасындағы бірнеше сипаттамалық үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді. Бірінші кезең (1995-1999 жж.) посткеңестік қоғамның терең жүйелік дағдарысын көрсететін моралдық көрсеткіштердің көпшілігінің айтарлықтай нашарлауымен сипатталды. Өмір сүру деңгейінің күрт төмендеуі, жұмыссыздық, әлеуметтік дезориентация және бірегейлік дағдарысы қылмыстың, алкоголизмнің, нашақорлықтың және өзін-өзі өлтірудің өсуіне әкелді. Осы кезеңде қоғамның моралдық жағдайының индексі ең төменгі мәндерге жетті, бұл саяси институттарға сенімнің төмен деңгейімен және әлеуметтік шиеленістің жоғары деңгейімен корреляцияланды.

Статистикалық деректер 1995-1999 жылдар аралығында қылмыстылық деңгейі талданатын бүкіл кезең ішінде максималды болғанын көрсетеді. 100 мың тұрғынға тіркелген қылмыстар саны кейінгі кезеңдердің көрсеткіштерінен бір жарым-екі есе асып түсті. Ауыр қылмыстардың, жеке басқа қарсы қылмыстардың және ұйымдасқан қылмыстың динамикасы ерекше алаңдаушылық тудырды. Халықаралық ұйымдардың бағалауы бойынша, сыбайлас жемқорлық сыни көлемге жетті, бұл азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін қиратты [11].

1990-шы жылдардың соңындағы әлеуметтанулық сауалнамалар тұлғааралық сенімнің өте төмен деңгейін және әлеуметтік атомизацияның жоғары дәрежесін тіркеді. Халықтың елеулі бөлігі моралдық дағдарыс сезімін және құндылық бағдарларының жоғалуын бастан кешірді. Әлеуметтендірудің дәстүрлі институттары – отбасы, мектеп, діни қауымдастықтар – жаңа жағдайларға бейімделу кезеңін бастан кешіріп, моралдық нормаларды трансляциялау функцияларын толық көлемде орындай алмады.

Екінші кезең (2000-2007 жж.) экономикалық өсумен, саяси тұрақтандырумен және әлеуметтік салада белсенді мемлекеттік саясатпен байланысты қоғамның моралдық жағдайы көрсеткіштерінің біртіндеп жақсаруымен ерекшеленді. Халықтың әл-ауқатының өсуі, жұмыссыздықтың төмендеуі, әлеуметтік инфрақұрылымның дамуы қоғамды моралдық сауықтыру үшін қолайлы жағдайлар жасады.

Моралдық жағдай индексі тұрақты өсу көрсетті, дегенмен дағдарысқа дейінгі деңгейге жетпеді.

Қылмыстылық статистикасы төмендеу үрдісін көрсетті. Тіркелген қылмыстар деңгейі 1990-шы жылдардың соңындағы шыңдық мәндерімен салыстырғанда 20-25%-ға қысқарды [11]. Көше қылмысы мен мүлікке қарсы қылмыстардың төмендеуі айрықша байқалды. Сонымен бірге, сыбайлас жемқорлық мәселесі өзекті болып қала берді, дегенмен мемлекет оған қарсы әрекет етуде жүйелі шаралар қабылдай бастады.

Осы кезеңнің әлеуметтанулық зерттеулері әлеуметтік оптимизм деңгейінің және болашаққа сенімнің өсуін тіркеді. Ел дамуының және өз әл-ауқатының перспективаларын оң бағалайтын азаматтардың үлесі артты. Әлеуметтік ынтымақтастық пен өзара көмек механизмдері біртіндеп қалпына келді. Діни институттар қоғамдағы өз позицияларын нығайтты, бұл дәстүрлі моралдық құндылықтарды қалпына келтіруге ықпал етті.

Үшінші кезең (2008-2011 жж.) оң динамиканың біршама баяулауымен көпшілік көрсеткіштердің тұрақтануымен сипатталды. Әлемдік қаржылық дағдарыс және оның қазақстандық экономикаға салдары қоғамның моралдық жағдайы үшін белгілі бір сын-тегеуріндер туғызды, алайда әлеуметтік тұрақтылықтың жинақталған қоры жағдайдың күрт нашарлауын болдырмауға мүмкіндік берді. Қоғамның моралдық жағдайының индексі шамалы ауытқулармен салыстырмалы тұрақтылық көрсетті [11].

2008-2009 жылдардағы дағдарыс, экономикалық қиындықтарға қарамастан, әлеуметтік девиацияның айтарлықтай өсуіне әкелген жоқ. Қылмыстылық деңгейі төмендеуін жалғастырды, дегенмен баяуырақ қарқынмен. Әлеуметтанулық сауалнамалар оптимизмнің біршама төмендеуін және алаңдаушылықтың өсуін тіркеді, алайда қоғамның моралдық жағдайының апатты құлауы болмады. Бұл белгілі бір әлеуметтік тұрақтылық пен бейімделушіліктің қорының қалыптасқанын көрсетті [11].

Төртінші кезең (2012-2019 жж.) жаңғырту мен реформалардың жаңа кезеңімен ерекшеленді, бұл қоғамның моралдық жағдайының динамикасында көрініс тапты. «Қазақстан-2050» стратегиясы [12] және «Рухани жаңғыру» [13] қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасы әлеуметтік институттарды жаңғыртумен қатар ұлттық бірегейлік пен дәстүрлі құндылықтарды нығайту бағытын белгіледі. Моралдық жағдай индексі мерзімді ауытқулармен қоса орташа өсу көрсетті.

Осы кезеңде моралдық жағдайдың әртүрлі компоненттерінің екіұштылығы байқалды. Бір жағынан, әлеуметтік девиацияның дәстүрлі көрсеткіштері – қылмыстылық, алкоголизм, нашақорлық – төмендеуін жалғастырды. Екінші жағынан, әлеуметтанулық сауалнамалар халықтың сыбайлас жемқорлық, әлеуметтік теңсіздік және әділеттілік мәселелеріне алаңдаушылығының өсуін тіркеді. Әлеуметтік дифференциацияның күшеюі моралдық-этикалық салада шиеленіс туғызды.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы моралдық құндылықтар мен ұлттық бірегейлік туралы қоғамдық талқылауды жандандыруға ықпал етті. Мемлекет дәстүрлі құндылықтарды, патриотизмді және әлеуметтік жауапкершілікті алға жылжыту бойынша күш салды. Алайда осы шаралардың тиімділігі ғылыми және сарапшылар қауымдастығында талқылау тақырыбы болып қала берді.

Бесінші кезең (2020-2025 жж.) COVID-19 пандемиясының, геосаяси тұрақсыздықтың, технологиялық трансформациялардың жаһандық сын-тегеуріндерінің қоғамның моралдық жағдайына әсерімен сипатталады. Пандемия әлеуметтік ынтымақтастық пен моралдық тұрақтылық үшін қатты сынақ болды. 2022 жылғы қаңтар оқиғалары және одан кейінгі саяси реформалар қоғамның моралдық жағдайының динамикасын талдау үшін жаңа контекст жасады.

2020-2025 жылдардағы статистикалық деректер қайшылықты үрдістерді көрсетеді. Бір жағынан, пандемия әлеуметтік ынтымақтастықтың, өзара көмектің және волонтерліктің өсуіне ықпал етті. Екінші жағынан, әлеуметтік-экономикалық қиындықтар, шектеулер мен белгісіздік психологиялық шиеленіс пен әлеуметтік алаңдаушылықтың өсуіне әкелді. 2022 жылғы қаңтар оқиғасы қоғамның жекелеген сегменттеріндегі әлеуметтік наразылықтың және моралдық дағдарыстың терең мәселелерін ашып көрсетті [11].

Қаңтар оқиғасынан кейін бастама жасалған саяси реформалар саяси қатысуды кеңейтуге,

құқықтық мемлекет пен әлеуметтік әділеттілікті нығайтуға бағытталған. Бұл шаралар ұзақ мерзімді перспективада қоғамның моралдық жағдайын жақсарту үшін қолайлы жағдайлар жасай алады, алайда қысқа мерзімді әсерлер әзірге екіұштылығын көрсетеді.

Саяси трансформациялар мен қоғамның моралдық жағдайы арасындағы корреляция

Статистикалық талдау негізгі саяси оқиғалар мен қоғамның моралдық жағдайы индексіндегі өзгерістер арасында маңызды корреляцияларды анықтайды. Институционалдық реформалар, мемлекеттік басқару жүйесіндегі өзгерістер, саяси дағдарыстар және тұрақтылық кезеңдері қоғамдағы моралдық ахуалға айтарлықтай әсер етеді.

Бірінші маңызды корреляция саяси тұрақтылық деңгейі мен моралдық жағдай көрсеткіштері арасында байқалады. Саяси турбуленттілік, белгісіздік және әлеуметтік қақтығыстар кезеңдері моралдық көрсеткіштердің нашарлауымен қоса жүреді. Керісінше, тұрақтылық пен болжамдылық кезеңдері қоғамның моралдық дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Саяси тұрақтылықтың негіздерін жасаған 1995 жылғы конституциялық реформа кейінгі жылдары моралдық ахуалдың біртіндеп жақсаруымен корреляцияланды.

Екінші маңызды корреляция саяси трансформацияның экономикалық факторларымен байланысты. Экономикалық өсу және халықтың әл-ауқатының артуы кезеңдері моралдық жағдай көрсеткіштерінің жақсаруымен қоса жүреді. 2000-шы жылдардағы экономикалық бум көрсеткіштердің көпшілігінің айтарлықтай жақсаруымен сәйкес келді. Керісінше, экономикалық дағдарыстар мен әлеуметтік қиындықтар моралдық-этикалық салада шиеленіс туғызады. 2008-2009 жылдардағы қаржылық дағдарыс моралдық көрсеткіштердің оң динамикасының уақытша тоқырауына әкелді.

Үшінші корреляция саяси режимнің сипаты мен қоғамның моралдық жағдайы арасында байқалады. Демократияландыру, саяси қатысуды кеңейту, азаматтық қоғамды дамыту моралдық ахуалға оң әсер етеді. Парламент пен жергілікті өзін-өзі басқару өкілеттіктерін кеңейтуге бағытталған 2017 және 2022 жылдардағы конституциялық реформалар [14] азаматтық белсенділік пен жауапкершіліктің өсуі үшін алғышарттар жасады. Алайда институционалдық өзгерістер мен олардың моралдық жағдайға әсері арасындағы уақытша кідіріс 2-3 жылды құрайды.

Төртінші корреляция сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігімен байланысты. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сәтті науқандар, мемлекеттік басқару ашықтығын арттыру, заң үстемдігін нығайту институттарға сенім деңгейіне және қоғамдағы моралдық ахуалға оң әсер етеді. 2015 жылы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттікті құру және одан кейінгі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шаралары осы салада мемлекеттік саясатқа қоғамдық қолдаудың өсуімен корреляцияланады [15].

Бесінші корреляция ұлттық бірегейлік саясаты мен моралдық жағдай арасында байқалады. Ұлттық бірегейлікті нығайту, мәдени мұраны сақтау, дәстүрлі құндылықтарды алға жылжыту бағдарламалары қоғамда моралдық консенсус қалыптастыруға ықпал етеді. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы моралдық құндылықтар туралы қоғамдық талқылауға әсер етті, дегенмен оның практикалық әсерін өлшеу әдіснамалық қиындықты білдіреді.

Регрессиялық талдау саяси факторлардың қоғамның моралдық жағдайы индексіндегі вариацияның шамамен 40-45%-ын түсіндіретінін көрсетеді. Вариацияның қалған бөлігі әлеуметтік-экономикалық, мәдени және демографиялық факторлармен байланысты. Ең күшті әсерді саяси тұрақтылық, экономикалық әл-ауқат және мемлекеттік басқарудың тиімділігі көрсетеді.

Болжамды сценарийлер және ұсынымдар

Анықталған үрдістерді экстраполяциялау орта мерзімді перспективада қазақстандық қоғамның моралдық жағдайының дамуының үш сценарийін тұжырымдауға мүмкіндік береді. Оптимистік сценарий саяси реформаларды сәтті іске асыруды, тұрақты экономикалық өсуді, әлеуметтік теңсіздікті

төмендетуді және құқықтық мемлекетті нығайтуды болжайды. Бұл жағдайда қоғамның моралдық жағдайының индексі тұрақты өсу көрсететін болады. Осы сценарийдің іске асуының негізгі индикаторлары болып мыналар табылады: қылмыстылық пен сыбайлас жемқорлық деңгейінің одан әрі төмендеуі, тұлғааралық және институционалдық сенімнің өсуі, азаматтық белсенділік пен әлеуметтік ынтымақтастықтың күшеюі, жаңғыртуға ашықтықты сақтай отырып, дәстүрлі құндылықтарды нығайту.

Инерциялық сценарий айтарлықтай сапалық өзгерістерсіз қазіргі үрдістердің сақталуын болжайды. Қоғамның моралдық жағдайы конъюнктуралық факторларға байланысты орташа ауытқулармен салыстырмалы тұрақтылықпен сипатталатын болады. Бұл сценарий саяси және экономикалық салаларда статус-кво сақталған жағдайда ең ықтимал болып табылады. Осы сценарийдің тәуекелдері ұзақ мерзімді перспективада көрінуі мүмкін жасырын қайшылықтардың жинақталуымен байланысты.

Пессимистік сценарий ықтимал саяси және экономикалық дағдарыстармен, әлеуметтік теңсіздіктің өсуімен, аймақаралық және топаралық қайшылықтардың өршуімен байланысты. Бұл жағдайда қоғамның моралдық жағдайы көрсеткіштерінің нашарлауы, әлеуметтік девиацияның өсуі, сенімнің және әлеуметтік ынтымақтастықтың төмендеуі мүмкін. Бұл сценарийдің іске асуы саяси тұрақтылық пен экономикалық орнықтылық сақталған жағдайда ықтималсыз, алайда сыртқы соққылар немесе мемлекеттік саясаттағы жүйелік қателер оны өзекті ете алады.

Жүргізілген талдау негізінде мемлекеттік саясат үшін келесі ұсынымдарды тұжырымдауға болады. Біріншіден, мемлекеттік басқарудың жалпы жүйесіне біріктірілген қоғамның моралдық денсаулығын нығайтудың кешенді стратегиясын әзірлеу қажет. Бұл стратегия білім беру, мәдени саясат, әлеуметтік қорғау, құқық қорғау қызметі және медиа реттеу саласындағы шараларды қамтуы тиіс.

Екіншіден, үнемі әлеуметтанулық зерттеулер мен статистикалық талдау негізінде қоғамның моралдық жағдайын мониторингілеу жүйесін құру орынды. Моралдық жағдай индексі мемлекеттік саясаттың тиімділігін бағалаудың және әлеуметтік тәуекелдерді ерте ескертудің маңызды құралына айнала алады.

Үшіншіден, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуді және теңсіздікті азайтуды күшейту шаралары қажет. Бұл факторлар қоғамда моралдық консенсус қалыптастыру және мемлекеттік институттарға сенімді нығайту үшін өте маңызды.

Төртіншіден, азаматтық қоғам институттарын, волонтерлікті және әлеуметтік белсенділікті дамыту маңызды. Азаматтық қатысу азаматтық жауапкершілік пен әлеуметтік ынтымақтастықты қалыптастырудың маңыздылау механизмі болып табылады.

Бесіншіден, инновациялар мен жаңғыртуға ашықтықты қамтамасыз ете отырып, дәстүр-лі құндылықтарды сақтау саласында ойластырылған саясат қажет. Дәстүр мен қазіргі заман арасындағы тепе-теңдік жаһандану жағдайында қоғамның моралдық денсаулығының негізгі шарты болып табылады.

Қорытынды

1995-2025 жылдар аралығында қазақстандық қоғамның моралдық жағдайының динамикасын зерттеу келесі қорытындыларды тұжырымдауға мүмкіндік береді. Қоғамның моралдық жағдайы әлеуметтік-саяси тұрақтылық пен мемлекеттік басқару тиімділігінің маңызды индикаторы болып табылады. Саяси трансформациялар мен қоғамның моралдық саласындағы өзгерістер арасында маңызды корреляция бар.

Тәуелсіздіктің үш онжылдығы ішінде Қазақстан 1990-шы жылдардың ортасындағы терең моралдық дағдарыстан салыстырмалы тұрақтандыруға және моралдық ахуалдың біртіндеп жақсаруына дейінгі жолды өтті. Бұл процесс сызықты болған жоқ және елдің саяси және экономикалық даму циклдерімен корреляцияланатын өсу, тоқырау және турбуленттілік кезеңдерімен сипатталды.

Қоғамның моралдық жағдайына әсер ететін негізгі факторлар саяси тұрақтылық, экономикалық әл-ауқат, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігі, азаматтық қоғамның дамуы және дәстүрлі құндылықтар мен жаңғырту арасындағы тепе-теңдік болып табылады. Мемлекеттік саясат

институционалдық реформалар, әлеуметтік бағдарламалар және мәдени бастамалар арқылы қоғамның моралдық дамуына айтарлықтай әсер ете алады.

Қоғамның моралдық жағдайының динамикасын болжау әсер ететін факторлардың көптігі және болжанбаған оқиғалардың мүмкіндігі салдарынан айтарлықтай әдіснамалық қиындықты білдіреді. Дегенмен, саяси тұрақтылық сақталып, реформалар жалғасса, оптимистік немесе инерциялық даму сценарийі ең ықтимал болып көрінеді.

Осы салада одан әрі зерттеулер саяси процестер мен қоғамның моралдық жағдайы арасындағы өзара байланысты теориялық түсінуді тереңдетуге, моралдық көрсеткіштерді өлшеу мен мониторингілеу әдіснамасын жетілдіруге, қоғамның моралдық денсаулығын нығайту саясатын қалыптастырудағы әртүрлі елдердің тәжірибесін салыстырмалы талдауға бағытталуы тиіс.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (BR24993269 «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының эволюциясы және трансформациясы»).

Әдебиеттер тізімі

1 Платон. Политика и государство: Сочинения Платона в пер. проф. Карпова Ч.Ш. 434 А-В. – Спб., 1863. – 227 с.

2 Аристотель. Политика / пер. с древнегреческого С.А. Жебелева. – М.: АСТ, 2022. – С. 181.

3 Патнэм Р. Демократия жұмыс істеуі үшін. Қазіргі Италиядағы азаматтық дәстүрлер. – М.: Ad Marginem, 1996. – 287 б.

4 Алмонд Г., Верба С. Азаматтық мәдениет. Бес елдегі саяси қондырғылар мен демократия. – М.: Мысль, 2014. – 500 б.

5 Фукуяма Ф. Сенім: әлеуметтік ерліктер және өркендеуге апаратын жол. – М.: АСТ, 2004. – 730 б.

6 Оффе К. Бір уақыттылық дилеммалары: Шығыс Еуропадағы демократияландыру және нарықтық экономика // Тарих бұрылыстары. Неміс зерттеушілерінің көзімен postsоциалистік трансформациялар. – СПб.: Еуропалық университет, 2003. – Б. 215-248.

7 Холмс Л. Посткоммунизм. Кіріспе. – Киев: Основи, 1996. – 348 б.

8 Машан М. Қазақстан: бірегейлікті іздеу. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 380 б.

9 Масанов Н., Абылхожин Ж., Ерофеева И. Қазақстан тарихы: халықтар мен мәдениеттер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 б.

10 Юревич А.В. Эмпирические оценки нравственного состояния современного российского общества // Ярославский педагогический вестник. – 2018. – №4. – [Электронды ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/empiricheskie-otsenki-nravstvennogo-sostoyaniya-sovremennogo-rossiyskogo-obschestva (Қаралған күні: 05.11.2025)

11 Қазақстан статистикалық жылнамасы. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы, 1995-2025.

12 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050 Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». – Астана, 2012.

13 «Рухани жаңғыру» бағдарламасы. – Астана, 2017.

14 Конституциялық реформалар – заман талабына сай жаңғыру // [Электронды ресурс] URL: https://atr.kz/quqyq/konstituciialyq-reformalar-zaman-talabyna-saj-zhangyru/ (Қаралған күні: 12.12.2025)

15 Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК «О противодействии коррупции» // [Электронды ресурс] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/knb/documents/details/649 (Қаралған күні: 09.11.2025)

Transliteration

1 Platon. Politika i gosudarstvo: Sochinenija Platona v per. prof. Karpova Ch.Sh. 434 A-V [Politics and the state: Works of Plato translated by prof. Karpov Ch.Sh. 434 A-B]. – Spb., 1863. – 227 s. (in Russ)

2 Aristotel'. Politika / per. s drevnegrecheskogo S.A. Zhebeleva [Politics / transl. from Ancient Greek by S.A. Zhebelev]. – M.: AST, 2022. – S. 181. (in Russ)

3 Patnjem R. Demokratija zhұmys isteui үshin. Қazirgi Italijadaғy azamattyқ dәstүrler [Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy]. – M.: Ad Marginem, 1996. – 287 b. (in Kaz)

4 Almond G., Verba S. Azamattyқ mәdeniet. Bes eldegi sajasi қondyrғylar men demokratija [The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations]. – M.: Mysl', 2014. – 500 b. (in Kaz)

5 Fukujama F. Senim: әleumettik erlikter zhәne өrkendeuge aparatyn zhol [Trust: Social Virtues and the Path to Prosperity]. – M.: AST, 2004. – 730 b. (in Kaz)

6 Offe K. Bir uaқyttylyқ dilemmalary: Shyғys Europadaғy demokratijalandyru zhәne naryқtyқ jekonomika [Dilemmas of Simultaneity: Democratization and Market Economy in Eastern Europe] // Tarih bұrylystary. Nemis zertteushilerinің kөzimen postsocialistik transformacijalar. – SPb.: Europalyқ universitet, 2003. – B. 215-248. (in Kaz)

7 Holms L. Postkommunizm. Kirispe [Post-Communism. An Introduction]. – Kiev: Osnovi, 1996. – 348 b. (in Kaz)

8 Mashan M. Қazaқstan: biregejlikti izdeu [Kazakhstan: the search for identity]. – Almaty: Қazaқ universiteti, 2008. – 380 b. (in Kaz)

9 Masanov N., Abylhozhin Zh., Erofeeva I. Қazaқstan tarihy: halyқtar men mәdenietter [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 608 b. (in Kaz)

10 Jurevich A.V. Jempiricheskie ocenki nravstvennogo sostojanija sovremennogo rossijskogo obshhestva [Empirical assessments of the moral state of modern Russian society] // Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. – 2018. – №4. – [Jelektrondy resurs] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/empiricheskie-otsenki-nravstvennogo-sostoyaniya-sovremennogo-rossiyskogo-obschestva (Qaralgan kuni: 05.11.2025) (in Russ)

11 Qazaqstan statistikalyq zhylnamasy. Qazaqstan Respublikasy Strategijalyq zhosparlau zhəne reformalar agenttiginiң Ұlttyq statistika bjurosy [Statistical Yearbook of Kazakhstan. National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan], 1995-2025. (in Kaz)

12 Qazaqstan Respublikasy Prezidenti N. Nazarbaevtyң Qazaqstan halqyna Zholdauy «Qazaqstan-2050 Strategijasy: qalyptasqan memlekettiң zhaңa sajasi barғyty» [Address by the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the People of Kazakhstan «Kazakhstan-2050 Strategy: new political course of the established state»]. – Astana, 2012. (in Kaz)

13 «Ruhani zhaңғyru» barғdarlamasy ["Rukhani Zhangyru" program]. – Astana, 2017. (in Kaz)

14 Konstitucijalyq reformalar – zaman talabyna saj zhaңғyru [Constitutional reforms – modernization in line with the times] // [Jelektrondy resurs] URL: https://atr.kz/quqyq/konstituciialyq-reformalar-zaman-talabyna-saj-zhangyru/ (Qaralgan kuni: 12.12.2025) (in Kaz)

15 Zakon Respubliki Kazahstan ot 18 nojabrja 2015 goda № 410-V ZRK «O protivodejstvii korrupcii» [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 18, 2015 No. 410-V ZRK «On Combating Corruption»] // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/knb/documents/details/649 (Qaralgan kuni: 09.11.2025) (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Наталья Львовна Сейтахметова — бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы, Қазақстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID https://orcid.org/0000-0001-6297-7317

Шолпан Мүлікаманқызы Жандосова — бас ғылыми қызметкер, қауымдастырылған профессор, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы, Қазақстан, email:sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-6151-3788

Наталья Львовна Сейтахметова — главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID https://orcid.org/0000-0001-6297-7317

Шолпан Мулькимановна Жандосова — главный научный сотрудник, ассоциированный профессор, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email:sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-6151-3788

Nataliya Seitakhmetova — Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID https://orcid.org/0000-0001-6297-7317

Sholpan Zhandossova — Chief Researcher, Associate Professor, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-6151-3788

МРНТИ 11.15.23 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).818

НОВАЯ АРХИТЕКТУРА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ: МАСЛИХАТЫ И ПАРТИИ ПОСЛЕ УПРАЗДНЕНИЯ СЕНАТА

[1]А.Б. Заирова, [2]А.С. Байтлеуов, [3]А.М. Толеп

АҢДАТПА

В статье анализируется возможный крупнейший институциональный сдвиг в политической системе Казахстана со времён принятия Конституции 1995 года - упразднение Сената Парламента и переход к однопалатной структуре. Освещаются официальные мотивы реформы и возможные последствия для представительной власти. Особое внимание уделяется роли местных представительных органов и партийной системы как основных каналов представления интересов регионов. Цель исследования заключается в выявлении и оценке влияния перехода к однопалатному парламенту на политико-институциональную роль маслихатов и партий. Методологической основой исследования являются подходы нового институционализма и теории политического представительства, дополненные качественным анализом экспертных интервью депутатов маслихата одного из регионов Казахстана. Выявлены риски централизации власти и утраты регионального голоса при однопалатности, а также перспективы усиления маслихатов и партий как компенсирующих институтов. Полученные результаты показывают, что успешность реформы будет зависеть от реального расширения прав, автономии регионов и партийного представительства.

Научная новизна исследования заключается в том, что последствия роспуска Сената рассматриваются через призму восприятия и практик региональных представителей. Это позволяет выявить институциональные ограничения и потенциальные ресурсы маслихатов как одного из основных элементов системы политического представительства в регионах.

Ключевые слова: Сенат, упразднение Сената, роль маслихатов, партийная модернизация, реформа, политическое представительство, региональное представительство, однопалатный парламент, Казахстан.

[1] Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[2] Независимый эксперт-аналитик
Алматы, Казахстан

[3] Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Заирова А.Б.
zassbn@mail.ru

Цитирование:
Заирова А.Б., Байтлеуов А.С., Толеп А.М. Новая архитектура представительства в Казахстане: маслихаты и партии после упразднения Сената // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. №1(107). – С. 79-93.

Қазақстандағы өкілдік жүйесінің жаңа сәулеті: Сенат таратылғаннан кейінгі мәслихаттар мен партиялардың рөлі

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның 1995 жылғы Конституциясы қабылданғаннан бергі ең ірі институционалдық өзгерістердің бірі - Парламент Сенатын тарату және бірпалаталы құрылымға көшу мәселесі қарастырылады. Реформаның ресми себептері мен өкілдік билікке ықтимал әсері талданады. Өңірлік мүдделерді білдіретін негізгі арналар ретінде жергілікті өкілді органдар мен партиялық жүйенің рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеудің мақсаты - бірпалаталы парламентке көшудің мәслихаттар мен партиялардың саяси-институционалдық рөліне ықпалын анықтау және бағалау. Зерттеудің әдіснамалық негізін жаңа институционализм мен саяси өкілдік теориялары құрайды, олар мәслихат депутаттарымен жүргізілген сапалық сұхбаттардың нәтижелерімен толықтырылған. Бірпалаталылық жағдайында биліктің орталықтандырылу қаупі мен өңірлік дауыстың әлсіреу ықтималдығы, сондай-ақ мәслихаттар мен партиялардың орны толтыратын институттар ретінде күшею мүмкіндіктері анықталды. Зерттеу нәтижелері реформаның сәттілігі өңірлер мен партиялардың өкілеттіктері мен дербестігін нақты кеңейтуге тікелей байланысты екенін көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы - Сенаттың таратылуының салдарын өңірлік өкілдердің қабылдауы мен практикалық тәжірибесі арқылы зерделеуінде. Бұл мәслихаттардың өңірлік өкілдік жүйесіндегі институционалдық шектеулері мен әлеуетті ресурстарын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Сенатты тарату, мәслихаттардың рөлі, партиялық жаңғырту, реформа, саяси өкілдік, өңірлік өкілдік, бірпалаталы парламент, Қазақстан.

The New Architecture of Representation in Kazakhstan: Maslikhats and Political Parties After the Abolition of the Senate

Abstract. The article analyzes what may become the most significant institutional shift in Kazakhstan's political system since the adoption of the 1995 Constitution - the abolition of the Senate and transition to a unicameral parliament. The official rationale for the reform and its potential implications for representative government are

examined. Special attention is given to the role of local representative bodies and the party system as the main channels for articulating regional interests. The aim of the study is to assess the impact of the transition to a unicameral legislature on the institutional role of maslikhats and political parties. The methodological basis includes new institutionalism and theories of political representation, supplemented by qualitative interviews with maslikhat deputies in one of Kazakhstan's regions. The study identifies risks of power centralization and the erosion of regional voice under unicameralism, as well as prospects for strengthening maslikhats and parties as compensatory institutions. The findings suggest that the success of the reform depends on the actual expansion of regional and party autonomy and authority.

The scientific novelty of the research lies in analyzing the implications of Senate dissolution through the lens of regional actors' perceptions and practices. This approach allows for identifying institutional constraints and potential capacities of maslikhats as key elements of regional political representation.

Key words: Abolition of the Senate, Role of Maslikhats, Party Modernization, Reform, Political Representation, Regional Representation, Unicameral Parliament, Kazakhstan.

Введение

В современном мире идеология парламентаризма, впервые обоснованная в трудах европейских мыслителей, получила свое развитие не только на Западе, но и в государствах, где демократические режимы начали формироваться только в XX в. [1, с 130]. Уже в начале XX века концепция разделения властей получила отражение в трудах представителей казахской правовой мысли - А. Бокейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова, Э. Гумарова, Е. Турмаганбетова, Г. Жундибаева, Г. Биримжанова, сформировавших программу партии «Алаш». По их убеждению, ключевой задачей являлось достижение государственной самостоятельности и создание системы народного самоуправления. Законодательные полномочия, согласно их видению, должны были быть сосредоточены в Государственной думе, тогда как исполнительная власть передавалась избираемому Учредительным собранием президенту, управляющему страной через министров, подотчётных обществу. Судебная система, в их представлении, обязана оставаться автономной, с применением института присяжных заседателей при рассмотрении дел о тяжких преступлениях.

Для суверенного Казахстана важным и одновременно сложным обстоятельством стало то, что формирование парламентского института происходило в условиях трансформации от советской модели государственности к принципиально иной - президентской республике. Следует отметить, что этап становления президентской формы правления в стране занял сравнительно короткий период (1990-1995гг.), тогда как процесс институционального укрепления Парламента оказался более продолжительным и требовал постепенного развития. [2]. Сегодня, Парламент Казахстана развиваясь в рамках собственной траектории, превратился в неотъемлемый элемент государственной системы. И вполне закономерно, что данная парламентская модель, несмотря на свою ориентацию на общепринятые мировые стандарты, неизбежно приобретает самобытные особенности. Следовательно, на процесс становления данного государственного института заметное воздействие оказывают исторические традиции народа, правовая ментальность, социальный уклад, культурные нормы и характер жизнедеятельности казахстанского общества.

В своем Послании народу Казахстана от 8 сентября 2025 года Президент К.К.Токаев внес предложение о переходе к однопалатному Парламенту, этот шаг, по его мнению, должен «усилить роль законодательной власти» и приблизить страну к мировым демократическим стандартам [3]. Планируемая реформа может стать крупнейшей институциональной перестройкой с момента принятия Конституции 1995 года, когда была создана двухпалатная парламентская система. В свою очередь, решение вынести вопрос на всенародный референдум в 2027 году подчёркивает масштабность изменений. Сенат до сих пор выступал верхней палатой, отражающей региональные интересы в Парламенте. Следовательно, после возможного упразднения Сената возникает вопрос, кто и каким образом будет представлять регионы страны. В экспертной среде выдвинуто предположение, что маслихаты и политические партии должны взять на себя эту функцию. Однако научные работы пока охватывают лишь юридические аспекты реформы, практические последствия для местных орга-

нов власти исследованы фрагментарно.

Цель статьи это анализ новой архитектуры представительства в Казахстане после реформы, для чего необходимо выяснить, способны ли маслихаты и партии компенсировать упразднение Сената, и как меняются механизмы учёта региональных интересов.

Объектом исследования является система политического представительства в Казахстане. Предметом исследования является политико-институциональная роль маслихатов в условиях роспуска Сената и модернизации партийной системы. Целью исследования является выявление и оценка влияния перехода к однопалатному Парламенту на возможности маслихатов выполнять функции регионального представительства. Для достижения цели предусматривается решение следующих задач: анализ институционального значения Сената как механизма территориального представительства, определение степени политической самостоятельности маслихатов, определение ключевых ограничений и возможного институционального потенциала местных представительных органов в новых условиях. Новизна исследования состоит в соединении институционального анализа и эмпирического материала: с одной стороны, оно опирается на современные теории представительства и партийной модернизации, а с другой - на полученные данные из интервью с депутатами маслихатов всех уровней. Введение обоснования новизны следует из того, что мы впервые рассматриваем упразднение Сената, как института с позиций последствий этого шага для местных структур представительной власти и особенностей партийного ландшафта.

Методология

В качестве методологической основы исследования используется теория нового институционализма. Она дает возможность исследовать политические институты, анализируя их как продукт взаимодействия формальных элементов и неформальных норм и практик, формирующих поведение субъектов политической сферы.

Реформирование парламентской системы позволяет применить этот подход для оценки не только юридических изменений, но и их практического влияния на политическую реальность на региональном уровне. Новый институционализм в этом контексте обращает внимание на роль административной вертикали и партийных структур, которые сохраняют свое влияние на степень автономии местных представительных органов.

Исследование основывается на концепции политического представительства, которая дает возможность проанализировать эволюцию механизмов выражения региональных интересов. Использование этой теории помогает понять, как перестройка парламентской структуры влияет на распределение власти и роль маслихатов в системе представительства. Кроме того, она позволяет определить, сохранят ли маслихаты свое значение в качестве политических представителей после реформы. Помимо этого, используется теория модернизации партийной системы, поскольку трансформация функций маслихатов напрямую связана с процессами внутрипартийного обновления и усиления участия партий в регионе. При реализации политических реформ партийная структура приобретает стратегическое значение в формировании представительной власти, что подчеркивает важность изучения воздействия партийных механизмов на работу маслихатов.

Эмпирическую базу исследования составляют девять экспертных интервью с депутатами маслихатов различных уровней, анализ которых позволяет оценить последствия институциональных изменений через восприятие и практику региональных представителей. Интервью охватывают разные уровни представительства, что способствует разнообразию мнений и точному отображению текущего состояния института маслихатов. Анализ интервью осуществлялся с использованием качественного метода с выделением ключевых смысловых категорий и интерпретацией ответов в контексте институциональной реформы. Такой подход позволяет выявить не только формальные оценки депутатов, но и их практическое отношение к новым политическим механизмам, а также определить степень готовности маслихатов выполнять функции регионального представительства после

упразднения Сената. В выборку включены депутаты разного опыта и партийной принадлежности. В процессе проведения экспертных интервью использовался заранее разработанный гайд, обеспечивший единую структуру вопросов и сопоставимость полученных данных. Для обработки данных применялось смысловое кодирование: ответы респондентов разбивались на тематические блоки. Далее была выполнена индуктивная интерпретация полученных категорий в контексте официальных дискуссий.

Таким образом, методологическая комбинация институционального анализа, сравнительно-теоретических подходов и эмпирических данных, полученных на основе интервью, обеспечивает целостную картину анализируемого процесса.

Основная часть

Роль Сената как института регионального представительства

Сенат Республики Казахстан, учреждённый Конституцией 1995 г., традиционно выполняет функцию территориального представительства в Парламенте. Тогда, Сенат образовывали депутаты, избираемые по два человека от каждой области, города республиканского значения и столицы Республики Казахстан на совместном заседании депутатов всех представительных органов, соответственно области, города республиканского значения и столицы Республики. Семь депутатов Сената назначались Президентом Республики на срок полномочий Парламента [2]. Сегодня сенаторы избираются косвенным голосованием через маслихаты. Сорок депутатов Сената избираются по два человека от каждой области, городов республиканского значения и столицы Республики. Половина избираемых депутатов Сената переизбирается каждые три года. Избрание депутатов Сената осуществляется на основе косвенного избирательного права при тайном голосовании [4]. Орган выполняет роль институционального «баланса» между центром и периферией, межпартийными интересами и территориальной представленностью. Его основные полномочия включают одобрение или отклонение законов, утверждение назначений ряда высших должностных лиц, законодательную инициативу по конституционным изменениям и т.д. Фактически Сенат служит фильтром: проверяет законодательные акты, принятые Мажилисом, и может предотвращать возможные перекосы, исходящие из нижней палаты.

В политической практике 1995-2000-х годов казахстанский Сенат не проявлял открытой оппозиции Мажилису, однако время от времени отклонял либо корректировал некоторые законы, выступая сдерживающим механизмом в законодательной деятельности. Кроме того, согласно Конституции, председатель Сената является первым в линии наследования президентских полномочий. Именно согласно этому правилу спикер Сената К. Токаев в марте 2019 года стал исполняющим обязанности Президента после внезапной отставки Н. Назарбаева, а затем после выборов занял пост главы государства. Таким образом, Сенат был встроен не только в механизм законодательной власти, но и в общую властную архитектуру, обеспечивающую политическую стабильность, выполняя роль «страхового клапана» на случай транзита власти [5].

Сегодня, в нашей стране сложилась система представительства, в рамках которой на местном уровне действуют маслихаты различных уровней, институциональное развитие которых продолжается, при этом их роль и влияние во многом сдерживаются ограниченным объёмом полномочий и недостаточно развитой нормативно-правовой базой. На национальном уровне представительная функция осуществляется Парламентом: Мажилис формируется на основе смешанной избирательной системы и сочетает партийное и персональное представительство интересов граждан, тогда как Сенат обеспечивает представительство регионов и выполняет стабилизирующую функцию в системе сдержек и противовесов государственной власти. Именно эта конфигурация сейчас поставлена под вопрос инициативой о парламентской реформе и об упразднении Сената.

Официальные мотивы и цели реформы.

Официальная аргументация гласит, что изначальная роль Сената - интеграция регионов

и стабилизация политической системы, которая на сегодня выполнена, и настало время оптимизировать структуру Парламента. Еще один заявленный довод это повышение эффективности законотворчества: устранение дублирования функций двух палат и ускорение принятия законов. Однопалатный Парламент сможет принимать законы быстрее, минуя стадию сенатского одобрения, кроме того отмечается сокращение государственных расходов [3]. Государственный Советник охарактеризовал реформу не просто как роспуск Сената, а как часть общей модернизации политической системы. Также подчеркивается, что переход будет постепенным и прозрачным: планируется широкий общественный диалог и вынесение вопроса на референдум в 2027 году. Такой долгий транзитный период призван обеспечить плавность изменений и дать время политическим партиям подготовиться к новым условиям [6]. Кроме того, Президент страны в своем последнем послании народу Казахстана сказал: «Если мы все придем к общему решению относительно необходимости создания однопалатного Парламента, то такой Парламент, на мой взгляд, следует избирать только по партийным спискам. Это будет соответствовать широко распространенной в мире парламентской традиции», следовательно необходимо также усиление партийной системы страны.

Обобщая официальную позицию, отметим, что реформа предлагается как мера по повышению эффективности, демократичности и ответственности Парламента, тогда как, двухпалатная структура парламента, сформировавшаяся в условиях переходного периода, в значительной степени выполнила свою стабилизирующую функцию. В этой связи отмечается, что для политически и институционально сформировавшегося государства возможен переход к более компактной парламентской модели, которая, по мнению сторонников реформы, в большей мере соответствует современным тенденциям развития представительных институтов и может способствовать повышению гибкости законодательного процесса [3]. Однако официальное объяснение отражает лишь один слой реформы. Чтобы понять её реальное значение, необходимо учитывать институциональный эффект. Вероятно, что исчезновение Сената неизбежно меняет механизмы регионального представительства и функционирование системы сдержек и противовесов, как в государственном устройстве, так и на уровне самого Парламента. Упразднение Сената приводит к перераспределению представительских функций в пользу партийных структур и требует анализа механизмов, способных выполнять роль институционального контроля и регионального артикулирования интересов в однопалатной системе. С точки зрения институционального анализа, формально исчезает не только верхняя палата, но и встроенный институт политического балансирования, что делает вопрос о будущих механизмах регионального участия центральным для оценки воздействия реформы. Логичным продолжением обсуждения становится вопрос: если Сенат исчезает, то какой институт должен компенсировать утрату регионального голоса на национальном уровне?

Компенсация через усиление маслихатов.

Сегодня маслихаты Казахстана это выборные представительные органы на местах, которые были созданы на смену Советам народных депутатов периода СССР. Первые выборы в маслихаты состоялись весной 1994 года [9]. Однако в первые годы независимости их роль оставалась второстепенной, потому как государство было сосредоточено на построении центральных институтов, а местное самоуправление не воспринималось как приоритет. Полномочия маслихатов поначалу были весьма ограничены. Например, депутаты маслихата голосовали за бюджет, но без согласия акима не могли внести в него изменения. Такой статус делал маслихаты во многом декоративными структурами, что отражалось и в низком интересе населения к их деятельности. Со временем ситуация менялась и были предоставлены дополнительные рычаги влияния на исполнительную власть. К примеру, ныне действующий Закон 2001 г. «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан», наделяет маслихаты правом: утверждать экономические и социальные программы развития соответствующей территории; утверждать местный бюд-

жет и отчёт о его исполнении; контролировать исполнение бюджета и программ; устанавливать по согласованию с Правительством новые местные налоги и сборы (в пределах компетенции); решать вопросы административно-территориального устройства (например, создание или изменение границ районов, наименований населённых пунктов); регулировать вопросы землепользования на местном уровне. В случае неудовлетворительной работы маслихат вправе выразить недоверие акиму, что, может повлечь его отставку. Одновременно был законодательно определён порядок работы маслихатов (сессии, постоянные комиссии, статус депутатов и пр.). Также были скорректированы границы численного состава депутатов маслихатов в зависимости от уровня (город, район, область) [10].

Поправки Конституции РК 2007 года существенно расширили их самостоятельность. Срок полномочий маслихатов был увеличен с 4 до 5 лет, а право досрочного прекращения их полномочий перешло от Сената к Президенту. Важнейшей новацией стало участие маслихатов в процедуре назначения и смещения акимов. Если ранее акимы областей и городов республиканского значения назначались президентским указом по представлению Премьер-министра, то после 2007 г. они назначаются Президентом с согласия маслихатов соответствующей административно-территориальной единицы. Кроме того, маслихаты получили право выражать недоверие акиму: по инициативе не менее 1/5 депутатов вопрос о вотуме недоверия может быть внесён на рассмотрение, а решение о направлении Президенту ходатайства об освобождении акима от должности принимается большинством голосов депутатов (ранее требовалось две трети) [11].

Кроме того, уже с начала 2010-х государством был объявлен курс на усиление участия граждан в решении локальных проблем. Тем самым, в 2012 году была утверждена первая Концепция развития местного самоуправления, далее в 2021 году Концепция развития местного самоуправления до 2025 года и далее до 2030 года. Данном документе маслихаты обозначены как «ключевое звено местной власти».

После трагических событий января 2022 года и последовавших обещаний политической модернизации последовал новый этап реформ. Очередные выборы маслихатов, состоявшиеся 19 марта 2023 года, были проведены уже по смешанной системе. Областные маслихаты и маслихаты городов республиканского значения теперь избираются по смешанной системе: 50% по партийным спискам, 50% по одномандатным округам. Районные маслихаты и маслихаты городов областного значения избираются исключительно по одномандатной системе, что позволяет самовыдвиженцам принимать участие в выборах и усиливает локальное представительство. В частности, на выборах 2023 года большую активность проявили беспартийные кандидаты. Снижен также барьер для прохождения партий в представительные органы с 7% до 5%, что должно способствовать появлению более широкого спектра политических сил в маслихатах [12, с. 19].

На торжественном мероприятии по случаю Дня Республики Президент К.К.Токаев сказал: «нужно сохранить мажоритарную систему выборов в маслихаты» [8]. Смысл в том, что если Мажилис планируется полностью избирать по партийным спискам, то наличие независимых депутатов-одномандатников в маслихатах позволит сохранить связь депутатов с конкретными территориями и избирателями. Предполагается, что сильные маслихаты, избираемые частично по округам, смогут активно отстаивать интересы своих регионов перед центром. Действующее законодательство Республики Казахстан предусматривает возможность обращения маслихатов с предложениями по вопросам законодательства в Парламент. Обращения, поддержанные несколькими маслихатами различных уровней, подлежат обязательному рассмотрению в Мажилисе, что позволяет рассматривать данный механизм как форму коллективного участия региональных представительных органов в законодательном процессе [10]. В новых условиях этому механизму может быть придан больший вес. Это повышает и стимул для региональных элит конкурировать за места в маслихатах, видя в них трамплин наверх. В результате маслихаты могут усилиться не только

юридически, но и фактически, как площадка для расширения политического лидерства на местах, как канал доведения местной повестки до республиканского уровня через партийные структуры. Возрастает и значение консультативных и межуровневых форм взаимодействия с центром, такие как отдельные комитеты или экспертные советы.

Усиление маслихатов неизбежно меняет конфигурацию отношений между центром и регионами, что добавляет реформе ещё одно политическое измерение. Раньше Сенат был ареной присутствия региональных лидеров. После его ликвидации акимы, вероятно, переориентируют усилия на выборы в маслихаты, стараясь провести туда как можно больше лояльных лиц, чтобы сохранить влияние «снизу». Однако если партийные списки формируются централизованно, роль акимов в отборе кандидатов снизится. Это может усилить зависимость региональных руководителей от партийного руководства в столице и от Администрации Президента, курирующей партийную систему. Таким образом, есть расчет, что реформа ослабит самостоятельность региональных элит, укрепив вертикаль центральной власти.

Подводя промежуточный итог, отметим, что упразднение Сената несет двойственный эффект. С одной стороны, оно упрощает и центрирует законодательный процесс, потенциально повышая его скорость и управляемость. С другой стороны, возникают вызовы, связанные с тем, как сохранить элементы сдержек и противовесов в условиях унитарной системы без верхней палаты Парламента. Таким образом, ключевая проблема состоит не только в сокращении структуры Парламента, но и в изменении самой логики представительства в государственной политике. Вместе с тем главным видимым следствием, после того как Сенат перейдет в разряд исторического наследия, станет перераспределение ролей - Мажилис становится единственным законодательным органом, маслихаты же базовым звеном представительства на местах. Кроме того, утрачивается институционализированный «голос регионов» на национальном уровне, поскольку сенаторы от областей фактически были доверенными представителями региональных элит в центре. Если после реформы все депутаты Мажилиса избираются по спискам республиканских партий, то регионы лишатся гарантированных квот представительства. Руководство партий, находящиеся в центре, будут формировать списки кандидатов, и есть риск, что интересы периферии отойдут на второй план перед общей партийной линией.

Модернизация партийной системы и региональное представительство

Если усиление маслихатов рассматривается как локальный компенсатор регионального участия, то на национальном уровне ключевую роль должны взять на себя политические партии. Именно поэтому следующий элемент реформы - это модернизация партийной системы, который напрямую связан с вопросом, смогут ли партии заменить Сенат в функции представительства регионов. Переход к избранию всех депутатов Парламента по партийным спискам повышает роль партийных структур, но также несет риски, учитывая реалии казахстанской партийной системы. Чтобы оценить, насколько возможно передать партийной системе функцию общенационального канала региональных интересов, необходимо проследить, как менялась партийная система в 2019-2023 гг., и отразились ли эти изменения на механизмах представительства. Казахстан пережил серию политических реформ, представленных как курс на либерализацию и «слышащее государство». В партийно-избирательной сфере ключевыми нововведениями стали следующие:

Закон о парламентской оппозиции (2020 г.). Введено понятие «парламентской оппозиции» и формальные гарантии для оппозиционных фракций. На практике, ввиду отсутствия реальной оппозиции в прежнем созыве Парламента, эта мера носила во многом символический характер. Однако сам факт признания оппозиции на уровне законодательства стал прецедентом, сигнализирующим о готовности власти к более плюралистичному Парламенту в будущем [13].

Квоты для женщин и молодежи (2020 г.). Установлено требование, чтобы не менее 30% списков партий составляли женщины, моло-

дежь или лица с особыми потребностями. Эта мера повысила инклюзивность представительства: в результаты выборов 2021 и 2023 гг. в маслихаты и Мажилис прошло заметно больше женщин и молодых кандидатов [14, с 112]. Прямого влияния на баланс «центр-регионы» эта квота не имеет, но способствует обновлению депутатского корпуса.

Снижение барьеров для регистрации партий (2022 г.). В рамках конституционной реформы 2022 года порог прохождения в Мажилис снижен с 7% до 5%, а минимальная численность членов партии для регистрации - с 20 тыс. до 5 тыс. человек, цель оживить партийное поле. В итоге к выборам 2023 года были зарегистрированы две новые партии: общенациональная бизнес-ориентированная партия *Respublica* и экологическая партия *Байтақ*. Обе сумели преодолеть барьер на выборах 2023 г., хоть и набрали немного голосов (в сумме ~8%). Возник вопрос, станут ли они самостоятельными игроками или лишь расширят декоративный плюрализм. Пока преждевременно говорить о высокой самостоятельности новых партий, но прецедент появления новых сил создан [12, с 19].

Введение смешанной избирательной системы (2022-2023 гг.). Возможно, самое значимое изменение - частичное возвращение к мажоритарной составляющей при выборах в Мажилис Парламента. На выборах Мажилиса 19 марта 2023 года 30% депутатов, а это 29 из 98, избирались в одномандатных округах. Одновременно в областных маслихатах 50% депутатов стали избираться по одномандатным округам [12, с 17]. Это открыло путь в представительные органы для независимых местных лидеров, общественных деятелей, представителей гражданского общества. Однако в рамках объявленной реформы однопалатного Парламента данное разнообразие может оказаться временным: Президент К.К.Токаев дал понять, что после 2027 года все депутаты парламента будут избираться только по партийным спискам. Т.е. можем предположить, что постепенное расширение независимого представительства оказалось временным явлением: введенная смешанная система может быть отменена, и независимые кандидаты на парламентском уровне снова исчезнут.

Обновление партийного ландшафта. Помимо появления новых партий (*Respublica*, *Байтақ*), на выборах 2023 были допущены и все официально зарегистрированные партии, включая ранее считавшиеся «конструктивной оппозицией» (*Ак Жол*, *Ауыл*, ОСДП и др.). В итоге Мажилис 2023 г. стал многопартийным: 6 партий разделили мандаты, тогда как раньше доминировала одна партия [12, с 65]. В совокупности эти изменения привели к тому, что партийная система Казахстана стала формально более разнообразной, но по-прежнему находится под сильным контролем государства. Таким образом, к 2023 году партийная система Казахстана несколько диверсифицировалась, но по-прежнему недостаточно плюралистична. В этих условиях перевод всего парламентского представительства на партийные рельсы несёт противоречивый эффект.

Партии как каналы регионального представительства

Если Сенат обеспечивал гарантированное региональное представительство, то партии в новой модели должны выполнять эту роль через свои региональные структуры. Однако эффективность такого подхода зависит от организационной зрелости партий и степени автономности их филиалов. В теории политические партии могут стать основным механизмом агрегирования интересов территорий, имея развитые региональные структуры. Например, партия *«Ауыл»* декларирует защиту интересов сельских регионов, *«Respublica»* позиционируется как голос предпринимателей, многих из которых волнуют региональные проблемы.

После реформ 2022-23 гг. партии проникли на уровень маслихатов: если прежде местные депутаты избирались безотносительно партий (самовыдвиженцы), то теперь в областных и городских маслихатах сформированы партийные фракции. По итогам выборов 2023 г. партия *Аманат* получила около 69% мест в маслихатах, остальное досталось партиям *Ак Жол*, *Ауыл*, *Respublica* и др. [12, с 100]. То есть маслихаты стали ареной пусть ограниченной, но партийной конкуренции. Теоретически такая партийная сеть может стать механизмом «вертикального» продвижения региональных за-

просов - от маслихатов к Мажилису. Депутаты маслихатов от разных партий могут инициировать обращения по региональным проблемам, продвигать их на уровень правительства. Партии, представленные и в маслихатах, и в Мажилисе, теоретически способны транслировать запросы снизу вверх вместо Сената, в котором каждый регион имел по два сенатора. Теперь каждая партия может представлять регион через сеть своих местных депутатов, сигнализирующих руководству о проблемах и местной специфике. Однако эффективность этого механизма зависит от степени внутрипартийной демократии и автономности региональных отделений. На данный момент казахстанские партии остаются сильно централизованными организациями, зависимыми от государства. Списки кандидатов утверждаются не всегда демократическим путем, а региональные партийцы часто лишены самостоятельности. Поэтому существует риск, что партии станут лишь еще одним каналом «вертикального» контроля над регионами, если не произойдет их реальной трансформации.

Именно здесь проявляется главный парадокс реформы: несмотря на обновление партийного законодательства, институциональная слабость партийной системы может препятствовать замещению Сената полноценным представительским механизмом. Упразднение Сената обнажает давние проблемы казахстанской политической системы: слабость политических институтов, монополизация власти и недостаточная вовлеченность граждан. Без серьезного реформирования партийного поля переход к однопалатности может усилить эти перекосы. В случае сохранения высокой степени централизованности партийной системы переход к модели, основанной исключительно на партийных списках, может привести к тому, что парламентское представительство в большей степени будет отражать позиции ограниченного круга политических акторов, а не плюрализм интересов общества.

Другой вызов - готовность маслихатов принять на себя повышенную ответственность. Несмотря на рост полномочий, маслихаты все еще финансово и организационно зависят от исполнительной власти, их бюджетная база ограничена, а уровень профессионализма депутатов неоднороден и зачастую недостаточен для работы в представительном органе.

Анализ глубинных интервью депутатов маслихатов одного из регионов РК по парламентской реформе

Как уже отмечалось, в ходе исследования применялся качественный метод сбора данных. Авторами были проведены экспертные интервью с действующими депутатами областного, городского и районного маслихатов, т.е. в выборку вошли депутаты разного уровня представительства и опыта. Интервью записывались на диктофон и расшифровывались с соблюдением принципов анонимности. Для анализа использовано тематическое кодирование: высказывания респондентов разбиты на смысловые категории, отражающие ключевые темы (например, отношение к планируемой реформе Парламента, взаимодействие с Сенатом, слабость маслихатов, позиция депутатов, риски централизации, партийная зависимость и др.). Далее результаты интерпретировались в контексте институциональных условий Казахстана и патерналистской политической культуры.

Как показали результаты обработки (см. Таблицу 1)

Таблица 1 – Сопоставление ключевых параметров проведенных интервью

№	Уровень депутата	Отношение к реформе	Взаимодействие с Сенатом упоминалось	Учёт интересов регионов (оценка)	Предпочтительная система выборов
1	Областной	За	Нет	Улучшится	Смешанная
2	Областной	За	Да	Не изменится	Пропорциональная
3	Областной	За	Да	Улучшится	Смешанная
4	Городской	Против	Нет	Ухудшится	Смешанная
5	Городской	За	Да	Улучшится	Смешанная

6	Городской	За	Нет	Ухудшится	Смешанная
7	Районный	За	Да	Улучшится	Смешанная
8	Районный	За	Да	Улучшится	Смешанная
9	Районный	За	Нет	Улучшится	Смешанная

Таблица отражает взгляды депутатов разных уровней на реформу и связанные с ней вопросы. Большинство респондентов (8 из 9) положительно оценивают реформу, при этом в более чем половине интервью (5 из 9) упоминается взаимодействие с Сенатом. Улучшение учёта интересов регионов ожидают 6 депутатов, тогда как 2 допускают ухудшение и 1 не прогнозирует изменений. Подавляющее большинство опрошенных (8 из 9) отдают предпочтение смешанной избирательной системе, что указывает на общее направление оценок при сохранении различий в восприятии последствий реформы на разных уровнях представительства.

С институциональной точки зрения, маслихаты Казахстана исторически являются относительно слабыми институтами в сравнении с мощной вертикалью исполнительной власти. Формально обладая определёнными полномочиями на местном уровне, на практике они долгое время действовали в рамках централизованной системы, что ограничивало их влияние на региональную повестку. Интервью подтвердили этот контекст: депутаты признают, что роль маслихатов ранее была во многом вспомогательной. Как отметил один из собеседников, *«Сенат хотя и считался палатой регионального представительства, выполнял функцию стабилизатора, однако реальное влияние региональной повестки было ограничено»*. Он же откровенно добавил, что *«быть полноценным "голосом регионов" Сенату не всегда удавалось... формализованность взаимодействия с маслихатами ограничивала реальное влияние регионов на повестку»*. Это указывает на институциональный недостаток прежней модели: региональные запросы не в полной мере доходили до центра.

Предложенная реформа упраздняет Сенат, что теоретически может ещё более централизовать законотворческий процесс. Опрошенные депутаты осознают эти риски, хотя и оценивают их по-разному. Опытные депутаты указывают на опасности однопалатной системы. *«Есть опасность, что интересы отдельных регионов могут остаться в тени более крупных или приоритетных направлений»*, - отмечает один из представителей маслихата городского уровня. К рискам депутаты относят ослабление голоса регионов, усиление централизации принятия решений и увеличение нагрузки на единственную Палату. Вместе с тем часть собеседников видит и позитивные стороны структурной парламентской реформы: упрощение Парламента может привести к более оперативному принятию законов и снижению бюрократии и многое будет зависеть от правильного выстраивания диалога между центром и местным уровнем: *«В то же время однопалатность - это и возможность усилить роль местных органов власти, дать регионам больше инициативы и ответственности»*.

Важно, что сами депутаты рассматривают маслихат как потенциальный компенсатор отсутствия Сената. Многие собеседники убеждены: *«маслихаты должны стать главным голосом регионов, особенно если Сенат будет упразднён»*. В интервью выдвигается ряд предложений по институциональному усилению маслихатов. В их числе - расширение бюджетных полномочий маслихатов, право утверждать часть региональных программ и контролировать их исполнение, а также профессионализация их работы. В интервью звучали идеи об укреплении контрольных функций за исполнительной властью на местах и развитии аналитических служб при маслихатах. Отдельно поднимался вопрос о необходимости новых механизмов взаимодействия с центром, в отсутствие сенаторов предлагалось наладить *«устойчивые каналы представительства регионов при Мажилисе»* (например, проводить регулярные региональные слушания на национальном уровне). Реализация этих мер, по мнению опрошенных, смогла бы смягчить риски централизации и придать маслихатам больший авторитет в новой политической конфигурации.

Таким образом, на институциональном уровне депутаты осознают двойственность реформы. С одной стороны, историческая слабость маслихатов и отсутствие полноценного регионального представительства в центре могут усугубиться при однопалатном Парламенте. С другой, реформа рассматривается как шанс перераспределить роли и укрепить маслихаты как ключевой региональный институт, тем самым компенсируя ликвидацию Сената. Это потребует целенаправленных институциональных изменений, чтобы *«маслихаты стали ключевым институтом балансировки между центром и обществом»*, выполняя функцию обратной связи, которой может не хватать в новой системе.

Анализ интервью выявил характерную черту политической культуры депутатов маслихатов, речь идет о высоком уровне лояльности по отношению к центральной власти и патерналистские установки. Практически все опрошенные одобрили инициативу Президента об однопалатном Парламенте, нередко используя позитивную тональность. *«Мы рады. Я считаю реформу хорошей... я за»*, - заявлял в интервью молодой депутат районного уровня. Другая депутат прямо называет переход к новой парламентской структуре *«шикарным решением: законы будут приниматься быстро и качественно»*. Подобная безоговорочная поддержка указывает на укоренившуюся норму лояльности: депутаты склонны доверять центральной инициативе и не высказывают открытой критики. Даже те, у кого возникли сомнения, формулируют их крайне осторожно. *«Инициатива вызвала смешанные чувства. С другой стороны, возник вопрос: как будут обеспечиваться интересы регионов. Первая реакция - заинтересованность и осторожность»*, - отмечает один собеседник, демонстрируя взвешенность тона. В целом же дискурс интервьюируемых отражает патерналистскую политическую культуру, в которой решения «сверху» воспринимаются как благонамеренные и нуждающиеся прежде всего в поддержке, а не в оспаривании.

Патернализм проявляется и в том, как депутаты оценивают роль партий и избирателей. Большинство респондентов-депутатов - члены партий, прошедшие в маслихаты по партийным спискам. Для них характерно убеждение, что партийная вертикаль обеспечивает качество и ответственность народных избранников. *«Будет привязка к партии, и депутаты будут ответственны перед партиями. Если будет нарушение со стороны депутата, то партия... отзовёт мандат... В мажоритарной системе... много некомпетентных депутатов»*, - утверждает одна из депутатов, отрицательно относясь к полностью мажоритарным выборам. Этот комментарий ярко иллюстрирует партийную зависимость, согласно которой сами депутаты воспринимают партийное руководство как необходимый механизм контроля и наставничества, а независимую политическую конкуренцию если и принимают, то с недоверием. С институциональной точки зрения такая позиция означает ориентацию не столько на избирателей, сколько на партию, что влечёт ограниченную самостоятельность на местном уровне.

Отношения с избирателями также окрашены в патерналистские тона. В интервью депутаты часто описывают свою работу через призму оказания адресной помощи гражданам, что традиционно характерно для патерналистской модели. Например, депутат районного маслихата рассказывает: *«Очень много людей обращаются за финансовой помощью. Я стараюсь помогать, но не хочу создавать иждивение»*. Это высказывание показывает двойственность восприятия своей роли: с одной стороны, от депутата ожидают материальной поддержки и решения бытовых проблем, с другой, сами депутаты осознают опасность формирования у населения иждивенческих настроений. Тем не менее, наличие подобного потока обращений избирателей (просьбы о помощи, решении коммунальных вопросов и т.д.) говорит о том, что представительная функция маслихатов в массовом сознании во многом сведена к патерналистской роли, т.е. депутаты воспринимаются как проводники с точки зрения получения благ и услуг от власти, а не как независимые представители граждан, выполняющие важные общественные функции.

Таким образом, политико-культурный анализ интервью показывает, что даже в условиях объявленных политических реформ базовые

ценности и установки депутатов остаются во многом неизменными. Лояльность к руководству и опора на иерархические связи (через партию, через исполнительную вертикаль) превалируют над ценностями автономии и конкурентности. Патернализм, укоренённый в политической культуре, проявляется как в отношениях «центр - депутат» (ожидание указаний, доверие и лояльность «центральным» решениям), так и в отношениях «депутат - население» (ожидание материальной помощи со стороны жителей, личных одолжений). Этот культурный фон во многом предопределяет реакцию депутатов на реформу: они склонны поддерживать её, исходя из доверия лидеру и надежды на улучшение системы, не акцентируя внимание на потенциальных рисках для реальной демократии на местах.

Диаграмма 1 - Процентный показатель отношения депутатов к реформе и избирательной системе

Диаграмма 1 показывает, что подавляющее большинство опрошенных депутатов поддерживают парламентскую реформу (89%) и выступают за смешанную избирательную систему (89%). При этом 78% респондентов считают, что в результате реформы интересы регионов будут учтены, а 55% отмечают наличие опыта взаимодействия с сенаторами. В целом данные указывают на преобладание позитивного отношения к реформе при разной степени институционального взаимодействия.

В итоге анализ девяти интервью демонстрирует, что обсуждаемая парламентская реформа воспринимается депутатами преимущественно в рамках операционального, а не структурно-политического подхода. Их ответы, хотя и содержат элементы практического опыта, в большинстве случаев отражают не концептуальное понимание реформы, а скорее следование общим установкам, транслируемым в публичном политическом дискурсе.

Во-первых, почти все депутаты связывают переход к однопалатному Парламенту с «ускорением» и «упрощением» процессов, не затрагивая вопрос о функциональной перераспределённости власти, механизмах ответственности или изменении баланса между центром и регионами. Эти объяснения выглядят интуитивными, но не аналитическими, поскольку ускорение процесса преподносится как самоочевидное благо, без попытки оценить институциональные риски или возможные побочные эффекты. Подобная односторонняя трактовка позволяет предположить, что депутаты опираются не на собственную политическую оценку, а на аргументы, приводимые в рамках официальной риторики реформ.

Во-вторых, оценка Сената как института регионального представительства во всех интервью даётся на уровне отдельных эпизодов - *«встречи были», «поднимали вопросы»,* - но почти никто не анализирует структурную роль Сената, его место в системе сдержек и противовесов или механизм двойной легитимации законопроектов. Депутаты воспринимают Сенат через призму бытовой полезности, а не с точки зрения системного значения для конституционной архитектуры страны. Отсюда и парадокс: большинство признают, что Сенат мало влиял на регионы, но одновременно не понимают, как должно было быть и не артикулируют, какая институция возьмёт на себя эту функцию после реформы.

В-третьих, ответы о будущем маслихатов содержат единый мотив - *«роль возрастёт»*, но почти не содержат анализа, за счёт какого институционального ресурса это может произойти. Депутаты называют прозрачность, цифровизацию, отчёты акиматов, но редко затрагивают вопрос реального перераспределения полномочий, бюджетной автономии или механизмов ответственности акиматов перед представительными органами. Тем самым маслихат в их представлении остаётся институтом, который должен «усилиться», но механизм усиления остаётся неосмысленным.

Четвёртый аспект - отношение к избирательной системе. Поддержка смешанной модели выражена практически единодушно, но аргументация часто сводится к формуле *«баланс*

интересов». Однако почти никто не обсуждает, какой именно баланс нужен, какие сегменты общества он затрагивает, как он влияет на партийную систему, и какие риски может вызвать его отсутствие. Это позволяет предположить, что депутаты оценивают систему через призму обыденной политической интуиции, а не через понимание избирательной инженерии.

Наконец, в вопросах о роли депутата будущего и институциональных изменениях маслихатов наблюдается тенденция к нормативным, а не содержательным высказываниям. Почти все респонденты повторяют универсальные требования - *«открытость», «честность», «профессионализм»*, которые, хотя и отражают общественный запрос, сами по себе не раскрывают механизмов достижения этих качеств или изменений институциональной среды.

В совокупности интервью демонстрируют важную особенность: депутаты на местах, несмотря на непосредственную вовлечённость в управленческие процессы, редко рассматривают реформу как целостную политическую трансформацию. Их ответы показывают фрагментарное и реактивное понимание происходящих изменений. Они видят последствия реформы преимущественно через призму бытовой эффективности и собственного опыта работы с населением, но не в категориях институционального дизайна, распределения власти или реформирования механизмов представительства. Это создаёт впечатление, что политическая рефлексия о реформе пока не внутренний продукт маслихатского корпуса, а скорее отражение официального описания планируемой реформы, адаптированной под местный управленческий контекст.

Заключение

Реформа парламентской архитектуры в Казахстане, направленная на упразднение Сената и переход к однопалатной структуре, представляет собой не только институциональное изменение, но и маркер трансформации всей системы политического представительства. Анализ, проведённый на основе теоретических концепций и эмпирических данных, позволяет сделать ряд значимых выводов. К ним можно отнести следующие.

Ликвидация Сената означает устранение закреплённого в Конституции механизма территориального представительства, что влечёт за собой риски усиления централизации на фоне ослабления регионального голоса на национальном уровне. Сенат выступал не только как элемент системы сдержек и противовесов, но и как канал институционализации интересов регионов в центре, и его исчезновение требует создания компенсаторных механизмов.

В качестве таких механизмов в рамках нынешней политической конструкции рассматриваются маслихаты и политические партии. Эмпирические данные, полученные в ходе интервью с депутатами маслихатов, показывают, что сами представители местных представительных органов воспринимают реформу скорее как возможность для усиления своей роли, чем как угрозу. Среди предложений по институциональному укреплению маслихатов можно назвать расширение бюджетных и контрольных полномочий, повышение профессионализма, развитие механизмов взаимодействия с Мажилисом и центральной исполнительной властью. Однако одновременно выявляются ограничения - это зависимость от исполнительной власти, патерналистские установки населения, партийная лояльность и отсутствие самостоятельной политической позиции. Это подтверждает, что институциональные изменения требуют не только юридической трансформации, но и культурной адаптации к реформе участников политического процесса.

Следующим выводом можно назвать то, что модернизация партийной системы оценивается в интервью как потенциальный инструмент восполнения утраченной функции Сената. Однако в условиях высокой централизованности партийного поля и ограниченной автономии партийных филиалов существует риск, что партии не станут эффективными каналами территориального представительства. Реальное усиление их роли возможно только при развитии внутрипартийной демократии, росте организационной зрелости и вовлечении региональных структур в процесс формирования политической повестки.

Таким образом, успешность парламентской реформы будет зависеть от способности государства не только изменить архитектуру

институтов, но и выстроить эффективные горизонтальные связи между уровнями власти. Маслихаты и партии могут стать опорой новой модели представительства, но для этого необходима институциональная и политико-культурная трансформация, предполагающая переосмысление роли местных представительных органов и их подотчетности перед обществом. Реформа приобретёт устойчивый характер лишь в случае, если будет сопровождаться расширением реальных полномочий регионов, обеспечением их участия в политике на общенациональном уровне и развитием политического плюрализма, основанного на доверии, ответственности и открытом диалоге.

Список литературы

1 Саулен Н. Институт парламентаризма в контексте конституционной реформы Казахстана // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 2023. – № 2. – С. 129-147.

2 Илеуова Г. Экскурс в историю парламентаризма в Казахстане // [Электронный ресурс] URL: https://nomad.su/?a=2-202512050036 (дата обращения 06.12.2025).

3 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию» от 08.09.2025 г. // [Электронный ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-kazahstan-v-epohu-iskusstvennogo-intellekta-aktualnye-zadachi-i-ih-resheniya-cherez-cifrovuyu-transformaciyu-885145 (дата обращения 22.11.2025).

4 Официальный сайт Центральной избирательной комиссии Республики Казахстан.// [Электронный ресурс] URL: https://www.election.gov.kz (дата обращения: 12.12.2025).

5 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, с изм. и доп.). // [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 12.12.2025).

6 Тамара Вааль. Карин Е. Государственный советник: мы не придем к парламентской республике. // Vlast.kz. [Электронный ресурс] URL: https://vlast.kz/politika/66994-erlan-karin-gosudarstvennyj-sovetnik-my-ne-pridem-k-parlamentskoj-respublike.html (дата обращения: 15.11.2025).

7 Мухамеджанов Э.Б. Парламентская реформа: шаг вперед, два шага назад. // [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33483524&pos=6;-108#pos=6;-108 (дата обращения: 23.10.2025).

8 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на торжественном мероприятии по случаю Дня Республики // [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-torzhestvennom-meropriyatii-po-sluchayu-dnya-respubliki-2492250 (дата обращения 22.11.2025).

9 Полетаев Э. 30 лет маслихатам в Казахстане – с чего начинали и к чему пришли/ // Информбюро.kz.13.03.2024.// [Электронный ресурс] URL: https://informburo.kz/stati/30-let-maslixatam-v-kazaxstane-s-cego-nacinali-i-k-cemu-prisli (дата обращения: 01.12.2025).

10 Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет», Закон РК «О местном государственном управлении и самоуправлении», № 148-II от 23 января 2001 года // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000148_(дата обращения 12.11.2025).

11 Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет», Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан», № 254 от 21 мая 2007 года// [Электронный ресурс] URL: adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000254_/links (дата обращения 12.11.2025).

12 КИСИ при Президенте РК, Редакционная коллегия: А.С. Жолдыбалина, Ж.М. Санхаева, А.Г. Урпекова, Қ.С. Сайлау, Д.Б. Өтеғали, Қ.Е. Ықылас. Выборы депутатов маслихатов – 2023: особенности и тенденции (коллективная монография к 30-летию маслихатов). – Астана: КИСИ, 2024. – 208 с.

13 Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет», Закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан» от 2 июня 2020 года № 339-VI ЗРК. // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000339 (дата обращения: 12.11.2025).

14 Заирова А. Полномочия маслихатов в Республике Казахстан: законодательные изменения и тенденции. // Материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых «Фараби Әлемі». 3-5 апреля 2025 г. – Алматы: Қазақ университеті, 2025. – 1371 с.

Transliteration

1 Saulen N. Institut parlamentarizma v kontekste konstitucionnoj reformy Kazahstana [The institution of parliamentarism in the context of Kazakhstan's constitutional reform] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 11. Pravo. – 2023. – N 2. – S. 129–147. (in Russ)

2 Ileuova G. Jekskurs v istoriju parlamentarizma v Kazahstane [An excursion into the history of parliamentarism in Kazakhstan] // [Jelektrondy resurs] URL: https://nomad.su/?a=2-202512050036 (Qaralgan kuni: 06.12.2025). (in Russ)

3 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Kazahstan v jepohu iskusstvennogo intellekta: aktual'nye zadachi i ih reshenija cherez cifrovuju transformaciju» ot 08.09.2025 g. [Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan in the era of artificial intelligence: urgent tasks and their solutions through digital transformation" dated 08.09.2025] // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-kazahstan-v-epohu-iskusstvennogo-intellekta-aktualnye-zadachi-i-ih-resheniya-cherez-cifrovuyu-transformaciyu-885145 (Qaralgan kuni: 22.11.2025). (in Russ)

4 Oficial'nyj sajt Central'noj izbiratel'noj komissii

Respubliki Kazahstan [Official website of the Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan] // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.election.gov.kz (Qaralgan kuni: 12.12.2025). (in Russ)

5 Konstitucija Respubliki Kazahstan (prinjata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda, s izm. i dop.) [Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the national referendum on August 30, 1995, with amendments and additions)] // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (Qaralgan kuni: 12.12.2025). (in Russ)

6 Vaal' T. Karin E. Gosudarstvennyj sovetnik: my ne pridem k parlamentskoj respublike [State counselor: we will not come to a parliamentary republic] // Vlast.kz. // [Jelektrondy resurs] URL: https://vlast.kz/politika/66994-erlan-karin-gosudarstvennyj-sovetnik-my-ne-pridem-k-parlamentskoj-respublike.html (Qaralgan kuni: 15.11.2025). (in Russ)

7 Muhamedzhanov Je. B. Parlamentskaja reforma: shag vpered, dva shaga nazad [Parliamentary reform: one step forward, two steps back] // [Jelektrondy resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33483524&pos=6;-108#pos=6;-108 (Qaralgan kuni: 23.10.2025). (in Russ)

8 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na torzhestvennom meroprijatii po sluchaju Dnja Respubliki [Speech of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the ceremonial event on the occasion of Republic Day] // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-torzhestvennom-meropriyatii-po-sluchayu-dnya-respubliki-2492250 (Qaralgan kuni: 22.11.2025). (in Russ)

9 Poletaev Je. 30 let maslihatam v Kazahstane – s chego nachinali i k chemu prishli [30 years of maslikhats in Kazakhstan: where they started and what they have come to] // Informbjuro.kz. – 13.03.2024. // [Jelektrondy resurs] URL: https://informburo.kz/stati/30-let-maslixatam-v-kazaxstane-s-cego-nacinali-i-k-cemu-prisli (Qaralgan kuni: 01.12.2025). (in Russ)

10 Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet», Zakon RK «O mestnom gosudarstvennom upravlenii i samoupravlenii», N 148-II ot 23 janvarja 2001 goda [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet", Law of the Republic of Kazakhstan "On local public administration and self-government", No. 148-II dated January 23, 2001] // [Jelektrondy resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000148_ (Qaralgan kuni: 12.11.2025). (in Russ)

11 Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet», Zakon Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstituciju Respubliki Kazahstan», N 254 ot 21 maja 2007 goda [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet", Law of the Republic of Kazakhstan "On introducing amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan", No. 254 dated May 21, 2007] // [Jelektrondy resurs] URL: adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000254_/links (Qaralgan kuni: 12.11.2025). (in Russ)

12 KISI pri Prezidente RK, Redakcionnaja kollegija: A. S. Zholdybalina, Zh. M. Sanhaeva, A. G. Urpekova, K. S. Sajlau, D. B. Otegali, K. E. Ykylas. Vybory deputatov maslihatov – 2023: osobennosti i tendencii (kollektivnaja monografija k 30-letiju maslihatov) [Election of maslikhat deputies – 2023: features and trends (collective monograph for the 30th anniversary of maslikhats)]. – Astana: KISI, 2024. – 208 s. (in Russ)

13 Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet», Zakon Respubliki Kazahstan «O vyborah v Respublike Kazahstan» ot 2 ijunja 2020 goda N 339-VI ZRK [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet", Law of the Republic of Kazakhstan "On elections in the Republic of Kazakhstan" dated June 2, 2020 No. 339-VI ZRK] // [Jelektrondy resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000339 (Qaralgan kuni: 12.11.2025). (in Russ)

14 Zairova A. Polnomochija maslihatov v Respublike Kazahstan: zakonodatel'nye izmenenija i tendencii [Powers of maslikhats in the Republic of Kazakhstan: legislative changes and trends] // Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii studentov i molodyh uchenyh «Farabi Alemi». 3–5 aprelja 2025 g. – Almaty: Kazak universiteti, 2025. – 1371 s. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Асель Бахадыровна Заирова	магистрант, Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: zassbn@mail.ru, ORCID ID 0009-0006-6641-9332
Айвар Сакенович Байтлеуов	независимый эксперт-аналитик, Алматы, Казахстан, email: baitleuovaivar@yahoo.com
Ануар Маратович Толеп	магистрант, Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: alashanuar@gmail.com, ORCID ID 0009-0006-3038-705X
Әсел Бахадырқызы Заирова	магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: zassbn@mail.ru, ORCID ID 0009-0006-6641-9332
Айвар Сакенович Байтлеуов	тәуелсіз сарапшы-талдаушы, Алматы, Қазақстан, email: baitleuovaivar@yahoo.com
Ануар Маратович Толеп	магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: alashanuar@gmail.com, ORCID ID 0009-0006-3038-705X
Assel Zairova	Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: zassbn@mail.ru, ORCID ID 0009-0006-6641-9332
Aivar Baitleuov	Independent Expert Analyst, Almaty, Kazakhstan, email: baitleuovaivar@yahoo.com
Anuar Tolep	Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: alashanuar@gmail.com, ORCID ID 0009-0006-3038-705X

МРНТИ 11.15.37 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).821

PECULIARITIES OF NATIONAL IDENTITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: A POLITICAL SCIENCE ANALYSIS

[1]Zh. Burkitbayev, [2]A.Kaya

ABSTRACT

This article examines the distinctive features of national identity formation in the Republic of Kazakhstan through the lens of comprehensive political science analysis. The study analyzes the complex interaction between ethnic diversity, historical legacy, state-building processes, and modernization efforts that shape contemporary Kazakhstani identity in a country uniting more than 130 ethnic groups. Drawing on the theoretical foundations of nation-building, including models of civic and ethnic nationalism, as well as empirical observations of post-Soviet transformation covering three decades of independence, the study identifies key mechanisms through which Kazakhstan implemented national consolidation while maintaining its multinational character. The work argues that Kazakhstan represents a distinctive case of a balanced approach to nation-building, where the state strategically coordinated the promotion of Kazakh ethnic identity through language policy, reconstruction of historical narrative, and demographic changes, while simultaneously supporting the principles of civic equality and institutional mechanisms of minority representation. The analysis demonstrates that this approach, illustrated by the constitutional distinction between Kazakh ethnic and Kazakhstani civic identity, contributed to relative stability and allowed the avoidance of ethnic conflicts that affected other post-Soviet states. The research findings indicate that Kazakhstani national identity represents a synthesis of civic and ethnic dimensions, characterized by strategic state policies within institutional structures that are oriented toward gradual national consolidation with observance of the principles of civic equality.

Key words: National Identity, Kazakhstan, Nation-Building, Multi-Ethnicity, Civic Nationalism, Post-Soviet Transformation.

[1] Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

[2] Istanbul Bilgi University, Istanbul, Turkey

Author-correspondent: Burkitbayev Zh., zhaskairatburkitbayev@gmail.com

Citation: Burkitbayev Zh., Kaya A. Peculiarities of National Identity in the Republic of Kazakhstan: a Political Science Analysis // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. No.1 (107). – P. 94-100.

Қазақстан Республикасындағы ұлттық бірегейліктің ерекшеліктері: саяси талдау

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуының ерекше белгілерін кешенді саяси талдау призмасы арқылы зерттейді. Зерттеу этникалық алуандық, тарихи мұра, мемлекет құру процестері және жаңғырту әрекеттері арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді талдайды, олар 130-дан астам этникалық топты біріктіретін елде қазіргі қазақстандық бірегейлікті қалыптастырады. Ұлттық құрылыстың теоретикалық негіздеріне, оның ішінде азаматтық және этникалық ұлттықтың модельдеріне, сондай-ақ тәуелсіздіктің үш онжылдығын қамтитын посткеңестік трансформацияның эмпирикалық бақылауларына сүйене отырып, зерттеу Қазақстанның көпұлтты сипатын сақтай отырып, ұлттық біріктіруді жүзеге асырған негізгі механизмдерді анықтайды. Жұмыста Қазақстан ұлттық құрылысқа теңдестірілген тәсілдің ерекше жағдайын білдіреді деп тұжырымдалады, мұнда мемлекет тіл саясаты, тарихи баяндаманы қайта құру және демографиялық өзгерістер арқылы қазақ этникалық бірегейлігін ілгерілетуді стратегиялық түрде үйлестірді, сонымен бір мезгілде азаматтық теңдік қағидаттары мен аздықтарды білдірудің институционалдық механизмдерін қолдады. Талдау қазақ этникалық және қазақстандық азаматтық бірегейлік арасындағы конституциялық айырмашылықпен көрсетілген бұл тәсіл салыстырмалы тұрақтылыққа ықпал етті және басқа посткеңестік мемлекеттерге әсер еткен этникалық қақтығыстардан аулақ болуға мүмкіндік берді екенін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қазақстандық ұлттық бірегейлік азаматтық және этникалық өлшемдердің синтезін білдіретінін көрсетеді, бұл азаматтық теңдік қағидаттарын сақтай отырып, біртіндеп ұлттық біріктіруге бағдарланған институционалдық құрылымдар шеңберінде стратегиялық мемлекеттік саясатпен сипатталады.

Түйін сөздер: ұлттық бірегейлік, Қазақстан, ұлттық құрылыс, полиэтникалық, азаматтық ұлттық, посткеңестік трансформация.

Особенности национальной идентичности в Республике Казахстан: политологический анализ

Аннотация. Данная статья исследует отличительные особенности формирования национальной идентичности в Республике Казахстан через призму комплексного политологического анализа.

Исследование анализирует сложное взаимодействие между этническим разнообразием, историческим наследием, процессами государственного строительства и усилиями по модернизации, которые формируют современную казахстанскую идентичность в стране, объединяющей более 130 этнических групп. Опираясь на теоретические основы национального строительства, включая модели гражданского и этнического национализма, а также на эмпирические наблюдения постсоветской трансформации, охватывающие три десятилетия независимости, исследование выявляет ключевые механизмы, посредством которых Казахстан осуществлял национальную консолидацию, сохраняя при этом свой многонациональный характер. В работе утверждается, что Казахстан представляет собой отличительный случай сбалансированного подхода к национальному строительству, где государство стратегически координировало продвижение казахской этнической идентичности через языковую политику, реконструкцию исторического нарратива и демографические изменения, одновременно поддерживая принципы гражданского равенства и институциональные механизмы представительства меньшинств. Анализ показывает, что данный подход, иллюстрируемый конституционным различием между казахской этнической и казахстанской гражданской идентичностью, способствовал относительной стабильности и позволил избежать этнических конфликтов, которые затронули другие постсоветские государства. Результаты исследования свидетельствуют о том, что казахстанская национальная идентичность представляет собой синтез гражданского и этнического измерений, характеризующийся стратегическими государственными политиками в рамках институциональных структур, которые ориентированы на постепенную национальную консолидацию с соблюдением принципов гражданского равенства.

Ключевые слова: национальная идентичность, Казахстан, национальное строительство, полиэтничность, гражданский национализм, постсоветская трансформация.

Introduction

The question of national identity in post-Soviet states has emerged as one of the most significant challenges in contemporary political development. The Republic of Kazakhstan, as the largest landlocked country in the world and a multi-ethnic state with over 130 ethnic groups, presents a particularly compelling case for examining the dynamics of national identity formation [1]. Since gaining independence in 1991, Kazakhstan has navigated the complex process of constructing a cohesive national identity while managing ethnic diversity, modernizing its economy, and establishing its position in regional and global politics [2].

The peculiarity of Kazakhstan's national identity lies in its dual nature, combining elements of ethnic Kazakh nationalism with broader civic identity frameworks. This duality reflects both the demographic composition of the country, where ethnic Kazakhs constitute approximately 70% of the population alongside significant Russian, Uzbek, and other minorities, and the strategic choices made by political leadership [3]. As Oka [4] argues, Kazakhstan's approach to nation-building differs significantly from other post-Soviet states, emphasizing gradual ethnic consolidation within a framework of nominal civic equality.

This article aims to provide a comprehensive political science analysis of the distinctive features of national identity in Kazakhstan, examining both theoretical dimensions and empirical manifestations. The research addresses several key questions: What are the primary components of Kazakhstani national identity? How have state policies shaped identity formation? What role do historical narratives, language policies, and symbolic politics play in this process? How does Kazakhstan balance ethnic and civic dimensions of national belonging?

The formation of national identity in post-Soviet states occurs within unique historical and political circumstances that distinguish it from classical models of nation-building. Anderson's [5] concept of nations as «imagined communities» provides a foundational framework for understanding how collective identities are constructed through shared symbols, narratives, and institutions. However, the post-Soviet context requires additional theoretical considerations that account for the legacies of Soviet nationality policy, sudden state independence, and the challenges of simultaneous political and economic transformation [6].

Smith's [7] distinction between civic and ethnic conceptions of nationhood proves particularly relevant for analyzing Kazakhstan's identity formation. Civic nationalism emphasizes political unity based on shared territory, laws, and civic institutions, regardless of ethnic origin, while ethnic nationalism prioritizes common descent, language, and culture. As Kolstø [8] demonstrates in his analysis of post-Soviet nation-building, most newly independent states have navigated between these two models, often combining

elements of both in what he terms «ethnic democracy».

Kazakhstan's national identity formation can be understood through the framework of strategic nation-building, where state elites deliberately employ various mechanisms to forge national cohesion [9]. These mechanisms include historical narrative construction, language policy, educational reform, symbolic politics, and institutional design. Cummings [10] emphasizes that Kazakhstan's leadership has pursued a distinctive path of «managed diversity», seeking to strengthen Kazakh ethnic identity while avoiding the radical exclusion of minorities that characterized some other post-Soviet states.

The concept of «nationalizing states», developed by Brubaker [6], captures the tension inherent in post-Soviet nation-building. Kazakhstan, like other titular-nationality states, has faced the challenge of promoting the interests and identity of the core ethnic group while maintaining the allegiance of significant minority populations. This balancing act requires sophisticated political management and creates distinctive patterns of identity formation [11].

Methodology

This study employs a comprehensive methodological approach that combines theoretical analysis with empirical examination of national identity formation in Kazakhstan. The research is grounded in constructivist perspectives, which understand national identity as a socially constructed phenomenon shaped by historical processes, state policies, and collective practices rather than as a fixed or inherent characteristic.

The methodological framework integrates several complementary approaches. The comparative-historical method allows for analysis of Kazakhstan's nation-building trajectory within the broader context of post-Soviet transformation, identifying both unique features and common patterns shared with other newly independent states. Critical discourse analysis provides tools for examining how official narratives, symbolic representations, and policy documents construct and communicate understandings of national identity. Institutional analysis focuses on the formal structures and mechanisms through which identity formation occurs, including legislative frameworks, state institutions, and educational systems.

Main part

Understanding contemporary Kazakhstani national identity requires examining its historical foundations, particularly the impact of Soviet nationality policy. The Soviet system, while proclaiming internationalism, institutionalized ethnicity through its passport system, territorial-administrative structure based on nationality, and policies of affirmative action for titular nationalities [12]. In Kazakhstan, these policies had profound and contradictory effects that continue to shape identity formation today.

The Soviet period brought dramatic demographic changes to Kazakhstan. The forced settlement of nomadic Kazakhs during collectivization, the arrival of millions of deportees from various Soviet republics, and the Virgin Lands Campaign transformed Kazakhstan from a territory with a Kazakh majority into one where ethnic Kazakh became a minority in their own republic by the 1960s [13]. The demographic consequences of Soviet policies created a unique situation where, at independence, ethnic Kazakhs constituted only about 40% of the population, with Russians forming approximately 38% [14].

Soviet nationality policy also created institutional frameworks for Kazakh national consciousness even while suppressing nationalist expression. The establishment of Kazakh-language education, cultural institutions, and a national intelligentsia provided resources for post-Soviet nation-building, despite the dominance of Russian language and culture in urban areas and political life. As Akiner [15] notes, this created a bifurcated linguistic situation that persists today, with significant portions of ethnic Kazakhs more comfortable in Russian than in Kazakh.

The historical narrative promoted in Soviet Kazakhstan emphasized class struggle, internationalism, and integration into the Soviet Union, marginalizing pre-Soviet Kazakh history and traditional culture. The post-independence period has witnessed a systematic rewriting of historical narratives, rehabilitated previously suppressed

aspects of Kazakh history while reinterpreted the Soviet period [2]. This historical revisionism forms a crucial component of contemporary identity construction, though it must navigate the complex memories and experiences of Kazakhstan's multi-ethnic population.

State-Building and Identity Formation Policies

The Kazakhstani state has employed a comprehensive set of policies aimed at fostering national identity since independence. These policies reflect a strategic approach that prioritizes gradual ethnic consolidation while maintaining stability in a multi-ethnic society [3]. The political leadership, particularly under President Nursultan Nazarbayev's three-decade rule, pursued what can be characterized as «soft nationalism» that avoided the ethnic conflicts that afflicted some other post-Soviet states [10].

Language policy represents one of the most significant instruments of identity formation in Kazakhstan. The Constitution designates Kazakh as the state language while granting Russian the status of «language of interethnic communication». This framework reflects the demographic and linguistic realities while signaling the priority of Kazakh language development [13]. Successive state programs for language development have aimed to increase Kazakh language competence across the population, though implementation has faced significant practical challenges given the widespread dominance of Russian in business, higher education, and urban life [16].

The policy of trilingual, introduced in 2007, represents an attempt to balance multiple linguistic identities while positioning Kazakhstan for global integration. The goal of developing fluency in Kazakh, Russian, and English acknowledges the practical importance of Russian while framing Kazakh as the unifying national language and English as the language of modernization [17]. As Pavlenko [18] observes, this policy reflects Kazakhstan's pragmatic approach to identity formation, which seeks to combine ethnic consolidation with economic and political objectives.

Symbolic politics constitute another crucial dimension of state identity-building efforts. The relocation of the capital from Almaty to Astana in 1997 represented a major symbolic statement about Kazakhstan's future, creating a new center free from Soviet associations and located in a predominantly Russian-speaking region [19].The architectural development of the new capital, featuring monumental buildings that blend modern design with Kazakh cultural motifs, serves as a physical manifestation of the desired national identity – modern, confident, and rooted in Kazakh traditions [20].

The Assembly of the People of Kazakhstan, established in 1995, represents an institutional mechanism for managing ethnic diversity while promoting a common civic identity. This consultative body provides representation for ethnic minorities and serves as a platform for dialogue on inter-ethnic issues. While some scholars critique it as a tool for political control rather than genuine democratization [13], others recognize it as a pragmatic instrument for maintaining stability in a diverse society [4].

Historical memory policy plays a crucial role in identity formation. The state has promoted historical narratives that emphasize Kazakh statehood traditions, celebrate resistance to external domination, and rehabilitate historical figures previously marginalized in Soviet historiography. The commemoration of events such as the Zheltoqsan protests of 1986 and the recognition of the Soviet-era famine as genocide against the Kazakh people serve to strengthen ethnic Kazakh identity while problematizing the Soviet legacy [21].

Demographic Dynamics and Identity Transformation

The demographic transformation of Kazakhstan since independence has profoundly affected national identity formation. The emigration of approximately 2.5 million people, primarily Russians and other Slavic groups, between 1991 and 2002, combined with higher birth rates among ethnic Kazakhs and the in-migration of ethnic Kazakhs from neighboring countries, fundamentally altered the country's ethnic composition [14]. By 2020, ethnic Kazakhs constituted approximately 70% of the population, compared to only 40% at independence.

This demographic shift has enabled a more confident assertion of Kazakh identity in public

life, language policy, and cultural expression without triggering the interethnic tensions that might have occurred if attempted earlier. The increased demographic dominance of ethnic Kazakhs has changed the context for identity politics, making civic nationalism more feasible as the titular nation no longer fears demographic marginalization.

The repatriation program for ethnic Kazakhs from abroad, known as the «oralman» program, represents an explicit policy to strengthen the ethnic Kazakh population. Since 1991, over one million ethnic Kazakhs have returned from China, Mongolia, Uzbekistan, and other countries [22]. However, the integration of oralmans has revealed complexities within Kazakh ethnic identity itself, as returnees often face discrimination and challenges integrating into Kazakhstan society despite their ethnic Kazakh identity [23]. This phenomenon highlights that Kazakhstani identity involves not just ethnic identification, but also cultural, linguistic, and social dimensions shaped by the Soviet and post-Soviet experience.

Generational differences in identity formation represent another crucial demographic dimension. The post-independence generation, which has come of age in sovereign Kazakhstan, exhibits different patterns of identity formation compared to older generations who experienced Soviet socialization [9]. Young Kazakhs generally show stronger Kazakh language competence and identification with Kazakh culture while also demonstrating more cosmopolitan orientations influenced by globalization and digital connectivity.

Language, Culture, and Symbolic Resources

Language serves as both a practical instrument of communication and a powerful symbol of collective identity. The politics of language in Kazakhstan reveals the tensions inherent in the nation-building project. While state policy aims to strengthen the position of Kazakh, Russian remains dominant in many spheres, particularly in urban areas, higher education, and technical fields [18]. This linguistic situation creates a complex identity landscape where language use does not always correlate with ethnic identification.

The gradual increase in Kazakh language use represents one of the most significant social transformations in post-independence Kazakhstan. According to the 2009 census, 74% of ethnic Kazakhs claimed fluency in Kazakh, compared to lower percentages in the Soviet period [24]. However, significant regional variations exist, with southern regions showing much higher Kazakh language dominance than northern regions. The persistence of Russian as a lingua franca, particularly in inter-ethnic communication, reflects both demographic realities and the legacy of Soviet language policy [16].

Cultural policy has focused on reviving and promoting Kazakh traditional culture while constructing a modern national culture that can accommodate the country's diversity. The promotion of traditional practices such as nomadic heritage, national holidays, traditional music, and crafts serves to strengthen ethnic Kazakh identity while providing distinctive content for broader Kazakhstani identity [2]. State support for cultural institutions, including theaters, museums, and educational programs, aims to ensure the transmission of Kazakh culture to younger generations while making it accessible to non-Kazakhs.

The role of Islam in Kazakhstani identity formation presents additional complexities. While Islam historically formed an important component of Kazakh identity, Soviet secularization policies suppressed religious practice for decades. Post-independence Kazakhstan has witnessed a revival of Islamic practice and identification, though within a framework of state-controlled secularism [25]. The state promotes a moderate, traditional form of Islam as part of national identity while suppressing forms perceived as extremist or foreign, balancing religious revival with secular modernization [26].

Conclusion

The national identity of Kazakhstan represents a distinctive synthesis emerging from the intersection of ethnic Kazakh nationalism, Soviet legacy, demographic transformation, strategic state policies, and contemporary globalization. The analysis reveals that Kazakhstani identity operates simultaneously on multiple levels: ethnic Kazakh identity strengthened through language policy, cultural revival, and demographic change;

civic Kazakhstani identity promoted through inclusive institutions, citizenship, and territorial belonging; and regional identities reflecting Kazakhstan's internal diversity and geopolitical position.

The relative success of Kazakhstan in avoiding the ethnic conflicts that afflicted some post-Soviet states while gradually strengthening national cohesion stems from several factors: pragmatic political leadership that prioritized stability over rapid ethnic mobilization, demographic trends that increased Kazakh predominance without requiring coercive policies, economic development that provided resources for managing diversity, and institutional mechanisms like the Assembly of the People that channeled ethnic politics into controlled forums.

However, significant challenges persist. The tension between civic and ethnic principles remains unresolved, creating ambiguity about the nature of Kazakhstani nationhood. Language policy continues to generate controversy as efforts to strengthen Kazakh encounter practical obstacles and minority concerns. Generational changes, internal migrations, and global influences introduce new dynamics that may destabilize existing compromises.

The theoretical implications of Kazakhstan's case extend beyond the country itself. It demonstrates that post-Soviet nation-building can follow multiple paths, with varying balances between ethnic and civic principles. The concept of «soft ethnic nationalism» or «asymmetric civic nationalism» may better capture the reality of many post-colonial states than pure ideal types of either civic or ethnic nationalism. Kazakhstan's experience suggests that national identity formation is a prolonged process involving continuous negotiation between state policies, demographic realities, historical legacies, and citizen practices.

Looking forward, Kazakhstan's national identity will continue to evolve under the influence of leadership changes, demographic trends, economic developments, and international dynamics. The transition from founding president Nazarbayev to President Tokayev has initiated discussions about national direction and identity narratives. Continued urbanization, generational change, and global integration will shape identity patterns in ways that are difficult to predict. The ongoing challenge will be maintaining national cohesion while accommodating diversity, balancing ethnic Kazakh aspirations with minority rights, and navigating between regional powers and global influences.

Understanding Kazakhstan's national identity formation provides insights into broader processes of nation-building in post-colonial and post-Soviet contexts. It reveals the complexity of constructing national communities in diverse societies, the strategic nature of identity politics, and the enduring tension between particularistic ethnic identities and universalistic civic principles. The case of Kazakhstan demonstrates that national identity is not a fixed essence, but a political project continuously constructed through state policies, social practices, and collective negotiations.

References

1 Kesici Ö. The Dilemma in the Nation-Building Process: The Kazakh or Kazakhstani Nation? // Journal of Central Asian and Caucasian Studies. – 2011. – №6(11). – P. 141–158.

2 Kudaibergenova D.T. The Use and Abuse of Postcolonial Discourses in Post-independent Kazakhstan // Europe-Asia Studies. – 2015. – №67(6). – P. 917–935.

3 Schatz E. Modern Clan Politics: The Power of "Blood" in Kazakhstan and Beyond. – Seattle: University of Washington Press, 2004. – 264 p.

4 Oka N. Ethnicity and Conflicts in Post-Soviet States: Ethnic and Nation-Building Process in Kazakhstan // Journal of Eurasian Studies. – 2013. – №4(2). – P. 195–205.

5 Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – 224 p.

6 Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 202 p.

7 Smith A.D. National Identity. – London: Penguin Books, 1991. – 198 p.

8 Kolstø P. Territorialising Diasporas: The Case of Russians in the Former Soviet Republics // Millennium: Journal of International Studies. – 1999. – №28(3). – P. 607–631.

9 Isaacs R. Nomads, Warriors and Bureaucrats: Nation-Building and Film in Post-Soviet Kazakhstan // Nationalities Papers. – 2015. – №43(3). – P. 399–416.

10 Cummings S.N. Kazakhstan: Power and the Elite. – London: I.B. Tauris, 2005. – 256 p.

11 Bhavnani R., Lacina B. The Effects of Weather-Induced Migration on Sons of the Soil Riots in India // World Politics. – 2015. – №67(4). – P. 760–794.

12 Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – 496 p.

13 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. – London: Routledge, 2007. – 248 p.

14 Peyrouse S. The Russian Minority in Central Asia: Migration, Politics, and Language // Nationalities Papers. – 2008. – №36(1). – P. 127–143.

15 Akiner S. The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State. – London: Royal Institute of International Affairs, 1995. – 84 p.

16 Suleimenova E. Language Policy and the Construction of National and Ethnic Identities in Kazakhstan // Minority Rights in Central and East Europe / Eds. B. Bowring, S. Malezer. – London: Routledge, 2011. – P. 159–178.

17 Nazarbayev N.A. Strategy "Kazakhstan-2050": New Political Course of the Established State. – Astana, 2012. – 28 p.

18 Pavlenko A. Russian in Post-Soviet Countries // Russian Linguistics. – 2008. – №32(1). – P. 59–80.

19 Koch N. The 'Heart' of Eurasia? Kazakhstan's Officially Promoted Identity and Urban Development // Central Asian Survey. – 2013. – №32(2). – P. 109–128.

20 Laszczkowski M. 'City of the Future': Built Space, Modernity and Urban Change in Astana. – New York: Berghahn Books, 2016. – 256 p.

21 Cameron S., Orr M. The Life and Death of Zhanaozen: Risk, Liminality, and State Violence in Kazakhstan // Ethnos. – 2012. – №77(1). – P. 1–25.

22 Diener A.C. Kazakhstan's Kin State Diaspora: Settlement Planning and the Oralman Dilemma // Europe-Asia Studies. – 2005. – №57(2). – P. 327–348.

23 Werner C.A. The New Silk Road: Mediators and Tourism Development in Central Asia // Ethnology. – 2003. – №42(2). – P. 141–159.

24 Fierman W. Identity, Symbolism, and the Politics of Language in Central Asia // Europe-Asia Studies. – 2009. – №61(7). – P. 1207–1228.

25 McGlinchey E. Islamic Leaders in Uzbekistan // Asia Policy. – 2009. – №8(1). – P. 31–54.

26 Malashenko A., Olcott M.B. Islam on the Post-Soviet Border. – Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1999. – 156 p.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Zhaskairat Burkitbayev — PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, email: zhaskairatburkitbayev@gmail.com

Ayhan Kaya — Professor of Political Science, PhD., Istanbul Bilgi University, Istanbul, Turkey, email: ayhan.kaya@bilgi.edu.tr

Жаскайрат Газымович Буркитбаев — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, email: zhaskairatburkitbayev@gmail.com

Айхан Кая — саясаттану ғылымдарының профессоры, PhD, Стамбул Билги университеті, Стамбул, Түркия, email: ayhan.kaya@bilgi.edu.tr

Жаскайрат Газымович Буркитбаев — докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан, email: zhaskairatburkitbayev@gmail.com

Айхан Кая — профессор политологии, PhD, Стамбульский университет Билги, Стамбул, Турция, email: ayhan.kaya@bilgi.edu.tr

ҒТАХР 11.25.33 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).830

АВРААМ КЕЛІСІМДЕРІ ЖӘНЕ ТАЯУ ШЫҒЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР

Ж.А. Сарсенбеков, А.Б. Монтаев, Ж.Е Турекулова

АҢДАТПА

Мақалада 2020 жылдан бастап бірқатар араб мемлекеттері мен Израиль арасында жасалған Авраам келісімдерінің алғышарттары, мазмұны мен мәні, сонымен қатар оның қазіргі кезеңдегі жүзеге асырылу барысы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – аталған келісімдердің Таяу Шығыстағы геосаяси үдерістерге, аймақтық қауіпсіздікке және ынтымақтастықтың жаңа форматтарының қалыптасуына ықпалын бағалау. Зерттеу барысында салыстырмалы-талдау әдісі негізінде аталған келісімдерге қатысты сыртқы акторлардың көзқарасы айқындалып, келісімге қосылмаған өзге араб мемлекеттерінің саяси ұстанымдарына талдау жүргізіледі. Зерттеу нәтижелері Авраам келісімдерінің түбегейлі жаңа дипломатиялық бастама емес, тараптар арасындағы өзара түсіністікті нығайтуға бағытталған ұзақ жылдық күш-жігердің жалғасы және Израильдің аймақтық держава ретіндегі ұстанымын күшейтуге бағытталған қадам екенін көрсетеді. Сонымен қатар, келісімдер Америка Құрама Штаттарының тарапынан ұсынылған «Жаңа Таяу Шығыс» тұжырымдамасының жаңартылған нұсқасы ретінде қарастырылады. Араб-еврей қатынастарын реттеуде және аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз ету мәселесінде бірыңғай саяси ұстанымның қалыптаспағаны анықталады. Келісімдердің идеялық негізі бейбітшілікке қол жеткізудің басты тетігі ретінде өзара тиімді экономикалық байланыстарды дамыту қағидатына сүйенеді. Осы тұрғыда геоэкономикалық ынтымақтастық Таяу Шығыстағы геосаяси қарсыластықты төмендетуге бағытталған прагматикалық қадам ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: Таяу Шығыс, Израиль, Араб елдері, Авраам келісімдері, қауіпсіздік, геосаясат, ынтымақтастық.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Автор-корреспондент: Турекулова Ж.Е. turekulova74@mail.ru

Сілтеме: Сарсенбеков Ж.А., Монтаев А.Б., Турекулова Ж.Е. Авраам келісімдері және таяу Шығыс аймағындағы өзгерістер // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 101-112.

Соглашения Авраама и политические изменения на Ближнем Востоке

Аннотация. В статье анализируются исторические предпосылки и значение соглашения Авраама, заключенных с 2020 года между рядом арабских государств и Израилем, а также особенности их реализации на современном этапе. Рассматриваются позиции ключевых акторов данного процесса, а также подходы арабских стран, не присоединившихся к соглашениям. Исследуется трансформация геополитической ситуации на Ближнем Востоке после подписания соглашений и оценивается их влияние на региональную безопасность и формирование новых форматов сотрудничества. Соглашения Авраама трактуются не как принципиально новая дипломатическая инициатива, а как продолжение многолетних усилий по укреплению взаимопонимания между сторонами и одновременно как инструмент усиления позиций Израиля в качестве региональной державы. Кроме того, соглашения рассматриваются в контексте обновленной версии концепции «Новый Ближний Восток», продвигаемой Соединенными Штатами Америки. В целом политические процессы, развившиеся после заключения соглашения Авраама, демонстрируют отсутствие единой платформы в урегулировании арабо-израильских отношений и обеспечении региональной стабильности. Современная динамика свидетельствует о том, что развитие сотрудничества определяется прежде всего прагматичными экономическими интересами, тогда как влияние соглашений на вопросы безопасности и стабильности остается ограниченным.

Ключевые слова: Ближний Восток, Израиль, Арабские страны, соглашения Авраама, безопасность, геополитика, сотрудничества.

The Abraham Accords and political changes in the Middle East

Abstract. The article analyzes the historical background and significance of the Abraham Accords concluded since 2020 between a number of Arab states and Israel, as well as the specific features of their implementation at the present stage. It examines the positions of the key actors involved in this process and the approaches adopted by Arab countries that have not joined the agreements. The study explores the transformation of the geopolitical situation in the Middle East following the signing of the Accords and assesses their impact on regional security and the formation of new frameworks for cooperation. The Abraham Accords are interpreted not as a fundamentally new diplomatic initiative, but as a continuation of long-standing efforts to strengthen mutual understanding between the parties and, at the same time, as an instrument for enhancing Israel's position as a regional power. In

addition, the Accords are considered within the context of an updated version of the "New Middle East" concept promoted by the United States of America. Overall, the political processes that have developed since the conclusion of the Abraham Accords demonstrate the absence of a unified platform for resolving Arab–Israeli relations and ensuring regional stability. Current dynamics indicate that the development of cooperation is determined primarily by pragmatic economic interests, while the impact of the Accords on security and stability issues remains limited.

Key words: Middle East, Israel, Arab Countries, Abraham Accords, Security, Geopolitics, Cooperation.

Кіріспе

Араб-еврей қатынастары дін, саясат, өркениет, қауіпсіздік және этносаралық шиеленіс факторларын қамтитын көпқырлы әрі тарихи тамыры терең мәселе болып табылады. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап аталмыш мәселе халықаралық қатынастар жүйесіндегі ең өткір геосаяси түйіндердің біріне айналып, бүгінгі күнге дейін толық шешімін таппаған қақтығыстар қатарында қалып отыр. Осы кезең ішінде халықаралық қауымдастық аталған шиеленісті реттеуге бағытталған түрлі бастамалар мен дипломатиялық реттеу тетіктерін ұсынды. Осындай маңызды қадамдардың бірі – 2020 жылдан бастап жүзеге асырыла бастаған Авраам келісімдері. Америка Құрама Штаттарының делдалдығымен Израиль мен Біріккен Араб Әмірліктері, Бахрейн және Марокко арасында жасалған, 2021 жылы 6 қаңтар күні тарихи-географиялық тұрғыда араб әлемін Африкамен байланыстырушы Судан елі қосылған келісімдер аймақтағы ұзақ жылдар кезеңіндегі қақтығыс әлеуетін бәсеңдетуге бағытталған маңызды дипломатиялық қадам ретінде бағалануда. Бұл келісімдер Таяу Шығыс елдері үшін жаңа мүмкіндіктермен қатар қауіптер легін тудыратын үрдіс саналады. Олардың аймақтық және жаһандық деңгейдегі ықпалы әлі толық зерттелмегендіктен, аталған тақырыпқа деген ғылыми қызығушылық жоғары болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, ұсынылып отырған мақала қазіргі халықаралық қатынастардағы жаңа дипломатиялық тетіктердің қалыптасуын және трансаймақтық байланыстардың күшеюін талдау тұрғысынан маңызды ғылыми бағытты құрайды.

Сонымен қатар, 2025 жылы қараша айында Авраам келісімдеріне Еуразия кеңістігінің орталығы, түркі әлемінің бесігі болып табылатын Қазақ елінің қосылуы келісімдерге жаңа геосаяси және өркениеттік сипат беріп отыр. Қазақстан Республикасының бұл үдеріске қатысуы Авраам келісімдерін дәстүрлі Таяу Шығыстың географиялық шеңберінен шығарып, аймақаралық өзара іс-қимыл платформасына айналғанын көрсетеді. Енді бұл бастама Израиль мен араб мемлекеттері арасындағы қатынастарды реттеудің құралы ғана емес, кеңейтілген ынтымақтастық архитектурасын қалыптастыруға бағытталған жаңа форматқа ие болды. Қазақстанның келісімге қосылуы аймақтық және жаһандық деңгейдегі күш теңгерімдерін қайта пайымдауды, сондай-ақ Еуразия кеңістігіндегі жаңа ынтымақтастық перспективаларын талдауды қажет етеді. Бұл өз кезегінде Авраам келісімдерінің мәнін, олардың геосаяси салдарын, жаңа мүмкіндіктер мен ықтимал тәуекелдерді ғылыми тұрғыдан зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Өткен тарихи үдерістер халықаралық қатынастардың іргелі негізін құрап қана қоймай, қазіргі жаһандық саясатты талдаудың маңызды әдіснамалық бағдарын да қалыптастырады. XXI ғасырдың басында орын алған және Таяу Шығыстағы геосаяси трансформациялар арқылы айқын көрініс тапқан саяси үдерістердің едәуір бөлігін XX ғасырдың басынан бастап өрбіген стратегиялық бағыттардың заңды әрі тікелей жалғасы ретінде айқындаймыз. Осы ретте Авраам келісімдерін XX-XXI ғасырда түрлі халықаралық тәртіп жағдайында ұсынылған стратегиялардың жалғасы ретінде қарастырамыз.

Әдіснама

Мақалада Таяу Шығысқа қатысты тарихи деректер Ресей империясының сыртқы саясаты архивінде сақталған құжаттар негізінде зерделенді. Сонымен қатар дереккөз ретінде Израиль және араб елдерінің сыртқы саяси көзқарастарын айқындайтын ресми құжаттар пайдаланылды. Зерттеу барысында араб-еврей қатынастарының ерекшеліктерін зерделеу мақсатында тарихи-генетикалық әдіс қолданылып, Авраам келісімдерінің тарихи

алғышарттары мен басқа да дипломатиялық бастамалармен сабақтастығы айқындалды. Сонымен қатар салыстырмалы талдау әдісі арқылы Авраам келісіміне қосылған немесе қарсы болып отырған араб мемлекеттерінің сыртқы саяси ұстанымдары салыстырмалы тұрғыда қарастырылып, олардың ұстанымдарындағы айырмашылықтар анықталды.

Авраамдық ұғымы ислам, иудаизм және христиандық секілді үш әлемдік монотеистік діндерді ұштастыратын ортақ тұжырымдамалық негізді білдіреді және аталмыш жоба үш дін өкілдері арасындағы өзара қатынастарды нығайтуға бағытталған бастама ретінде тұжырымдалған. Жалпы Авраамдық тұжырымдаманың тарихи алғышарты туралы ғылыми ортада түрлі тұжырымдар қалыптасқан. XIX ғасырда Батыс христиандық ортада «Авраам өсиеті» (Abrahamic covenant) ұғымы қалыптасқан. Француз шығыстанушысы Луи Массиньон 1949 жылы жарық көрген «Барлық мүмкіндіктердің атасы Авраамның үш дұғасы» [1] атты еңбегінде аталған түсінікті ғылыми айналымға енгізіп, Авраамдық дәстүрлердің ислам, христиан және иудейлік мәтіндердегі ортақ теологиялық маңызын көрсетті. Ал тарихшы Бернард Льюис өзінің «Ислам әлеміндегі еврейлер» [2] еңбегінде осы идеяның негізінде – үш діннің тарихи өзара ықпалдастығы аясында авраамдық тұжырымдаманың мәнін ашуға ұмтылды.

Авраамдық тұжырымдамасы XX ғасырдың екінші жартысында жаңа бағытқа ие болып, 1962 жылы 31 қазанда Екінші Ватикан соборы нәтижесінде, 1965 жылы 28 қазанда Папа Павел IV жариялаған «Шіркеудің христиан емес діндерге қатынасы» туралы декларацияның (Nostra Aetate) қабылдануына ықпал етті. Декларация Рим-католик шіркеуінің өзге дін өкілдеріне, әсіресе иудаизм мен ислам діні өкілдеріне қатысты ұстанымын түбегейлі қайта қарастыруға бағытталды. Құжаттағы «Шіркеу мұсылмандарға құрметпен қарайды» деген тұжырым дінаралық диалогтың парадигмалық өзгерісін аңғартады [3].

Ұсынылып отырған мәселе тың тақырып ретінде заманауи зерттеушілердің назарын аударып отырған бағыт. Қазіргі таңда ғылыми-сараптамалық мақалалар ауқымы өте кең, ал іргелі ғылыми әдебиеттердің ішінен бірқатар маңызды еңбектерді айқындауға болады. Американдық зерттеуші Эльхам Фахроның «Авраам келісімдері: Парсы Шығанағы мемлекеттері, Израиль және қатынастарды реттеу шегі» еңбегінде [4] автор Авраам келісімдеріне араб елдерінің қосылуы нәтижесінде Израиль мемлекеті аймақтық оқшаулықтан азаттық алды деген қорытынды жасайды. Автор Авраам келісімдерінің себебі ретінде Иран факторына қатысты Парсы Шығанағы елдері мен Израиль арасындағы ортақ ұстанымды көрсетеді және бұл келісімдерді «мүдделер негізінде орнаған жаңа тәртіп» деп айқындайды. «Авраам келісімдері: ұлттық қауіпсіздік, аймақтық тәртіп және халықтық өкілдік» [5] атты ұжымдық еңбекте Таяу Шығыстағы аймақтық тәртіптің өзгеруі, ұлттық қауіпсіздік мәселесі, қоғамдық пікірлер аясы қарастырылады. Еңбектің жетекші идеясына сәйкес, келісімдер тек «дипломатиялық қадам» ғана емес, қауіпсіздік архитектурасының жаңа нысаны саналады. Ресей зерттеушілері Ю.И. Костенко мен В.М.Морозов зерттеулерінде [6] Парсы Шығанағы елдерінің Авраам келісіміне қосылуының негізгі мәні ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуден айқындалады, бұл жерде екі тарап үшін де ортақ қауіп Иран мемлекеті деген тұжырымдар жасайды.

Исламдық институттар мен діни қайраткерлер, араб зерттеушілері Авраамдық идеяны ислам сенімдері мен қағидаттарына, сондай-ақ Палестина мәселесіне тигізетін ауыр салдарына байланысты қабылдамай отыр. Мұсылман ғалымдарының халықаралық одағы ұйымдастырған, 2021 жылы 21 ақпан күні өткен халықаралық конференцияда Авраам келісімдері «дінді саяси құрал ретінде пайдалану үрдісі» ретінде сынға алынған [7]. Зерттеуші Абд әл-Хак Дахманның «Авраамдық тәсіл және рухани дипломатия» атты мақаласында Авраамдық бағыт бейбітшілік пен дінаралық үйлесімді орнатуға бағытталған рухани дипломатия нысаны ретінде ұсынылғанымен, аталған тұжырымдама дінді саяси кеңістікке енгізу арқылы оның рухани мазмұнын әлсірететін, идеологиялық және геосаяси мүдделерге негізделген құбылыс

екенін атап көрсетеді [8].

Негізгі бөлім

Авраам келісімдерінің тарихи және саяси алғышарттары

Авраам келісімдерінің қалыптасу алғышартын бірнеше тарихи-саяси кезеңдер аясында қарастыруға болады:

Біріншіден, XIX ғасырдағы еуропалық державалардың Таяу Шығыста еврей ұлттық ошағын құруға бағытталған саяси, дипломатиялық және идеологиялық бастамаларының күшеюі.

Екіншіден, XX ғасырда Америка Құрама Штаттарының араб елдерін «Орта Шығыс қолбасшылығы» атты әскери блокқа біріктіру және Израильді осы әскери блоктың негізгі қатысушысына айналдыру идеясының алға тартылуы. Сонымен қатар Суэц дағдарысы кезеңінде араб ұлтшылдығы идеяларының өрістеуі, араб-еврей қатынастарының ушығуы.

Үшіншіден, XX ғасырдың 90 жылдарындағы «Жаңа Таяу Шығыс» тұжырымдасының ұсынылуы, XXI ғасырдың басындағы «Араб көктемі» толқуларының нәтижесінде орын алған революциялық үдерістер мен терең саяси өзгерістер.

XIX ғасырда Таяу Шығыс аймағы Ұлыбритания, Франция және Осман империясы арасындағы іргелі геосаяси мәселелер тоғысқан тартыс алаңына айналды. Еуропалық державалар өзара геосаяси бәсекелестік жағдайында болғанына қарамастан, Таяу Шығыста еврей мемлекетін құруға бағытталған ортақ стратегиялық мақсатты ұстанды. Аймақта сионистік қозғалыспен жасалған саяси келісімдер Израильдің Палестина аумағындағы үстемдігін күшейтуге негіз қалап, араб аймақтық жүйесінің құрылымына ықпал еткен ең маңызды себептердің біріне айналды. 1917 жылы Ұлыбритания мен сионистік қозғалыс арасында қабылданған Бальфур декларациясы «еврей халқы үшін ұлттық ошақ» құру идеясын ресми түрде қолдап, бұл үдерістің палестина халқы мүдделері есебінен жүзеге асатынын ашық көрсетті. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Палестина аумағына еврей иммиграциясының жаппай толқыны басталды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан және 1956 жылғы Суэц дағдарысынан кейін Таяу Шығыс аймағы Америка Құрама Штаттарының мүддесі шоғырланған кеңістікке айналды. Осы кезеңде дербес мемлекет түрінде құрылған Израиль үшін де араб елдерімен қарым-қатынас мәселесі алдыңғы орынға қойылды. Соғыстан кейінгі кезеңде Таяу Шығыстағы АҚШ саясатының басты басымдықтарының бірі аймақтағы мұнай-газ ресурстарына бақылау орнатуға бағытталды. Вашингтон негізгі көлік және энергетикалық маршруттарды бақылауға мүмкіндік беретін стратегиялық маңызы бар тірек шептерін қалыптастыруға ұмтылды. Сонымен қатар американдық саясат араб әлемінде балама ықпал ету орталықтарының қалыптасуына жол бермеуге және аймақтағы өз үстемдігін бекітуге бағытталған кешенді шараларды қамтыды. Осы тұрғыдағы бағыттардың бірі – Таяу Шығыста қорғаныс жүйесін құру туралы бастама болды. 1951 жылы 23 сәуірде Египеттің «әл-Ахрам» газеті «Жерорта теңізі пакті» атты мақаланы жариялап, онда Шығыс Жерорта теңізі елдерінің әскери блогын құру жоспарына арналған БҰҰ Бас хатшысы Трюгве Хальвдан Лидің араб мемлекеттерінің өкілдерімен жүргізген келіссөздері туралы мәліметтер беріледі [9]. Осы кезеңде «әл-Мисри» газетінде жарияланған «Таяу Шығыстың жаңа қорғаныс жобасы» атты мақалада Түркияның батыс державаларымен біріге отырып аймақтық қауіпсіздіктің жаңа тұжырымдамасын талқылағаны хабарланған [10]. Бұл идеяда Түркия және араб елдері кіретін қорғаныс жобасы ұсынылып, Израиль мемлекетінің де осы әскери блокка интеграциясы жайында сөз қозғалған.

Араб әлемінің аталған жобаны қолдамау себептерін 1953 жылы 9 наурызда «әл-Мисри» газетінде жарияланған материалдар негізінде айқындауға болады. Онда келтірілген мәліметтерге сәйкес, Америка Құрама Штаттарының Мемлекеттік хатшысының Таяу Шығыс мәселелері жөніндегі көмекшісі Генри Байроуд араб мемлекеттерінің дипломатиялық өкілдерімен жүргізген кездесулер барысында бірқатар талаптар мен ұсыныстарға тап болғандығы айтылады. Атап айтқанда,

араб елдері Америка Құрама Штаттарының Таяу Шығыста бейбітшілікті орнатуға және Вашингтон және араб елдері арасындағы қатынастарды жақсартуға ықпал етуін, бұл мақсатта Израильді мемлекет ретінде жоюды және оның орнына біртұтас Палестина мемлекетін құруды, сондай-ақ араб одағын қалыптастыру үдерісінде Америка тарапынан әскери әрі қаржылық қолдау көрсетуді ұсынған [11]. Осы тұрғыдан алғанда XX ғасырдың 50 жылдары Америка Құрама Штаттарының Израильді болашақ аймақтық альянстың негізгі буыны ретінде қарастырып, оны араб мемлекеттерімен ортақ саяси құрылымға енгізу әрекеті араб әлемінің ұстанымдарымен үйлеспей, нәтижесіз аяқталды.

Авраам келісімдерін тудырған тарихи алғышарттардың екінші кезеңін XX ғасырдың 90-жылдарындағы Америка Құрама Штаттары тарапынан ұсынылған «Жаңа Таяу Шығыс» тұжырымдамасымен байланыстырамыз. 2003 жылы «The Washington Post» беттерінде жарияланған «Таяу Шығыстың жаңа құрылымы» атты мақаласында сол кезеңдегі АҚШ Мемлекеттік хатшысы Кондолиза Райс Таяу Шығыста демократиялық кондырғыларды енгізудің қажеттілігін алға тартады [12]. Осы көзқарастың жалғасы түрінде «Жаңа Таяу Шығыс» стратегиясы ұсынылады. Сондай-ақ 1993 жылы 13 қыркүйекте Палестинаны азат ету ұйымы мен Израиль арасындағы қол қойылған Осло келісімдеріне және 1994 жылы Газа мен Иерихон жөніндегі келісімдерге сәйкес Палестина ұлттық автономияның құрылуынан кейін, 1996 жылы Оман және Катар сияқты бірқатар араб мемлекеттерінде израильдік сауда өкілдіктерінің ашылды. Бұл кезеңде аймақ мемлекеттері арасында екі жақты келісімдердің жақсаруына үлкен үміт ұялап, Шимон Перес ұсынған «Жаңа Таяу Шығыс» тұжырымдамасы бұл қадамдарды бекіте түсті. Осло келісімдері нәтижесінде араб елдерінің Израильмен қарым-қатынастарды жақсарту мәселесіне қатысты прагматикалық өзгеріс айқындалды. Авраам келісіміне алғашқы болып қосылған Біріккен Араб Әмірліктері мен Израиль арасында XXI ғасырдың басында байланыстардың өрбігенін айқындау маңызды. Мысалы, 2008 жылы Абу-Дабидің инфрақұрылым мен жағалауды қорғау басқармасы израильдік кәсіпкер Мати Кохавиге тиесілі швейцариялық «IGT International» компаниясымен 816 миллион АҚШ доллары көлемінде келісімшарт жасасқан [13].

2011 жылы басталған «Араб көктемі» толқуларын да Араб шығысының картасын қайта құруға ықпал еткен оқиғалар тізбегі әрі Авраам келісімдерінің алғышарты ретінде қарастырамыз. Бұл толқулар нәтижесінде Израиль мемлекетінің аймақтық ұстанымының күшеюі орын алып, ұстанымы артты.

Араб-Израиль қатынастарындағы жаңа кезең: Авраам келісімдеріне қатысушылардың мүдделері

2020 жылы 15 қыркүйекте Вашингтонда Америка Құрама Штаттарының белсенді қатысуымен Израиль және Біріккен Араб Әмірліктері, Израиль-Бахрейн арасындағы қатынастарды жақсартуға арналған келісімдерге қол қою сәті өтті. Кездесу барысында төмендегі құжаттарға қол қойылды:

- Израиль мен Біріккен Араб Әмірліктері арасындағы бейбітшілік, дипломатиялық қатынастар орнату және жақсарту туралы шарт [14];

- Израиль және Бахрейн арасындағы бейбітшілік, ынтымақтастық, сындарлы дипломатиялық әрі достық қатынастар туралы декларация [15];

- Иудаизм, христиан және ислам діндеріне ортақ рухани тұлға Авраамның құрметіне арналған кешенді «Авраам келісімдері» [16].

Осы көпжақты келісімге қол қойылу нәтижесінде Бахрейн және Біріккен Араб Әмірліктері 1979 жылғы Египеттен және 1994 жылғы Иорданиядан кейінгі Израиль мемлекетімен қатынастары қалыпқа келтірілген араб мемлекеттері ретінде тарихқа енді. Араб елдерінің ішінде Израильге қатысты ұстанымдар ерекшеленеді. Атап айтқанда, Египет және Иордания мемлекеттері Израильмен 1948 және 1967 жылдардағы араб-еврей соғыстарына қатысқан мемлекеттер. Сонымен қатар Египет және Израиль арасындағы қайшылықты арттырған 1956 жылы Суэц дағдарысы болса, 1973 жылы қазан соғысында Сириямен бірлесе

Израильмен соғысқан. Египет және Иордания, Сирияның Израильмен шекаралас болуы оларды қарсылық барысында алдыңғы шептегі мемлекеттер (frontline states) санатына кіргізді. Бұл факторлар араб елдерінің түгелдей Авраам келісімдеріне қол қоймай отырғанының тарихи себептерін айқындайды.

Біріккен Араб Әмірліктері мен Бахрейн Израиль мемлекетімен құрлықтық немесе теңіз бойымен шекаралары жоқ және ешқашанда Израильмен тікелей әскери қақтығыстарға қатыспаған. Бұл мемлекеттер тек араб мемлекеттерінің Израильге қарсы ұжымдық бойкот саясатына қатысуымен шектелген. Сондықтан Біріккен Араб Әмірліктері Авраам келісімдеріне қол қойғаннан кейін 2020 жылғы №4 Федералды Жарлықты қабылдап, ол бойынша 1972 жылғы № 15 Израильге бойкот жариялау туралы Жарлықтың күші жойылды [17]. 2020 жылы қабылданған заң Біріккен Араб Әмірліктері аумағындағы жеке және заңды тұлғаларға коммерциялық немесе қаржылық операциялар шеңберінде израильдік компаниялармен, азаматтармен келісімдер жасауға құқық береді. Сонымен қатар Израильде өндірілген барлық санаттағы тауарлар мен өнімдерді импорттауға, айырбастауға, иеленуге, сондай-ақ олармен Біріккен Араб Әмірліктері аумағында сауда жасауға рұқсат етіледі.

Авраам келісімдері Бахрейн және Израиль арасындағы қатынастарда ресми дипломатиялық қатынастар орнауына және ынтымақтастықты институционалдық әрі құқықтық негізде тереңдетуге мүмкіндік беретін негізгі саяси механизм ретінде айқындалады. 2021 жылы наурыз айында Бахрейн Израильдегі алғашқы елшісін тағайындаса, 2021 жылы қыркүйекте Израиль Манамада өз елшілігін ашты.

Біріккен Араб Әмірліктері мен Бахрейннің Авраам келісімдеріне қосылуының маңызды себептері ретінде төмендегі факторларды айқындаймыз:

1. Иранның ядролық бағдарламасы және «Шиіттік жарты ай» геосаяси стратегиясынан туындаған Парсы шығанағы елдері мен Израиль арасындағы ортақ геосаяси және қауіпсіздік мәселелері.

2. Араб көшбасшыларының жаңа буынының пайда болуы және олардың панарабизм, Палестина мәселесі түріндегі тарихи көзқарастардан ауытқуы, олардың ұстанымындағы идеологиялық көзқарасқа қарағанда саяси-экономикалық прагматизмнің күшеюі. Парсы шығанағындағы жаңа көшбасшылар буыны үшін бұрынғы араб ұлтшылдығы мәселесі экономикалық тиімділікке ауысып, Палестина мәселесіндегі «бейбітшілік үшін жер» ұраны «бейбітшілік үшін бейбіт өмір» ұстанымының қалыптасуына алып келді.

Авраам келісімдеріне аталған екі араб мемлекетінен басқа 2020 жылы желтоқсан айында Марокко және Судан елдері қосылды. Марокко монархиясы мен Израиль арасындағы қарым-қатынастар Рабаттың 1956 жылы Франциядан саяси тәуелсіздік алған кезеңінен бастау алады. Сонымен қатар Марокко мемлекетінде еврей қауымдастығы үлкен рөл атқарады. 2022 жылы Марокко королі Мұхаммед IV мәлімдемесінде елдегі еврей қауымын ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде жариялаған [18]. Марокко елінің еврейлері заңды тұрғыдан ел азаматтары ретінде танылады. Бұл тарихи, мәдени және этникалық ерекшелік Біріккен Араб Әмірліктері, Бахрейн және Суданға тән емес. Марокконың келісімге қосылуының басты себебінің бірі Алжир мемлекетімен тарихи қайшылықтан туындайды. Авраам келісімдері шеңберінде Марокко қару-жарақ көздерін сатып алуға және әскери арсеналын жаңғыртуға ұмтылады. Басты мақсат – Ресейден қару-жарақ сатып алып отырған Алжир мемлекетімен әскери қуатын теңестіру. Француздық «Les Echos» басылымында жарияланған мақалада Марокконың Танжер порты арқылы Африка құрлығына шығатын қақпа екендігі айқындалады. Яғни Израиль үшін мұндай ынтымақтастық әлемдік саудадағы үлесін арттыруға мүмкіндік береді [19].

Марокконың келісімге қосылуына түрткі болған маңызды саяси қадам – 2020 жылы 10 желтоқсан күні Америка Құрама Штаттарының Президенті Д. Трамптың Батыс Сахарадағы Марокко егемендігін мойындау туралы декларацияға қол қойғанын мәлімдеуі болды. Тарихи тұрғыдан алғанда Америка Құрама Штаттары басқа мемлекеттер тәрізді

Батыс Сахараның мәртебесіне қатысты бейтарап ұстанымды сақтап келген. Алдыңғы әкімшіліктер Батыс Сахара мәселесі бойынша Мароккомен өзара іс-қимыл жасауға дайындық танытқанымен, Трамп шешіміне дейін Америка Құрама Штаттары Марокконың Батыс Сахараға қатысты егемендігін және өзін-өзі жариялаған Сахара Араб Демократиялық Республикасын да мойындамаған [18]. Марокко сыртқы істер министрлігінің мәлімдемесінде АҚШ-тың Батыс Сахарадағы Марокко егемендігін мойындауын, сондай-ақ БҰҰ қамқорлығы аясында жүріп жатқан саяси үдеріс шеңберінде Рабаттың даулы аймаққа автономия беру идеясын қолдауын «тарихи серпіліс» ретінде баға берілген [20].

Авраам келісімдеріне қол қойылғаннан кейін, 2020 жылғы 22 желтоқсанда Марокко мәлімдемесінде «Израильмен ынтымақтастықты қайта жандандыру бейбітшілік пен өңірлік тұрақтылыққа бастайтын маңызды қадам ретінде» айқындалды. Сонымен қатар мәлімдемеде Марокко корольдігінің Палестина мәселесіне қатысты берік ұстанымы да жарияланды. Рабаттың ресми көзқарасына сәйкес, екі мемлекеттің бейбіт әрі қауіпсіз қатар өмір сүруін көздейтін «екі мемлекет» қағидатына негізделеді, «палестиналық және израильдік тараптар арасындағы келіссөздерді жан-жақты әрі түпкілікті реттеуге қол жеткізудің жалғыз жолы ретінде таниды», - деп айқындалды [21]. Яғни Марокко мемлекетінің ұстанымындағы екіұштылықты айқындаймыз. Бір жағынан Израильмен барлық салада ынтымақтастықты дамытуға ұмтылса, екінші жағынан Палестина халқының табандылығына адалдығын айқын атап көрсетеді. Марокконың ресми ұстанымындағы осы екіұдайлық 2023 жылғы 7 қазандағы оқиғаларға және одан кейінгі Израильдің Палестинадағы қысымына қатысты көзқарасын айқындайды. «Middle East Eye» жарияланған «Газадағы соғыс Марокко мен Израиль қатынастарын ажыратпады, керісінше нығайта түсті» деген сараптамада: «Марокконың АҚШ-тағы елшісі Юсеф Амрани 13 ақпанда «Аль-Хурра» телеарнасына берген сұхбатында Газадағы соғыс пен Таяу Шығыстағы апатты жағдай араб елдері мен Израиль арасындағы ынтымақтастықтың тоқтатылуына алып келді», - деп мәлімдегеніне қарамастан, мұндай жағдай Сауд Арабиясы сияқты кейбір елдерге тән болуы мүмкін, алайда Израильмен байланыстарын тіпті жасырмай, керісінше тереңдете түскен Мароккоға мүлде қатысты емес», - деп айқындалады [22].

Хартум үшін Авраам келісімдері Америка Құрама Штаттары тарапынан Суданды терроризмді қолдаушы мемлекеттер тізімінен шығару туралы 2020 жылғы 14 желтоқсандағы шешімі аясында маңызды. 1997 жылы Америка Құрама Штаттары Хартумға қарсы экономикалық санкциялар енгізіп, Суданды террористік топтарды қолдады деп айыптаған болатын. Кения мен Танзаниядағы АҚШ елшіліктеріне жасалған шабуылдардан кейін санкциялар күшейтілген еді. Сондықтан Судан басшылығы Авраам келісімдеріне қосылу арқылы санкциялардан құтылу елдің экономикалық жағдайын арттырады деп үміттенді. Дегенмен 2023 жылы сәуірде Суданда басталған соғыс бүгінде әскери күштер арасындағы қақтығыс шеңберінен шығып, мемлекеттің ыдырауы мен әлеуметтік құрылымының терең күйреуі үдерісіне ұласып отыр. 2025 жылы 26-27 қазанда Фашир қаласының «Жедел әрекет ету күштері» тарапынан басып алынуы Дарфур аймағында ғана емес, бүкіл Судан көлемінде билік пен егемендікті түбегейлі өзгерткен тарихи бетбұрысқа айналды.

Израиль үшін Судан географиялық және стратегиялық жағынан маңызды ел. Бұл мәселе шеңберінде біріншіден, Судан – Египет – Эфиопия арасында Ніл өзенін пайдалану және гидронысандар салу туралы қайшылықтар тарихи түрде жалғасып келе жатыр. Осы ретте гидроқауіпсіздік негізінде Египетке ықпал ету көзделуде. Екіншіден, Судан Қызыл теңіз жағалауындағы аса маңызды геостратегиялық орналасуы мен араб және африкалық әлемді жалғаушы мемлекет ретінде Израиль үшін аймақтық қауіпсіздік тұрғысынан маңызды болып табылады.

1982 жылы Израиьдің сол кезеңдегі премьер-министрі Ариэль Шаронның кеңесшісі болған Одед Инон «1980 жылдардағы Израиль стратегиясы» атты зерттеуінде [23] аймақтың саяси-этникалық құрылымын түбегейлі өзгерту туралы көзқарасын ұсынады.

Аталған тұжырымдама аясында Судан секілді көпэтносты және кең аумақты мемлекетті басқа да араб мемлекеттері сияқты ыдыратып, өзара қақтығысқа бейім шағын саяси құрылымдар жүйесін қалыптастыру мүмкіндігі қарастырылған. Мұндай жағдай аймақтағы күштердің саяси алауыздығын тереңдете отырып, Израильге стратегиялық артықшылықтар береді деп пайымдалған. Инон ұсынған тұжырымдама ресми мемлекеттік доктрина мәртебесіне ие болмағанымен, Израильдің аймақтық қауіпсіздікке қатысты бағытын айқындайды. Бұл бағыт институционалдық тұрғыдан күшті, орнықты мемлекеттерге қарағанда бытыраңқы, саяси тұрғыдан әлсіз елдер Израиль үшін қолайлы стратегиялық орта қалыптастырады. Осы көзқарас шеңберінде Суданның бытыраңқылығы және мемлекеттік тұтастығының әлсіреуі Ніл өзенінің бастау көздері сияқты жоғары стратегиялық мәселелер бойынша мемлекетаралық үйлестіру мүмкіндігін төмендетеді. Қызыл теңіздегі теңіз коммуникацияларының қауіпсіздігіне қатер төндіреді және Африка мемлекеттерінің араб әлемінің ортақ саяси бастамаларын қолдау әлеуетін шектейді. Осы тұрғыдан алғанда, Судандағы ішкі дағдарыс жекелеген ұлттық әлсіреу ғана емес, аймақтық геосаяси конфигурацияға ықпал ететін фактор.

Авраам келісімдерінен кейінгі геосаяси жағдай

2011 жылғы «Араб көктемінен» кейін Таяу Шығыста қалыптасқан елеулі геосаяси өзгерістердің бірі – Америка Құрама Штаттарының Қытаймен стратегиялық бәсекелестігінің күшеюіне байланысты Азия-Тынық мұхит аймағына ерекше ден беруінің нәтижесінде Таяу Шығыстағы рөлінің салыстырмалы түрде әлсіреуі болды. 2020-2024 жылдар аралығында Таяу Шығыста Қытай Халық Республикасының саяси қатысуы белсендірілді. 2022 жылы «Қытай және араб әлемі», «Қытай және Парсы Шығанағындағы араб мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесі» саммиттері өтіп, Қытай және Сауд Арабиясы, Иран, БАЭ бірлескен әскери жаттығулары өтті. Дегенмен «Қытайдың Таяу Шығыс аймағында саяси үстемдігінің орнауына тосқауыл болып табылатын мәселелер кешені де жеткілікті. Идеологиялық, діни алшақтықтардан басқа, Америка Құрама Штаттарының Таяу Шығыстағы мүдделеріне қайшы келуге Қытай әскери әлеуеті жеткіліксіз. Пәкістан, Джибутидегі әскери базалары Үнді мұхиттағы Қытайдың әскери-стратегиялық қатысуын арттырып отыр. Дегенмен, Парсы Шығанағында американдық әскери ықпалдың Қытаймен салыстырғанда өте жоғары екендігін ерекшелеу қажет. Осы ретте қазіргі кезеңде Қытайдың Таяу Шығыстағы саяси белсенділігінің төмендеуі де айқындалып отыр» [24, 127 б.].

2024 жылға дейін Иран Ислам Республикасы Таяу Шығыстық саяси бағытын жандандырып, Сирия, Ливан (Хезболла), ХАМАС арқылы «Шиіттік жарты ай» геостратегиясына ерекше мән берді. Дегенмен Сириядағы Башар Асад режимінің құлауы, Израильдің ХАМАС және Хезболлаға қарсы соққылары Иранның аймақтық стратегиясына елеулі нұқсан келтірді және бұл мәселе Иранды тек әскери емес, саяси және идеологиялық тұрғыдан да әлсіретіп отыр.

Түркияның өрістеп келе жатқан таяушығыстық стратегиясы да Израиль тарапынан қарсы әрекеттер тудыруды. Атап айтқанда, Түркияның Шығыс Жерорта теңізі, Қара теңіз және Эгей теңізіне қатысты 462 мың шаршы шақырым теңіз кеңістігінде егемендігін нығайтуға бағытталған «Көк отан» (Mavi Vatan) доктринасы аймақтық қауіпсіздік архитектурасына тікелей әсер етуде. Осыған жауап ретінде 2025 жылы 22 желтоқсанда Иерусалимде өткен саммит барысында Израиль, Грекия, Кипр Түркияның теңіздік саясатына қарсы бағытталған біріккен стратегия қабылдады. Анкара «Көк отан» доктринасы арқылы теңіз аймақтарындағы ықпалын кеңейтіп, энергетикалық ресурстарға қолжетімділікті қамтамасыз етуді және стратегиялық автономиясын күшейтуді көздесе, Израиль-Грекия-Кипр альянсы ортақ энергетикалық дәліздерді қорғау мен Түркияның аймақтық амбицияларына қарсы ұжымдық қауіпсіздік тетіктерін нығайтуға ұмтылуда. Бұл жағдай Таяу Шығыс пен Шығыс жерорта теңізіндегі геосаяси бәсекелестіктің әскери-саяси сипат алып, көпполярлы қақтығыс аймағына айналып келе

жатқанын көрсетеді. Катар елінің Түркиямен стратегиялық одақ құруға бағытталған саясаты да Парсы Шығанағы мемлекеттері Біріккен Араб Әмірліктері, Бахрейн, Сауд Арабиясы тарапынан қарсылыққа тап болды. Осы мәселелер легі араб елдерінің Израильмен ортақ стратегиялық ұстанымдарының қалыптасуына қолайлы жағдай тудырды. Бұл мәселелердің барлығы Таяу Шығыстағы жаңа актор – аймақтық көшбасшы ретіндегі Израиль мемлекетінің жаңа рөлін айқындайды.

Авраам келісімдерінің тағы бір маңызды тұсы – Израиль мемлекетінің энергокөздерінің тасымалын ұштастыратын маңызды хабқа айналуға деген ұмтылысы. 2020 жылы Израиль Парсы шығанағынан Жерорта теңізіне мұнай тасымалдау жөніндегі хаттамаға қол қойды. Келісім аясында Біріккен Араб Әмірліктерінде орналасқан MRLB компаниясы жеткізеді. Бұл компания Абу-Дабидегі жергілікті «Petromal» мұнай компаниясына, гибралтарлық «Lubber Line Capital» компаниясына және израильдік «AF Entrepreneurship» компаниясына тиесілі [25]. Израильдің Эйлат портын Суэц каналына балама ретінде қолдану мақсатында Тель-Авив Біріккен Араб Әмірліктерімен Эйлат-Ашкелон мұнай құбырын пайдалану туралы келісімге отырған. Сонымен қатар Түркия-Сирия дәлізінің жандандырылуы мен Хиджаз теміржолының қайта жаңғыртылуы, сондай ақ Орталық Азияны Жерорта теңізіне шығатын қақпа ретінде Израиль арқылы Үндістан – Таяу Шығыс – Еуропа экономикалық дәлізімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Авраам келісіміне Қазақстан Республикасының қосылуы Израиль мемлекетіне Қара теңіз және Каспий теңізінен мұнайдың жеткізілуін де көздейді. Осы ретте Авраам келісімдері ірі экономикалық мүдделер мен құрлықаралық сауда ағындарының қозғалысын бақылауға мүмкіндік беретін стратегиялық құралға айналу әлеуетімен де ерекшеленеді.

Қорытынды

Авраам келісіміне қатысқан араб елдерінің және Суданның Израильді мойындау және онымен қарым-қатынастарды жақсарту толқыны араб-израиль қатынастары тарихындағы ең маңызды құбылыс.

Біріншіден, бұл үрдіс Израильдің дипломатиялық ықпалының географиялық ауқымын едәуір кеңейтті. Бұрын Израиль тек Египет пен Иорданиямен ғана бейбіт келісімдерге қол жеткізген болса, қазіргі кезеңде оның саяси және дипломатиялық байланыстары Солтүстік Африканы, Таяу Шығысты, Африка мен Парсы Шығанағы аймағын қамтып, аймақтық деңгейден трансаймақтық сипатқа ие болды. Қазақстан Республикасының осы келісімдерге қосылуы бұл үдеріске еуразиялық өлшем беріп отыр.

Екіншіден, аталған өзгерістер Таяу Шығыста діни және идеологиялық факторлардан гөрі қауіпсіздік пен саяси прагматизмнің басымдыққа ие бола бастағанын көрсетеді. Көптеген араб елдері үшін тарихи-генетикалық әрі жадылық факторлар маңызды рөл атқарады. Атап айтқанда, Дарий I дәуіріндегі Иранның империялық саясаты, Осман империясы кезеңіндегі араб-түрік қатынастарының тарихи тәжірибесі қазіргі Иран мен Түркияның аймақтық амбицияларымен сабақтастырылып, ортақ қауіп ретінде қабылдануда. Осы тұрғыда Израильмен ынтымақтастық аталған мемлекеттер үшін стратегиялық қажеттілікке айналып келеді.

Үшіншіден, бұл мәселенің кері астарлары да бар. Таяу Шығыс, география тарихпен, ал табиғи ресурстар идеологиямен тоғысып, ықпал мен бақылау үшін үздіксіз геосаяси қайшылықтар мен қарулы қақтығыстар орын алып отырған кеңістік. Осы орайда аймақтық қақтығыстарды шешу тетігі ретінде пайғамбар Авраам тұлғасын өзара түсіністік пен татуластықтың символдық негізі ретінде қарастыру арқылы Авраам келісімдері шеңберінде, Таяу Шығыстағы қақтығыстың табиғатын діни сипатқа әкеліп тіреу саясаты айқындалады. Яғни халықаралық қауымдастықта бұл қайшылық мұсылмандардың еврейлерге деген діни өшпенділігі мен дұшпандығынан туындайды, мұсылмандар Израильдің иудейлік сипатына байланысты қарсы деген деген түсінік тудырады. Алайда бұл пайымдаулар шындыққа сәйкес келмейді. Исламдық дүниетанымда діни қақтығыс түсінігі жоқ, өйткені мұсылмандар иудаизмді монотеистік дәстүр ретінде мойындайды және оның пайғамбарлары мен қасиетті мәтіндеріне

сенеді. Бұл көзқарас көптеген еврей раввиндері тарапынан да мойындалған. Мұсылмандар көзқарасы тұрғысынан қарағанда, мәселе діни емес, саяси және геосаяси сипатқа ие, ал қақтығыстың өзегі – Палестина аумағындағы оккупация және оған қарсы ұйымдасқан қарсылық қозғалыстары. Осы тұрғыдан алғанда, авраамизм тұжырымдамасының аймаққа ұсынылуы араб әлемі үшін дәстүрлі діни құрылымдардан өзгеше, сырттан енген жаңа идеологиялық үлгі екені айқындалады. Бұл тұжырым аймақтың әлеуметтік-тарихи қарқынында берік негізге ие емес, оларды қолдаушы сыртқы саяси күштердің ықпалы әлсіреген жағдайда бұл идеялардың да тұрақтылығы төмендеп, уақыт өте өз маңызын жоғалтуы ықтимал. Осылайша, авраамизм жобасының ұзақ мерзімді өміршеңдігі күмән тудырады, себебі оның іргелі тұжырымдамалық тірегі жеткілікті деңгейде қалыптаспаған.

Төртіншіден, рухани мазмұны жағынан Авраам келісімдері өте қажетті және өткір бағыт. Алайда бұл үдеріс ресми араб аймағының жүйелік дағдарысын, палестиналық мәселенің саяси күн тәртібінен шеттетілуін және билеуші элита мен кең бұқара арасындағы алшақтықты айқын көрсетіп отыр. Израильмен қарым-қатынасты жақсарту мемлекеттер деңгейінде тактикалық одақтар қалыптастыруға мүмкіндік бергенімен, қақтығыстың түпкі себептерін жоятын шынайы бейбітшілікті қамтамасыз етуге әлеуеті жеткіліксіз. Сонымен қатар, Палестинаны өздерінің негізгі саяси-адамгершілік мәселесі ретінде қабылдайтын араб халықтарының сенімі мен қолдауына ие бола алмай отыр. Осыған байланысты бұл келісімдердің болашағы олардың элиталар арасындағы прагматикалық мәміле шеңберінен шығып әділеттілікке негізделген, жан-жақты әрі инклюзивті бейбіт жобаға айналу қабілетіне тәуелді.

Бес жылдан бергі жағдайға талдау жасағанда Авраам келісімдері классикалық мағынадағы «бейбітшілік» орната алмағанын айқындаймыз, келісімдер даулы шекаралары бар мемлекеттер арасындағы қақтығысты тоқтатқан жоқ. Негізінен бұл келісімдер бұрыннан қалыптасқан стратегиялық одақты ресми түрде бекітті. Олар Израильмен ашық өзара іс-қимыл жасауға қатысты психологиялық кедергіні еңсеруге мүмкіндік беріп, қысқа мерзімді кезеңде Парсы шығанағы мемлекеттерінің қауіпсіздік және экономикалық мүдделерін нығайтты.

Әдебиеттер тізімі

1 Massignon L. Les trois prières d'Abraham, père de tous les croyants. Paris:Éditions du Seuil,1949. – 176 p.

2 Бернард Л. Евреи ислама / предисл. М. Коэна; пер. с анг. М. Липкина. – М.: ИД «Книжники», 2020. – 216 с.

3 Declaratio de Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas Nostra Aetate // [Электронды ресурс] URL: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (қаралған күні: 11.10.2025)

4 Fakhro E. The Abraham Accords: the Gulf states, Israel, and the limits of normalization. New York: Columbia University Press, 2024. – 347 p.

5 Mason R. The Abraham Accords: National Security, Regional Order, and Popular Representation (The Gulf States in International Affairs). Bloomsbury Academic, 2025. – 314 p.

6 Костенко Ю.И., Морозов В.М. «Соглашения Авраама»: и новая реальность в арабо-израильских отношениях // Вестник Томского государственного университета. – 2024. – № 503. – С. 37-52.

7 موقف الأمة الإسلامية من الديانة الإبراهيمية عبد الحق دحمان // [Электронды ресурс] URL: https://alabasirah.com/node/1295 (қаралған күні: 10.01.2026)

8 التوجه الإبراهيمي الجديد والدبلوماسية الروحية [Электронды ресурс] URL: https://almojaded.com/2022/07/19/11412/ (қаралған күні: 10.01.2026)

9 АВПРФ. – Ф.87/087. – Оп. 12. – Пор. 15. – Д. 729. – Л. 56.

10 АВПРФ. – Ф.87/087. – Оп. 13. – Пор. 16. – Д. 725. – Л. 155.

11 АВПРФ. – Ф.87/087. – Оп. 13. – Пор. 16. – Д. 725. – Л. 180.

12 Condoleezza Rice Transforming the Middle East // [Электронды ресурс] URL: https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/08/07/transforming-the-middle-east/2a267aac-4136-45ad-972f-106ac91e5acd/) (қаралған күні: 14.10.2025)

13 Cyber, defense and water projects: Israeli companies have made billions working in the UAE // [Электронды ресурс] URL: https://www.calcalistech.com/ctech/articles/0,7340,L-3845233,00.html (қаралған күні: 15.10.2025)

14 Abraham Accords Peace Agreement: Treaty of Peace, Diplomatic Relations and Full Normalization between the United Arab Emirates and the State of Israel // [Электронды ресурс] URL:https://peacemaker.un.org/ru/node/9957 (қаралған күні: 17.10.2025)

15 Abraham Accords: Declaration of Peace, Cooperation and Constructive Diplomatic and Friendly Relations // U.S. Department of State // [Электронды ресурс] URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/09/Bahrain_ Israel-Agreement-signed-FINAL-15-Sept-2020-508.pdf (қаралған күні: 17.10.2025)

16 The Abraham Accords Declaration // [Электронды ресурс] URL: https://www.state.gov/wp-content/up-

loads/2020/10/Abraham-Accords-signed-FINAL-15-Sept-2020-508-1.pdf (қаралған күні: 17.10.2025)

17 Khalifa bin Zayed issues a decree to abolish the Israel Boycott Law // [Электронды ресурс] URL: https://www.wam.ae/en/details/1395302865596 (қаралған күні: 20.10.2025)

18 King Mohammed VI recognizes Jewish community as part of Moroccan culture // [Электронды ресурс] URL:https://www.jpost.com/diaspora/article-712317 (қаралған күні: 20.10.2025)

19 Dupeyron C. Les relations d'Israël avec les pays arabes moins tendues // [Электронды ресурс] URL:https://www.lesechos.fr/monde/afrique-moyen-orient/les-relations-disrael-avec-les-pays-arabes-moins-tendues-1788382) (қаралған күні: 24.10.2025)

20 United States Recognizes Morocco's Sovereignty Over Western Sahara // [Электронды ресурс] URL: American Journal of International Law. 115(2):318-323. doi:10.1017/ajil.2021.11 (қаралған күні: 24.10.2025)

21 Morocco confirms 'resumption' of diplomatic relations with Israel // [Электронды ресурс] URL: https://www.france24.com/en/live-news/20201210-morocco-confirms-resumption-of-diplomatic-relations-with-israel (қаралған күні: 24.10.2025)

22 Ignacio Cembrero. The Gaza war has not distanced Morocco from Israel, quite the opposite // [Электронды ресурс] URL: https://www.middleeasteye.net/opinion/morocco-israel-gaza-war-has-not-distanced-quite-opposite (қаралған күні: 24.10.2025)

23 Oded Yinon's «A Strategy for Israel in the Nineteen Eighties» // [Электронды ресурс] URL: https://dn720006.ca.archive.org/0/items/yinon-plan/Yinon_Plan.pdf?utm_source=chatgpt.com (қаралған күні: 10.01.2026)

24 Сапар А., Турекулова Ж., Муминов Н. XXI ғасыр Теңіз жібек жолы жобасы шеңберіндегі Қытай Халық Республикасының әскери–теңіз саясаты және Таяу Шығыс елдерімен қарым-қатынасы // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. – 2023. – №4(87). – Б.113–127 б.

25 Израиль подписал соглашение об импорте нефти из ОАЭ // [Электронды ресурс] URL: https://www.newsru.co.il/finance/20oct2020/oil310.html (қаралған күні: 25.10.2025)

Transliteration

1 Massignon L. Les trois prières d'Abraham, père de tous les croyants. Paris:Éditions du Seuil,1949. – 176 p.

2 L'yuis B. Evrei islama [The Jews of Islam]. – M.: ID "Knizhniki", 2020. – 216 s. (in Russ)

3 Declaratio de Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas Nostra Aetate // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (Qaralgan kuni: 11.10.2025)

4 Fakhro E. The Abraham Accords: the Gulf states, Israel, and the limits of normalization. New York: Columbia University Press, 2024. – 347 p.

5 Mason R. The Abraham Accords: National Security, Regional Order, and Popular Representation (The Gulf States in International Affairs). Bloomsbury Academic, 2025. – 314 p.

6 Kostenko, Yu. I., Morozov, V. M. "Soglasheniya Avraama": I novaya real'nost' v arabo-izrail'skikh otnosheniyakh [The Abraham Accords and the new reality in Arab–Israeli relations]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2024. – № 503. – S. 37-52. (in Russ)

7 Mawqifu al-ummati al-islāmiyyati mina ad-diyānati al-ibrāhīmiyyah [The Islamic nation's stance on the Abrahamic religions] // [Jelektrondy resurs]. URL: https://alabasirah.com/node/1295 (Qaralgan kuni: 10.01.2026) (in Arab)

8 At-tawajjuh al-ibrāhīmī al-jadīd wa-d-diblūmāsiyya ar-rūḥiyya [A New Abrahamic Approach and Spiritual Diplomacy] // [Jelektrondy resurs]. URL: https://almojaded.com/2022/07/19/11412/ (Qaralgan kuni: 10.01.2026) (in Arab)

9 AVPRF [Archive of Foreign Policy of the Russian Federation]. – F. 87/087. – Op.12. – P.15. – D. 729. – L.56.

10 AVPRF [Archive of Foreign Policy of the Russian Federation]. – F. 87/087. – Op.13. – P.16. – D. 725. – L.155.

11 AVPRF [Archive of Foreign Policy of the Russian Federation]. – F. 87/087. – Op.13. – P.16. – D. 725. – L.180.

12 Condoleezza Rice Transforming the Middle East // [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/08/07/transforming-the-middle-east/2a267aac-4136-45ad-972f-106ac91e5acd/) (Qaralgan kuni: 14.10.2025)

13 Cyber, defense and water projects: Israeli companies have made billions working in the UAE // [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.calcalistech.com/ctech/articles/0,7340,L-3845233,00.html (Qaralgan kuni: 15.10.2025)

14 Abraham Accords Peace Agreement: Treaty of Peace, Diplomatic Relations and Full Normalization between the United Arab Emirates and the State of Israel // [Jelektrondy resurs]. URL: https://peacemaker.un.org/ru/node/9957 (Qaralgan kuni: 17.10.2025)

15 Abraham Accords: Declaration of Peace, Cooperation and Constructive Diplomatic and Friendly Relations // U.S. Department of State // [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/09/Bahrain_ Israel-Agreement-signed-FINAL-15-Sept-2020-508.pdf (Qaralgan kuni: 17.10.2025)

16 The Abraham Accords Declaration // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/10/ Abraham-Accords-signed-FINAL-15-Sept-2020-508-1.pdf (Qaralgan kuni: 17.10.2025)

17 Khalifa bin Zayed issues a decree to abolish the Israel Boycott Law // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.wam.ae/en/details/1395302865596 (Qaralgan kuni: 20.10.2025)

18 King Mohammed VI recognizes Jewish community as part of Moroccan culture // [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.jpost.com/diaspora/article-712317 (Qaralgan kuni: 20.10.2025)

19 Dupeyron C. Les relations d'Israël avec les pays arabes moins tendues // [Jelektrondy resurs] URL: https://www.lesechos.fr/monde/afrique-moyen-orient/les-relations-disrael-avec-les-pays-arabes-moins-tendues-1788382) (Qaralgan kuni: 24.10.2025)

20 United States Recognizes Morocco's Sovereignty Over Western Sahara // [Jelektrondy resurs]. URL:

American Journal of International Law. 115(2):318-323. doi:10.1017/ajil.2021.11 (Qaralgan kuni: 24.10.2025)

21 Morocco confirms 'resumption' of diplomatic relations with Israel // [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.france24.com/en/live-news/20201210-morocco-confirms-resumption-of-diplomatic-relations-with-israel (Qaralgan kuni: 24.10.2025)

22 Ignacio Cembrero. The Gaza war has not distanced Morocco from Israel, quite the opposite // [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.middleeasteye.net/opinion/morocco-israel-gaza-war-has-not-distanced-quite-opposite (Qaralgan kuni: 24.10.2025)

23 Oded Yinon's «A Strategy for Israel in the Nineteen Eighties [Jelektrondy resurs] // URL: https://dn720006.ca.archive.org/0/items/yinon-plan/Yinon_Plan.pdf?utm_source=chatgpt.com (Qaralgan kuni: 10.01.2026)

24 Sapar A., Turekulova Zh., Muminov N. XXI gasyr Teniz zhibek zholy zhobasy shenberindegi Kytaj Halyk Respublikasynyn askeri–teniz sajasaty zhane Tajau Shygys elderimen karym-katynasy [Naval policy of the People's Republic of China within the framework of the 21st century Maritime Silk Road project and relations with the countries of the Middle East] // *Memlekettik baskaru zhəne memlekettik kyzmet*. – 2023. – №4(87). – S.113–127. (in Kaz)

25 Izrail' podpisal soglashenie ob importe nefti iz OAE [Israel signed an agreement to import oil from the UAE] // [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.newsru.co.il/finance/20oct2020/oil310.html (in Russ) (Qaralgan kuni: 25.10.2025)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Жандос Абуталипұлы Сарсенбеков — *аға оқытушы*, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: s.zhandos@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5530-2237

Ардақ Базарбайұлы Монтаев — доцент, PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: ardaqmon@gmail.com, ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-6364-700X

Жұлдыз Елтайқызы Турекулова — доцент, PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: turekulova74@mail.ru ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2461-2488

Жандос Абуталипович Сарсенбеков — старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, email: s.zhandos@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5530-2237

Ардақ Базарбаевич Монтаев — доцент, PhD, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, email: ardaqmon@gmail.com, ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-6364-700X

Жулдыз Елтаевна Турекулова — доцент, PhD, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан, email: turekulova74@mail.ru ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2461-2488

Zhandos Sarsenbekov — Senior Lecturer, M. Auezov University, Shymkent, Kazakhstan, email: s.zhandos@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5530-2237

Ardak Montayev — Associate Professor, PhD, M. Auezov University, Shymkent, Kazakhstan, email: ardaqmon@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6364-700X

Zhuldyz Turekulova — Associate Professor, PhD, M. Auezov University, Shymkent, Kazakhstan, email:: turekulova74@mail.ru ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2461-2488

МРНТИ 11.25.79 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).825

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ СОВЕТОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

[1]Ж.Ж. Давлетбаева, [2] Ұ.А. Бекіш, [3]А.В. Загребин

АННОТАЦИЯ

Общественные советы (ОС), созданные при государственных органах и организациях в ряде стран Центральной Азии, направлены на вовлечение гражданского общества в принимаемые государственными органами решения. Цель данной статьи – изучение и уточнение институциональной роли ОС в системе государственного управления рассматриваемого региона. В рамках исследования, опирающегося на теоретические основы и особенности функционирования подобных структур в других странах, проведен анализ эмпирических данных, полученных в ходе глубинных интервью с 47 представителями широкой общественности, включая членов ОС Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана. Интервью проведены в период с октября 2024 по декабрь 2025 года. Результаты показали, что, несмотря на наличие ряда институциональных и процедурных ограничений, связанных с ограниченным влиянием ОС на принимаемые решения, данный институт играет значимую роль в системе государственного управления. В частности, ОС в Центральной Азии выступают в качестве экспертно-консультативного сообщества, способствующего восполнению экспертного вакуума, а также коммуникационного моста между государством и обществом. Тем самым, они вносят вклад в повышение качества реализации государственной политики, позволяя рассматривать ОС как функционально значимый институциональный элемент государственного управления в регионе.

Ключевые слова: общественные советы, гражданское участие, экспертное сообщество, государственное управление, институт.

Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан

Автор-корреспондент: Загребин А.В., alexandr.zagrebin80@gmail.com

Цитирование: Давлетбаева Ж.Ж., Бекіш Ұ.А., Загребин А.В. Институциональная роль общественных советов в Центральной Азии: эмпирический анализ // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. №1(107). – С. 113-122.

Орталық Азиядағы қоғамдық кеңестердің институционалдық рөлі: эмпирикалық талдау

Аңдатпа. Қоғамдық кеңестер (ҚК) Орталық Азияның бірқатар елдерінде мемлекеттік органдар мен ұйымдар жанынан құрылып, азаматтық қоғамды мемлекеттік органдар қабылдайтын шешімдер процесіне тартуға бағытталған. Осы мақаланың мақсаты – қарастырылып отырған өңірдің мемлекеттік басқару жүйесіндегі ҚК-дің институционалдық рөлін зерделеу және нақтылау. Зерттеу аясында басқа елдердегі ұқсас құрылымдардың қызмет етуінің теориялық негіздері мен ерекшеліктеріне сүйене отырып, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан елдеріндегі ҚК-дің мүшелерін қоса алғанда, кең жұртшылықтың 47 өкілімен жүргізілген тереңдетілген сұхбаттар барысында алынған эмпирикалық деректерге талдау жасалды. Сұхбаттар 2024 жылғы қазаннан 2025 жылғы желтоқсанға дейінгі кезеңде өткізілді. Нәтижелер ҚК-дің қабылданатын шешімдерге ықпалының шектеулілігімен байланысты бірқатар институционалдық және рәсімдік шектеулердің болуына қарамастан, аталған институттың мемлекеттік басқару жүйесінде елеулі рөл атқаратынын көрсетті. Атап айтқанда, Орталық Азия елдеріндегі ҚК-тер сараптамалық-кеңесші қауымдастық ретінде әрекет етіп, сараптамалық вакуумды толықтыруға, сондай-ақ мемлекет пен қоғам арасындағы коммуникациялық көпір қызметін атқаруға ықпал етеді. Осылайша, олар мемлекеттік саясатты іске асыру сапасын арттыруға үлес қосып, ҚК-ді өңірдегі мемлекеттік басқарудың функционалдық тұрғыдан маңызды институционалдық элементі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қоғамдық кеңестер, азаматтық қатысу, сараптамалық қауымдастық, мемлекеттік басқару, институт.

The Institutional Role of Public Councils in Central Asia: an Empirical Analysis

Abstract. Public councils (PCs) established under public authorities and organizations in a number of Central Asian countries are aimed at involving civil society in decision-making processes carried out by state bodies. The purpose of this article is to examine and уточнить the institutional role of PCs within the system of public administration in the region under consideration. Within the framework of the study, which draws on the theoretical foundations and functional characteristics of similar structures in other countries, an analysis was conducted of empirical data obtained through in-depth interviews with 47 representatives of the general public, including

members of PCs in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan. The interviews were carried out between October 2024 and December 2025. The results indicate that, despite the presence of a number of institutional and procedural constraints related to the limited influence of PCs on decision-making, this institution plays a significant role in the system of public administration. In particular, public councils in Central Asia function as an expert-consultative community that helps to address existing expertise gaps, while also serving as a communication bridge between the state and society. In doing so, they enhance the quality of public policy implementation, which allows PCs to be regarded as a functionally significant institutional element of public administration in the region.

Key words: Public Councils, Civic Participation, Expert Community, Public Administration, Institution.

Введение

Гражданское участие в глобальной повестке рассматривается как один из компонентов эффективного, подотчетного, инклюзивного государственного управления [1]. Вовлечение граждан и представителей гражданского общества в обсуждение, разработку и мониторинг государственной политики способствует повышению доверия к государственным институтам, росту эффективности реализуемых мер в обеспечении социальных потребностей, снижению управленческих рисков. В международной практике гражданское участие реализуется через множество институциональных форм, включая участие в выборах, волонтерство и общественная работа, бюджеты участия и многие другие [2, 3, 4]. На практике, институты гражданского участия могут выполнять различные функции, такие, к примеру, как акселерация политической активности, представление интересов граждан и бизнеса, общественный контроль бюджетирования, мониторинг реализации мер государственной политики и т.д. [5, 6, 7]. При этом, их эффективность во многом зависит от институциональной структуры, политического и экономического контекста и других факторов среды, в которой они функционируют.

Актуальность исследования институциональных форм гражданского участия обусловлена их возрастающей ролью в современных системах государственного управления, ориентированных на принципы открытости, подотчетности и инклюзивности. В условиях усложнения социально-экономических процессов и роста общественных ожиданий от государства, правительства все чаще обращаются к механизмам взаимодействия с гражданским обществом не только как к инструментам легитимации принимаемых решений, но и как к источникам дополнительной информации, экспертизы и обратной связи [8]. В этом контексте анализ роли институтов гражданского участия приобретает особое значение для оценки их вклада в повышение качества государственной политики и управленческих решений.

Для стран Центральной Азии данная проблематика имеет дополнительную актуальность в силу особенностей институционального развития, ограниченности аналитических и экспертных ресурсов государственных органов, а также сохраняющегося разрыва между формально декларируемыми и фактически реализуемыми механизмами участия. Несмотря на институционализацию ОС и их формальное закрепление в системе государственного управления, их реальная роль, функциональная нагрузка и практическая значимость остаются предметом дискуссий как в академической среде, так и среди практиков.

Существующая научная литература, посвященная институтам гражданского участия, преимущественно ориентирована на анализ моделей, сформировавшихся в странах с устойчивыми демократическими традициями, где подобные структуры рассматриваются, прежде всего, как инструменты расширения общественного влияния на процесс принятия решений [9, 10]. Вместе с тем, исследователи все чаще обращают взор на изучение институтов гражданского участия в контекстах, отличных от западных: переходных и гибридных политических режимах. В рамках данного направления исследований подчеркивается, что механизмы участия, заимствованные из демократических моделей, обладают ограниченным влиянием на управление государством в связи с отличными институциональными условиями [11, 12]. Исследования, посвященные странам Азии, Африки и постсоциалистического пространства, указывают на то, что институты гражданского участия, связываемые также с термином социальной подотчетности, нередко носят формальный или символический характер, сталкиваются с институциональными и процедурными барьерами, а также функци-

онируют в условиях асимметрии власти между государством и гражданским обществом [13, 14]. В этом контексте участие граждан рассматривается как ограниченное, управляемое или встроенное в существующие иерархические структуры государственного управления. Одновременно с этим в современной литературе развивается дискурс, согласно которому даже формы участия, инициированные «сверху» (top-down), не обязательно являются неэффективными или формальными. Ряд авторов подчеркивают, что в условиях недостаточно развитых институтов, дефицита административных и кадровых ресурсов, подобные формы участия могут приносить пользу, выполняя альтернативные функции [15, 16].

Таким образом, эффективность институтов гражданского участия все чаще рассматривается как контекстуально обусловленная и зависящая не только от степени общественного влияния на решения, но и от институциональной роли, которую данные структуры фактически выполняют в отдельно взятой системе.

ОС как институт гражданского участия получили развитие в ряде стран Центральной Азии в контексте реформ государственного управления и расширения механизмов взаимодействия государства и гражданского общества. На сегодняшний день, они функционируют в Казахстане, Узбекистане и Таджикистане, и до 2024 года активно действовали в Кыргызстане. ОС в вышеуказанных странах имеют как значительное сходство по нормативному и функциональному статусу, так и существенные различия.

Анализ исследований по Центральной Азии показывает существенную неоднородность в оценках эффективности ОС. С одной стороны, исследования фиксируют конкретные примеры успешного воздействия советов на политические решения [17], с другой – констатируют их ограниченную эффективность в целом [18]. На эффективность деятельности ОС могут влиять различные факторы, включая личный авторитет отдельных участников, уровень общественного совета (центральный, региональный) и другие [17, 18]. Несмотря на различия в нормативно-правовой базе и политическом контексте, существуют сходства в вызовах, препятствующих эффективному функционированию ОС в разных странах Центральной Азии [19]. В целом, немногочисленные исследования, посвященные практике функционирования института гражданского участия в странах Центральной Азии, указывают на его устойчивость и воспроизводство со стороны государства, несмотря на существующие ограничения. Это формирует исследовательский парадокс: при относительно слабом формальном воздействии ОС демонстрируют институциональную устойчивость и вовлеченность в управленческие процессы, что требует более глубокого анализа их фактической роли и функций.

Целью настоящей статьи является изучение и уточнение институциональной роли ОС в странах Центральной Азии на основе эмпирических данных. В фокусе исследования находится выявление доминирующих функций ОСС в системе государственного управления рассматриваемого региона, а также анализ их практического вклада в управленческие процессы.

Методология

Настоящее исследование основано на качественном подходе и направлено на выявление фактической институциональной роли ОС в системе государственного управления стран Центральной Азии. Выбор метода исследования был обусловлен необходимостью получения эмпирических данных, позволяющих провести анализ существующих практик и восприятия участниками институциональной роли деятельности ОС, что сложно отследить через изучение формальных процедур и нормативной правовой базы.

Эмпирическую базу исследования составили данные, полученные в ходе глубинных полуструктурированных интервью с 47 респондентами, включая представителей гражданского общества и членов ОС Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана. Глубинные интервью были проведены в период с октября 2024 года по декабрь 2025 года, в соответствии с утвержденной программой исследования, с соблюдением принципов этики проведения научных исследований и условий конфиденциальности участия.

Программа полуструктурированного интервью была разработана с учетом теоретических подходов к оценке эффективности институтов общественного участия и общественного контроля (модель Абельсон) [20], с использованием классических принципов данного метода сбора данных [21]. Вопросы интервью охватывали ключевые аспекты функционирования ОС, включая процесс их формирования, участие членов ОС в определении повестки проводимых заседаний, уровень информационной открытости, влияние рекомендаций на процесс принятия решений, практические результаты деятельности, препятствия в функционировании.

Анализ полученных данных осуществлялся методом тематического изучения, что позволило выявить повторяющиеся смысловые схемы и наиболее частые интерпретации в ответах интервьюируемых. Эмпирические результаты сопоставлялись с теоретическими концептами гражданского участия и экспертно-консультативных структур, что обеспечило более точную интерпретацию.

Основная часть

Общественные советы в Центральной Азии: правовой контекст

Институт ОС в Центральной Азии сформировался после обретения странами независимости, в рамках последующих административных реформ. Среди государств региона данные структуры на разных этапах развития были организованы в Казахстане, Кыргызстане, Узбекистане и Таджикистане. На сегодняшний день ОС действуют в Казахстане, Узбекистане и Таджикистане, в то время как ОС при государственных органах Кыргызстана были упразднены в 2024 году (Таблица 1).

Таблица 1 – Общественные советы в Центральной Азии

Страна	Статус ОС/дата образования	Уровни создания ОС	Нормативный правовой акт
Казахстан	Действующий/ 2015	Центральные государственные органы, квазигосударственные организации, местные исполнительные органы	Закон Республики Казахстан «Об общественных советах»
Кыргызстан	Упраздненный/ 2014	Государственные органы (центральный уровень)	Закон Кыргызской Республики «Об общественных советах государственных органов»
Узбекистан	Действующий/ 2018	Государственные органы (центральный уровень)	Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по организации деятельности общественных советов при государственных органах»
Таджикистан	Действующий/ 2014	Министерство внутренних дел	Положение об Общественном совете по содействию гражданского общества реформе милиции при Министерстве внутренних дел Республики Таджикистан

Примечание: составлено авторами на основе источников [22, 23, 24, 25]

Несмотря на статус упраздненных, ОС Кыргызстана представляют исследовательский интерес с точки зрения исторического опыта и понимания механизмов функционирования. В целом, как можно наблюдать, Кыргызстан и Таджикистан стали первыми государствами в регионе, учредившие ОС. При этом в Таджикистане данный институт был разработан в рамках реформирования органов внутренних дел, как ad-hoc инструмент. Данная практика в последующем не была распространена на другие государственные органы. Кыргызстан, напротив, институционально закрепил статус ОС во всех государственных органах центрального уровня (министерства, государственные комитеты и административные ве-

домства). Позже, с 2015 года Казахстан перенял данную практику, учредив ОС, сначала на уровне государственных органов центрального и местного уровней, а впоследствии и в организациях квазигосударственного сектора. ОС в Узбекистане были организованы в 2018 году в государственных органах (при центральных аппаратах, с распространением сферы деятельности на территориальные подразделения и подведомственные организации соответствующего государственного органа).

Таким образом, анализ становления и нормативно-правового закрепления деятельности ОС в странах Центральной Азии позволяет говорить о формировании в регионе относительно схожей институциональной модели гражданского участия. Несмотря на различия в сроках создания, уровне институционального закрепления и сфере распространения ОС, для всех рассматриваемых стран характерны их консультативный статус, зависимость от государственных органов и ограниченность формальных полномочий.

В то же время региональный опыт демонстрирует неоднородность траекторий институционального развития данного института: от частичной и отраслевой реализации (Таджикистан), через попытку системного внедрения на центральном уровне с последующим упразднением (Кыргызстан), к более устойчивым и расширенным моделям функционирования (Казахстан и Узбекистан). Данные различия указывают на высокую чувствительность ОС к институциональной среде и управленческим решениям, что делает их анализ особенно значимым не только в статике нормативных положений, но и с точки зрения фактических практик функционирования. В этой связи дальнейшее рассмотрение эмпирических данных позволяет углубить понимание реальной институциональной роли ОС в странах Центральной Азии, выходя за рамки формально закрепленного статуса.

Результаты эмпирического исследования в странах Центральной Азии

Анализ данных, полученных по итогам проведения глубинных интервью, основывался на существующих концептуальных разработках, демонстрирующих два ключевых направления исследований:

1) Существующие ограничения эффективности деятельности институтов гражданского участия, реализуемых по принципу «снизу-вверх»;

2) Институциональная значимость подобных институтов гражданского участия в системе государственного управления.

Ограничения эффективности деятельности ОС

Результаты глубинных интервью показали, что в странах Центральной Азии ОС функционируют в условиях ограниченного формального влияния на решения, принимаемые государственными органами.

Тезис о рекомендательном характере ОС был наиболее часто произносимым на вопрос об уровне фактического влияния.

«Мы рассматриваем очень много НПА. Мы даем свои рекомендации, но не знаем, как они влияют, то есть от нас уходят рекомендации и потом обратной связи нет…» (Респондент №4, Казахстан).

«Мы рекомендовали… Мы решали эти вопросы разными путями, пытались внедрять инновации. В большинстве случаев наши рекомендации оставались рекомендациями…» *(Респондент №2, Кыргызстан)*.

«На данный момент многие рекомендации не учитываются Национальным комитетом [государственного органа] (Респондент №5, Узбекистан).

«Рекомендации общественного совета оказывают очень ограниченное влияние на разработку политики. На мой взгляд, оно очень поверхностное…» (Респондент №3, Таджикистан).

Тем самым, полномочия ОС, определенные нормативной правовой базой рассматриваемых стран, являются одним из ограничений в деятельности института. Формальное закрепление за решениями ОС рекомендательного статуса, отсутствие правовых механизмов, обеспечивающих обязательное исполнение предложений, сужает возможности данного института в части прямого влияния на процесс принятия решений. Важно отметить, что данное ограничение носит институциональный

характер и присуще всем, без исключения ОС в изучаемых странах, независимо от уровня их организации.

Институциональная роль ОС

Важным аргументом в изучении данного вопроса был анализ ответов респондентов касательно институциональной роли ОС. Так, респонденты из Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана указывают экспертную составляющую в функционировании ОС.

Во-первых, это связано с качественным составом ОС и квалификацией входящих в них участников:

«Практически каждый член общественного совета является экспертом в определенной области, за ним стоит общественная организация, либо группа людей, представляющих определенную категорию граждан…» (Респондент №2, Казахстан).

«Мы проводим большую работу по лоббированию определенных законов, я не вхожу в состав совета, но проводим большую работу по продвижению, мы создаем рабочие группы, межведомственные, через них оказываем экспертную помощь…» (Респондент №4, Таджикистан).

Во-вторых, профессиональная подготовка и опыт членов ОС рассматривается как важный фактор, способствующей более эффективному решению рассматриваемых вопросов:

«Если члены ОС достаточно экспертные, могут отстаивать, если госорган к ним прислушивается, то была вероятность большая [принятия предложений]…» (Респондент №9, Кыргызстан).

«Решения общественных советов поддерживаются больше, когда есть поддержка СМИ, общественности, либо поддержка международных экспертов или организаций…» (Респондент №5, Узбекистан).

Как видно из вышеуказанных ответов респондентов, о роли ОС как экспертных сообществ прямо сигнализируют представители широкой общественности Казахстана и Таджикистана, ответы респондентов Кыргызстана и Узбекистана также косвенно свидетельствуют о важности экспертной функции в деятельности ОС.

Более того, было указано на существующую практику привлечения дополнительных специалистов для более эффективной работы ОС:

«Мы также выезжаем на мониторинги, привлекаем экспертов. Мы имеем на это право, набирать экспертное сообщество, неограниченное количество. Это расширение круга привлеченного сообщества. Мы не только отрабатываем обращения, но и вовлекаем все больше членов сообщества в решение вопросов…» (Респондент №18, Казахстан).

В Узбекистане, в свою очередь, один из респондентов отметил практику привлечения внешних экспертов для решения локальных задач:

«Если не хватает компетенции внутри ОС, мы привлекаем внешних экспертов для социологических исследований или экспертизы, и оплачиваем их услуги (Респондент №3, Узбекистан).

Это демонстрирует заинтересованность самих членов ОС в более профессиональном подходе и желании внести максимальный вклад в функционирование государственного органа, организации, или отрасли, которую они представляют. Также, о возрастающей роли ОС как экспертной структуры, говорит высказывание другого представителя Казахстана:

«Общественный совет каким-то образом начал выполнять функцию маслихатов по экспертной оценке актов, принимаемых акиматами…» (Респондент №16, Казахстан).

Другой важной функцией, по мнению опрошенных, является налаживание коммуникаций между гражданами и правительством:

«ОС – это такая площадка, которая была создана для того, чтобы наладить коммуникацию между властями и населением…» (Респондент №18, Казахстан). Несмотря на сложности, налаживание коммуникаций отмечено как одно из достижений за период функционирования ОС при государственных органах в Кыргызстане:

«Самое глобальное достижение, чего удалось добиться ОС, это изменение культуры взаимодействия госорганов с общественностью. Несмотря на то, что страна закрывается все больше, до сих пор коммуникации с чиновниками остались нормальные. Они стали

более открытыми, приходили, беседовали, выстраивали отношения» (Респондент №1, Кыргызстан).

Респондент из Таджикистана также указал на коммуникационную функцию, отмечая, что «Даже в этих условиях [ограниченной эффективности] советы выполняют важную функцию – служат каналом общения между властью и гражданами» (Респондент №7, Таджикистан).

При этом, реальные кейсы формирования повестки дня через коммуникационное звено «общество – ОС – правительство» озвучены не были. Данные по Узбекистану также не позволили идентифицировать данный канал связи как эффективно действующий и перспективный.

Более того, отдельные респонденты указали на отсутствие такой связи:

«То есть это вообще малоизвестный для населения орган, который, они не связывают со своей жизнью никаким образом…» (Респондент №19, Казахстан).

«Нет, это были возможно формальные заседания, где сам госорган какие-то вопросы обсуждал. Не было такого, что, давайте изучим чаяния населения» (Респондент №4, Узбекистан).

Результаты интервью показали, что ключевым ограничением эффективности деятельности ОС, общих для всех рассмотренных стран Центральной Азии, является их формальный статус, позволяющий государственным органам принимать решение на свое усмотрения. С точки зрения институциональной роли, комплексное изучение мнений респондентов Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана позволяет сформулировать две ключевые функции: консультативно-экспертная и коммуникативная. При этом, реализация данных функций имеет схожую динамику во всех рассматриваемых странах, хотя и с имеющимися различиями в восприятии.

Обсуждение результатов эмпирического исследования

Организованные государством, действующие в рамках формальных процедур, ОС во всех рассматриваемых странах Центральной Азии наделены правом принятия решений рекомендательного характера. Данная правовая норма названа одним из ключевых препятствий в повышении эффективности деятельности ОС. Данные результаты согласуются с результатами других исследований по региону, к примеру, характеризующих ОС в Казахстане как форму регулируемого государством участия с ограниченной способностью воздействовать на итоговые решения государственных органов [18].

Вместе с тем, эмпирические данные позволяют предположить, что нормативное ограничение само по себе не является исчерпывающим объяснением ограниченного влияния ОС. Ряд международных исследование показывает, что даже при отсутствии формально обязательных полномочий институты гражданского участия могут оказывать существенное влияние на управленческие процессы за счет участия на ранних этапах подготовки решений, предоставления экспертных знаний и формирования рамок для обсуждения политики [10]. Следовательно, выявляемая проблема носит более сложный и многоуровневый характер, за рамками исключительно законодательных ограничений. Одним из сдерживающих факторов может быть институциональное сопротивление со стороны отдельных государственных органах. Данное противодействие может выражаться в не прямой форме, а быть результатом желания сохранить устоявшиеся управленческие практики и традиционный формат выработки решений, без внешнего вмешательства. В данном контексте ОС в Центральной Азии рискуют остаться воспринимаемыми не как полноценный компонент управленческого процесса, а как дополнительная формальная стадия согласования, не оказывающая существенного влияния на конечный результат.

Другим важным эмпирическим свидетельством является восприятие институциональной роли ОС представителями гражданской общественности. Результаты глубинных интервью показали, что ОС в странах Центральной Азии институциональной встроены в государственное управление как консультационный контур. В контексте эффективности участия наблюдается функциональное смещение данной

модели гражданского участия от наделенного полномочиями участия к его консультативно-экспертным формам [10]. Подобные альянсы правительства и общественности существуют и в других странах с укладом, отличным от западной политической системы, особенно, если государственное управление осуществляется в сложных, многосторонних и информационно насыщенных системах [11]. Важно отметить, что экспертная функция ОС в целом воспринимается положительно респондентами: не как институциональная слабость, а как осознанная и наиболее реалистичная форма участия. Данную ситуацию также можно охарактеризовать как скрытую форму влияния, оказывающую влияние на содержание управленческих решений. Консультативные формы гражданского участия могут способствовать накоплению знаний и институциональному обучению государственных органов за счет обратной связи, экспертных оценок и учета контекстных факторов при разработке и реализации политики [8].

Коммуникативную роль ОС Центральной Азии, как моста между государством и обществом, в условиях ограниченного влияния нельзя недооценивать. Данная роль ОС, как институтов гражданского общества, является прямой и первостепенной, поскольку соответствует самой цели создания данных структур. Интервью показало, что ОС обеспечивают передачу запросов и сигналов граждан в адрес государственных органов, однако, не в полной мере. На это указывает фрагментарность упоминаний эффективного выстраивания коммуникаций и мнений относительно отсутствия вклада граждан в формирование повестки дня заседаний ОС. Таким образом, коммуникативная функция ОС в странах Центральной Азии по-прежнему обуславливает информационную асимметрию, тем самым, сдерживая качество артикуляции общественных интересов, и не способствуя диалогу между государством и обществом.

Заключение

Целью данной статьи было изучение институциональной роли ОС в странах Центральной Азии, как механизма гражданского участия. В совокупности, результаты позволяют сделать ряд выводов относительно особенностей функционирования данного института гражданского участия в рассматриваемом регионе.

В отличие от классических моделей участия, ориентированных на расширение общественного влияния на решения государства, повышения подотчетности и прозрачности деятельности государственных органов, ОС в странах Центральной Азии обладают ограниченным мандатом в реализации государственной политики и государственного управления. Это обусловлено как правовыми факторами, так и институциональной средой.

Кроме этого, исследование выявило две ключевых функциональных характеристики ОС в Центральной Азии – экспертно-консультативная и коммуникационная. Экспертно-консультативная функция является институционально устойчивой и востребованной в условиях ограниченных аналитических ресурсов государственных органов и высокой сложности управленческих задач. Коммуникационная функция, в свою очередь, находится на стадии своего формирования в изучаемом регионе. Она позволяет рассматривать ОС как канал взаимодействия между государством и обществом, способствующий выражению общественных запросов и снижению коммуникационного разрыва, даже при отсутствии прямого влияния на формальные решения.

Наряду с этим настоящее исследование имело определенные ограничения. Во-первых, эмпирическая база исследования была ограничена качественными данными глубинных интервью, что не позволяет экстраполировать выводы на все формы и уровни функционирования ОС без дополнительных количественных подтверждений. Во-вторых, исследование было сфокусировано преимущественно на функциональной роли ОС, тогда как вопросы их долгосрочной институциональной устойчивости и трансформации оставались за рамками анализа. В этой связи перспективным направлением дальнейших исследований представляется более глубокое изучение факторов институциональной устойчивости и уязвимости ОС, включая анализ кейсов их трансформации или прекращения

деятельности, в том числе в контексте опыта Кыргызстана. Расширение исследовательского фокуса в данном направлении позволит более полно оценить потенциал и ограничения ОС как института гражданского участия в странах Центральной Азии.

Финансирование

Данное исследование финансировалось в рамках гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP23490980).

Список литературы

1 The Global Goals // [Электронный ресурс] URL: https://globalgoals.org/goals/16-peace-justice-and-strong-institutions/ (дата обращения: 09.01.2026).

2 Theocharis Y., Van Deth J. W. The continuous expansion of citizen participation: A new taxonomy // European political science review. – 2018. – Vol. 10. – №. 1. – P. 139-163.

3 Bartocci L. et al. The journey of participatory budgeting: a systematic literature review and future research directions //International Review of Administrative Sciences. – 2023. – Vol. 89. – №. 3. – P. 757-774.

4 Cnaan R. A., Park S. The multifaceted nature of civic participation: A literature review //Voluntaristics Review. – 2016. – Vol. 1. – №. 1. – P. 1-73.

5 Van Stekelenburg J., Klandermans B., Akkerman A. Does civic participation stimulate political activity? // Journal of Social Issues. – 2016. – Vol. 72. – №. 2. – P. 286-314.

6 Reutener M. The role of civic participation in the South African budgeting process. – University of Pretoria (South Africa), 2015.

7 Cnaan R. A., Park S. The multifaceted nature of civic participation: A literature review //Voluntaristics Review. – 2016. – Vol. 1. – №. 1. – P. 1-73.

8 OECD (2020), Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave, OECD Publishing, Paris, // [Электронный ресурс] URL: https://doi.org/10.1787/339306da-en (дата обращения: 09.01.2026).

9 Warren M. E. A problem-based approach to democratic theory //American Political Science Review. – 2017. – Vol. 111. – №. 1. – P. 39-53.

10 Fung A. Putting the public back into governance: The challenges of citizen participation and its future // Public administration review. – 2015. – Vol. 75. – №. 4. – P. 513-522.

11 He B., Warren M. E. Authoritarian deliberation in China //Daedalus. – 2017. – Vol. 146. – №. 3. – P. 155-166.

12 Perić A. Citizen participation in transitional society: The evolution of participatory planning in Serbia //Learning from Arnstein's Ladder. – Routledge, 2020. – P. 91-109.

13 Fox J. A. Social accountability: what does the evidence really say? //World development. – 2015. – Vol. 72. – P. 346-361.

14 Jacobsson K., Saxonberg S. Beyond NGO-ization: The development of social movements in Central and Eastern Europe. – Routledge, 2016.

15 Mansuri G., Rao V. Localizing development: Does participation work?. – 2012.

16 Alvaré B. Conjuring Community: The Hidden Promise of Performative Participatory Governance // The International Journal of Interdisciplinary Social and Community Studies. – 2024. – Vol. 19. – №. 2. – P. 155.

17 Makulbayeva G., Sharipova D. The Performance of Regional Public Councils in Kazakhstan //Europe-Asia Studies. – 2025. – P. 1-17.

18 Knox C., Janenova S. Public councils in Kazakhstan: a case of emergent participative democracy? //Central Asian Survey. – 2018. – Vol. 37. – №. 2. – P. 305-321.

19 Davletbayeva, Z. Z., Bekish, U. A., Zagrebin, A. V., & Raisova, L. F. Enhancing the Role of Public Councils as an Anti-Corruption Mechanism: The Case of Kazakhstan //Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Социологические и политические науки. – 2025. – Т. 89. – №. 1. – С. 68-83.

20 Abelson, J., Forest, P. G., Eyles, J., Smith, P., Martin, E., & Gauvin, F. P. Deliberations about deliberative methods: issues in the design and evaluation of public participation processes //Social science & medicine. – 2003. – Vol. 57. – №. 2. – P. 239-251.

21 Boyce C., Neale P. Conducting in-depth interviews: A guide for designing and conducting in-depth interviews for evaluation input. – Watertown, MA : Pathfinder International, 2006. – Vol. 2.

22 Zakon Respubliki Kazahstan ot 2 nojabrja 2015 goda № 383-V ZRK «Ob obshhestvennyh sovetah» [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 2, 2015 No. 383-V ZRK «On Public Councils»] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000383 (Data obrashhenija: 09.01.2026). (in Russ)

23 Zakon Kyrgyzskoj Respubliki «Ob obshhestvennyh sovetah gosudarstvennyh organov» ot 24 maja 2014 goda № 74 [Law of the Kyrgyz Republic «On Public Councils of State Bodies» dated May 24, 2014 No. 74] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.gov.kg/ru/p/public_council (Data obrashhenija: 10.01.2026). (in Russ)

24 Postanovlenie Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 04.07.2018 g. № PP-3837 «O merah po organizacii dejatel'nosti obshhestvennyh sovetov pri gosudarstvennyh organah» [Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated July 4, 2018 No. PP-3837 «On measures to organize the activities of public councils under government bodies»] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://lex.uz/docs/3808835 (Data obrashhenija: 10.01.2026). (in Russ)

25 Polozhenie ob Obshhestvennom sovete po sodejstviju grazhdanskogo obshhestva reforme milicii pri Ministerstve vnutrennih del Respubliki Tadzhikistan. Utverzhdeno Prikazom gruppy po pravleniju reformoj Ministerstva vnutrennih del milicii (politicheskij uroven') Respubliki Tadzhikistan 11 oktjabrja 2014 goda za

№841 [Regulations on the Public Council for Civil Society Assistance to Police Reform under the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan. Approved by Order No. 841 of the Police Reform Management Group of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan on October 11, 2014.] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.mvd.tj/858-polozhenie-ob-obschestvennom-sovete.html (Data obrashhenija: 09.01.2026). (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Жулдыз Жетпысбаевна Давлетбаева	профессор, кандидат социологических наук, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, email: zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, ORCID ID 0000-0002-2271-1570
Ұлан Абдилкаилұлы Бекіш	PhD, вице-ректор Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, ORCID ID 0000-0001-8979-4238
Александр Витальевич Загребин	PhD докторант, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, email: alexandr.zagrebin80@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2418-584X
Жұлдыз Жетпісбайқызы Давлетбаева	профессор, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан, email: zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, ORCID ID 0000-0002-2271-1570
Ұлан Абдилкаилұлы Бекіш	PhD, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының вице-ректоры, Астана, Қазақстан, ORCID ID 0000-0001-8979-4238
Александр Витальевич Загребин	PhD докторант, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан, e-mail: alexandr.zagrebin80@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2418-584X
Zhuldyz Davletbayeva	Professor, Candidate of Sociological Sciences, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, ORCID ID 0000-0002-2271-1570
Ulan Bekish	PhD, Vice-Rector of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, ORCID ID 0000-0001-8979-4238
Alexandr Zagrebin	PhD Student, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: alexandr.zagrebin80@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2418-584X

МРНТИ 10.17.25 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).859

ФОРМИРОВАНИЕ ИМИДЖА ГОССЛУЖАЩЕГО В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАНВ КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕНДЕНЦИИ И ВЫЗОВЫ

[1]Р.О. Дюзденбаева, [2]Л.М. Иватова, [3]А.А. Нурмагамбетов, [4]Р.Х. Тажибаев

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию вопросов формирования имиджа государственного служащего в Казахстане в условиях цифровизации образования.

В статье раскрываются понятия «имидж госслужащего», «образ государственного служащего», его компоненты; механизмы и тенденции, характерные для формирования имиджа государственного служащего в Республике Казахстан; проводится анализ уровня доверия населения политическим институтам, в частности, такие проблемы как отсутствие или низкий уровень доверия к власти; анализ возможностей цифровых образовательных ресурсов и их роли для государственного служащего; трансформации имиджа госслужащего именно через цифровое обучение; технологий цифровизации выделяют разнообразные методы его практической реализации.

Установлено, что имидж работника государственной службы выполняет функцию индикатора уровня доверия населения к власти, государственным институтам, отражает оценку эффективности государственных преобразований.

Определена важность взаимодействия между государственной властью и обществом как одного из ключевых факторов формирования имиджа госслужащего, уточнена роль таких маркетинговых технологий как цифровизация образования.

Сделан вывод о том, что цифровизация образовательных технологий создает условия для формирования имиджа государственного служащего. Применение цифровых технологий способствует укреплению авторитета государственной службы, повышению уровня общественного доверия власти со стороны общества, развитию устойчивой связей с населением, формированию положительного имиджа государственного служащего Казахстана, что будет способствовать усилению прозрачности государственной политики, направленной на защиту интересов казахстанцев.

Ключевые слова: государственный служащий, имидж, доверие, институт, цифровизация, образование, Казахстан.

[1] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[2] Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

[3] Национальный центр развития высшего образования РК, Астана, Республика Казахстан

[4] Рудненский индустриальный университет, г. Рудный, Республика Казахстан

Автор-корреспондент:
Дюзденбаева Р.О.
dyuzdenbaeva_roz@mail.ru

Цитирование:
Дюзденбаева Р.О., Иватова Л.М., Нурмагамбетов А.А., Тажибаев Р.Х. Формирование имиджа госслужащего в Республике Казахстан в контексте реализации политики цифровизации образования: тенденции и вызовы //Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. №1(107). – С. 123-136.

Білімді цифрландыру саясатын жүзеге асыру контекстінде Қазақстандағы мемлекеттік қызметшілердің имиджін қалыптастыру: үрдістер мен қиындықтар

Аңдатпа. Бұл мақала білім беруді цифрландыру контекстінде Қазақстанда мемлекеттік қызметшілер бейнесін қалыптастыру мәселелерін зерттеуге арналған.

Мақалада «мемлекеттік қызметкер бейнесі», «мемлекеттік қызметкер бейнесі» ұғымдары мен олардың құрамдас бөліктері; Қазақстанда мемлекеттік қызметкер бейнесін қалыптастыруға тән механизмдер мен тенденциялар; саяси институттарға қоғамдық сенім деңгейінің талдауы жүргізіледі, атап айтқанда билікке сенімнің болмауы немесе төмен деңгейде болуы сияқты мәселелер қарастырылады; сандық білім беру ресурстарының мүмкіндіктері мен олардың мемлекеттік қызметшілер үшін рөлін талдау; цифрлық оқыту арқылы мемлекеттік қызметшілер бейнесін трансформациялау; цифрландыру технологиялары оны практикалық жүзеге асырудың әртүрлі әдістерін көрсетеді.

Мемлекеттік қызметшілердің имиджі билікке және мемлекеттік институттарға қоғамдық сенім деңгейінің көрсеткіші және мемлекеттік реформалардың тиімділігін бағалауды көрсетеді.

Мемлекеттік органдар мен қоғам арасындағы өзара әрекеттестік мемлекеттік қызметшілердің имиджін қалыптастырудағы негізгі факторлардың бірі ретінде айқындалып, білімді цифрландыру сияқты маркетингтік технологиялардың рөлі айқындалды.

Білім беру технологияларын цифрландыру мемлекеттік қызметкер бейнесін қалыптастыруға жағдай жасайтыны қорытындыланды. Цифрлық технологияларды қолдану мемлекеттік қызметтің беделін нығайтуға, билікке халық сенімін арттыруға және тұрақты қатынастарды дамытуға ықпал етеді.

Білім беру технологияларын цифрландыру мемлекеттік қызметкерлер имиджін қалыптастыруға жағдай жасайтыны қорытындыланды. Сандық технологияларды қолдану азаматтық қызметтің беделін нығайтуға, үкіметке деген қоғамдық сенімді арттыруға, халықпен тұрақты қарым-қатынас орнатуға және Қазақстанда азаматтық қызметкерлердің оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді, бұл халық мүддесін қорғауға бағытталған үкіметтік саясаттың ашықтығын арттыруға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызметкер, бейне, сенім, институт, цифрландыру, білім беру, Қазақстан.

Forming the image of a Civil servant in the Republic of Kazakhstan in the context of Implementing the policy of digitalization of education: trends and challenges

Abstract. This article is devoted to researching issues related to the formation of the image of civil servants in Kazakhstan in the context of the digitalisation of education.

The article reveals the concepts of 'image of a civil servant', 'image of a civil servant', its components; mechanisms and trends characteristic of the formation of the image of a civil servant in the Republic of Kazakhstan; an analysis of the level of public trust in political institutions is carried out, in particular, such problems as the absence or low level of trust in the authorities; an analysis of the capabilities of digital educational resources and their role for civil servants; the transformation of the image of civil servants through digital training; digitalisation technologies highlight various methods for its practical implementation.

It has been established that the image of a civil servant serves as an indicator of the level of public trust in the authorities and state institutions and reflects the assessment of the effectiveness of state reforms.

The importance of interaction between the state authorities and society as one of the key factors in shaping the image of civil servants has been determined, and the role of marketing technologies such as the digitalisation of education has been clarified.

It is concluded that the digitalisation of educational technologies creates conditions for the formation of the image of a civil servant.

The use of digital technologies contributes to strengthening the authority of the civil service, increasing public trust in the government, developing sustainable relations with the population, and forming a positive image of civil servants in Kazakhstan, which will contribute to greater transparency in government policy aimed at protecting the interests of the population.

Key words: Civil Servant, Image, Trust, Institution, Digitalisation, Education, Kazakhstan.

Введение

Преобразования, происходящие при формировании справедливого современного Казахстана преимущественно направлены на обеспечение разнообразных возможностей, обеспечивающих условия открытой конкуренции. Проведение конституциональных реформ закладывает основы для формирования стабильности государственных институтов, что во *многом зависит* от качества и условий, способствующих укреплению кадрового потенциала в условиях государственной службы [1, с. 277-278].

Как известно, государственная служба представляет собой формат деятельности государственных служащих в соответствии с их полномочиями и должностными обязанностями [2, с.16]. Роль государственной службы заключается в реализации функций по регулированию процессов, направленных на поддержание и обеспечение государственной целостности, а также реализацию гражданских интересов [3, с. 12-16]. Восприятие государственной службы обществом происходит через специально сформированный имидж, где последний, имеющий для нее особо важное значение, проявляется в статусности и функциональности.

Понятие «имидж» широко исследовалось как зарубежными, так и отечественными учеными. Детальные трактовки данного термина приводятся в работах Кревельда Н., Алешина И., Почепцова Г., Головатого Н., Маслова И., Соловьева А. В их работах отражается классификация типов имиджа в формате двух категорий: положительного и негативного имиджа. Почепцовым Г.Г. подчёркивается роль имиджа с позиции отражения им определенного образа восприятия одного субъекта другим субъектом, то есть формирование некоторого рода картинки. По его мнению, «именно имидж является инициатором любых политических движений, происходящих в стране, как, к примеру, это отмечается для соответствующих образов видных в свое время политиче-

ских деятелей Советского Союза – Брежнева, Хрущева» [4, с.125-129]. Мнения зарубежного исследователя поддерживается казахстанским ученым А.К. Садвокасовой [5, с.149-153].

Кроме того, различными проблемами формирования имиджа государственной службы занимались и другие казахстанские исследователи: Адилова Л. Ф. [6], Аюбаева С.С., Кусаинова Л.И., Ибраева А.С. [7], Бураканова Г.М. [8], Дюзденбаева Р.О., Нечаева Е.Л., Дронзина Т. [9], Иватова Л.М. [10], Ким Л.М. [11] и др.

В целом, именно с точки зрения сформированности имиджа результат может быть классифицирован в виде двух основных типов: массово созданный и имидж, сформированный искусственно. В данном случае важно понимать, что имидж государственного служащего проецирует на себе имидж всей государственной власти в целом и связан с общим образом власти и всего государства в сознании у населения [12, с. 892-896]. Органы, выполняющие функции в пределах государственной власти, имеют ассоциацию с образом государства. В соответствии с этим можно утверждать, что сами по себе государственные служащие напрямую дают общее представление о государстве и отражают его имидж [13, с. 142-149].

Работа государственного аппарата очень важна для поэтапного социально-экономического развития государства, поэтому формирование благоприятного образа соответствующих работников госсектора призвано улучшить уровень конкурентоспособности Казахстана в условиях международного пространства. Кроме того, современный спектр технологий в области цифровизации открывает достаточно большие возможности для управления имиджем государственного служащего, однако недостаточность их интеграции в работу органов государственной власти до сих пор оставляет низким уровень прозрачности и доверия по отношению к ним.

Отличительной особенностью данного исследования является рассмотрение проблемы формирования имиджа госслужащего Казахстана именно в контексте поставленных Главой государства Касым-Жомартом Токаевым задач ускорения технологического прогресса, цифровой трансформации, развития образования и выполнения социальных обязательств, отмеченных как ключевые направления развития в Указе «Об объявлении 2026г. годом цифровизации и искусственного интеллекта» [14].

Актуальность темы исследования определяется тем, что изучение процесса формирования имиджа государственного служащего в Казахстане актуально как для решения текущих проблем, так и для укрепления положения государственной политики и повышения эффективности её реализации. В условиях цифровизации государственного управления и роста общественного запроса на открытость и подотчётность органов власти имидж государственного служащего напрямую зависит от качества и культуры использования цифровых технологий. Современные цифровые инструменты становятся не только средством повышения эффективности управления, но и ключевым фактором общественного доверия.

Учитывая культурные особенности и ценности Казахстана, формирование имиджа должно базироваться на традициях, национальной специфике и соответствующих ожиданиях населения, что позволит максимально эффективно использовать технологии цифровизации, особенно в условиях образовательной системы, и качественно поддерживать связь между обществом и властью. На международной арене особенно ценятся данные технологии за счет того, что являются инструментом интеграции страны и его политической деятельности в мировое сообщество, где к государственному управлению предъявляются высокие стандарты [15, с. 2-15].

В целом, следует отметить, что изучение процесса формирования имиджа государственного служащего в Казахстане актуально как для решения текущих проблем, так и для укрепления положения государственной политики и повышения эффективности её реализации.

Таким образом, *целью данной работы* является изучение процесса формирования положительного, профессионального и современного имиджа государственного служащего в Казахстане за счёт системного и этичного применения цифровых технологий цифровизации образования в целях повышения уров-

ня эффективности государственного управления и доверия среди граждан. Необходимость проведения исследований в данном направлении подтверждается современными вызовами и тенденциями рынка государственных услуг, которые требуют прозрачности, повышенного уровня профессионализма и детальной подотчетности.

Методология

Методология исследования включает проведение контент-анализа цифровых образовательных платформ, исследование успешных примеров трансформации имиджа госслужащего именно через цифровое обучение, а также потенциала личного бренда и формирование на основе этого цифрового портфолио госслужащих. Дополнительно, акцентировано внимание на методе анализа case study, позволяющего наглядно проследить процесс трансформации имиджа государственного служащего через активизацию коммуникаций и внедрение цифрового обучения.

С целью исследования основных аспектов формирования имиджа государственных служащих на основе их профессионального развития важным является изучение цифровизации образовательной сферы и основных инструментов, используемых для этого.

В соответствии с этим, использованы три метода исследования, которые позволили провести анализ основных современных вызовов и возможностей цифровых инструментов в системе формирования имиджа государственно служащего РК, особенно в процессах современного образования.

Методологической основой исследования послужили в первую очередь основные компоненты комплекса специальных и общенаучных методов, которые позволили обеспечить проведение детализированного системного анализа целенаправленных процессов, способствующих формированию имиджа государственного служащего в условия развития направления цифровизации в сфере образования.

Исследование проводилось с применением методов системного анализа, а также структурно-функционального, что позволило рассмотреть саму по себе государственную службу в качестве отдельного социального института, который функционирует в условиях современной цифровой трансформации, а также согласно требованиям общества с точки зрения предоставления отчетности и открытости.

Эмпирическая часть исследования основывалась на применении метода контент-анализа специализированных платформ, используемых в образовательной сфере, а также официальных каналов, применяемых на сегодняшний день государственными органами в Казахстане для коммуникации. Это все в совокупности сформировало прочный базис для выявления конкретных инструментов, которые применялись в процессе работы по обеспечению формирования как общего профессионального имиджа государственных служащих, так и его публичного варианта. Наряду с этим использован метод сравнительного анализа, позволивший провести работу по сопоставлению отечественного опыта с фактическим международным на сегодняшний день, а также специализированными практиками, которые сегодня начинают повсеместно внедряться в системе развития человеческого капитала и в области цифрового государственного управления в секторе государственного управления. Кроме того, с целью выявления уровня доверия населения государственным институтам был использован метод сравнительного анализа, позволивший сравнить данные республиканских социологических опросов, проводимых в стране в 2021-2022 гг. и в 2025 г.

Оценка эффективности применяемых цифровых инструментов, которые формируют базис доверия населения по отношению к государственному сектору деятельности проведена на основе case study, что позволило охватить присутствие практики отдельных государственных органов в условиях цифровой среды для проведения сопоставления с реакцией общества на это, что проявлялось в свою очередь через обратную связь, получаемую от граждан, а также через уровень вовлеченности последних. Так, применение на практике комплексного методологического подхода позволило выявить и определить наиболее перспективные направления, направленные на развитие имиджа в условиях государственной службы, а также послужило основой для

обеспечения обоснованного формулирования выводов относительно развития имиджа государственной службы в условиях протекания глобальных цифровых трансформационных изменений.

Важным методом исследования являлся контент-анализ цифровых образовательных платформ, целью которых являлось определение содержания и функциональности государственных образовательных ресурсов, а также их влияния на профессионализм и публичность имиджа государственного служащего. В рамках анализа были исследованы: портал Bilim.edu.kz; платформа e-University; система оценки знаний KazTest.

Основная часть

Имидж работника государственной службы играет особое значение в качестве индикатора уровня доверия населения, а также детально отражает оценку эффективности государственных преобразований. По уровню и состоянию имиджа государственного служащего можно понять, насколько действия государственных органов в целом соответствуют ожиданиям граждан [16, с. 25-32]. Поэтому, именно такой критерий как имидж является детерминантой, которая в большей степени определяет уровень поддержки деятельности государственных органов общественностью [17, с. 118-133].

Важно учитывать, что развитие и эффективность функционирования выше упоминаемого социального института и степень его влияния на население зависит напрямую от позитивного имиджа государственных служащих. Сегодня государство уделяет данному вопросу особое внимание.

Слово «имидж» в переводе с английского языка означает образ определенной организации или лица, который направлен на формирование и оказание воздействия эмоционально-психологического характера на конкретную группу лиц. Поэтому данный процесс может быть достаточно продолжительным по времени и комплексности [18, с. 5-11], а также взаимосвязан с некоторыми аспектами современных специализированных технологий, касающихся вопросов цифровизации.

Основные элементы имиджа государственного служащего прописаны в Кодексе чести, который определяется этическими и моральными нормами. Роль государственных служащих для общества весьма велика за счет того, что принимаемые решения могут играть особую роль для граждан. Все действия государственного служащего в рамках его должностных обязанностей обеспечивают полноценное формирование его репутации в положительном или негативном аспектах [19].

Отмечается существование такого феномена как образ государственного служащего, который возникает в массовом сознании населения. Обычно данный образ отражается как совокупность нескольких компонентов: личные качества человека, сформированные на основе данных СМИ, политической рекламы, а также его целенаправленных действий, что формирует некоторые особенности образа человека на основе стереотипных заключений [20, с. 33-36].

На самом деле, компоненты, участвующие в формировании образа государственного служащего зачастую могут иметь противоречивый характер, поскольку его фактический образ может отличаться от «эталонного» [13, 26-30]. В соответствии с этим прослеживается необходимость в исследовании вопроса относительно механизмов, а также распространенных тенденций, характерных для формирования имиджа государственного служащего в Республике Казахстан. Деловая репутация работников, осуществляющих свою деятельность в государственных органах, является отражением не только образа конкретной личности, но и результатом субъективной перцепции образа работников госслужбы [21, с. 83-91].

Важность изучения имиджа подтверждается публичностью данного феномена, а также взаимосвязью и ролью для всего положения политики в стране в целом [22, с. 157].

Уровень доверия к власти как фактор формирования имиджа государственного служащего

Не менее важное положение занимают такие проблемы как отсутствие или низкий уровень доверия к власти и её представите-

лям на современном этапе, рост конкуренции, а также восприятие феномена бюрократии, в качестве оторванной от реальных нужд населения системы документооборота. Реализация необходимых мер в данном направлении обусловлена инновационным этапом в системе государственного управления Республики Казахстан, где одним из ключевых и перспективных факторов успешности является высокий уровень доверия к работникам государственной сферы.

Однако результаты социологических исследований демонстрируют достаточно низкий уровень доверия к представителям госаппарата, что определяет необходимость исследования вопросов формирования положительного имиджа государственного служащего и проведения целенаправленной работы в этом направлении.

Об этом, в частности, свидетельствуют результаты социологического опроса с целью определения уровня доверия населения политическим институтам, проводимого на базе Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК (КИСИ) в 2021 и 2022 годах, опубликованного в статье «Каким политическим институтам больше всего доверяют казахстанцы?» Опрос проводился на основе регионального мониторинга с выборочной совокупностью 6800 респондентов, с охватом 185 городских и сельских населенных пунктов [23]. Отдельные результаты *уровня доверия казахстанцев институтам государственной власти* представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 – Показатели уровня доверия казахстанцев государственным институтам (2022 г.)

Примечание: составлено на основе источника [23]

Указанные показатели свидетельствуют о том, что несмотря на осуществляемые государственным аппаратом меры по повышению качества обслуживания казахстанских граждан и повышению взаимодействия между властью и обществом, тем не менее в указанный период 2021-2022гг. сохранялся достаточно низкий уровень доверия населения к политическим институтам (26%) и более чем низкий (40%).

Позже, согласно результатам социологического исследования, проведенного в период с 17 февраля по 6 марта 2025 г. методом массового опроса face-to-face среди населения Казахстана Институтом общественной политики в 2025 г. и опубликованным в статье «Уровень доверия к основным институтам власти остаётся достаточно высоким – опрос», были получены следующие результаты оценки казахстанцев касательно уровня доверия к государственной власти (2025г.). Опросом было охвачено 2000 респондентов по всем регионам Казахстана [24].

Таким образом, показатели опроса населения, проведенного в Казахстане в 2025 г. говорят о достаточно высоком уровне доверия к политическим институтам, и уровне консолидации общества и власти. Все это свидетельствует о положительной оценке населения проводимой политики руководства и политической обстановки.

В целом, сравнительный анализ результатов республиканских опросов, проводимых в стране в 2022 и 2025 гг. показал, что уровень доверия казахстанцев к государственным ин-

ститутам за этот период значительно возрос (70 %), что зависит от таких факторов как повышение уровня консолидации общества и власти (76,5 %), а также положительной оценки текущей социально-экономической ситуации (67% %).

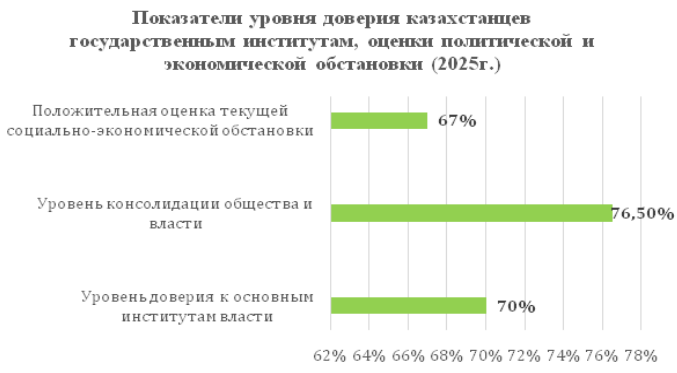

Рисунок 2 - Показатели уровня доверия казахстанцев государственным институтам (2025 г.)

Примечание: составлено на основе источника [24].

Использование цифровых образовательных ресурсов как инструмент повышения имиджа госслужащего в РК

На протяжении долгого времени одними из самых распространенных инструментов и технологий воздействия считаются цифровые, которые формируют динамичный и постоянно адаптирующийся в условиях окружающей среды интеллектуально-организационный процесс. Иными словами, это применение специализированных цифровых инструментов, чаще всего направленных на управление общественным мнением через охват потребностей общества, PR, рекламирование и взаимодействие с населением.

Сам подход современного формата цифровизации начал формироваться около полувека назад (с развитием коммуникационных средств и технологий телевидения), в то время как часть элементов находила свое применение ещё в период античности [25, с. 207-211]. Развитие социальных сетей, благодаря инструментам персонализации и таргетинга, благоприятно повлияло на это направление. На современном этапе *выделяют разнообразные методы практической реализации технологий цифровизации*, среди которых известны следующие:

- рекламирование и PR,
- персонализированный брендинг путем использования социальных медиа и интернет-технологий,
- поэтапное формирование общественного мнения (грассрутинг).

Сегодня все чаще в условиях цифровой трансформации и глобализации системы государственного управления ориентируются преимущественно на разнообразные международные тренды, где самыми перспективными и широко распространенными являются прежде всего модель государства по типу сервисной, а также участие непосредственно самих граждан в развитии компетенций госслужащих в цифровом направлении, а также в системе принятия решений. Подобного рода практики широко распространены в условиях Европейского союза и странах ОЭСР.

Глобальные тренды предполагают постепенный переход от модели государственного управления по типу иерархической к сетевой, где модель управления предполагает прежде всего совокупное взаимодействие общества, бизнеса и государства. Соответственно, это дает основание считать, что имидж государственного служащего прежде всего формируется не только через уровень профессионализма госслужащего, но и через способность к коммуникации, а также совместному созданию каких-то определенных общественных ценностей.

В связи с этим, учет подобного рода трендов является важным фактором в системе интеграции, что может выступать в качестве перспективного элемента взаимодействия на международной арене и соответственно повышения уровня конкурентоспособности государственной службы.

В результате проведенного нами анализа *возможностей цифровых образовательных ресурсов* и их роли для государственного служащего, были выявлены показатели этих возможностей *в формировании имиджа государственного служащего* (Таблица 1).

Таблица 1 - Возможности цифровых образовательных ресурсов и их роль в формировании имиджа государственного служащего

Платформа	Доступность курсов для госслужащих	Тематика курсов	Интерактивность	Язык материала	Визуальное оформление	Наличие обратной связи	Роль в формировании имиджа госслужащего
Bilim.edu.kz	Да	Цифровая грамотность, этика, коммуникационные технологии	Высокая	Казахский, русский	Адаптивное и современное	Тесты и форумы	Открытость, цифровые навыки, этическая грамотность
e-University	Да	Изучение госстандартов, противодействие коррупции, менеджмент	Средняя	Русский, английский	Официальный стиль	Анкеты, тесты	Образ компетентного госслужащего в области знания законов и норм
KazTest	Частично	Деловая речь, курсы изучения и повышения уровня владения казахским языком	Низкая	Казахский	Минимализм	Автоматическая проверка	Имидж компетентного госслужащего, владеющего государственным языком

Примечание: составлено на основании данных открытых источников

В целом, исследование цифровых образовательных платформ продемонстрировало, что соответствующие ресурсы предоставляют доступ к актуальным курсам, которые направлены в том числе на развитие soft skills, которые позволят обеспечить высокий уровень компетентности государственных служащих. Так, например, портал Bilim.edu.kz способствует формированию имиджа госслужащего с точки зрения его открытости, цифровой компетентности и высокого уровня этичности. Платформа e-University обеспечивает формирование образа компетентного госслужащего, владеющего достаточным уровнем знаний в области законов и норм. Система оценки знаний KazTest позволяет формировать имидж компетентного госслужащего, владеющего государственным языком.

Таким образом, современный уровень государственного служащего в основном формируется через акцентирование внимания на открытости, цифровой компетентности, этике и высоком уровне профессионализма. Иначе говоря, важным является такая составляющая современности как интеграция курсов, ориентированных в основном на имидж как основной элемент формирования позиции госслужащего, при это в данном случае на первый план выходит владение сотрудника государственной сферы антикризисными навыками и навыками работы с гражданами, а также публичными коммуникациями.

Также важным является рассмотрение *успешных примеров трансформации имиджа госслужащего именно через цифровое обучение* (таблица 2).

Таблица 2 - Трансформация имиджа государственного служащего через цифровое обучение

Пример трансформации	Этап до	Этап после	Результат
PR-кампания Налогового комитета (обучение по антикоррупционным стандартам)	Отсутствие активности и закрытость	Активизация в социальных сетях, запуск видеороликов	Рост подписчиков, положительные комментарии, улучшение имиджа в условиях медиапространства

Акимат г. Костанай (обучение сотрудников digital-коммуникациям)	Отсутствие активности в социальных сетях и обновлений на сайте	Ежедневные обновления в социальных сетях, запуск рубрики «Аким отвечает»	Повышение уровня доверия через активное вовлечение граждан

Примечание: составлено на основании данных открытых источников

Таким образом, в связи с тем, что государственные органы начинают активно вовлекаться в ведение социальных сетей, в настоящее время на фоне этого прослеживается увеличение охвата аудитории граждан, а также рост количества обращений со стороны последних (порядка 90% государственных услуг сегодня представляются в онлайн формате). Очевидно, что по мере активизации вовлеченности государственных служащих в процесс коммуникации с гражданами, прослеживается сокращение доли негативных комментариев, которые присутствовали фактически по отношению к бюрократичности государственного аппарата и его закрытости, то есть поскольку граждане стали видеть, что государственные органы открыты и желают идти на контакт, это стало базисом для улучшения имиджа государственных служащих в сознании населения. Наряду с этим, положительный эффект вызвало внедрение разнообразных интерактивных рубрик, прямых эфиров и использование какого-либо видеоконтента, что постепенно начало формировать образ государственного служащего как доступного и ориентированного на граждан.

Важно отметить, что все статистические данные, которые публикуются на официальных порталах, а также в рамках платформ «Открытое правительство», указывают на то, что цифровые каналы, используемые для взаимодействия, сегодня выходят на первый план и соответственно становятся одним из ключевых факторов на пути повышения доверия, проявляемого со стороны граждан по отношению к институту (за период 2025 года более 51,5 млн государственных услуг предоставлено в режиме онлайн, почти половина из них получена через eGov Mobile, которым пользуются порядка 11,7 млн человек – 6,4 млн человек из них являются активными пользователями на ежемесячной основе). Соответственно, сегодня цифровое обучение для государственных служащих используется не только в качестве инструмента, который позволяет повышать уровень квалификации сотрудников в целом, но также и для того, чтобы обеспечивать на основании этого формирование устойчивого имиджа власти, имеющего устойчивую позицию в современном обществе.

В современном цифровизационном пространстве активно набирает обороты концепция sharing economy, в связи с занятием лидирующих позиций на мировой арене. Очевидно, что сегодня в практику начинают внедряться различные цифровые платформы, которые позволяют гражданам самостоятельно участвовать в различных процессах, нацеленных на принятие решений, а также совместное использование ресурсов для оценки качества и уровня деятельности государственных служащих.

В Республике Казахстан прослеживается реализация данной модели посредством работы электронного правительства, где периодически организовывается проведение различных обсуждений относительно принятия правовых актов, а также формирования на основании этого специализированных сервисов по получению обратной связи. Наряду с этим, практическое внедрение данных платформ позволит формировать высокий уровень доверия населения, что будет соответственно сокращать уровень дистанции между обществом и властью. В дальнейшем развитие подобного рода платформ в этом направлении может стать важным, качественным инструментом на пути формирования позитивного имиджа о государственных служащих, а также для повышения качества государственного управления и соответствующего уровня его эффективности.

Сегодня государственный служащий в условиях современной гиг-экономики начинает уже восприниматься не как представитель власти, а выходит на новые позиции и становится одним из активистов публичного диалога, который может оперативно реагировать на запросы, поступающие от общества. В рамках этого аспекта ценность участия, от-

ветственность и высокий уровень прозрачности приобретают сегодня один их важнейших паттернов, характерных имиджу сотрудников государственной службы.

Заключение

Имидж государственного служащего представляет собой комплексную систему в виде целостного образа работника госсектора в сознании населения. Это стратегически важная структура, состоящая из множества уровней, которая направлен на повышение доверия населения к органам власти и одновременному положительному восприятию работы государственного аппарата. Выявлено, что имидж государственного служащего представляет собой комплексную систему в виде целостного образа работника госсектора в сознании населения. Сбалансированное использование цифровых образовательных технологий позволит укрепить авторитет госаппарата и повысить доверие к имиджу государственного служащего Казахстана в долгосрочной перспективе.

1. Использование цифровых технологий должно рассматриваться как *элемент профессиональной репутации госслужащего*, а не вспомогательный инструмент. Системный подход к цифровой коммуникации, аналитике и сервисам способствует укреплению доверия общества и повышению эффективности государственного управления.

2. Сегодня цифровизация в системе образования позволяет проводить постепенную интеграцию подобного рода ценностей в системе реализации профессиональной культуры государственных служащих, что открывает новые возможности в направлении обеспечения позитивного восприятия в целом всей проводимой государством политики и формировании условий устойчивого доверия со стороны граждан.

3. Среди распространенных маркетинговых технологий в качестве наиболее подходящих была выявлена такая технология как цифровизация образования. В условиях современности, когда информационно-коммуникационные технологии занимают лидирующие позиции, технологии цифровизации образования приобретают значение эффективного инструмента для достижения данных целей. На основании этого можно сделать вывод о том, что цифровизация образовательных технологий создает на сегодняшний день в Казахстане все условия для формирования современного, доверительного и профессионального имиджа государственного служащего.

4. Сбалансированное применение цифровых инструментов способствует не только укреплению авторитета государственной службы, но и повышению уровня общественного доверия, развитию устойчивой коммуникации с гражданами и формированию положительного имиджа государственного служащего Республики Казахстан. В долгосрочной перспективе это позволит усилить прозрачность государственной политики и укрепить ее восприятие как эффективной и ориентированной на интересы общества.

Рекомендации

1. *Следует рассматривать имидж госслужащего как управляемый актив*

Для этого необходимо:

- закрепить имидж и цифровую репутацию как элемент профессиональной эффективности;
- увязать цифровую культуру с KPI руководителей и подразделений.

Ожидаемый эффект: имидж это не стихийный, а *управляемый и измеримый процесс*

2. *Перейти от «цифровизации процессов» к «цифровой культуре*

Для этого необходим:

- сместить фокус с ИТ-внедрений на поведение, коммуникацию и ценности;
- развивать культуру открытых данных, обратной связи и объяснимых решений.

Ожидаемый эффект: госслужащий воспринимается как современный управленец, а не «оператор системы».

3. *Институционализировать цифровую коммуникацию*

Для этого необходимо:

- разработать единые методические рекомендации по публичной цифровой коммуникации;
- определить допустимые форматы экспертного присутствия госслужащих онлайн.

Ожидаемый эффект: снижение репутационных рисков и рост доверия.

4. *Цифровая этика как часть служебной дисциплины*

Для этого необходимо:

- рассматривать онлайн-поведение как продолжение служебного поведения;

- регулярно обновлять требования к киберэтике.

Ожидаемый эффект: минимизация репутационных потерь.

5. Для того, чтобы получить более детальную информацию о фактической эффективности применяемых инструментов в данном направлении целесообразным является использование метода case study, который позволяет проецировать конкретные практики в области управления именно с точки зрения их динамики. Если проводить анализ цифровой активности каких-либо государственных органов, то становится понятно, что сегодня внедрение специальных образовательных программ в направлении digital-коммуникаций, а также конкретных мероприятий, которые направлены на обеспечение антикризисного взаимодействия, напрямую коррелирует в виде положительной динамики с ростом показателей по вовлеченности и проявлению доверию со стороны граждан.

6. Наряду с использованием таких методов как образовательные платформы и различные варианты трансформации имиджа госслужащего актуальным также будет являться исследование потенциала личного бренда и формирование на основе всего этого цифрового портфолио госслужащих. Создание публичного цифрового профиля позволит повысить уровень доверия населения, а также сформировать о госслужащем положительный образ в сознании граждан. Это будет осуществляться благодаря тому, что цифровой профиль будет включать информацию о наличии разнообразных сертификатов, пройденных курсах, профессиональных компетенциях, отзывах граждан о деятельности сотрудника государственной сферы через Open Government. В результате, создание такого профиля позволит каждому сотруднику демонстрировать свою открытость и уровень квалификации.

7. С учетом развития современных глобальных трендов в системе sharing economy имидж государственного служащего в Казахстане предполагает полноценное переосмысление его позиции с точки зрения позиционирования госслужащего в качестве так называемого модератора, участвующего в общественных процессах и выступающего в качестве первоочередного партнера для граждан. Следовательно, данная модель представляет собой смещение акцента с контроля на поддержку и сотрудничество с гражданами, направленное на решение разнообразных проблем. В целом, данный подход требует от госслужащих новых компетенций, соответствующих вызовам современного цифрового пространства, что выступает ключевым фактором в системе адаптации государственной службы к вызовам современного информационного пространства в соответствии с глобальными вызовами.

8. В свете современных вызовов цифровизации должного внимания также заслуживает цифровая гиг-экономика, формирующая новые модели в области коммуникации, участия и занятости, что в первую очередь оказывает влияние на систему развитие государственной службы. В соответствии с этим, рост гибких форм в сфере взаимодействия приводит к росту и важности цифровых платформ, что вызывает очевидную потребность в системе политического маркетинга с точки зрения формирования соответствующего уровня обеспечения репутации отдельных государственных институтов для формирования соответствующего уровня доверия.

9. Использование материалов с открытых ресурсов таких как Zakon.kz, официальные сайты госорганов, соцсети (Facebook, Instagram, Telegram), детальный анализ комментариев, упоминаний и лайков позволит не только увеличить качественные и количественные показатели в социальных сетях, но и повысить уровень доверия к государственным служащим через активное вовлечение граждан.

10. Необходимо уделять особое внимание эмоциональному воздействию и поддержанию коммуникационных связей на психологическом и перцептивном уровнях. Это требует от работников способностей адаптироваться к требованиям общества и высокого уровня эмоционального интеллекта, укреплению, а

также формированию сопутствующих связей которого способствует работа между государством и населением.

Список литературы

1 Васищева А.В. Имидж: определение центрального понятия имиджелогии // Социально-гуманитарные знания. – 2009. – № 4. – С. 277–278.

2 Закон Республики Казахстан «О государственной службе Республики Казахстан» от 23 ноября 2015 года. – Алматы: Юрист, 2019. – 16 с.

3 Нуртазин М.С. Проблемы формирования имиджа государственной службы // Вестник Поволжского института управления. – 2009. – № 2. – С. 12–16.

4 Почепцов Г.Г. Имиджелогия. – Киев: Ваклер, 2014. – 574 с.

5 Садвокасова А.К. Публичный имидж государственной службы: опыт социологических исследований в Казахстане // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2008. – № 1(85). – С. 149–153.

6 Адилова Л. Ф. Имидж лидера в современных политических практиках: Монография. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 413 с.

7 Аюбаева С.С., Кусаинова Л.И., Ибраева А.С. Имидж: понятие, сущность и основные направления повышения его эффективности // Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Экономическая серия. – 2021. - № 3. – С. 83-90.

8 Бураканова Г.М. Международный имидж Республики Казахстан // Вестник экспертного совета. – 2017. - № 1 (8). – С. 73-76.

9 Дюзденбаева Р.О., Нечаева Е.Л., Дронзина Т. Формирование имиджа государственного служащего в Казахстане с применением технологий политического маркетинга // Казахстан-Спектр. – 2025. – Том 113. - № 3. https://doi.org/10.52536/2415-8216.2025.113.3.005

10 Иватова Л.М. Подготовка резерва кадров в системе государственной службы Республики Казахстан // Государственная служба. – 2012. – № 6(74). - С. 49-51.

11 Ким Л.М. Политическая имиджеология: Учебно-методическое пособие. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012. – 210 с.

12 Сидоров С.А. Имидж государственного служащего: понятие, характеристики, процесс формирования // Экономика и социум. – 2019. – № 1-1(56). – С. 892–896.

13 Адилова Л.Ф. Имидж государственного служащего: современные тенденции и противоречия // Государственная служба в современной России. – М.: 2003. – С. 142–149.

14 Об объявлении Года цифровизации и искусственного интеллекта. Указ Президента Республики Казахстан от 6 января 2026 года. - № 1151.

15 Агубаев Н. К вопросу об образе государственного служащего // Государственное управление и государственная служба. – 2024. – № 2 (89). – С. 2–15.

16 Sergeeva T.A., Savchenko I.A. Technologies of image formation on the example of civil servants of different levels and types // Vestnik Universiteta. – 2020. – № 8. – С. 25–32.

17 Yakovleva O.S., Emelyanov M.A. Problems of forming the social picture of a civil servant // Arctic XXI Century. Humanities. – 2023. – № 4. – С. 118–133. – DOI: https://doi.org/10.25587/2310-5453-2023-4-118-133

18 Кубрякова Е.С. К определению понятия имиджа // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2008. – № 2. – С. 5–11.

19 Указ Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153 «О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан» // [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153 (дата обращения: 13.09.2025).

20 Hordiichuk M., Kotenko N. The problem of forming the image of a public servant // Economics. Finances. Law. – 2020. – № 3. – С. 33–36.

21 Volodina N.A., Murzina I.A., Retinskaya V.N. Image of the Russian executive bodies // Bulletin «Biomedicine and Sociology». – 2020. – № 5(4). – С. 26–30.

22 Аюбаева С.С., Кусаинова Л.И., Ибраева А.С. Имидж: понятие, сущность и основные направления повышения его эффективности // Экономическая серия вестника ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. – 2021. – № 3. – С. 83–91.

23 Каким политическим институтам больше всего доверяют казахстанцы? / Казахстанский институт стратегических исследований // https://kisi.kz/blogs/kakim -politicheskim-institutam-bolshe-vsego-doveryayutkazahstanczy-po. 22.09.2022 (Дата обращения: 25.01.2026).

24 Уровень доверия к основным институтам власти остаётся достаточно высоким – опрос» от 21 марта 2025 г. // https://informburo.kz/novosti/uroven-doveriia-k-osnovnym-institutam-vlasti-ostaetsia-dostatocno-vysokim-opros (Дата обращения: 25.01.2026).

25 Williams C.B. Introduction: Social media, political marketing and the 2016 U.S. election // Journal of Political Marketing. – 2017. – № 16 (3–4). – P. 207–211.

Transliteration

1 Vasishheva A.V. Imidzh: opredelenie central'nogo ponjatija imidzhelogii [Image: definition of the central concept of imageology] // Social'no-gumanitarnye znanija. – 2009. – N 4. – S. 277–278. (in Russ)

2 Zakon Respubliki Kazahstan «O gosudarstvennoj sluzhbe Respubliki Kazahstan» ot 23 nojabrja 2015 goda [Law of the Republic of Kazakhstan "On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan" dated November 23, 2015]. – Almaty: Jurist, 2019. – 16 s. (in Russ)

3 Nurtazin M.S. Problemy formirovanija imidzha gosudarstvennoj sluzhby [Problems of forming the image of the civil service] // Vestnik Povolzhskogo instituta upravlenija. – 2009. – N 2. – S. 12–16. (in Russ)

4 Pochepcov G.G. Imidzhelogija [Imageology]. – Kiev: Vakler, 2014. – 574 s. (in Russ)

5 Sadvokasova A.K. Publichnyj imidzh gosudarstvennoj sluzhby: opyt sociologicheskih issledovanij v Kazahstane [Public image of the civil service: experience of sociological research in Kazakhstan] // Monitoring obshhestvennogo mnenija: jekonomicheskie i social'nye peremeny. – 2008. – N 1(85). – S. 149–153. (in Russ)

6 Adilova L.F. Imidzh lidera v sovremennyh politicheskih praktikah: monografija [The image of a

leader in contemporary political practices: monograph]. – Almaty: Kazak universiteti, 2002. – 413 s. (in Russ)

7 Ajubaeva S.S., Kusainova L.I., Ibraeva A.S. Imidzh: ponjatie, sushhnost' i osnovnye napravlenija povyshenija ego jeffektivnosti [Image: concept, essence and main directions for increasing its effectiveness] // Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva. Jekonomicheskaja serija. – 2021. – N 3. – S. 83–90. (in Russ)

8 Burakanova G.M. Mezhdunarodnyj imidzh Respubliki Kazahstan [International image of the Republic of Kazakhstan] // Vestnik jekspertnogo soveta. – 2017. – N 1(8). – S. 73–76. (in Russ)

9 Djuzdenbaeva R.O., Nechaeva E.L., Dronzina T. Formirovanie imidzha gosudarstvennogo sluzhashhego v Kazahstane s primeneniem tehnologij politicheskogo marketinga [Formation of the image of a civil servant in Kazakhstan using political marketing technologies] // Kazahstan-Spektr. – 2025. – T. 113. – N 3. – DOI: https://doi.org/10.52536/2415-8216.2025.113.3.005 (in Russ)

10 Ivatova L.M. Podgotovka rezerva kadrov v sisteme gosudarstvennoj sluzhby Respubliki Kazahstan [Training of personnel reserve in the civil service system of the Republic of Kazakhstan] // Gosudarstvennaja sluzhba. – 2012. – N 6(74). – S. 49–51. (in Russ)

11 Kim L.M. Politicheskaja imidzheologija: uchebno-metodicheskoe posobie [Political imageology: teaching and methodological manual]. – Almaty: Kazak universiteti, 2012. – 210 s. (in Russ)

12 Sidorov S.A. Imidzh gosudarstvennogo sluzhashhego: ponjatie, harakteristiki, process formirovanija [Image of a civil servant: concept, characteristics, process of formation] // Jekonomika i socium. – 2019. – N 1-1(56). – S. 892–896. (in Russ)

13 Adilova L.F. Imidzh gosudarstvennogo sluzhashhego: sovremennye tendencii i protivorechija [Image of a civil servant: modern trends and contradictions] // Gosudarstvennaja sluzhba v sovremennoj Rossii. – M., 2003. – S. 142–149. (in Russ)

14 Ob objavlenii Goda cifrovizacii i iskusstvennogo intellekta. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 6 janvarja 2026 goda. N 1151 [On declaring the Year of Digitalization and Artificial Intelligence. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2026. No. 1151]. (in Russ)

15 Agubaev N. K voprosu ob obraze gosudarstvennogo sluzhashhego [On the issue of the image of a civil servant] // Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba. – 2024. – N 2(89). – S. 2–15. (in Russ)

16 Sergeeva T.A., Savchenko I.A. Technologies of image formation on the example of civil servants of different levels and types // Vestnik Universiteta. – 2020. – N 8. – S. 25–32.

17 Yakovleva O.S., Emelyanov M.A. Problems of forming the social picture of a civil servant // Arctic XXI Century. Humanities. – 2023. – N 4. – S. 118–133. – DOI: https://doi.org/10.25587/2310-5453-2023-4-118-133.

18 Kubrjakova E.S. K opredeleniju ponjatija imidzha [On defining the concept of image] // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. – 2008. – N 2. – S. 5–11. (in Russ)

19 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 29 dekabrja 2015 goda N 153 «O merah po dal'nejshemu sovershenstvovaniju jeticheskih norm i pravil povedenija gosudarstvennyh sluzhashhih Respubliki Kazahstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015 No. 153 "On measures for further improvement of ethical norms and rules of conduct of civil servants of the Republic of Kazakhstan"] // [Jelektrondy resurs]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153 (Qaralgan kuni: 13.09.2025). (in Russ)

20 Hordiichuk M., Kotenko N. The problem of forming the image of a public servant // Economics. Finances. Law. – 2020. – N 3. – S. 33–36. (in Eng)

21 Volodina N.A., Murzina I.A., Retinskaya V.N. Image of the Russian executive bodies // Bulletin "Biomedicine and Sociology". – 2020. – N 5(4). – S. 26–30.

22 Ajubaeva S.S., Kusainova L.I., Ibraeva A.S. Imidzh: ponjatie, sushhnost' i osnovnye napravlenija povyshenija ego jeffektivnosti [Image: concept, essence and main directions for increasing its effectiveness] // Jekonomicheskaja serija vestnika ENU imeni L.N. Gumileva. – 2021. – N 3. – S. 83–91. (in Russ)

23 Kakim politicheskim institutam bol'she vsego doverjajut kazahstancy? / Kazahstanskij institut strategicheskih issledovanij [Which political institutions do Kazakhstanis trust the most? / Kazakhstan Institute for Strategic Studies] // [Jelektrondy resurs] URL: https://kisi.kz/blogs/kakim-politicheskim-institutam-bolshe-vsego-doveryayutkazahstanczy-po (Qaralgan kuni: 25.01.2026). (in Russ)

24 Uroven' doverija k osnovnym institutam vlasti ostaetsja dostatochno vysokim – opros [The level of trust in the main institutions of power remains quite high – survey] // [Jelektrondy resurs] URL: https://informburo.kz/novosti/uroven-doveriia-k-osnovnym-institutam-vlasti-ostaetsia-dostatocno-vysokim-opros (Qaralgan kuni: 25.01.2026). (in Russ)

25 Williams C.B. Introduction: Social media, political marketing and the 2016 U.S. election // Journal of Political Marketing. – 2017. – N 16(3–4). – P. 207–211.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Роза Оразовна Дюзденбаева — PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: dyuzdenbaeva_roz@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-717-7656

Ляйля Мурзалиновна Иватова — профессор, доктор политических наук, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, email: livatova2701@ mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-0530-1462

Амантай Абилхаирович Нурмагамбетов — советник директора, профессор, доктор политических наук, Национальный центр развития высшего образования РК, Астана, Казахстан email: a.nurmagambetov@n-k.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0781-2277

Радик Хамитович Тажибаев	старший преподаватель, кандидат политических наук, Рудненский индустриальный университет, Рудный, Казахстан email: ofizer90@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-8484-1634
Роза Оразқызы Дюзденбаева	PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: dyuzdenbaeva_roz@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-717-7656
Ләйлә Мырзалықызы Иватова	профессор, саяси ғылымдарының докторы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: livatova2701@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-0530-1462
Амантай Әбілқайырұлы Нұрмағамбетов	директордың кеңесшісі, профессор, саяси ғылымдарының докторы, ҚР Жоғары білім беруді дамыту ұлттық орталығы, Астана, Қазақстан, email: a.nurmagambetov@n-k.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0781 2277
Радик Хамитұлы Тәжібаев	аға оқытушы, саяси ғылымдарының кандидаты, Рудный индустриялық университеті, Рудный, Қазақстан email: ofizer90@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-8484-1634
Roza Dyuzdenbayeva	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: dyuzdenbaeva_roz@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-717-7656
Lyailya Ivatova	Professor, Doctor of Political Sciences, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, email: livatova2701@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-0530-1462
Amantai Nurmagambetov	Advisor to the Director, Professor, Doctor of Political Sciences, National Center for Higher Education Development of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: a.nurmagambetov@n-k.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0781 2277
Radik Tazhibaev	Senior Lecturer, Candidate of Political Sciences, Rudny Industrial University, Rudny, Kazakhstan, email: ofizer90@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-8484-1634

IRSTI 21.21.31 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).755

ROLE OF THE FUNDAMENTAL VALUE PRINCIPLES OF ISLAM IN THE CULTURAL AND CIVILIZTIONAL IDENTITY OF THE KAZAKH PEOPLE

K. A. Zatov, A. K. Adaikhan. A. Zhaxybayeva

ABSTRACT

The article studies universality and specificity within cultural and civilizational evolution, underscoring their importance in both scientific and philosophical discussions. It investigates the distinct cultural and civilizational traits of Kazakhstan, highlighting historical and cultural dimensions that inform the national mentality, outlook, and spirituality. The paper assesses influence of Islamic civilization on the ethnocultural identity of the Kazakh people, taking into account the interaction of natural, geographical, and social elements throughout history. Its objective is to identify the cultural and social factors that facilitated the spread of Islam within Turkic civilization and the prerequisites for its assimilation. We will analyze the contributions of Kazakh scholars to the progression of Islamic civilization and underscore the significance of Islamic tenets in the historical development of Kazakh culture. The paper discusses the intricate relationship between religion and civilization, as well as culture and religion, which has been a focus of academic inquiry. It stresses the necessity of recognizing the historical development of Kazakh culture and the unique features of various types of civilizations. The study highlights the significance of incorporating the spiritual heritage of earlier periods into the civilizational continuum and examining the effects of modern paradigms on traditional culture. This article explores the fundamental principles of Islamic civilization and examines the role and significance of Islam's core ideas and values in the development of Kazakh culture.

Key words: Kazakh, National, Islam, Identity, Religion, Culture, Civilization.

Egyptian University of Islamic Culture
Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
Adaikhan A.K
adaikhan89@mail.ru

Citation:: Zatov K.A., Adaikhan A.K., Zhaxybayeva A. Role of the fundamental value principles of islam in the cultural and civilizational of the kazakh people // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. No.1 (107). – P. 137-150

Исламның іргелі құндылықты принциптерінің қазақ халқының мәдени-өркениеттік бірегейлігінің дамуындағы рөлі

Аңдатпа. Мақалада мәдени және өркениеттік даму контексіндегі ерекшеліктердің мағынасы қарастырылады, сондай-ақ олардың ғылыми және философиялық талқылаулардағы маңызы атап өтіледі. Мақалада Қазақстанның мәдени және өркениеттік ерекшеліктері, оның тарихы мен мәдениетіндегі ұлттық сананы, дүниетаным мен рухани құндылықтарды қалыптастырудағы ықпалы талданады. Одан бөлек ислам мәдениетінің қазақ халқының этно-мәдени сәйкестігіне әсері, табиғи, географиялық және әлеуметтік факторлардың ұзақ уақыт бойы өзара байланысы бағаланады. Зерттеудің негізгі мақсаты — исламның түркі өркениетіне таралуына ықпал еткен мәдени және әлеуметтік факторларды анықтау, сондай-ақ оның қоғамға енуге мүмкіндік тудырған шарттарды зерттеу. Қазақстандық ғалымдардың ислам мәдениетіне қосқан үлесі мен исламдық принциптердің қазақ мәдениетінің тарихи дамуындағы рөлі қарастырылады. Дін мен өркениет, мәдениет пен дін арасындағы күрделі байланыстар ғылыми зерттеу нысаны болғаны айтылған. Қазақ мәдениетінің тарихи дамуын, сондай-ақ әртүрлі өркениетаралық ерекшеліктерді танудың маңызы ерекше атап өтіледі. Зерттеу нәтижесінде өткен дәуірлердің рухани мұрасын қазіргі мәдени контекске енгізу және жаңа парадигмалардың дәстүрлі мәдениетке әсерін талдау қажеттілігі айтылады. Ұсынылып отырған мақалада ислам өркениетінің тұғырлы қағидаттары талқыланады және исламның іргелі идеялары мен құндылықтарының қазақ мәдениеттінің дамуындағы рөлі мен орны зерделенеді.

Түйін сөздер: қазақ, ұлт, ислам, бірегейлік, дін, мәдениет, өркениет.

Роль основных ценностных принципов ислама в развитии культурно-цивилизационной идентичности казахского народа

Аннотация. В данной статье рассматриваются концепции универсальности и специфичности в контексте культурно-цивилизационной эволюции, подчеркивается их значение как в научных, так и философских дискуссиях. В статье рассматриваются уникальные культурно-цивилизационные особенности Казахстана, освещаются исторические и культурные аспекты, влияющие на национальный менталитет, мировоззрение и духовность. В статье оценивается влияние исламской цивилизации на этнокультурную идентичность ка-

захского народа с учетом взаимодействия природных, географических и социальных факторов на протяжении всей истории. Цель исследования — выявить культурные и социальные элементы, способствовавшие распространению ислама в тюркской цивилизации, и условия, способствовавшие его интеграции. Мы рассмотрим вклад казахстанских ученых в развитие исламской цивилизации и подчеркнем важную роль исламских принципов в историческом развитии казахской культуры. В статье рассматриваются сложные связи между религией и цивилизацией, а также между культурой и религией, которые стали предметом научных исследований. Подчеркивается важность признания исторической эволюции казахской культуры и отличительных особенностей различных цивилизаций. В исследовании подчеркивается необходимость интеграции духовного наследия предыдущих эпох в цивилизационный континуум и изучения влияния современных парадигм на традиционную культуру. В данной статье рассматриваются фундаментальные принципы исламской цивилизации, а также исследуются роль и значение ключевых идей и ценностей ислама в развитии казахской культуры.

Ключевые слова: казах, нация, ислам, идентичность, религия, культура, цивилизация.

Introduction

Modern global dynamics are transforming the interplay between universality and specificity within the cultural and civilizational evolution of diverse societies into a central focus for scientific-theoretical and cultural-philosophical inquiry. Assessing cultural and civilizational distinctiveness of Kazakhstan renders exploration of the civilizational landscape of Kazakh culture, which comprises numerous cultural layers, particularly pertinent. Research indicates that the concepts shaping national mentality, worldview, and spirituality leave their marks on the history. Moreover, they serve as foundational tenets of contemporary national awareness and culture, influencing our perceptions of the world and various phenomena occurring within it. Within ethno-civilizational landscape of modern Kazakhstan, two predominant trends are discernible: first is the convergence of ethnocultures, second reflects their aspiration to maintain their original identities. This, in turn, underscores importance of examining historical context and spiritual priorities of ethnic cultures.

Kazakh culture, evolved within the context of multiple civilizations, has successfully retained its distinctive essence, creatively integrating achievements and values of the civilization with its unique worldview, lifestyle, and traditions. Islamic values significantly influence development of the cultural and civilizational identity of the Kazakh people. This article examines core principles of Islamic civilization, investigates significance and role of the main ideas and values of Islam in shaping Kazakh culture.

Rationale, goals and objectives of the topic

The article studies distinct characteristics and functions of the Islamic civilization in shaping ethnocultural identity of the Kazakh people by examining core and value principles of this civilization, interplay of natural, geographical, and social factors throughout its historical evolution. In line with this objective, the following tasks are set to be accomplished:

- to determine cognitive meaning and scope of the concepts of civilization and civilizational space in the analysis of cultural and social phenomena;

- analyze fundamental values and foundations of Islam and determine their role in shaping this type of civilization;

- Identify cultural and social determinants that played a significant role in the historical proliferation of Islam within the confines of Turkic civilization and elucidate the essential conditions required for the amalgamation of Islam with Turkic civilization;

- Evaluate contributions and significance of academics originating from Kazakhstan and Central Asia in the advancement and dissemination of Islamic civilization;

- To elucidate importance of Islamic principles and perspectives in the historical evolution of Kazakh culture.

Methodology

The article employs systemic-structural, comparative, logical and theoretical, historical methods, as well as diachronic and synchronous analyses. Furthermore, it incorporates viewpoints from both domestic and international scholars to inform the research. Given that the study focuses on a complex, structured system evolving over

time, variety of intricate methods were utilized to analyze socio-cultural phenomena. Specifically, a) comparative-historical analysis was used to enhance representativeness and temporal-spatial clarity of the data; b) historical-origin (historical – genetic) and historical-panoramic analyses provided insights into the historical roots of Kazakh culture and its interactions with other cultures; c) structural-functional research explored the main components of civilization in their interrelations, revealing their systemic nature; d) periodic-retrospective analysis identified the continuity and unique characteristics of civilizational development stages; e) phenomenological and hermeneutic approaches were used to ascertain the essence and significance of cultural and civilizational phenomena, along with their underlying ideas and principles.

Main part

The correlation and engagement between religion and civilization, alongside culture and religion, represents one of the intricate matters that has preoccupied the intellects of numerous scholars and sages since antiquity, inciting considerable contemplation, yet remains insufficiently addressed. The pivotal function of religion in the construction of civilization garnered significant attention from scholars in the 20th century. The esteemed American sociologist P.A. Sorokin elucidates the role and importance of religious values and worldviews in the genesis and evolution of medieval civilizational frameworks, delineating three distinct cultural systems that emerged throughout the historical continuum [1, p. 429-435]. The distinguished English historian A. J. Toynbee, while examining the inception of civilizations through the lens of a «demand-response» paradigm, articulates: «The active response is the insight into the universal unity through the realization of the unity of humanity with the Cosmos and its unity with God» [2, p. 146]. The spiritual dimension influencing trajectory of civilization has also been acknowledged by the German philosopher O. Spengler [3, p. 31]. As per the American political scientist S. Huntington, one of the paramount objective components delineating civilization is religion: Of all the objective elements defining civilization, the most important, however, is religion». Huntington posits that religion constitutes the foundation of civilizational identity. Despite the relegation of religion to the personal domain, it remains «an important tool for regulating civilizational relations

After independence, scholars focused on nomadic lifestyle and its resultant symbols in elucidating civilizational identity of the Kazakh populace. A.I. Orazbayeva asserts, «it is appropriate to introduce term 'Civilization of Eurasian Steppe Nomads' into categorical apparatus of domestic civilography, since it corresponds to the most important socio-cultural characteristics of traditional Kazakh society, and is effective in further revealing its essence and content», - highlighting [4, p 76]. As A.Kh. Kasymzhanov articulates, the conjunction of the concept of «steppe» with that of «civilization» enriches the geographical framework with historical and cultural significance. Since the emergence of humanity within this spatial domain, individuals have cultivated specific technological advancements, altered and evolved their lifestyles, established behavioral paradigms, and adhered to particular worldviews» [5, p. 133]. In essence, civilization represents the culmination of human endeavors, wherein the «steppe» is transformed into a sophisticated spatial environment. R. Hakim «articulated the economic, cultural, and moral dimensions of the steppe nomadic civilization», as stated in [6, p 88]. E. Omarov claims «structure of Kazakh civilization comprises, as its integral components, steppe, nomadic, urban, riverine, agricultural, and military-democratic civilizations, tracing its origins to the ancient saqa (qasaq) civilization», as asserted in [7, p 31].

Two distinct perspectives have arisen in the exploration of the phenomenon of civilization. In accordance with the first perspective, civilization is regarded as degree of material and social advancement of a society (G. Spencer, G. Child). Proponents of this perspective are distinguished by their prioritization of technical and economic attributes.

The second perspective in civilizational studies concentrates on its meaningful and value-oriented characteristics (O. Spengler, A. Toynbee, N. Danilevsky, P. Sorokin). Advocates of

this perspective are marked by their focus on the implicit, subconscious dimensions of culture.

Concurrently, the emergence and advancement of civilization encompass two intricately linked processes: a) social evolution, which guarantees the survival of humanity as a social entity; b) spiritual evolution, which facilitates the realization of humanity as individuals within the tangible realm. Consequently, the simultaneous material and socio-spiritual coevolution serves as both a necessary and sufficient foundation for the process of civilizationogenesis. Furthermore, within the context of civilizationogenesis, the social potentials inherent in individuals are actualized as spiritual aspirations, culminating in the establishment of spiritual foundations and prerequisites for the development and configuration of both natural and social environments. One of the principal attributes of the emergence of localized civilizations is the universal human spiritual quest, as articulated in K. Jaspers's concept of «zonal time». Analyzing and elucidating emergence of civilization solely through material and economic relationships and factors tends towards a reductive perspective. Although material prerequisites hold significance in the formation of civilization, these prerequisites alone cannot constitute a cohesive system or contribute to systematization. They necessitate an organizational foundation. This organizational principle is manifested as a religious-spiritual or secular ideology.

In the development of civilization, a civilizational concept or a collection of concepts (that is, a concept or collection of concepts that evolves within the profound depths of the cultural and social community that engendered this civilization and subsequently influenced its trajectory) assumes a significant role. Consequently, the natural environment (geographical milieu) and the economic framework are essential, albeit insufficient, prerequisites for the establishment of civilization.

The significant juncture in the annals of human history transpired with the advent and evolution of Islamic civilization. This faith, which emerged on the Arabian Peninsula, instigated profound transformations in the spiritual, political, social, and economic domains, not only within the aforementioned region but also among the peoples of North Africa, Asia, and Europe, thereby facilitating cultural advancement. Consequently, pertinent inquiry arises: what are the underlying reasons for these transformations, and why do communities that previously adhered to alternative cultural paradigms or frameworks embrace a new faith and amend their spiritual doctrines? One might posit that the new religion and the culture that develops in its wake impose their supremacy upon others. However, it is indisputable that such an assertion is superficial and lacks rigor. Undoubtedly, the political influence exerted by the state endorsing the novel faith may be significant, yet this alone does not constitute a sufficient determinant for the success of proselytism. It would be an understatement to assert that religious beliefs and practices represent the most entrenched aspects of human nature. This is because, despite the rapid transformation of external factors in human existence over brief periods, an individual's spiritual life is governed by imperceptible yet substantial components within the personality's framework.

These elements of significance are regarded as crucial structural units of spiritual temporality and spatiality. In the categorical framework of E. Husserl, they are referred to as «pure essences.» Concepts categorized as «pure essences» are organized according to specific hierarchical structure. Within this hierarchy, one can identify a principal or foundational idea along with its derivative concepts. The principal idea in monotheistic faiths is the notion of the Creator-God, from which all other ideas and concepts are derived.

These concepts should not be construed as product of protracted evolution of ideas that have emerged through quotidian experiences. This is neither a mere collection of indistinct notions within the human psyche nor a systematic evolution. Rather, it represents an individual's endeavor to organize and transform the surrounding world based on these ideas and outcomes of such endeavors.

Islam introduced new meanings and values, principles and ideals into both social and individual life, mobilizing the spiritual and physical capacities of the early Muslim community toward the realization of ambitious historical goals. In doing so, Islam established a coherent system

of values and moral-ethical principles grounded in the central doctrine of tawḥīd (the absolute oneness of God). The concept of tawḥīd fundamentally rejected earlier conceptions of the relationship between creation and society, humanity and God, society and the family, as well as soul and body, thereby generating a radically different paradigm for interpreting existence.

This paradigm laid the foundation for a new system of belief and worship that marked a decisive break with earlier traditions and facilitated the emergence of a comprehensive worldview encompassing cosmology and anthropology, axiology and ethics, as well as politics and economics. The theological doctrine of Islam - fully purified of anthropomorphic and theophanic residues - contributed to the formation of a religious and social community that identified itself as Muslims, that is, those who submit to God (Allah). Consequently, Islam evolved into an integrated religious-spiritual and socio-cultural system encompassing all spheres and manifestations of social life.

This system endowed both individual and collective existence with an intentional orientation previously unknown in historical experience. It established a new hierarchy of values that produced profound transformations within the inner world of individuals. By integrating the life of the individual and society into a unified trajectory, it directed social and spiritual energies toward the formation of a new human community grounded in a tawḥīdic worldview.

In this regard, L. N. Gumilev observes:

Nevertheless, the dominant factor in the formation of the Arab ethnos (and, in the super-ethnic sense, of the entire Muslim culture) was Islam founded by Muhammad. In its symbolic capacity, Islam became a means of self-identification and the establishment of unity. Alongside the Arab ethnos, within the sphere of super-ethnic culture, multifaceted intellectual creativity developed, leading to the flourishing of science and art, as well as distinctive forms of cultural existence. This represents a model of the formation of a super-ethnos characterized by an outwardly religious-ideological dominant. Such formations have long been known in scholarship: they are sometimes referred to as cultural types and sometimes as civilizations. [8, p. 65] .

Thus, it embodies an individual's reconstruction of existence through the lens of «pure essences.» Consequently, religious doctrine constitutes a blueprint for human action directed towards the reorganization and transformation of existence (primarily spiritual and social) predicated upon new ideas and principles. Should religious doctrine facilitate the social cohesion of society and enhance its organizational capacity, thereby fulfilling the aspirations of individuals and society as a collective, it will consequently engender social progress.

For a Muslim, the inception and evolution of his faith is regarded as a miraculous event, remarkable accomplishment of the Prophet's mission, serving as a testament to its authenticity. The advent of such an extraordinary and splendid entity upon the territory of the populace and civilization of Central and Northern Arabia would, even for a skeptic, be perceived as a marvel, if not a miracle, at the very least an astonishing occurrence. This entity, which functioned as a religious community of an exclusively national character, transcended both religious and national boundaries and evidenced its sustainability by evolving into a cultural community, all the while preserving its entitlement to existence and statehood [9, p. 13].

The Islamic civilization emerged during the 7th to 9th centuries AD as a result of the Arab-Muslim conquests, trade and economic interactions. The geographic expansion of the Islamic civilization encompassed ancient, advanced civilizations such as those found in the Mediterranean region, Western and Central Asia. These civilizations constituted the cultural foundation upon which Islamic civilization was constructed. The dissemination of the Islamic civilization extended through Arab and Iranian territories to Northern Eurasia, South and Southeast Asia, China, Africa, and the Balkan Peninsula, which, during that historical period, represented peripheral areas of the Islamic world. In this regard there is need for examination of the historical causes and factors that facilitated rapid expansion of the Islamic civilization across vast regions, alongside the socio-spiritual development of diverse peoples. On initial stage, this seemingly straightforward question necessitates rigorous analysis and profound contemplation. It is inconceivable to comprehend the Islamic civi-

lization without acknowledging spiritual essence of this civilization—Islam. Therefore, in order to grasp profound significance and substance of the Islamic civilization, it is imperative to investigate roots and motivations that led to the emergence and proliferation of the Islamic faith.

In the Islamic perspective, «religion is a celestial edict that directs rational individuals towards virtue and contentment in both this life and the afterlife, facilitated by their own volition» [10, p. 147]. In other terms, religion constitutes the acknowledgment of the divine authority, the comprehension, acceptance, and execution of the benevolent essence of divine decrees and statutes. Religion is transmitted to prophets through the medium of revelation, who subsequently impart the truths unveiled in these revelations to humanity. Furthermore, from the vantage point of social theory, religious convictions and doctrines, akin to any societal phenomenon, emerge from specific social necessities. Religions serve as a reflection of the developmental stage of social existence and collective consciousness.

The distinctive conception of the emergence of Islam is presented in the article "Islam and Nomadic Society" authored by our esteemed compatriot, the a Sanzhar Asfendiyarov, was published in the 1930s. While the perspectives of the Alash citizen regarding the origins of religion are undoubtedly influenced by the prevailing characteristics of that particular period, his logical reasoning, coherence of thought, methodological rigor, and examination of spiritual phenomena within comprehensive social framework are exceedingly noteworthy. Naturally, it poses a challenge to completely concur with the author's assertions concerning Islam and its inception. Nonetheless, we maintain that the Kazakh scholar adeptly elucidated the social prerequisites conducive to the advent of Islam. At this juncture, we shall proceed to scrutinize the aforementioned article of the scholar, S. Asfendiyarov: like other religions, Islam has an expansive history, traversing numerous historical epochs, and it encompasses various definitive layers. The disparity between contemporary Islam and the Islam of the era of Muhammad is as vast as the chasm between earth and sky, with their similarities being remarkably minimal. «Consequently, it is imperative to concentrate not solely on the socio-economic structure within which Islam originated, mode of production that underpinned this structure, and class relations that evolved therein, but also on the trajectory of the history of the Middle East in its entirety, S. Asfendiyarov links the development of religious beliefs to the type of economy present. However, the statement that «magic and magico-religious practices are widespread among nomadic peoples, therefore we often find that nomadic peoples have monotheistic beliefs» [11, p. 8] appears to be inconsistent with reality. The distinction between religious practices and daily customs is less pronounced among nomadic societies when compared to settled communities. Naturally, the emergence of religious doctrines is influenced by the specific circumstances of the time, both from a scientific and religious perspective.

S. Asfendiyarov posits that nomadic livestock herding plays a crucial role in shaping religious beliefs. He notes, "In these regions, the prevalent economy was nomadic agriculture, with 60-70% of Arabia's population being nomadic. There is little doubt that nomadic livestock farming was primary economic activity on the Arabian Peninsula, and to understand the origins of Islam, we must examine the socio-economic dynamics during the 6th-7th centuries AD in Arabia». The Kazakh scholar links the rise of Islam to the crisis faced by nomadic herders and population surge in arid regions. «The challenges surrounding pasture and water access became critical for the survival of Arab tribes, resulting in numerous conflicts and wars. Thus, the foundational issue behind the emergence of Islam is the struggle of nomadic herding tied to population growth and resource scarcities. Overcoming this predicament necessitated either expanding territory or restructuring social frameworks. «The evolution of the nomadic economy prompted a significant movement among the Arabs, reflected in the tenets of Islam. While other influences are evident in the Quran and Arabian religious practices, one must recognize the underlying factors driving the Arab migration beyond just the superficial religious aspects.» [12, p. 17].

The essence of Islam is an absolute belief in God as the Creator. Muslims take pride in the fact that this conviction was conveyed to them through the Prophet Muhammad.

W.Montgomery Watt discusses this notion: «The nomadic Arabs held a belief in their own supremacy over others. One aspect of this pride is intertwined with Islam. Muslims embraced Islam as the truest and most elevated way to worship God. Nevertheless, they refrained from openly declaring these advantages, as doing so would be perceived as a lack of faith. They embodied this belief with steadfastness and deep confidence in their capabilities. The insights of other cultures were welcomed without reservation and were later regarded as authentically Arab. Rather than merely skimming the surface of foreign wisdom and knowledge, the Arabs assimilated it thoroughly. When individuals nurtured in different traditions converted to Islam, they often found themselves contrasting their prior understandings with the teachings of the Quran» [13, p 24-25].

As Dr. Seyyid Muhammad Khatami articulated in his work «Dialogue of Civilizations: The Path to Mutual Understanding», existence of idea is an essential prerequisite for the establishment of civilization. A foundational concept of Islam and Islamic civilization is the notion of tawhid. Allah, the sole Creator of everything, does not restrict the creative essence inherent in human nature. Perhaps it is precisely through this creative endeavor that humanity draws closer to its Creator. The creative essence is not solely reflected in the transformation, development, and enhancement of the social or natural environment (indeed, Islam also regards this as a commendable domain of human endeavor), but this essence is also distinctly apparent in the evolution of human nature itself. Islam aims to harmonize and enrich these two dimensions of human activity. Therefore, an individual's practical efforts, illuminated by their inner world and nourished by spiritual sources, directed towards the external environment, are imbued with profound significance. Nonetheless, the execution of any activity requires regulatory and guiding principles. Such principles in Islam are delineated as permissible and prohibited, halal and haram. Islam, which presents simple yet profound avenues to recognize the True Creator and His decrees in alignment with human reason and understanding, has captivated humanity and begun to spread swiftly.

One crucial domain of human endeavor is understanding the world crafted by the Creator. Numerous verses in the Quran encourage individuals to contemplate the structuring of the universe. «In the earth are signs for those who are scattered and in yourselves. Do you not see that?» [14, p. 102]. The initial verse of this surah directs human awareness towards external realm, that is, surrounding universe, while the latter invites reflection on one's internal self. The Quran posits that these two dimensions of knowledge are intricately intertwined. It does not provide straightforward answers to daily practical or theoretical scientific inquiries, and that is not its purpose. The essential aspect implies the Quran inspires human action and understanding, acting as a guiding light for such endeavors. The fact that existence is a creation does not impede a quest for knowledge by the seeker. While there were discussions and debates regarding nature and attributes of the Creator and the created during the medieval Arab-Muslim era, they primarily revolved around the methodologies of knowledge and comprehension. The vast majority of Arab-Muslim scholars and philosophers acknowledged the existence of the Creator. Many philosophical concepts were borrowed from other cultures, especially the Greeks. Nevertheless, their scientific and philosophical contributions were reinterpreted through the lens of the Quran and Islamic belief. The Quran embraces reason and faith; both are considered vital traits that enhance one another within an individual. A person devoid of reason is akin to one who is blind, and one lacking faith is like a deaf individual. Reason, when divorced from faith, results in disbelief, while faith without the foundation of reason gives rise to fanaticism. Consequently, to grasp the essence of things and phenomena, they must exist in an inseparable unity. Thus, rationalism is not an alien concept within the Islamic worldview and understanding of reality.

However, human reason, as articulated by al-Farabi, is a potential intellect that is activated by Divine illumination. In his «Treatise on the Origin of Sciences», al-Farabi states: «Only God is above substance and accident» and refers to metaphysics as divine science. Al-Farabi was among pioneering Arab-Muslim thinkers who recognized that methods of cognition vary, yet they need not be mutually exclusive. Dr. Khatami, who deeply

explored this nuanced aspect of al-Farabi's understanding, asserts: «Al-Farabi explicitly claims that to uncover the truth, one must employ spiritual methods aimed at liberating the soul from the constraints of nature. Moreover, the mysticism and Sufism that Al-Farabi engaged with diverge from the obscure and symbolic interpretations of renowned mystics and Sufis. Much like Sharia, Al-Farabi's mysticism also aligns with reason and philosophy» [15, p 104]. If we consider it symbolically, human cognition can be viewed as a zero that aspires towards infinity, yet it remains unable to attain infinity (or, more precisely, it fails to comprehend infinity). «Like any other number, «zero» serves its own purpose. It symbolizes acknowledgment of infinity, which signifies not vanishing, being eternal, and aspiring to reach infinity. At this juncture, poignant lines from the poem of Hakim Abai, «When the Unity is lost, what fate awaits the infinite zero?» resonate. Abai's concepts of «unity» and «zero» encapsulate the essence of existence. The finite existence of humanity represents zero. Why zero? Because one cannot discover the essence and significance of the world within oneself. Should an individual embark on this journey of understanding the world, they will traverse from one condition to another, from cause to effect, and from effect to cause (since it is not surprising that what we perceive as an effect may actually serve as a cause). Therefore, human cognition along this route becomes muddled, unable to escape the labyrinth, that is, the intricate web of understanding. The German philosopher I.Kant claimed that humanity seeks to achieve absolute knowledge rather than merely grasping relative knowledge. However, limited knowledge cannot surpass its boundaries. «Unit» or one, signifies an indivisible wholeness. Simultaneously, one represents the ultimate essence of existence. If we continue to enumerate other numbers alongside one, we will be relying on something that lies beyond our comprehension.

So, one signifies the commencement of infinity. Thanks to one, everything embodies qualities inherent in its true nature. Consequently, Abai's notion of «Oneness» pertains to a singular Creator. The «zero» who acknowledges the «Oneness» understands the essence of existence, and therefore seeks infinity. Infinity safeguards reason from exaggerating its potential and delusions of grandeur. Nevertheless, comprehension and perception of infinity do not hinder acknowledgment of the Creator's works. In fact, Islam encourages appreciation of the created world, including its objects and phenomena. «The knowledge that a Muslim embraces and aspires to acquire, which journeyed from the East to the West, lacks a definitive beginning and conclusion. Anything that broadens the boundaries of knowledge, eliminates barriers to the intellect's quest for understanding, strengthens the bond between God and human existence, unveils new avenues of knowledge, and empowers an individual to govern the world, harness their own strength, and tap into their hidden abilities and potential is deemed science, which must be studied rigorously and profoundly. A Muslim must contribute to the science» [16, p. 129-130].

Islam's endorsement of science played a significant role in enhancing its status and respect within society, with participation in scientific endeavors regarded as a virtuous act. Eventually, science emerged as a crucial element of Islamic civilization. The synergy between reason and faith, along with esteemed position of science in the Islamic realm, ensured that this civilization was notably advanced compared to others during the Middle Ages. G.M. Kerimov articulates the advancement of science in the Arab-Muslim world in this manner: «By assimilating the accomplishments of other cultures, Muslim scholars attained remarkable breakthroughs in various scientific fields. They established the most sophisticated observatories of their era in Samarkand, Baghdad, Damascus, Cairo, and Cordoba (Andalusia, Spain). In 770, the Muslim scientist Physarius revitalized Ptolemy's astrolabe. Shortly thereafter, al-Khwarizmi introduced concepts of longitude and latitude for the globe. The pioneering efforts in establishing the foundations of scientific knowledge and formulating theoretical frameworks regarding relationship between religion and science reflect advanced state of science among the followers of Islam» [17, p. 107].

Thus, in accordance with Islamic teachings, anything that contradicts human nature and exceeds its bounds is deemed an irrational occurrence. Both individuals and society ought to conduct themselves and exist within confines of rational life principles. The lofty moral standards

and societal values that inspired Muslims during time of the Prophet served as catalysts for emergence of a new civilization. Regardless of ethnicity, background, or social standing, the Quran emerged as the guiding light for the Muslim ummah, illuminating the correct path. This is because Islam, while safeguarding intrinsic worth, honor, and dignity of each person, denounces any form of human degradation. «True faith stems from the awakening of reason, the conviction of the soul, and the voluntary commitment to that belief. Islam elucidates its principles and allows others to familiarize themselves with them. Should they choose, they can consciously embrace the tenets of Islam, and should they prefer otherwise, they may dismiss them» [18, p 29].

"The Prophet Muhammad, inspired by the Quran verses, established foundation for principle of the harmonious coexistence among individuals of differing religious beliefs and actively implemented it. He encouraged his followers to refrain from oppressing adherents of other faiths. During the period of the Islamic state's development and expansion, this principle became the primary mechanism for managing relationships between the state and religious communities. "Such coexistence and collaboration fostered their advancement, and doctrine of tolerance regarding mutual support and respect for knowledge in the spirit of Islam facilitated the interaction and blending of diverse cultures» [19, p 29].

We aspire that a proper comprehension of these facets of Islam will enhance growth of mutual understanding and dialogue between the Islamic civilization and global community. Indeed, there have been sorrowful chapters in the history of civilizational interactions, but those eras have faded into annals of history and should not overshadow unity and future of humanity.

So, summing up the above thoughts, we can draw the following conclusions:

- rise of Islam is intricately linked to spiritual and moral quests of the humanity during that time. Just before the advent of Islam, the world was in need of a fresh worldview framework to comprehend and structure existence, which subsequently manifested as Islamic teachings. Islam emerged not solely from the social necessities of the nomadic Arab tribes but was also intertwined with aspirations, needs, and interests of the broader human community. By establishing and nurturing new personal and societal ideals and values, Islam elevated numerous peoples to a higher stage of civilization;

- cornerstone of Islamic knowledge is tawhid, concept of the oneness of God. In Islam, notion of the Creator is stripped of all anthropomorphic traits and attains a transcendent quality. While it exists beyond human comprehension and understanding, God's creations align with reason and logic. As a result, rationality is distinctly evident in Islam when compared to other faiths. Islamic rationalism is apparent in both scientific inquiry and social organization. The domains of aqeedah and fiqh encompass all facets of individual and societal life, imbuing them with a harmonious essence;

- humanism, tolerance, social justice, and profound respect for science and knowledge serve as foundational pillars and civilizational principles of Islamic culture. These core values and principles facilitated Islam's emergence from the Arabian Peninsula, evolving into the global historical phenomenon that spread to various regions worldwide. The fusion of Islam with the cultures of the peoples who embraced it led to a civilizational phenomenon described by A.Metz as «Muslim Renaissance».

Before the spread of Islam, the peoples of Central Asia had a long and rich cultural history. The advent of Islam revitalized the deep spiritual strata of these societies and brought about significant transformations in the religious consciousness of the ethnic groups inhabiting the territory of present-day Kazakhstan. Islam fundamentally reshaped their value systems and worldview orientations, integrating previously isolated ethnic communities into the broader currents of world history and incorporating them into a religious community united by shared beliefs and practices. At the same time, although Islam functioned as a universal civilizational framework, it did not negate ethnic particularities.As noted by N. Seitakhmetova and M. Bektenova, religion has historically played a crucial role in shaping the spiritual world of individuals and society within Kazakhstan's civilizational space. In the cultural history of the Kazakh people, Islam occupies a distinctive place both as a cultural identifier and as an ontological source of moral values. The his-

tory of Islam in Kazakhstan should therefore be understood as a complex and dialogical process that developed within the cultural and linguistic diversity of the region [20].

The ethical and social principles of Islam, including tolerance, respect for human choice, patience, contentment, and repentance, contributed to the widespread acceptance of Islamic religious consciousness among the population. At the same time, the Islamic intellectual tradition—grounded in the unity of faith and knowledge and supported by rational principles reflected in the Qur'an—stimulated the development of Islamic civilization. Marshall Hodgson emphasizes that Muslims applied Qur'anic teachings to all spheres of life, striving to maintain a morally grounded communal existence and continuously adapting their religious understanding to new historical conditions [21].

Medieval Turkic thinkers, while developing the theological (ʿilm al-kalām) and Sufi doctrines of Islam, made a significant contribution to the spread and consolidation of Islamic civilization in Central Asia, Kazakhstan, and the Volga region. The legal norms of the Hanafi madhhab played an important role in the development of the legal culture of Turkic peoples. Abū Manṣūr al-Māturīdī, who formulated ideas concerning the unity and wisdom of God as well as the human capacity for action, exerted a substantial influence on the development of the rationalist orientation within Islamic theology.

At the same time, Sufism - regarded as Islamic mysticism – emerged as an intellectual and practical movement aimed at overcoming the negative phenomena that had appeared in Islamic society after the prophetic period by reviving the religious experience and moral virtues of the Prophet Muhammad. Despite their methodological and worldview differences, both Sufism and the rationalist school of kalām created the intellectual preconditions and opportunities for the integration of the mentioned regions into the broader sphere of Islamic culture and civilization.

An analysis of these intellectual traditions and their doctrinal characteristics demonstrates that Turkic peoples not only adopted Islam but also made a significant contribution to the systematization and consolidation of its theological and legal foundations.

The recognition and support of Islamic principles for organizing individual and social life by the broader population contributed to the predominance of Islam within the religious pluralism of Central Asia and Kazakhstan. Islam also created the preconditions for the cultural integration of geographically adjacent peoples who adopted it, thereby expanding the civilizational sphere of the Islamic world. The establishment of Islam in the Golden Horde became a significant factor influencing the development of urban culture, national literature, and legal consciousness in Kazakhstan.

Islam provided new impetus for the development of urban culture in Kazakhstan. Research by K. Baipakov demonstrates that medieval cities in Southern Kazakhstan and Zhetysu played a crucial role in the political, economic, cultural, and social life of these regions. Islamic civilization creatively advanced architectural traditions while preserving elements inherited from the Near East, Mesopotamia, North Africa, India, as well as from the ancient Roman and Persian states.

In structuring urban space, Islamic architecture extensively incorporated the construction practices of local populations in the regions where it spread. Special attention was devoted to the construction of mosques as central elements of urban planning. Alongside central congregational mosques, smaller neighborhood mosques were also established within city districts. During the Timurid and Shaybanid periods, mosques and madrasas built in the Iranian or iwan architectural style became widespread in Central Asia, while Ottoman architects employed solutions derived from Byzantine and Armenian traditions in mosque construction.

As noted by T. Kh. Starodub, «The formation of a distinctive Muslim architectural type became an integral part of the development of medieval Islamic civilization. Islamic architectural types were formed on the basis of the experience of previous periods and cultures, as well as the foundations of Muslim religious practice and ideology, moral norms, and aesthetic concepts» [22].

However, it is not an exaggeration to state that the distinctive characteristics of Islamic architecture and the organization of urban space originate from the Qur'an and the Hadith. Islam instructs human beings to treat the natural and

social environment in which they live with the utmost responsibility and to exist in harmony and balance with it. As humans are regarded as the vicegerents (khalīfa) of God on earth, they are expected to skillfully organize and shape their spiritual and material space in accordance with the laws of nature.

Therefore, «Islamic architecture can be understood as an architectural space grounded in the Qur'an and the Sunnah of the Prophet» [23, p. 4]

The distinctive character of Islamic architecture is manifested in its spatial organization oriented toward the qibla, in the aesthetic quality of ornamental elements, and in the widespread use of Arabic calligraphy as a symbol of beauty and profound spiritual meaning. Islamic architecture was not merely an expression of the aesthetic preferences of Muslims, but also served as an effective means of fostering a shared religious identity.

The spread of Islam contributed to the emergence of new genres in the oral literature of Turkic peoples and enriched the religious and thematic content of their ethno-folklore. In Kazakh oral literature, the genre of qissa - didactic poems and epics with religious and ethical content—as well as Sufi poetry in the form of hikmet, became widely disseminated. The Turkic tribes inhabiting the territory of present-day Kazakhstan possessed a well-developed oral literary tradition from ancient times. Heroic epics originating from the Orkhon-Yenisei inscriptions, as well as the epics The Book of Dede Korkut and Oghuznama, ensured the continuity of the historical roots of the Turkic peoples and contributed to the formation of their ethno - cultural consciousness.

The rapid development of political and cultural relations within the Turkic-Islamic world in the 10th - 13th centuries also had a positive influence on literary development. «With the development of Islam in the Golden Horde, literature also rose to a high level. Whereas earlier mainly folkloric works flourished among nomadic communities, the spiritual transformations of the Golden Horde period stimulated the development of literature in religious genres. These included narratives about the history of the prophets, the lives of the Companions, accounts of the miraculous deeds of saints, romantic epics, as well as the heroic traditions of the Turks reflected in the form of ghāzī and shahīd narratives and religious-ethical themes. Certain subjects of Islamic creed (ʿaqīda) and jurisprudence (fiqh) were also expressed in poetic form. In particular, the Sufi tradition of describing spiritual states (ḥāl) and stations (maqām), along with the practice of composing hikmet, became especially widespread» [24, p. 101].

Through literature, the values and moral-ethical principles of Islam, as well as its cosmological and anthropological concepts, became widely disseminated among the population. Literature thus served as a powerful medium for shaping both individual and collective ethical norms.

At the same time, the oral literary traditions nourished by the poetic art of nomadic Bedouins, as well as the shared motifs and thematic continuities present in the folklore of nomadic Turkic tribes, contributed to the establishment of what may be described as «cultural complementarity».

E. S. Seisenbieva, who studied the influence of medieval Turkic literature on nineteenth-century Kazakh literature, notes that «the intellectual foundations of the Sufi worldview of the Kazakh people found expression in the didactic poem Kutadgu Bilig by Yusuf Balasaguni» [25, p. 89-90]. According to the author, the traditions of Islamic literature that originated in the medieval period continued to develop in nineteenth-century Kazakh literature.

If literature is regarded both as a reflection of social consciousness and as a primary channel for the transmission of ontological and existential values, it becomes evident that it played a significant role in establishing Islamic religious thought within the culture of the Kazakh people.

The spread of Islam in the Kazakh steppe also paved the way for the development and dissemination of Islamic scholarship and education in medieval urban centers. Professor A. K. Muminov notes that, during the medieval period, Central Asia witnessed intense intellectual debates between the schools of ahl al-ḥadīth and ahl al-ra'y [26, p. 56].

In the religious sphere, competition developed between different schools and madhhabs, and ideological struggles emerged with the aim of influencing public consciousness. The preference for the Hanafi school during the rule of the Karakhanid dynasty continued into the period of the Golden Horde.

As researcher B. Ilesbekov notes, «the Karakhanid authorities significantly contributed to the spread and development of the Hanafi madhhab in the territories under their rule by appointing religious scholars to responsible religious and state positions» [27, p. 17].

As a result of political support, the ahl al-ra'y school developed in harmony with local culture and became established as the main orientation of Islamic scholarship in Central Asia, eventually gaining wide recognition as the region's traditional form of Islam. Professor Sh. Kerim notes that the renowned Islamic scholar Husam alDin alSighnaqi belonged to the fourteenth generation of the scholarly tradition tracing its origins to Abu Hanifa [28, p. 42-43].

Prior to spread of Islam, Central Asian nations possessed a culture and history spanning thousands of years. Islam invigorated these deep-rooted layers of national spirituality. It is not merely that Islam is accommodating of local traditions; although it is regarded as a universal civilizational consciousness, it acknowledges ethnic diversity. The Quran states that the Creator fashioned humanity differently so they could learn from and recognize one another. Furthermore, Islam introduced a new model of political philosophy and governance. Authority was viewed as a divine trust, aimed at establishing a harmonious social order. Islam fostered the advancement of science and arts, recognizing pursuit of knowledge about the world created by God as a human obligation, while also promoting harmony within the world. By adhering to these fundamental principles, Islam evolved into an advanced civilization during the Middle Ages.

The religious and ethical principles of Islam, integrating values of local communities, create fresh paradigms of spiritual and social life, individual actions, and conduct. The ideas of mutual tolerance, respect for individual choice, patience, contentment, and repentance, as expressed in Islam, played a significant role in the dissemination and establishment of Islamic religious awareness among the populace. Islamic scholarship, founded on the inseparable bond between faith and knowledge, along with the principles of reasoning and rationality found in the Quran, provided a renewed impetus for advancement of the Islamic civilization.

Conclusion

Islam, which made its way into Central Asia and Kazakhstan during the 7th and 8th centuries, has become an essential aspect of both the material and spiritual culture of the Kazakh people, synthesizing and creatively reshaping the beliefs and perspectives of the pre-Islamic Kazakh population, including Tengriism, shamanism, Zoroastrianism, and Buddhism, ultimately evolving into a new faith for the people of Kazakhstan.The dynamics of ethnic group formation and division in the Eurasian steppe during the late Middle Ages, alongside political power crises, stagnation in science and education, and the transition of global trade routes from land to sea, led to a contraction in the cultural space of the Eurasian steppe nomads, who once dominated the Great Silk Road, exposing them to the influences of Chinese-Confucian and Russian-Orthodox civilizations, which became evident in the worldview and artistic expressions of medieval poets. The colonial and Soviet administrative-totalitarian oppression of the Russian Empire restricted the influence of Islam to domestic sphere. The incorporation of Kazakhstan into the Russian and subsequently the Soviet empires significantly affected its civilizational evolution. This pivotal moment, driven by historical necessity, indelibly influenced the ethnoculture and national identity of the Kazakh people. Nevertheless, core values of Islam have enabled the Kazakh people to resist the pressures of Chinese-Confucian and Russian-Orthodox civilizations, allowing them to maintain their distinct civilizational identity, spiritual autonomy, and ethnocultural cohesion. Kazakh culture, upon entering the sphere of Islamic civilization, was enriched with new values while preserving its national characteristics and cultural identity. The theological schools that contributed to the development of Islamic scholarship and education in Kazakhstan continued the tradition of religious learning and enlightenment through the institutional system of madrasas and schools. The Sufi tradition enriched the spiritual world (Lebenswelt) of believers with Islamic values and established a new methodological paradigm for understanding the relationship between the Creator and creation, as well as the nature of the world and human existence.

Funding

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR24993035).

References

1 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Изд-во Политиздат, 1992. – 542 с.

2 Toynbee A.J. Comprehension of History. – Moscow: Iris Press, 2002. – 612 p.

3 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. - М.: Мысль, 1993. В 2-х т. - 663 с.

4 Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 309 с.

5 Касымжанов К.С. Пространство и время великих традиций. - Алматы: Казах Университеті, 2001. – 283 с.

6 Хаким Р. Метаморфозы духа: к вопросу о тюрко-татарской цивилизации. - Казань: ОАО ПИК «Идея-Пресс», 2005. – 300 с.

7 Омаров Е. Краткая история казахской цивилизации. - Алматы: Арда, 2005. – 237 с.

8 Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерки истории. Пер. И.М. Джуры. Предисл. В.В. Наумкина. - Москва: Наука, 1986. – 600 с.

9 Сейфеддин Ү. Ислам дініндегі ақаид: сенім. - Алматы, 2008. – 150 б.

10 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Москва: DI-DIK Publishing House, 1993. – 806 с.

11 Асфендияров С. Ислам и кочевое хозяйство. Атеист. - 1930. - № 58. - 1 ноября.

12 Watt W.M. Influence of Islam on Medieval Europe. – St. Petersburg: Dilya, 2008. – 101 p.

13 Montgomery W. The Influence of Islam on Medieval Europe. Edinburgh University Press. 1972. 136p.

14 Хатами С.М. Диалог цивилизаций: путь взаимопониманию. - Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 219 с.

15 Гүлдерен О.Ф. Ноль в поисках бесконечного (с перспективы тасаввуфа) // Новые грани. - 2007. - № 4. - С. 105.

16 al-Ghazali M. Human Rights in Islam. – Moscow: Andalus, 2006. – 168 p.

17 Керимов, Г.М. Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности. - Санкт-Петербург: Издательство Диля, 2007. – 426 с.

18 Zarrinkub A.H. Islamic Civilization. – Moscow: Andalus, 2004. – 29 p.

19 Дербисали Абсаттар Қажы. Секуляризм и ислам в Республике Казахстан: совместная деятельность, направленная на миротворчество и гуманизм // Секуляризм и ислам в современном государстве: что их объединяет? Мат-лы междунар. круглого стола. - Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2008. – 107 с.

20 Сейтахметова Н.Л., Бектенова М.К. К проблематизации диалога религий как диалога цивилизаций. - 2018.

21 Marshall Hodgson. History of Islam: Islamic Civilization from the Birth to Our Days. - Chicago, University of Chicago Press, 1974. - 545 p.

22 Стародуб Т.Х. Эволюция типов средневековой исламской архитектуры. – Докторская диссертация. – Москва, 2006. – 406 с.

23 Widyastuti N., Nugrahaini F.T. Sustainable Islamic Architecture in Settlements and Their Environment in Surakarta. – 2023.

24 Исахан М., Сатыбалдиева А. Ислам тарихы Қазақстанда. – Нур-Султан: Muftiyat Publishing House, 2021. – 248 б.

25 Seisenbieva E.S. The Exegetical Tradition in Medieval Turkic Literature. – Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2023. – No. 3 (144). – 275 p.

26 Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, 2018. – 111 p.

26 Ілесбеков Б. Ғұлама Ахмад ибн Мансұр әл-Испижаби және оның ғылыми мұрасы. – Алматы: Qazaq Publishing House, 2025. – 212 p.

27 Керім Ш. Хусамуддин әс-Сығнақи мектебі. – Алматы: TURAN Publishing House, 2024. – 102 б.

Transliteration

1 Sorokin P.A. Chelovek. Civilizacija. Obshchestvo [Man. Civilization. Society]. - M.: Izd-vo Politizdat', 1992. – 542 s. (in Russ)

2 Toynbee, A.J. Comprehension of History. - Moscow: Iris – Press, 2002. – 612 p.

3 Shpengler O. Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoi istorii [The Decline of Europe. Essays on the Morphology of World History]. - M.: Mysl', 1993. V 2-kh t. - 663 s. (in Russ).

4 Orazbayeva, A.I. Civilizacija kochevnikov evrazijskih stepej [Civilization of Eurasian Steppe Nomads]. Almaty: Dyke – Press,– 309 p. 2005. – 309s (in Russ).

5 Kasymzhanov K.S. Prostranstvo i vremja velikih tradicii [Space and Time of Great Traditions]. – Almaty: Kazakh Universiteti, 2001. – 283s. (in Russ)

6 Hakim R. Metamarfozy duha voprosu o tjurko-tatarskoj civilizacii [Metamorphoses of the Spirit: On the Issue of Turkic–Tatar Civilization.] Kazan': OAO PIK «Ideja-Press», 2005. – 300s. (in Russ)

7 Omarov E. Kratkaja istorija kazahskoj civilizacii [A Brief History of Kazakh Civilization]. Almaty: Arda, 2005. – 237s (in Russ).

8 Grünebaum G.E. Klassicheskij islam. Ocherki istorii [Classical Islam: An Essay on the History of Islam]. Translated by I.M. Djura. Foreword by V.V. Naumkina. Moscow: Nauka, 1986. – 600 s. (in Russ)

9 Seyfeddin Y Islam dinindegi aqajd: Senim. [Belief in Islam: Faith]. Almaty, 2008. – 150b. (in Kaz)

10 Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli. [Ethnogenesis and the Biosphere of the Earth]. – Moscow: DI-DIK Publishing House, 1993. – 806 p.

11 Asfendiyarov S. Islam i kochevoe hozjajstvo [Islam and Nomadic Economy]. Atheist, 1930. No. 58, November 1. (in Russ)

12 Watt U.M. Influence of Islam on Medieval Europe. Petersburg: Izd-vo "DILYA", 2008. – 101 p.

13 Montgomery W. The Influence of Islam on Medieval Europe. - Edinburgh University Press, 1972. - 136 p.

14 Khatami S.M. Dialog civilizacii: put' vzaimoponimaniju [Dialogue of Civilizations: The Way to Mutual Understanding]. Almaty: Dyke – Press, 2002. – 219 p. (in Russ)

15 Gulderen O.F. Nol' v poiskah beskonechnogo (s perspektivy tasavvufa) // Novye grani [Zero in Search of the Infinite from the Perspective of Tasawwuf]. – 2007. - No. 4. - P. 105. (in Russ)

16 al-Ghazali Muhammad. Human Rights in Islam. Moscow: "Andalus", 2006. – 168 p.

17 Kerimov G.M. Zakon zhizni musul'man. Otvety Shariata na problemy sovremennosti [Sharia: The Law of the Life of a Muslim. Sharia's Answer to the Problems of Modernity]. - St. Petersburg: Izdatelstvo Dilya, 2007. – 426 s. (in Russ)

18 Zarrinkub, A.H. Islamic Civilization. - Moscow: "Andalus", 2004. – 29 p.

19 Derbisalu Absattar Qazhi. Sekuljarizm i islam v Respublike Kazahstan: sovmestnaja dejatel'nost' napravlennaja na mirotvorchestvo i gumanizm [Secularism and Islam in the Republic of Kazakhstan: Joint Activity Aimed at Peacekeeping and Humanism] // Sekuljarizm i islam v sovremennom gosudarstve: chto ih obedinjaet? Mat-ly mezhdunar. kruglogo stola. - Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2008. – 107 p. (in Russ)

20 Seitakhmetova N.L., Bektenova M.K. K problematizatsii dialoga religii kak dialoga tsivilizatsii. [To the problematization of the dialogue of religions as a dialogue of civilization]. - 2018 (in Russ).

21 Marshall Hodgson. History of Islam: Islamic Civilization from the Birth to Our Days. - Chicago, University of Chicago Press, 1974. - 545 p.

22 Starodub T.Kh. Evolyuciya tipov srednevekovoj islamskoj arhitektury [Evolution of Types of Medieval Islamic Architecture]. – Doctoral dissertation. – Moscow, 2006. - 406 s. (in Russ).

23 Widyastuti N., Nugrahaini F.T. Sustainable Islamic Architecture in Settlements and Their Environment in Surakarta. – 2023. .

24 Isakhan M., Satybaldieva A. Islam Tarihy Qazaqstanda [History of Islam in Kazakhstan]. – Nur-Sultan: Muftiyat Publishing House, 2021. – 248 b. (in Kaz).

25 Seisenbieva E.S. The Exegetical Tradition in Medieval Turkic Literature. – Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. - 2023. – No. 3 (144). – 275 p.

26 Muminov A.K. Hanafitskij mazhab v istorii Centralnoj Azii [The Hanafi Madhhab in the History of Central Asia]. – Almaty: Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, 2018. – 111 p. (in Russ).

27 Ilesbekov B. Ğūlama Ahmad ibn Mansūr äl-İspijabi jäne onyñ ğylymi mūrasy [The Scholar Ahmad ibn Mansur al-Isbidjabi and His Scientific Heritage]. – Almaty: Qazaq Publishing House, 2025. – 212 p. (in Kaz).

28 Kerim Sh. Husamuddin as-Syğanaqi mektebı Scholar Husam al-Din al-Sighnaqi. – Almaty: TURAN Publishing House, 2024. –102 b. (in Kaz).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Kairat Zatov	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, email: kairat_1966@list.ru, ORCID: 0000-0003-3705-7097
Ainur Adaikhan	PhD student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, email: adaikhan89@mail.ru, ORCID: 0009-0007-4701-6594
Anar Zhaxybayeva	PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, email: muslimka12_92@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6537-9440
Қайрат Затов	профессор, философия ғылымдарының докторы, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: kairat_1966@list.ru, ORCID: 0000-0003-3705-7097
Айнұр Адайхан	PhD докторант, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: adaikhan89@mail.ru, ORCID: 0009-0007-4701-6594
Анар Жақсыбаева	PhD, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: muslimka12_92@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6537-9440
Кайрат Затов	профессор, доктор философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Қазақстан, email: kairat_1966@list.ru, ORCID: 0000-0003-3705-7097
Айнур Адайхан	PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: adaikhan89@mail.ru, ORCID: 0009-0007-4701-6594
Анар Жаксыбаева	PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: muslimka12_92@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6537-9440

ҒТАХР 21.21.25 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).865

ҚОЖА АХМЕТ ЙАСАУИ ІЛІМІ ЖӘНЕ ИСЛАМ ДІНІНІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНА ЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

[1]Б.М. Сатершинов, [1]А.Д. Шағырбай, [1]Н.Р. Мейманхожа, [1]Ш.Д. Жүнісбаев, [2]Н.К.Анафина

АҢДАТПА

Қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары сан ғасырлар бойы халықтың дәстүрі мен тарихи мәдени болмысындағы дүниетанымдық пайымдар арқылы қалыптасқаны белгілі. Дәстүрлі қоғамда, тарихи мәдени сана мен діни танымның қалыптасуына елеулі үлес қосқан тұлғалар бар болғаны көпшілікке мәлім. Бүгінгі жаһандану дәуірінде діни буквализм мен дәстүрден тыс діни ағымдар мен топтардың ықпалдары арқылы дәстүрлі танымдағы құндылықтарды жастар тарапынан қабылдамауға үндейтін ұйымдар бой көрсетуде. Осы бағыттағы үрдістердің жастар арасында алдын алу үшін Түркістан өңіріндегі атақты діни тұлға, ақын, ойшыл Әзірет Сұлтан қожа Ахмет Йасауидің рухани мұрасын дәріптеуді қарастыру маңызды. Түркі әлемінің басты рухани тұлғалар қатарындағы Әзірет Сұлтан атағы мен рухани дәрежеге ие тұлғамыз хикметтерінде діни тұрақтылық пен жасампаздық идеялары насихатталған. Ақын ғұламаның шығармаларында мұсылмандық мәдениет пен ұждан ілімі туралы жиі сөз қозғалады. Мақалада Ахмет Йасауидің рухани тұлға ретіндегі қалыптасуы, өмірлік жолы мен бағдары, ойшыл өмір сүрген ортадағы діни, саяси, тарихи және мәдени ерекшеліктерді қамту арқылы бірқатар агиографиялық деректерді қарастыру арқылы қазақ даласына ислам дінінің ену ерекшеліктері зерттелген. Діntанулық ғылымдағы әдіснама негізінде ақын тұлғаның өміріне агиографиялық және мәтіндік талдау тәсілдерімен зерттеу жүргізіліп, ислам дінінің таралуы ерекшеліктері зерделенді.

Түйін сөздер: ислам, йасауийа, қараханилер, қожалар, саманилер, тариқат, тасаууф.

[1] ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

[2]«Торайғыров университеті» КеАК, Павлодар, Қазақстан

Автор-корреспондент: Шағырбай А.Д., almasbek85@gmail.com

Сілтеме: Сатершинов Б.М., Шағырбай А.Д., Мейманхожа Н.Р., Жүнісбаев Ш.Д. Анафина Н.К. Қожа Ахмет Йасауи ілімі және ислам дінінің қазақ даласына ену ерекшеліктері // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 151-160.

Учение Ходжа Ахмета Йасауи и особенности проникновения ислама в казахской степи

Аннотация. Известно, что традиционные ценности казахского народа на протяжении многих веков формировались под влиянием мировоззренческих представлений в исторических культурных реалиях и традициях народа. Общеизвестно, что существуют личности, внесшие значительный вклад в становление традиционного общества, исторического культурного сознания и религиозного познания. В сегодняшнюю эпоху глобализации под влиянием религиозного буквализма и нетрадиционных религиозных течений и групп выделяются организации, призывающие к отказу от ценностей традиционного познания со стороны молодежи. Для профилактики тенденций в этом направлении среди молодежи, важно рассмотреть популяризацию духовного наследия известного в Туркестанском регионе религиозного деятеля, поэта, мыслителя Хазрета Султана Ходжи Ахмеда Йассауи. В числе главных духовных личностей тюркского мира обладающего титулом Хазрет Султан и в хикметах содержащие духовное звание пропагандируются идеи религиозной стабильности и созидания. В произведениях поэта часто рассказывается о мусульманской культуре и учении совести. В статье исследуются становление Ахмета Йасауи как духовной личности, жизненный путь и ориентация, особенности проникновения ислама в казахскую степь путем рассмотрения ряда агиографических данных, охватывающих религиозные, политические, исторические и культурные особенности среды, в которой жил мыслитель. На основе методологии в религиоведческой науке было проведено исследование с подходами агиографического и текстового анализа жизни личности поэта, изучены особенности распространения ислама.

Ключевые слова: ислам, йасауийа, караханиды, ходжи, саманиды, тарикат, тасаууф.

The Teachings of Khoja Akhmet Yasawi and the Peculiarities of the Spread of Islam in the Kazakh Steppe

Abstract. It is known that the traditional values of the Kazakh people have been forming worldviews about the historical cultural realities and traditions of the people for many centuries. It is well known that there are individuals

who have made a significant contribution to the formation of traditional society, historical cultural consciousness and religious knowledge. In today's era of globalization, under the influence of religious literalism and non-traditional religious movements and groups, organizations calling for the rejection of the values of traditional knowledge by young people stand out.

To prevent trends in this direction among young people, it is important to consider the popularization of the spiritual heritage of the famous religious figure, poet, and thinker Hazret Sultan Khoja Ahmed Yasawi in the Turkestan region. Among the main spiritual personalities of the Turkic world, the Hikmet, who have the title of Hazret Sultan and the spiritual title, promote the ideas of religious stability and creation. The poet's works often talk about muslim culture and the teachings of conscience. The article examines the formation of Ahmet Yasawi as a spiritual personality, his life path and orientation, and the peculiarities of the penetration of Islam into the Kazakh steppe by examining a number of hagiographic data covering the religious, political, historical and cultural features of the environment in which the thinker lived. Based on the methodology in religious studies, a study was conducted using the approaches of hagiographic and textual analysis of the poet's personal life, and the peculiarities of the spread of Islam were studied.

Key words: Islam, Yasauiya, Karakhanids, Khoji, Samanids, Tariqa, Tasauf.

Kipicne

Қожа Ахмет Йасауи бүкіл түркі халықтарына кеңінен танымал көрнекті ислам ойшылы әрі әулие, сопылық тариқаттың негізін қалаушы қайраткер әрі дін таратушы, соңына мыңдаған шәкірттерімен қатар діни, философиялық және әдеби мол мұра қалдырған ақын әрі ағартушы. Мақалада қазақтың дәстүрлі дүниетанымында ерекше орны мен маңызы бар Қожа Ахмет Йасауи негізін қалаған сопылық діни бағдар ортағасырлық түркі кезеңінде ислам дінінің Орталық Азияға ену ерекшеліктері аясында талданады. Өйткені, ислам қазақ халқының діни руханиятының негізі болып табылады. Қазақ даласындағы исламның теориясы мен практикасы сүннет бағытындағы ханафилік мәзһабпен сипатталса, исламның рухы мен дүниетанымын қалыптастыруда түркілік сопылық пен тариқаттың да ықпалы зор болды. Бұл ерекшелікті айқындауда сол заманда Орталық Азия мен Хорасанда билік құрған Саманилік және Қарахандық әулеттердің ұстанған діни саясатын зерделеу маңызды. Сондықтан мақалада Мәуреннаһрдағы исламның қазақ дүниетанымына бейімделуі, йасауи тариқатының ерекшеліктері мен оның теологиялық бағыты дінтанулық қырынан тұжырымдалады.

Ерте ортағасырлардан бастап Қазақстанның территориясында түркітілдес тайпалардың еуразиялық даладағы және әлемдік геосаяси сахнадағы рөлі күшейе түседі. Әрине, бұл алдыңғы ерте темір дәуірінен, яғни сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірлерінен келе жатқан тарихи және мәдени үрдістердің қисынды сабақтастық жалғасы болатын. Біздің заманымыздың VI - XIII ғасырдың басына, яғни Шыңғыс хан мен оның ұлдарының құрған империяларына дейін Орталық Азия мен одан тысқары жерлерде он төрт түрік тілдес әулеттердің билігіндегі мемлекеттер болған екен. Еуразиялық тарихқа үлкен әсерін тигізген бұл ерте түрік мемлекеттері зерттеушілердің қызығушылығын тудыруда. Оның үстіне бұл біртұтас түрік тарихи-мәдени кешенге ислам дінінің таралуы зор ықпал етті. Нәтижесінде Мәуреннаһр араб-парсы-түркі өркениеттерінің шеткі перифериясы емес, біртұтас мұсылман мәдениетінің ірі орталықтарының біріне айналды.

X-XII ғасырлар аралығында бұл өлкеден көптеген ислам ғұламалары шыққан. Бүкіл әлемнің интеллектуалдары мойындаған әл-Фарабиді айтпағанда, біртұтас мұсылман мәдениетінің ірі орталықтарының біріне Хұсамаддин ас-Сығнақи, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари және Қожа Ахмет Йасауи тәрізді руханият саласының алыптары осы кезеңде өмір, сүріп шығармашылықпен айналысты. Біздің мақалаға арқау болып отырған Қожа Ахмет Йасауидің шығармашылық мұрасы діни, философиялық және әдеби қырынан біршама зерттелген. Түркістандық пірдің өмірі мен шығармашылығын орыс ориенталистері В.В. Бартольд, В.В. Григорьев пен шетелдік шығыстанушылар А.Вамбери, Д.ДиУис зерттесе, түрік ғалымы М.Ф. Көпрұлы аталмыш тақырыппен анағұрлым терең айналысты. Атақты ақын сопының мұрасының әдеби қырлары қазақ зерттеушілері Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев, Р. Бердібаев, Ә. Дербісәлиев еңбектерінде көрініс тапты. Ал кейінгі онжылдықтарда Ә.Мүминов, А. Әбуов, Д. Кенжетаев, Н. Нұртазина және т.б. Йасауи шығармашылығын арнайы зерттеулеріне арқау етті.

Әдіснама

Біз осы мақаланың барысында жоғарыда аталған ғалымдардың тарихи ретроспективалық, сондай-ақ философиялық және теологиялық қырынан жасалған талдауларына сүйенеміз. Яғни тарихилық пен логикалықтың бірлігі, сонымен қатар герменевтикалық тәсілдер біздің мақаламыздың теориялық әдіснамалық негізін құрайды. Сондай-ақ, Йасауи мұрасы мен тариқатындағы ислами құндылықтардың жергілікті түркі және кейінгі қазақ дәстүрлі мәдениетіне бейімделіп таралуын зерттеу барысында ауызша деректерге, шежірелік дәстүр мен насабнама үлгілеріне сүйенеміз. Бұл осы мақаланың әдіснамалық жаңашылдығын білдіреді. Агиографиялық деректерді қолдану арқылы мақаланың мақсаты мен міндеттеріндегі негізгі ғылыми танымдық пайымдарға талдау жүргізуге қосымша мүмкіндік тудырады. Мақала мәтініндегі зерттеу әдіснамасы заманауи ғылыми бағыттағы маңызды әдістерді қамтиды, осыған орай басты зерттеу жұмыстың мәні мен мағынасын кеңінен қарастыруға оңтайлы мүмкіндік тудырады.

Негізгі бөлім

Қожа Ахмет Йасауи - түркі халықтарының рухани тарихында айрықша орны бар концептуалды тұлға. Орталық Азияның агиографиялық еңбектерінде оның «Машаих-и түрк» (түркі шейхтарының көшбасшысы) жене «Пир-и Түркістан» (Түркістан пірі) деген лауазымдармен аталуы соның айқын айғағы. Атап айтқанда, «Пир-и Түркістан» титулы алғаш рет Фарид ад-Дин Аттардың «Мантиқ ат-Таир» атты еңбегінде кездесіп, онда сопылық ілім өкілінің тұлғалық болмысына қатысты маңызды деректер келтіріледі. Йасауи ілімінің Сырдарияның солтүстік өңірін (Дешті Қыпшақ) мекендеген көшпенді түркі тайпалары, атап айтқанда, қазақ халқының этногенезін құраған топтар арасында кеңінен таралуы оның ұлттық болмысымыз бен дүниетанымымыз үшін маңыздылығын арттыра түседі. Агиографиялық деректер мен халықтық аңыздарға сүйенсек, Алтын Ордада Өзбек ханның тұсында исламның мемлекеттік дін ретінде орнығуына Йасауи мектебінің өкілдері (Сайид ата, Садр ата, Бадр ата, Ұзын Хасан ата және т.б.) тікелей ықпал еткен. Қазақ хандығы кезеңінде билеуші элитаның Қожа Ахмет Йасауи кесенесін саяси легитимділік ордасы ретінде қарастыруы - тарихи сабақтастықтың көрінісі. Мемлекет қайраткерлері мен хан-сұлтандардың осы пантеонда жерленуі Йасауи мұрасының тек діни ғана емес, мемлекет құрушы идеологиялық күшке ие болғанын дәлелдейді.

Қожа Ахмет Йасауи 1103 – 1166 жылдары Сайрам мен Түркістан аумағында өмір сүрген. Бұл даталар пайғамбар жасына меңзеп тұр, яғни осы жасында ол Түркістан пірінің жер асты – қылуетке түсіп, рухани шығармашылықпен айналысқанын білдіреді. Нақты қанша жыл өмір сүргендігі туралы пікірлер әртүрлі, біреулер жетпіс үш жыл, біреулер жүз отыз жыл өмір сүрген деп айтады. Ең көрнекті йасауитанушы түрік ғалымы Фуат Көпрұлы түркістандық ғұламаның өмір сүрген мезгілін XI ғасырдың бірінші жартысы деп анықтайды [1]. Аңыз әңгімелерде ұстазы Арыстан бабтан сахабалардан қалған zaһири және батини ілімдердің сыры мен қырын алған. Орталық азиялық түркілер арасында орасан зор құрмет пен шексіз сүйіспеншілікке ие болған тұлға. Қазақтар арасында «Әзірет Сұлтан» деген мейлінше ілтипатты есіммен аталады. Йасауидің өзі Қожа Ахмет ныспысының алдына Жаратушыға деген риясыз сенімі мен шүкіршілігін білдіру үшін «құл» атауын қосатын болған. Яғни өзін «құл Қожа Ахмет» деп таныстыратын болған.

Сонымен, Әзірет сұлтан XII ғасырда өмір сүрді. Бұл ғасырдың саяси тарихына келер болсақ, Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында (Мәуреннаһр, Қашқар мен Жетісуда) Қарахан әулетінің құрған қағанаты ("Қарахан мемлекеті" терминін ғылыми айналымға шығыстанушы ғалым В.В. Григорьев (1816–1881 гг. [2, 189 б.]) енгізді) үстемдік етсе, оңтүстік батысы (Сыр өңірі) мен солтүстігінде (Дешті Қыпшақ) сәйкесінше, оғыздар мен қыпшақтардың хандықтары салтанат құрды. Аталмыш кезеңде бұл территорияда түркі тайпалары арасында ислам діні кеңінен тарай бастаған. Алайда XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басында шығыс жақтан будда дінін ұстанатын қидандар мен қарақытайлардың және христиан дінін ұстанатын керейлер мен наймандардың шабуылы, ақырында Шыңғыс

хан мен оның ұлдарының бастаған моңғол шапқыншылығы орын алды. Яғни Йасауидің өмір сүрген заманы дін таралуының алмағайып заманына тура келеді.

Әдетте, сол замандағы қазақ даласына ислам дінінің таралуын 751 жылы араб пен қытай әскері қақтығысқан Қарлұқ еліндегі Талас шайқасынан бастайды. Кейінірек, ыдырауға ұшыраған қарлұқ тайпалары конфедерациясының негізінде Орталық Азия түркілерінің тұңғыш мұсылман мемлекеті – Қарахан қағанаты Жетісу мен Шығыс Түркістанда құрылды. Мемлекеттің негізін қалаушы Сатұқ Боғра хан (915-955 жылдар, шығу тегі Афрасиаб – Алып Ер Тоңғадан, мұсылманша есімі Әбділкерім) жаңа дінді алғаш қабылдаған аты аңызбен көмкерілген тұлға болды [3, 34 б.]. Шоқан Уәлиханов келтірген аңыздарда бұл ханды саманилік қожа, тақуа ғалым әрі саудагер Әбу Насыр әс-Самани ислам дініне қаратқан екен, оның түсіне Мұхаммед пайғамбардың өзі кіріп, Түркістандағы осы болашақ жиһангер билеушіні мұсылмандыққа тартудың құрметті миссиясын жүктеген көрінеді [4, 322 б.].

Осы орайда Қарахан мемлекетіне дейін түрік тайпаларының мұсылмандануына Аббасилер әулетіне номиналды бағынышты болып, Самарқанд пен Бұқарада, сондай-ақ Қорасанда билік жүргізген ирандық Самани мемлекетінің (819-999 жылдары) үлкен әсері болғанын айта кету керек. Яғни түркілерге дейін парсылар мұсылмандық қабылдады, Қарахан дәуірінде түркілердің ислами мәдениеті гүлденгенге дейін Самани әулетінің билігі ғылым мен мәдениеттің өркендеуіне үлкен үлес қосқан «интермеццо» рөлін атқарды. Парсы тіліндегі «намаз», «ораза», «күнә», «пайғамбар», «періште», «шілде» және т.б. діни терминдер мен аптадағы күн атаулары түріктердің лексиконына еніп кетті.

Қазақ фольклоры мен агиографиясында ислам дінінің Түркістан аумағына енуі әйгілі Талас шайқасымен басталмайды, одан арыға, тіпті Пайғамбар мен сахабалар заманына дейін кетеді. Мұның айғақтары «түркілерге тиіспеу» туралы, «түріктердің Константинопольді алатыны» туралы хадистермен қуаттала түседі. Дарияның арғы жағындағы (Мәуреннахр) түркі жеріне келіп (Түркістанға) келіп дінді жайған сахабалар мен табиғиндардың қатарына Арыстан баб (Салман Фарси), Укаша Ата (Уккаша), Садуакас (Са'д ибн Аби Уаккас), Сейіт Баттал (Мұхаммед әл-Ханафийаның ұрпағы) және т.б. жатқызылады. Ислам дінін әскери жолмен («фәтх») де, тақуалық жолмен (парсыша «баб» қақпаны білдіреді) де ашудың бастауында осы тұлғалар тұрған. Қазақ халқының аңыз әңгімелерінде Мұхаммед пайғамбардың үйішіне кіресілі болған Салман Фарсиді Арыстан бабпен сәйкестендіреді. Ал Қожа Ахмет Йасауи ислам аманатын – сопылықтың символын білдіретін құрма сүйегі мен қырқа шапанды осы ұстазынан алған.

Жергілікті түркі тайпалары арасында, әсіресе, пайғамбардың күйеу баласы әрі одан қалған «зұлпықардың» (қос тілді қылыштың) иесі, имандылық пен батырлықтың үлгісі Әзірет Әлінің беделі ерекше болды. «Мұртаза» (кейде Нұртаза), «Шерәлі», «Әлішер» есімдері қазақ арасында кең таралған, Маңғыстау мен Атырау аймақтарында әлі күнге дейін адам есімдерінің соңына «әлі» немесе «ғали» жұрнақтарын жалғау көп кездеседі.

Ислам тарихындағы бүлік соғыстар осы төртінші турашыл сахаба Әзірет Әлінің кезінен басталады. Пайғамбардың Әзірет Әлі мен бибі Фатимадан өрбіген немерелері Асан мен Үсеннен әһли бейт таратылады. Үлкені Асан (ұрпақтары шәріп қожалар) халифаттағы Мұғауияның билігін мойындады да, кішісі Үсеннің (ұрпақтары сейіт қожалар) жақтастары (шиға) билік тарапынан қудалауға ұшырап, Иран жерінен пана тапты және ары қарай Тұран аймағына дінді таратуға белсене атсалысты. Табиғиндер дәуірінде өмір сүрген әһли сунна уәл жамағадағы төрт мәзхабтың бірінің негізін қалаушы Имам Ағзам Әбу Ханифаның да әһли бейтті жақтағаны үшін жазаға тартылғаны, өзінің тегі хорасандық парсы әулеті екендігі белгілі. Билік басындағы Умейиа әулеті араб пен аджам (араб емес) арасын қатаң қадағаласа, 750 жылы билікке келген Аббаси әулеті исламды демократияландыру мен интернационалдандыруға ниетті болды. Мәуреннахр мен Түркістан аймағына ислам дінін таратуға Әзірет Әлінің екінші әйелі парсы ханшайымы Әнипадан (Ханафия) туған Мұхаммед ибн Әли әл-Ханафийадан тарайтын ұрпақтар да үлкен үлес қосты.

Орталық Азия мен далалық Еуразия аймақтарындағы түркі халықтары мен тайпаларының ислам дінін қабылдауы мен таралуына қатысты терең зерттеулерімен [5] белгілі қазақстандық ғалым Нәзира Нұртазинаның пікірінше, діннің жайылуына өз шығу тегін аһли бейт (Пайғамбар әулетінен, Әлиден тарайтын ұрпақ) пен турашыл сахабалардан (Әбу Бәкір (қылауыз қожа) және Омардан (қырықсадақ қожа) тарайтын ұрпақ) алатын ерекше әлеуметтік топ – «қожалардың» рөлі ерекше болған. Әсіресе, Әли ибн Әбу Тәліптің баласы Хұсейіннен (Үсеннен) тарайтын сейіт қожалардың - бақсайыс қожа (Бақсайыс – Қамаладдин шайқы, Қожа Ахмет Йасауидің замандасы) қарахан қожа (Қарахан баба Әбдірахым баб), дуана қожалардың (Мәдіқожадан тарайды) мәртебесі жоғары. Қожа Ахмет Йасауидің шежіресі де (бір нұсқада тараса, екінші бір нұсқада арғы бабасы Ысқақ баб Мұхаммед әл-Ханафийадан тарқатылады) қазақ арасындағы ақсүйек тұқымға барып тіреледі. Тіпті Орта жүзді құрайтын қазақ руларының қожалардан тарайтыны туралы аңыз әңгіме де кездеседі. Қазақ халқының рутайпалық шежіресіне қожалар әулетінің насабнамасы әсер еткенін Әшірбек Мүминовтің [6] және Зікірия Жандарбектің [7] зерттеулерінен байқауға болады.

Сонымен Қожа Ахмет Йасауидің бабасы Ысқақ баб түркі тайпалары арасында ислам дінін таратуды белсенді жүргізгендіктен Исхақ ат-Түрік аталған, жергілікті халық арасында Баб-ата есімімен Түркістан облысы Созақ ауданындағы осы аттас ауылда жерленген. Оның інісі Әбдіжәлел бап та діни ағартушы әрі қолбасшы болған, ол Хорасан ата деген атпен Сырдарияның Жаңақорғанға жақын оң жағалауында жерленген. Екеуінің де мазары халық зиярат ететін сакралды нысандарға жатады. Осылайша, Қожа Ахмет Йасауи ұлы бабаларының жолын рухани жолмен жалғастырған және хақ дінді көшпелі халыққа тариқат арқылы сіңірген қайраткер.

Қожа Ахмет Йасауи шығармашылығындағы діни және философиялық идеялар

Йасауидің тұлғасына деген жергілікті халықтың махаббаты мен құрметі қасиетті Түркістан қаласында оның қабірінің басына орнатылған зәулім күмбезді кесенемен қатар, өмірінің соңын жер астында шығармашылықпен өткізген қылуетпен қоса тұтас кешенді құрайтын мавзолейіне ағылған зияраттылардың үзілмейтінінен аңғарылады. Бұл киелі орынды «екінші Мекке» деп те атайды. Әйгілі әмір Ақсақ Темірдің пәрменімен салынған бұл мавзолей Йасауидің даңқын одан әрі арттыра түсті. Қожа Ахмет Йасауидің тұлғасын бір-екі ауыз сөзбен түйіндеу қиын, оның ойы мен бойына сыйған терең рухани қабілет пен жан-жақты сауапты қызметті ашу үшін оның өмірі мен шығармашылығына мұқият үңілу қажет болады.

Қожалар әулетінен шыққан Ахмет Сайрамда дүниеге келген, он жеті жасынан Түркістанға қоныс аударған. Ол заманда Испиджаб аталған Сайрам Отырар (Фараб), Түркістан (Йасы), Тараз, Баласағұн, Сауран, Сығанақ, Шаш, Жент, Өзкент және т.б. қалалар сияқты мешіт, медресе, текке, забиялары бар ислами рухани орталықтардың бірі болатын. Бұл жерден көптеген ислам ғұламалары – факихтар мен үлемдер шыққан. Әкесі де белгілі әулие кісі болған, анасы Айша (Қарашаш ана) атақты Мұса шайхының қызы болған. Өз кіндігінен Ыбыраһим шайхы атты ұлы және Гауһар Хошназ атты қызы, Йасауидің ұрпақтары осы қызынан тараған. Бұл туралы ақынның әйгілі «Даналық жинағының» хикметтерінде

Ысқақ баба жұрыны, шейх Ибраһим Құлыны,

Машайықтар ұлығы - шейхым Ахмет Йасауи.

...Ясы оның арасы, жатыр гауһар парасы,

Машайықтар сарасы - шейхым Ахмед Йасауи [8],

деп жырланады. Осындай рухани орта мен киелі текте өсіп өнген пірдің есіміндегі «қожа» оның шығу тегін білдірсе, өз ныспысы «Ахмет» пайғамбардың лақап атын байқатады, ал «Йасауи» оның Йасы қаласы тұрғыны екенін айғақтайды. Ауызша деректерде және кейбір жазба деректерде, мысалы, Кашифидің «Рашахат-ул айн-ил хайат» атты еңбегінде Қожа Ахмет Арыстан бабтың он алты жыл шәкірті болғандығы айтылады. Жоғарыда айтылғандай, Арыстан баб тұлғасының төңірегінде және шәкіртінің одан сопылық аманатты арқалағаны жөнінде тылсымға толы

сырлар көп. Хикметтерде Ахметтің аян көргені, Пайғамбарды көргені, төрт жүз жылдан кейін оның аманатын арқалайтыны айтылады. Дегенмен аңыздың астарында ақиқат жататыны жасырын емес, күні бүгінге дейін діндарлар Арыстан бабтың басына барып түнемей, Қожа Ахметті зиярат етпейді. Йасауидің ұстазы ретінде Жүсіп Хамаданиді де атайды, мысалы Хазинидің «Жауаһир ал-Абрар мин Амуаж-ил Биһар» еңбегінде осындай дерек кездеседі.

Йасауи хикметтерінің жоғарыда келтірілген өлең сөздерін шәкірттерінің бірі жазғаны байқалып тұр. Құран мен Сүннетті, шариғатты жетік меңгерген Йасауи діннен араб дәстүрін алып тастап, оны түркілік нақышқа бейімдеді. «Диуани хикмет», «Миратул қулуб», Фақырнама» және т.б. еңбектерін соңына өшпес мұра етіп қалдырды. Бұл шығармаларды шәкірттері хатқа түсіріп, көшіріп жазып, кейінгі буын ұрпаққа табыстап отырды. Түркістанның пірі атанған Йасауи сопылық тариқаттың негізін, үлкен мектептің негізін қалады. Адам баласын жасы мен жынысына, түрі мен түсіне, ұлты мен ұлысына бөліп қарамады. Тоқсан тоғыз мың шәкірт тәрбиелеген деп айтылады. Ең алғашқы шәкірті Арыстан бабтың ұлы Мансұр ата, келесі шәкірті Сайид ата Хорезми, үшінші шәкірті Хакім ата атанған Сүлеймен Бақырғани. Танымал шәкірттерінің бірі сопы Мұхаммед Данышменди Йасауидің «Миратул Қулуб» атты мұрасын хатқа түсірген екен. Сондай-ақ Садр ата, Бадр ата, Қажы Бекташ Әулие, Сары Салтұқ, Шейх Лұқпан Перенде сияқты әулие тұлғалар да оның шәкірттері саналады. Белгілі зерттеуші А. Беннигсон Қожа Ахмет Йасауидың Шопан ата және Зеңгі баба атты шәкірттерінің де болғанын айтады. Түрік ғалымы Мехмет Фуат Көпрұлы «мутасауфтардың (сопылардың) өмірбаяны жайлы еңбектерде Ирақ, Хорасан және Мәуреннахр сопыларынан басқа түркі шейхылары деп жүрген сопылардың барлығы дерлік Қожа Ахмет Йасауи тариқатының шейхтары еді» деп жазады.

Қожа Ахмет Йасауидің діни және философиялық идеялары оның Диуани хикмет, Фақрнама, Миратул қулуб шығармаларында теориялық тұрғыда көрініс тапқан ілімінен және практикалық тұрғыда жария зікірге сүйенген йасауйиа тариқатының амалынан аңғарылады. Мұны сопылық жол немесе тасауф деп атаса болады. Әдетте сопылық жолы төрт сатыдан тұрады: біріншісі – білім мен ізденістің жолы мағрифат; екіншісі – Бір және Барға иман келтірудің жолы шариғат; үшіншісі – нағыз сопылық жолы тариқат және төртіншісі – құдайды тану және оған еніп кету, яғни ақиқатқа жету. Сопының мистикалық «тариқат» жолының астарында мақамдар бар. Бұл аялдама мақамдардың саны жетіден қырыққа дейін, тіпті одан да жоғары болады. Осы бір аялдамаларға қатысты әл-Ғазалидің берген тоғыз классикалық анықтамасы бар. Мақамдарды топтастыруы сопылық мектептердің ішіндегі ең кең тарағаны болып табылады: 1) тәубе ету – күнәдан арылу; 2) сабыр – төзімділік таныту; 3) шүкір – алғыс айту; 4) хауф – үрей; 5) амал-ражда – құдайдың рахымын күту; 6) фақр – материалды дүниені тәрк ету; 7) зухд – аскеттілік; 8) тәуекел – үміт ету; 9) мухабба (хубб) – махаббат.

Адам баласы ақиқат пен жалғандық арасындағы көпір болғандықтан, оның маңдайына ақиқат әлемінен өзін іздеп табу жазылған. Сондықтан исламдағы философиялық ойлар құдай ақиқатына қол жеткізу жолындағы ізденіске бағытталды. Ислам әлеміне осындай ақиқаты бар қасиеті кітап келген болатын, ол арқылы адам болмысының экзистенциалдық мәніне қол жеткізіліп, оның тағдыры анықталды. Қожа Ахмет Йасауи осы төрт сатының айрықшалығын былай деп атап көрсетеді: «Шариғат бойынша ақиқатқа қол жеткізу керек, тариқат – ғашықтарға сабақ».

Йасауи тариқаты мен ілімінің кейінгі түркі және қазақ қоғамдарында дамуы

Қожа Ахмет Йасауи ілімі исламның мистикалық дәстүрін (тасауфты) түркі халықтарының дүниетанымы мен этикасына қарай бейімдей отырып, оны қарапайым халыққа түсінікті әрі өмірмен тығыз байланысқан рухани жүйе ретінде қалыптастырды. Соның нәтижесінде сопылық ілім жергілікті мәдени-рухани кеңістікте терең тамыр жайып, діни тәжірибенің қолжетімді әрі ықпалды үлгісіне айналды. Осы тұрғыда атақты нақшбандийа шайхы Махдум-и Ағзам (1542 ж. қайтыс болған) Рисала-и Бабурийа

атты еңбегінде: Қожа Ахмет Йасауи алдымен ахфа (құпия) зікір жасағандығын, бірақ Түркістан аймағына келгеннен кейін бұл аймақтың халқын бұл зікірмен жөнге сала алмайтынына көзі жетіп, оларға зікірдің жахр (жария) түрін үйретуді жөн көргенін және тіпті олардың «қабылдау қабілеттері» немесе «бейімділіктеріне» (исти'дад) қарай зикр-и арра (ара зікірі) деп аталатын зікірдің жаңа түрін енгізгендігін айта отырып, мұнда ешқандай айып ('айб) жоқ екендігін, керісінше, өйткені пайғамбарларымыздың жолы дәл осындай болғандығын, оларға өз қауымдары мен уақыт жағдайына сәйкес аяттар түсірілген,-деген дерек келтіреді . Орталық Азия суфизм тарихы бойынша маман Бахтияр Бабаджанов аталған дерекке сүйене отырып, мұнда Махдум-и Ағзамның жария зікірге деген айтарлықтай толерантылық ұстанымымен қатар басқа да қырларын байқау қиын еместігін, Махдум-и Ағзам Қожа Ахмет Йасауидің іс-жүзінде зікір жасау тәсілінің жергілікті мәдени дәстүрлер кешенінен туындағанын мойындайтындығын атап өтеді [9, 156 б.]. Бұл пікір сопылық тәжірибенің бір ғана қатаң үлгімен шектелмейтінің, керісінше, әр аймақтың тарихи-мәдени ерекшеліктеріне қарай дамитын құбылыс екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алганда, Йасауи ілімі исламның мазмұндық негізін сақтай отырып, оның формаларын икемді түрде бейімдеген рухани жүйе ретінде сипатталады.

Нәтижесінде, Йасауийа тариқаты қазақ даласында исламның орнығуына зор ықпал етіп, дінді тек сенім жүйесі ретінде ғана емес, қогамдық қатынастар мен моральдық-этикалық құндылықтарды реттейтін тұтас дүниетаным деңгейіне көтерді. Бұл оның тар маңызын айқындай түседі.

Оның қалыптастырған ілімі мен тариқаты Түркістан мен Жетісудың отырықшы қала мәдениетінің тұрғындарына ғана емес, кең жазира түркі және қыпшақ даласын мекендеген көшпенді тайпалар үшін де тиімді әрі қолайлы болды. Стационарлы мешіті мен медресесі жоқ далалы аймақтың ру тайпалары дін мен сенім негіздерін осы тариқаттың пірлерінің демократиялық ұстындары арқылы үйренді. Яғни, көшпенділерге ислам негіздері шариғатқа сүйенген тариқат жолы арқылы таралды.

Бұл тариқат адамгершілік пен гуманизм, сабыр мен төзімділік және рухани теңдік идеяларын таратты. Йасауи ілімі адамның өз ішкі әлемін жетілдіру арқылы нәпсіні тәрбиелеуге баса назар аударды. Адамның ақылы мен сенімі ардың тазалығымен және қоғамға қызмет етумен байланыстырылды. Тариқаттың өкілдері сопылық ақылақтың қайырымдылық, сүйіспеншілік және қанағатшылдық қағидаларын ұстанып, түркі халықтарының ортақ рухани кеңістігін қалыптастыруға үлкен үлес қосты. «Диуани хикмет» өзіндік бір «рухани оқулыққа» айналды, оғыз-қыпшақ тіліндегі сопылық поэзия түркілік жазба дәстүр мен рухани бірегейліктің қалыптасуына зор ықпал етті.

Әрине, Шыңғысхан мен оның ұрпақтарының жарты әлемді жаулап алуы және оның «Жасыға» сүйенген идеологиясының ықпалы өте мықты болды. Шыңғысшылдық идеологиясы да аспаннан түскен жоқ, ол бұрыннан сайын далада, түркі және моңғол халықтарында қызмет етіп келген Дала заңдарының негізінде жатқан еді. Десек те, Шыңғыс тұқымы мен төрелерде саяси басқарушылық болғанымен, рухани билік ислам дінінің белең алуының барысында қожа-молдалардың қолында болды. Сондықтан қожалар төрелермен қатар ақсүйектер қатарына кірді. Он төртінші ғасырда Самарқанд әмірі Ақсақ Темірдің үлкен империя құрғаны, ислам дінін қызыштай қорғағаны және Қожа Ахмет Йасауидің басына зәулім кесене орнатып, бұл тариқатқа қолдау көрсеткені мәлім. Йасауйиа тариқатының өкілдері кезінде Сыр бойынан жоңқи көшкен оғыз тайпалары барып орнығып, Осман мемлекетінің үлкен империясын құрған Анадолы жұртына барып дінді насихаттады. Өзбек ханның тұсында Алтын Орда империясына ислам діні Еділдің екі жағындағы ен далада үстемдік етті. Зерттеуші Нәзира Нұртазина айтқандай, «Алтын Орда кезеңінде түркі көшпенділігі (номадизм) мен софылық ислам тамаша үйлесімге келіп, мәдени-әлеуметтік синтез ретінде қалыптасып болды... Түркілер өз тілін, келбетін жойған жоқ, көшпенділікке тән тамаша сипаттар сақтала берді, ислам нұрына бөленген соң ол енді «өркениетті көшпенділікке» айналды» [5].

Орталық Азияда XIV-XV ғғ. йасауийа мен нақшбандийа тариқаттары арасындағы шексіз бәсекелестік XVI ғ. қарай біртіндеп реттеліп,

соңғысының үстемдігіне әкелді. Сондықтан Қазақ хандығы тұсында да йасауйиа ілімі мен тариқаты біршама ықпалға ие болып, әйткенмен біртіндеп ол нақшбандйиа тариқатына жол бере бастайды. Бірақ Йасауидің ілімі мен жолы қазақ мәдениетінен мүлдем жойылып кеткен жоқ, ұлттың руханиятынан өзіне лайық берік орын алды. Йасауийа дәстүрі саяси аренада нақшбандийа тариқатына жол беруге мәжбүр болғанымен, халықтық діни практика және кеңірек қауымдық идентификация саласында жеңді. Йасауийа дәстүрі тек тар сопылық қауыммен шектеліп қоймай, Орталық Азияның кең қоғамына әсер етті. «Йасауийа дәстүрі» деп тек Қожа Ахмет Йасауидің ілімі мен практикаларына қатысты сопылық топтарды ғана емес, сонымен қатар, осы топтардың Орталық Азия қоғамында кеңінен таралған діни, әлеуметтік және әдеби мұралары ретінде де қарастырған жөн. Бұл кеңірек мұра Йасауийа стиліндегі зікірге негізделген халықтық діни практикаларды қамтиды. Ол, сондай-ақ, Йасауийа сопыларына немесе осы силсилаға қабылданған адамдарға қатысты әулие орындарын құрметтеу рәсімдерін де қосады. Сонымен бірге, Йасауийа дәстүрі исламды қабылдау процесімен байланысты әңгімелерді және Ахмет Йасауидің мұрасымен байланысты тұлғалар арқылы қауымдық идентификацияны қалыптастыруды да қамтиды. Бұл кең мағынада Йасауийа дәстүрі Ахмет Йасауидің мұрасы бүгінге дейін қалай сақталғанын көрсетеді. Мұнда «Йасауийа» деп аталатын ұйымдасқан сопылық қауым болуы екіталай екенін атап өту маңызды. Бұл кең түсінік бізге сопылық тариқаттың белгілі бір уақытта қандай болғанын, оның қоғаммен қалай өзара әрекеттескенін және оның мұрасы сопылық қауымнан тыс кең ауқымдағы Орталық Азия мәдениетінің меншігіне қалай айналғанын түсінуге көмектеседі [10, 206 б.].

Соңғы ғасырларда ресейлік отаршылдық пен кеңестік тоталитаризмді бастан өткізіп, бүгінгі күннің жаһандануы барысында қазақстандық қоғам үшін өзінің рухани тамырлары мен ұлттық құндылықтық бағдарларын сақтап қалу мейлінше өзекті болып отыр. Қоғам индивидуализмнің өсуі, құндылықтардың коммерциялануы, кибер діни шектен шығушылық, буынаралық байланыстың әлсіреуі сияқты рухани-адамгершілік тұрғыдағы шайқалыстармен бетпе бет келіп отыр. Сондықтан осы төл өркениеттік негіздерді әлсіретіп алмау үшін Йасауидің мұрасына жүгінудің жөні бар.

Йасауи ілімінің тарихи маңызын бағалауда оның тек діни-рухани құбылыс қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени интеграцияның маңызды факторы болғанын ескеру қажет. Түркілік ортада исламның орнығуы тек саяси билік немесе әскери ықпал арқылы емес, дәл осындай сопылық ағымдардың ықпалымен жүзеге асты. Йасауийа тариқаты халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне терең еніп, оның дүниетанымдық бағдарларын қайта қалыптастырды. Бұл үдеріс әсіресе көшпелі қоғам жағдайында ерекше мәнге ие болды, өйткені мұнда жазба мәдениеттен гөрі ауызша дәстүр, рухани бедел және тұлғалық ықпал басым болды.

Йасауи жолының тартымдылығы оның қарапайымдылығы мен түсініктілігінде еді. Хикметтер арқылы берілген діни-этикалық насихат халық санасына тез сіңіп, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде таралып отырды. Сонымен қатар, бұл ілім адамның ішкі рухани тазаруына, адамгершілік кемелденуіне бағытталды. Йасауи дүниетанымында имандылық тек діни рәсімдерді орындаумен шектелмей, мінез-құлық мәдениетімен, әділеттілік, сабыр, қанағат сияқты құндылықтармен тығыз байланыста қарастырылды.

Сопылықтағы ұстаз бен шәкірт арасындағы рухани байланыс қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың да өзіндік моделін қалыптастырды. Бұл байланыс тек діни тәрбие беру құралы ғана емес, сонымен бірге мәдени сабақтастықты қамтамасыз ететін маңызды механизм қызметін атқарды. Йасауийа тариқаты арқылы калыптасқан бұл жүйе қоғамда рухани тұрақтылық пен бірегейлікті сақтауға ықпал етті.

Осы тұрғыдан алғанда, Йасауи ілімі қазақ даласында исламның орнығуын жеделдеткен негізгі рухани тетіктердің бірі болды деуге толық негіз бар. Оның ықпалымен қалыптасқан дүниетаным кейінгі қазақ қоғамының діни санасы мен мадени болмысының ажырамас бөлігіне айналды. Сонымен қатар, Йасауи мұрасы қазіргі заман жағдайында да өзектілігін жоғалтпайды, ойткені ол дәстүрлі діни танымды сақтай отырып, қоғамдағы рухани тұрақтылық пен үйлесімділікті қамтамасыз етудің маңызды

негіздерінің бірі болып табылады. Сондықтан Йасауи мұрасын зерделеу тарихи өткенді танумен қатар, қазіргі діни үдерістерді түсінуде де маңызды ғылыми міндет болып қала береді.

Қорытынды

Йасауидің дәстүр мен замана талабының үйлесімі туралы идеялары Қазақстанда қолға алынған «Рухани жаңғыру» бағдарламамен үндеседі. Түркістандық пір уақтысында ислам дінін ұлттық құндылықтармен және гуманистік ұстындармен ұштастырды, бұл болса руханилықтың қазақстандық үлгісін қалыптастыруға септігін тигізеді. Бұл тұрғыдан алғанда Йасауи мұрасын игеру, оның қазіргі қоғам мен заманға потенциалды мүмкіндігін пайдалану мәдени жады мен тарихи сананы жаңғыртудың актісі ғана емес, өзара сенімге, қайырымдылық пен жасампаздыққа негізделген орнықты рухани ауанды қалыптастырудың стратегиялық ресурсы.

Йасауи шығармашылығындағы идеялар заманауи кезеңде бірнеше бағыттардағы рухани жаңғыртушылықтың этикалық-философиялық негіздері бола алады. Мысалы, біріншіден, діни сананы үйлесімге келтіру. Йасауи ішкі үйлесімділік пен төзімділікке үндеген, бұл болса Қазақстандағы дінаралық сұхбатты дамытуға септігін тигізеді. Екіншіден, рухани тәрбиені жаңғырту. Йасауи іліміндегі тәкаппарлықтан бас тартып, қанағатшыл болуға, шынайы ихсанға бет бұру, ел мен дінге қызмет ету жастардың рухани-адамгершілік білімі мен тәрбие бағдарламаларына негіз бола алады. Үшіншіден, мәдени бірегейлікті сақтау. Әзірет сұлтанның мұрасы арқылы тарихи сабақтастық пен рухани құндылықтарға негізделген ұлттық бірліктің қазақстандық үлгісін бекітуге болады. Төртіншіден, қоғамның моральдық орнықтылығын қалыптастыру. Әлеуметтік трансформациялар жағдайында йасауилік ішкі тазалық пен әлеуметтік әділдік идеялары арқылы рухани тоқырауды игеріп, адамдар арасындағы сенімді нығайтып, Қазақстанда адал азамат пен әділ қоғам қалыптастыруға болады.

Қорыта айтқанда, Қожа Ахмет Йасауидің жасампаздығы мен рухани мұрасы адамгершілік даналық пен гуманистік бағдарлардың сарқылмас қайнар көзі болып табылады. Оның иман мен ислам, ихсан мен тақуалық туралы идеялары қазіргі Қазақстанның рухани ауасын сауаттандыруға әлеуеті бар. Йасауи идеялары жауапты да жасампаз тұлғаны қалыптастыра, қоғамның рухани негіздерін бекіте отырып, дәстүрлі құндылықтар мен заманауи дүниетанымды біріктіруге қабілеті бар этикалық компас бола алады.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен BR28713063 «Ясауи жолы: Қазақстандағы дәстүрлі сопылық ілімнің діни-философиялық, әдеби және лингвистикалық мұрасын кешенді зерттеу»бағдарламалы нысаналы жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Түркістан: халықаралық энциклопедия / бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. – 656 б.

2 Григорьев В. В. Караханиды в Мавераннагре по Тарих-и Мунеджжима баши в османском тексте с переводом и примечаниями // Труды Восточного отделения ИРАО. – СПб., 1874. – Т. 17. – С. 189.

3 Молотова Э. М. Тазкира-йи Бугра хан: история и культура Караханидского государства. – Алматы: Мир, 2016. – 208 с.

4 Валиханов Ч. Ч. Самани // Собр. соч. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – С. 322–328.

5 Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). – Алматы: ҚазМӨҒЗИ, 2002. – 208 б.

6 Муминов А. К. Казахские ходжи // Shygys (Восток). – 2004. – № 1. – С. 229–235.

7 Жандарбек З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 168 б.

8 Яссауи Ходжа Ахмед. Хикметы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.

9 Бабаджанов Б. М. О видах зикра джахр среди братств Центральной Азии // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII–XVIII вв.: материалы международного круглого стола. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.

10 DeWeese D. The "Mashāʾikh-i Turk" and the "Khojagān": Rethinking the Links Between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions // Journal of Islamic Studies. – 1996. – Vol. 7, No. 2. – P. 180–207.

Transliteration

1 «Turkistan» Halykaralyk jenciklopedija / bas. red. A. Nysanbaev ["Turkistan" International Encyclopedia] – Almaty: «Kazak jenciklopedijasy» Bas redakcijasy, 2000. – 656 b. (in Kaz)

2 Grigor'ev V.V. Karahanidy v Maverannage po Tarih-i Munedzhzhima bashi v osmanskom tekste s perevodom i primechanijami [The Karakhanids in Mawarannahr according to Tarikh-i Munajjim Bashi in the Ottoman text with translation and notes] // Trudy

Vostochnogo otdelenija IRAO. – T. 17. – SPb., 1874. – S. 189. (in Russ)

3 Molotova Je.M. Tazkira-ji Bugra han: istorija i kul'tura Karahanidskogo gosudarstva [Tazkira-yi Bughra Khan: History and Culture of the Karakhanid State]. – Almaty: «Mir», 2016. – 208 s. – S. 34. (in Russ)

4 Valihanov Ch.Ch. Samani [The Samanids] // Sobr. soch. – 4-tom. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – S. 322–328. (in Russ)

5 Nurtazina N. Kazak madenieti zhane islam (tarihi-madeniettanulyk zertteu) [Kazakh Culture and Islam (a historical and cultural study)]. – Almaty: KazMOGZI, 2002. – 208 b. (in Kaz)

6 Muminov A.K. Kazahskie hodzhi [Kazakh Khojas] // *Shygys* (Vostok). – 2004. – N 1. – S. 229–235. (in Russ)

7 Zhandarbek Z. «Nasab-nama» nuskalary zhane turki tarihy [Versions of "Nasab-nama" and Turkic history]. – Almaty: Dajk-press, 2002. – 168 b. (in Kaz)

8 Jassavi Hodzha Ahmed. Hikmety [Wisdoms]. – Almaty: Dajk-Press, 2004. (in Russ)

9 Babadzhanov B.M. O vidah zikra dzhahr sredi bratstv Central'noj Azii [On the types of loud dhikr among the brotherhoods of Central Asia] // Istoriko-kul'turnye vzaimosvjazi Irana i Dasht-i Kipchaka v XIII–XVIII vv. Materialy mezhdunarodnogo Kruglogo stola. – Almaty: Dajk-press, 2004. (in Russ)

10 DeWeese D. The "Mashāʾikh-i Turk" and the "Khojagān": Rethinking the Links Between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions // *Journal of Islamic Studies*. – 1996. – Vol. 7. – N 2. – P. 180–207.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Бақытжан Меңлібекұлы Сатершинов	бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діндтану институты, Алматы, Қазақстан, email: bakhyt-zhan@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5094-9682
Алмасбек Дүйсенбекұлы Шағырбай	жетекші ғылыми қызметкер, PhD, қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діндтану институты, Алматы, Қазақстан, email: almasbek85@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-9146-1408
Нұрмұхаммед Рысбайұлы Мейманхожа	ғылыми қызметкер, PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діндтану институты, Алматы, Қазақстан, email: nurikmann@gmail.com, ORCID ID 0009-0000-4801-8347
Шыңғыс Дәулетұлы Жүнісбаев	ғылыми қызметкер, PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діндтану институты, Алматы, Қазақстан, email: shynggys.zhunisbayev@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-7059-0059
Нәйлә Қаткенқызы Анафина	психология магистрі, «Торайғыров университеті» КеАК, Павлодар, Қазақстан, email: anafina.n.k@gmail.com, ORCID ID 0009-0008-3686-566X
Бақытжан Меңлібекұлы Сатершинов	главный научный сотрудник, доктор философских наук, профессор, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: bakhyt-zhan@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5094-9682
Алмасбек Дүйсенбекұлы Шағырбай	ведущий научный сотрудник, PhD, ассоциированный профессор, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: almasbek85@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-9146-1408
Нұрмұхаммед Рысбайұлы Мейманхожа	научный сотрудник, PhD докторант, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: nurikmann@gmail.com, ORCID ID 0009-0000-4801-8347
Шыңғыс Дәулетұлы Жүнісбаев	научный сотрудник, PhD докторант, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: shynggys.zhunisbayev@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-7059-0059
Нейля Каткеновна Анафина	магистр психологии, НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан, email: anafina.n.k@gmail.com, ORCID ID 0009-0008-3686-566X
Bakytzhan Satershinov	Chief Researcher, Doctor of Philosophy, Professor, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: bakhyt-zhan@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5094-9682
Almasbek Shagyrbai	Leading Researcher, PhD, Associate Professor, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: almasbek85@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-9146-1408
Nurmukhammed Meimankhozha	Researcher, PhD Student, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: nurikmann@gmail.com, ORCID ID 0009-0000-4801-8347
Shyngys Zhunisbayev	Researcher, PhD student, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: shynggys.zhunisbayev@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-7059-0059
Nailya Anafina	Master of Psychology, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, email: anafina.n.k@gmail.com, ORCID ID 0009-0008-3686-566X

ҒТАХР 21.15.61 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).905

МИҒРАЖ МҰҒЖИЗАСЫ: ТҮРКІ ҚОЛЖАЗБА МҰРАСЫ НЕГІЗІНДЕ РУХАНИ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТАЛДАУ

[1]Қ. Қасымхан, [2]Е.Қ. Қасабекова, Н. Кенжеахмет

АҢДАТПА

Құран – мұсылман өркениетінің дүниетанымдық өзегін айқындайтын және табиғат заңдылықтарын тануға бағдар беретін бірегей иләһи мәтін. Құран аяттарында уақыт, кеңістік, қозғалыс және болмыс категорияларына қатысты көптеген мағыналық ишаралар қамтылған. Осы мақалада Миғраж мұғжизасы түркі қолжазбалық дәстүр материалдары негізінде рухани антропология мен заманауи ғылыми ойлау жүйесінің тоғысқан кеңістігінде талданады. Зерттеудің басты нысаны – Миғраж оқиғасының адам санасының трансценденттік әлеуетін ашудағы рөлі, уақыт пен кеңістік ұғымдарының салыстырмалы сипаты және діни танымның эпистемологиялық шектеулері. Зерттеу жұмысы сапалық әдіснамаға сүйеніп, кітапханалық дереккөздер арқылы классикалық тәпсірлер, сопылық мәтіндер, түркі тіліндегі қолжазба нұсқалар және қазіргі физика саласындағы теориялық тұжырымдар жүйелі салыстырмалы талдаудан өткізіледі. Миғраж сапары аясында кеңістік пен уақыттың абсолютті емес екендігі, қозғалыс феноменінің онтологиялық мағынасы және рухани тәжірибенің танымдық деңгейлері айқындалады. Сонымен қатар бұл мұғжизаны таза эмпирикалық немесе физикалық заңдылықтар шеңберінде толық түсіндіру мүмкін еместігі, ғылыми модельдердің оның болмыстық табиғатын тек шектеулі қырынан ғана сипаттай алатыны негізделеді. Мақалада пайғамбарлармен жүздесу мотиві адам рухының кемелдену баспалдақтарын бейнелейтін символдық құрылым ретінде қарастырылып, Сидратул-Мунтаһадан асу ақыл мүмкіндіктерінің шекарасын айқындайтын метафизикалық кеңістік үлгісі ретінде түсіндіріледі. Түркі қолжазбаларындағы Миғраж баяндарының тәрбиелік, танымдық және өркениеттік қызметі талданып, намаздың тұлғаның рухани қалыптасуы мен антропологиялық тұтастығын орнықтыратын іргелі институт ретіндегі мәні айқындалады.

Түйін сөздер: Миғраж, рухани антропология, ислам космологиясы, трансценденция, ғылым философиясы, сана мәселесі, түркі қолжазбалары, кодикология.

[1] ҚР ҒБЖМ Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» РМК, Алматы, Қазақстан

[2]ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

[3]«Шығыс қолжазбалар мұрасы» халықаралық деректану орталығы, Германия-АҚШ

Автор-корреспондент: Қасабекова Е.Қ.., enlik78@rambler.ru

Сілтеме: Қасымхан Қ., Қасабекова Е.Қ. Кенжеахмет Н. Миғраж мұғжизасы: түркі қолжазба мұрасы негізінде рухани антропология және заманауи ғылыми парадигмалар тоғысындағы талдау // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 161-177.

Чудо Миʿраджа: анализ на основе тюркского рукописного наследия в контексте духовной антропологии и современных научных парадигм

Аннотация. Коран представляет собой уникальный божественный текст, определяющий мировоззренческое ядро мусульманской цивилизации и задающий методологический ориентир для познания законов природы. В коранических аятах содержится широкий спектр смысловых указаний, касающихся категорий времени, пространства, движения и бытия. В данной статье чудо Миʿраджа анализируется на основе материалов тюркской рукописной традиции в контексте пересечения духовной антропологии и современных научных парадигм. Основным объектом исследования выступает роль события Миʿраджа в раскрытии трансцендентного потенциала человеческого сознания, относительный характер понятий времени и пространства, а также эпистемологические пределы религиозного познания. Исследование основано на качественной методологии и предполагает системный сравнительный анализ классических тафсиров, суфийских текстов, тюркоязычных рукописных источников и теоретических концепций современной физики, изученных посредством библиотечных материалов. В рамках анализа Миʿраджа обосновывается не-абсолютный характер пространства и времени, раскрывается онтологическое значение феномена движения и выявляются когнитивные уровни духовного опыта. Вместе с тем аргументируется невозможность полного объяснения данного чуда исключительно в рамках эмпирических или физических закономерностей; подчеркивается, что научные модели способны описать его онтологическую природу лишь в ограниченном аспекте. В статье мотив встречи с пророками интерпретируется как символическая структура, отражающая ступени духовного совершенствования человека, тогда как преодоление Сидрат аль-Мунтаха рассматривается в ка-

честве метафизической модели, обозначающей пределы рационального познания. Анализ повествований о Миʻрадже в тюркских рукописях позволяет выявить их воспитательную, познавательную и цивилизационную функции. Кроме того, молитва (намаз) осмысливается как фундаментальный институт, обеспечивающий духовное становление личности и формирование ее антропологической целостности.

Ключевые слова: Миʻрадж, духовная антропология, исламская космология, трансценденция; философия науки; проблема сознания; тюркские рукописи; кодикология.

The Miracle of Miʻrāj: a Spiritual-Anthropological Analysis Based on Turkic Manuscript Heritage in the Context of Contemporary Scientific Paradigms

Abstract. The Qur'an constitutes the worldview foundation of Muslim civilization and represents a unique divine text guiding the understanding of natural laws. Qur'anic verses contain numerous semantic indications related to the categories of time, space, motion, and being. This article analyzes the miracle of the Mi'raj within the framework of Turkic manuscript traditions, integrating perspectives of spiritual anthropology and contemporary scientific paradigms. The main objective of the study is to examine the role of the Mi'raj narrative in revealing the transcendental potential of human consciousness, the relative nature of time and space, and the epistemological limits of religious cognition. The research adopts a qualitative methodology based on library research, employing a systematic comparative analysis of classical Qur'anic exegesis, Sufi texts, Turkic manuscript sources, and theoretical works in modern physics. The findings demonstrate that the Mi'raj experience reflects the non-absolute character of space and time, the ontological significance of motion, and the multi-layered cognitive dimensions of spiritual experience. At the same time, the study substantiates that this miracle cannot be fully explained within purely empirical or physical frameworks, as scientific models are able to describe its metaphysical nature only in a limited manner. Furthermore, encounters with prophets are interpreted as symbolic representations of successive stages of spiritual perfection, while the passage beyond Sidrat al-Muntaha is conceptualized as a metaphysical domain delineating the boundaries of rational cognition. The analysis also highlights the educational, cognitive, and civilizational functions of Mi'raj narratives in Turkic manuscript heritage, emphasizing prayer as a fundamental institution shaping spiritual formation and anthropological integrity.

Key words: Miʻrāj, Spiritual Anthropology, Islamic Cosmology, Transcendence, Philosophy of Science, Consciousness Studies, Turkic Manuscripts, Codicology.

Кіріспе

Құран – барлық заманға ортақ ең ұлы мұғжиза әрі мұсылман үшін өмірлік бағдар қызметін атқаратын иләһи кітап. Онда адам болмысы мен жаратылыс заңдылықтарын қамтитын, танымның әртүрлі салаларына бағдар беретін аяттар молынан кездеседі. Құран адамды табиғат құбылыстарын ой елегінен өткізіп, ақыл мен ғылым арқылы пайымдауға үндейді. Осы себепті Құрандағы жаратылыстық ишаралар көптеген зерттеушілердің назарын аударып, діни мәтін мен ғылыми таным арасындағы өзара байланыс жүйелі түрде зерделеніп келеді. Кейбір ғалымдардың Құрандағы ақиқаттарды ғылыми тұрғыда зерделеу нәтижесінде Исламды қабылдауы бұл мәтіннің танымдық әлеуетін айқындай түседі. Ал қарапайым мұсылман үшін Құран аяттарын зерделеу – құлшылықтың бір көрінісі ретінде рухани кемелденуге жол ашады.

Физика ғылымы – жаратылыс құбылыстарын тануда жетекші рөл атқаратын іргелі салалардың бірі. Физикалық теориялардың жаңарып отыруы ғылыми білімнің динамикалық сипатын көрсетеді: бір кезеңде орныққан тұжырымдар кейін жаңа теориялар арқылы қайта қаралуы мүмкін. Қазіргі ғылыми кеңістікте Құран мен жаратылыстану ғылымдарын тоғыстыра зерттеу бағыты белсенді дамуда. Бұл үдерістің көрінісі ретінде Индонезия Дін істері министрлігі жүзеге асырып отырған «Илми тәпсір» жобасын атап өтуге болады. Аталған жоба діни мәтінді заманауи ғылыми деректермен ұштастырып түсіндіру арқылы дін мен ғылым арасындағы шекараны жақындатуды мақсат етеді.

XX ғасырда Альберт Эйнштейн ұсынған салыстырмалылық теориясы уақыт ұғымының абсолютті емес екендігін, оның бақылау жүйесіне тәуелді өзгеретінін ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Бұл тұжырым классикалық физикадағы уақыттың тұрақтылығы туралы көзқарасты түбегейлі қайта қарауға мүмкіндік берді. Құранда да уақыттың салыстырмалы сипатына ишара жасалады. Мәселен, «Мағариж» сүресінің 4-аятында: «Періштелер мен Жәбірейіл Аллаға елу мың жылға тең бір күнде көтеріледі» деп баяндалады. Бұл аят уақыт өлшемінің болмыс деңгейлеріне қарай әртүрлі қабылданатынын меңзейді.

Осы контекстеМиғраж–Исламтарихындағы ең күрделі әрі терең метафизикалық

құбылыстардың бірі ретінде қарастырылады. Бұл оқиға Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) Меккеден Құддысқа сапары (Исра), одан әрі көкке көтерілуін баяндайды. Дәстүрлі ислам ілімінде Миғраж Алланың құдіретін айғақтайтын ұлы мұғжиза ретінде түсіндірілсе, қазіргі философия, космология және когнитивтік ғылым тұрғысынан ол уақыт, кеңістік және сана шекараларының салыстырмалылығын көрсететін ерекше танымдық феномен ретінде пайымдалады. Бұған дейінгі бірқатар зерттеулер Миғраж оқиғасын толықтай ғылыми әдістер арқылы дәлелдеу мүмкін еместігін атап көрсеткенімен, оның мазмұнын заманауи ғылыми теориялармен салыстыра талдау діни танымның методологиялық көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Осы мақалада Миғраж мұғжизасы уақыттың салыстырмалылығы теориясы, жаратылыстану ғылымдарының қазіргі тұжырымдары және исламдық дүниетаным аясында кешенді түрде зерделенеді. Зерттеудің басты мақсаты – Миғраж құбылысының онтологиялық, гносеологиялық және рухани-антропологиялық қырларын айқындап, діни мәтін мен ғылыми ойлау жүйесінің өзара сабақтастығын көрсету.

Әдіснама

Зерттеудің материалдық базасын Ислам дүниетанымындағы Миғраж мұғжизасын сипаттайтын негізгі діни мәтіндер, классикалық тәпсірлік дереккөздер, сопылық-философиялық еңбектер, сондай-ақ түркі жазба мұраларындағы Миғраж сюжеті қамтылған қолжазбалық материалдар құрайды. Негізгі мәтіндік корпус ретінде Құран Кәрімнің Исра (17:1), Нәжм (53:13–18), Мағариж (70:3–4) сүрелеріндегі аяттар және олардың классикалық тәпсірлердегі интерпретациялары пайдаланылды. Атап айтқанда, ат-Табари, Ибн Кәсир, әл-Қуртуби сынды муфассирлердің еңбектері салыстырмалы талдауға негіз болды. Зерттеудің эмпирикалық материалдарын Қазақстан қорларында сақталған түркі тіліндегі діни-дидактикалық қолжазбалар, Миғраж қиссалары, пайғамбарнамалық мәтіндер және сопылық поэтикалық жинақтар құрайды. Атап айтқанда, «Ғылым Ордасы» Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған Миғраж мазмұнды қолжазбалар, шағатай және араб графикалы нұсқалар зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Қолжазбалардың кодикологиялық сипаттамалары (қағаз түрі, жазу стилі, бет өлшемі, колофон, маргиналия, сутаңба) деректік база ретінде пайдаланылды. Аталған теориялық база Миғраж феноменін дәстүрлі діни баяндау шеңберінен шығарып, оны заманауи ғылыми парадигмалар аясында герменевтикалық және философиялық тұрғыдан интерпретациялауға негіз қалады.

Жалпы алғанда, қолданылған мәтіндік, қолжазбалық және теориялық материалдар кешені Миғраж мұғжизасын діни-антропологиялық, философиялық және пәнаралық тұрғыда жүйелі талдауға негіз қалады. Миғраж мұғжизасы исламдық дүниетанымда адам болмысы, рухани таным және жаратылыс заңдылықтарын тоғыстыратын иргелі метафизикалық феномен ретінде қарастырылады. Ислам ғылымының классикалық кезеңінде бұл тақырып тәпсір, хадис және кәләм әдебиеттерінде пайғамбарлық мұғжиза әрі иләһи құдіреттің айғағы ретінде жүйелі түрде түсіндірілді.

Кейін сопылық дәстүр аясында миғраж ілімі рухани кемелденудің символдық моделі ретінде дамып, Әбу Хамид әл-Ғазали еңбектерінде шариғат, тариқат және хақиқаттың сабақтастығын айқындайтын рухани жол ретінде негізделді. Бұл түсінік Қожа Ахмет Ясауи мен оның мектебін жалғастырған Сүлеймен Бақырғани шығармаларында хикметтік поэзия тілімен халықтық руханиятқа бейімделді. Парсы сопылық-философиялық ойында Низами Гәнжауи, Ибн Араби және Жәләл ад-Дин Руми еңбектерінде миғраж болмыстық жетілу мен рухани сапардың аллегориялық үлгісі ретінде тереңдетіліп, түркі әдеби дәстүрінде Әлішер Науаи арқылы көркем-философиялық жүйеге енді. Бұл сабақтастық қазақ рухани ой кеңістігінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық мұраларында миғражды ішкі рухани кемелдену траекториясы ретінде пайымдаумен жалғасты.

Түркі жазба мұрасында «Миғражнама», «Қисса-и Миғраж» секілді қолжазбалық ескерткіштер миғраж тақырыбының сопылық-дидактикалық дәстүрде орнығуына ықпал етті. Бұл үрдіс Тимур дәуіріндегі интеллектуалдық

ортада миғражды рухани кемелденудің символдық құрылымы ретінде қабылдауға негіз қалап, ғарыштық иерархия жөніндегі түсініктермен ұштасты.

Осы теориялық негізге сүйене отырып, зерттеу сапалық әдіснамаға негізделіп, әдеби-зерттеу үлгісінде жүзеге асырылды. Негізгі дереккөздер ретінде классикалық ислам еңбектері, сопылық трактаттар, түркі және қазақ қолжазбалық мәтіндер пайдаланылып, талдау барысында герменевтикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды.

Негізгі бөлім

Миғраж муғжизасының тәпсірі мен түсінігі

Ислам ғылымының классикалық кезеңінде Миғраж оқиғасы тәпсір, хадис және кәләм әдебиеттерінде пайғамбарлық мұғжиза әрі иләһи құдіреттің айқын дәлелі ретінде жүйелі түрде түсіндірілді. Дәстүрлі ислам ілімінде бұл оқиға Құран мәтіні мен сенімді хадистік деректерге негізделе отырып, жаратылыс заңдылықтарынан тыс жүзеге асқанымен, ақылға қайшы келмейтін иләһи әрекет ретінде қабылданған.

Миғраж мұғжизасының Құрандық негізі ең алдымен «Исра» сүресінің 1-аятында айқын баяндалады. Аятта Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) бір түнде Харам мешітінен Ақса мешітіне жеткізілгені Алланың құдіретіне телініп, бұл сапардың мақсаты ретінде «иләһи белгілерді көрсету» атап көрсетіледі:

سُبْحَٰنَ ٱلَّذِيٓ أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِۦ لَيْلًا مِّنَ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ إِلَى ٱلْمَسْجِدِ ٱلْأَقْصَا ٱلَّذِي بَٰرَكْنَا حَوْلَهُۥ لِنُرِيَهُۥ مِنْ ءَايَٰتِنَآ ۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْبَصِيرُ

Құлын (Мұхаммедті) бір түнде Харам мешітінен айналасына Өзіміз құт-береке дарытқан Ақса мешітіне кейбір маңызды белгілеріміз бен дәлелдерімізді көрсету үшін алып барған Алла – мінсіз (мұқтаждық пен дәрменсіздіктен, кемшілік атаулыдан ада). Ол – Сәмиғ (бәрін естуші), Басир (бәрін де көруші) [1, 282-б.].

Бұл аятта Исра оқиғасының Алланың тікелей әрекеті ретінде баяндалуы оның пайғамбарлық мұғжиза екендігін ғана емес, сонымен қатар жаратылыс заңдылықтары мен иләһи еріктің арақатынасын айқындайтын терең онтологиялық қағиданы көрсетеді.

Құран мәтінінде қолданылған «әсра» (أَسْرَىٰ) етістігі әрекеттің тікелей Аллаға телінуін білдіріп, бұл сапардың табиғи себеп-салдар тізбегімен емес, иләһи қалау мен құдірет арқылы жүзеге асқанын айғақтайды. Дәстүрлі ислам ілімінде бұл түсінік *сүннатулла* ұғымымен байланыстырылып, Алланың әлемдегі әрекеті белгілі бір тәртіп пен даналыққа негізделгенімен, жаратылыстық заңдылықтармен толық шектелмейтінін білдіреді.

Алланың тікелей әрекеті (*сүннатулла*) қазіргі физикада белгілі бір эмпирикалық заңдылықпен толық теңестірілмегенімен, оны бастапқы шарттар, іргелі тұрақтылар, сингулярлық аймақтар және метазаңдар сияқты теориялық ұғымдармен аналогиялық тұрғыда салыстыруға болады.

Қазіргі космология мен теориялық физикада табиғат заңдары өздігінен пайда болған абсолютті құрылымдар емес, белгілі бір бастапқы параметрлер мен шекаралық жағдайларға тәуелді жүйе ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, сүннатулла жаратылыс заңдарын жоққа шығаратын күш емес, керісінше оларды қамтитын, реттейтін және қажет жағдайда олардың шегінен асып әрекет ететін трансценденттік деңгей ретінде түсіндіріледі.

Осылайша Исра оқиғасының Алланың тікелей әрекеті (*сүннатулла*) ретінде түсіндірілуі Миғраж мұғжизасын жаратылыстық заңдылықтарға қарсы қоймай, керісінше олардың онтологиялық шекарасын айқындайтын иләһи әрекет ретінде пайымдауға негіз қалайды. Мұндай түсінік классикалық ислам ғылымында да орныққан әдіснамалық ұстаныммен сабақтас келеді. Себебі дәстүрлі тәпсір ілімінде Миғраж оқиғасы дәл осы аяттың мағынасын ашу аясында кеңінен қарастырылып, оның табиғаты символдық немесе субъективті рухани тәжірибемен шектелмейтін, Алланың қалауымен нақты жүзеге асқан пайғамбарлық мұғжиза ретінде түсіндірілген.

Классикалық муфассирлер Миғражды иләһи ерік пен құдіреттің тікелей көрінісі ретінде қабылдап, оны табиғи себеп-салдар тізбегіне телуге болмайтынын айқындайды.

Әт-Табари өзінің *«Жәмиʿ әл-баян ʿан таʾуил ай әл-Құран»* атты еңбегінде «Әбу Жағфар Мұхаммед ибн Жәрир әт-Табари былай дейді: Алла Тағаланың бұл аятта *«Субхана»* деп айтуының мәні – Өзін пәктеу, яғни Өзін құлы Мұхаммедті (с.а.у.) түнде алып барған Алла ретінде дәріптеп, Оған серік телушілердің Оған қатысты айтатын пікірлерінен тазарту. Сондай-ақ бұл сөз Алланың жаратылыстарынан біреуді Өзіне серік еткенін, Оған әйел немесе бала таңғанын айтушылардың сөздерінен, сондай-ақ олардың білімсіздігі мен қателігінен Алланы пәк деп тануды білдіреді.». Деп Исра мен Миғражды тарихи шындық ретінде баяндай отырып, бұл сапардың Пайғамбар Мұхаммедке (с.а.у.) Алла тарапынан көрсетілген ерекше мұғжиза екенін нақтылайды [2, 411-б.].

Осы бағытты әл-Қуртуби де жалғастырып, *«әл-Жәмиʿ ли-ахкам әл-Құран»* еңбегінде «Алла Тағала Пайғамбарға (с.а.у.) көрсеткен және адамдарға хабарлауды бұйырған ғажайып белгілердің қатарына оның бір түнде Меккеден Ақса мешітіне жеткізілуі жатады. Бұл сапар әдеттегі жағдайда бір айлық жолға тең. Сондай-ақ оның көкке көтерілуі (миғражы) және әрбір пайғамбармен жеке-жеке жүздесуі де осы ғажайып белгілер қатарында баяндалады. Мұның барлығы «Сахих Муслимде» және өзге де сенімді хадис жинақтарында бекітілген деректерге сәйкес келтіріледі. Ал *«Шүбәсіз, Ол – бәрін естуші, бәрін көруші»* деген сөз бұл жерде Алланың барлық айтылған жайттарды толық білетінін әрі адамдардың сөздері мен әрекеттерінен толық хабардар екенін білдіреді». Деп Миғражды ғайып әлемінің ақиқаттығын паш ететін иләһи белгі ретінде сипаттайды және оны таза символдық немесе метафоралық тұрғыда түсіндіру ақидалық тұрғыдан әлсіз екенін атап көрсетеді [3, 212-б.]. Ал Ибн Кәсир *«Тафсир әл-Құран әл-ʿАзим»* атты еңбегінде «Құлын бір түнде Харам мешітінен айналасына береке дарытқан Ақса мешітіне апарған Алла – кемшіліктен пәк. Оған Өз белгілерімізді көрсету үшін (осылай еттік). Шүбәсіз, Ол – бәрін естуші, бәрін көруші». Алла Тағала бұл аятта Өзін кемшіліктен пәк деп сипаттайды, Өз ұлылығын дәріптейді және құдіретінің шексіздігін баяндайды. Себебі Ол Өз қалауымен қалаған құлын (яғни Мұхаммедті, Алланың салауаты мен сәлемі оған болсын) бір түннің ішінде алып жүрді. Бұл сапар түннің бір бөлігінде жүзеге асқан. «Харам мешіті» – Меккедегі мешіт, ал «Ақса мешіті» – Иерусалимдегі қасиетті Байт әл-Мақдис. Ол – Ибраһим (ғ.с.) дінінен болған пайғамбарлардың қонысы әрі олардың мекені. Сондықтан барлық пайғамбарлар сол жерде жиналып, Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) имамдық етуімен намаз оқыды. Бұл оның пайғамбарлардың ішіндегі ең ұлысы әрі басшысы екендігін білдіреді. Ал «айналасына береке берген» деген сөз сол өңірдің егін-жайы, жеміс-жидегі мен рухани игіліктеріне қатысты айтылған. «Өз белгілеріміздің көрсету үшін» дегені – Мұхаммедке (с.а.у.) ұлы әрі ғажайып белгілерді көрсету мағынасын білдіреді. Бұл туралы Алла Тағала басқа бір аятта: *«Расында, ол өзіне Раббысының ең ұлы белгілерін көрді»* [1, 525-б.]. Деп баяндайды. Осы мәселеге қатысты хадистер Пайғамбардан (с.а.у.) сүннетте кеңінен риуаят етілген. Ал *«Шүбәсіз, Ол – бәрін естуші, бәрін көруші»* деген сөз Алланың құлдарының сөздерін, әрекеттерін, сенімдері мен күпірліктерін, шыншылдығы мен жалғандығын толық білетіндігін білдіреді.». Деп Миғражға қатысты хадистердің көптігі мен сенімділігін алға тарта отырып, бұл оқиғаның нақты түрде болған пайғамбарлық мұғжиза екендігін айрықша атап өтеді [4, 212-б.].

Ислам ғылымының Құраннан кейінгі екінші негізгі дереккөзі болып саналатын пайғамбар хадистері де Миғраж оқиғасын пайғамбарлық мұғжиза әрі иләһи құдіреттің айқын көрінісі ретінде жүйелі түрде баяндайды. Хадис мәтіндерінде Миғраж оқиғасы Құрандағы жалпы ишараларды нақтылай отырып, оның жүзеге асу барысын, кеңістік-уақыттық сипатын және діни-құқықтық салдарларын егжей-тегжейлі сипаттайды.

Әнәс ибн Мәлик (р.а.) жеткізген хадисте Әбу Зарр (р.а.) Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) былай дегенін баяндайды: «Мен Меккеде болған кезімде үйімнің төбесі ашылды. Сол сәтте Жәбірейіл (ғ.с.) түсіп, көкірегімді жарды да, оны Зәмзәм суымен жуды. Кейін ішіне иман мен даналыққа толы алтын ыдысты әкеліп, оны көкірегіме құйды да, қайта жапты. Одан соң қолымнан ұстап, мені төменгі аспанға көтерді. Біз бірінші аспанға жеткенде, Жәбірейіл аспанның күзетшісіне: "Аш", – деді. Ол: "Кім бұл?" – деп сұрады. Жәбірейіл: "Бұл – Жәбірейіл", – деді. Күзетші: "Сенімен бірге

біреу бар ма?" – деді. Ол: "Иә, менімен бірге Мұхаммед бар", – деді. "Оған шақыру түсті ме?" – дегенде, "Иә", – деп жауап берді. Сонда қақпа ашылды. Бірінші аспанда оң жағында да, сол жағында да көптеген қара көлеңкелер тұрған бір адамды көрдім. Ол оң жағына қарағанда күледі, ал сол жағына қарағанда жылайды. Ол маған: "Қош келдің, ізгі пайғамбар, ізгі ұрпағым", – деді. Мен Жәбірейілден: "Бұл кім?" – деп сұрадым. Ол: "Бұл – Адам. Ал оның оң және сол жағындағы көлеңкелер – оның ұрпақтарының рухтары. Оң жағындағылар – жәннаттықтар, сол жағындағылар – тозақтықтар", – деді. Содан кейін мені екінші аспанға көтерді. Әрбір аспан қабатында дәл осыған ұқсас түрде пайғамбарлармен кездесулер орын алды. Мен аспандарда Адамды, Идрісті, Мұсаны, Исаны және Ибраһимді (оған Алланың сәлемі болсын) көрдім. Адам – бірінші аспанда, ал Ибраһим – алтыншы аспанда еді. Соңында мен Сидратул-Мунтаһаға жеткізілдім. Ол жерді қандай түстер жапқанын сипаттап жеткізу мүмкін емес еді. Кейін мен жәннатқа кіргізілдім. Онда інжу-маржаннан жасалған күмбездер бар, ал топырағы – миск (жұпар) еді. Сол жерде Алла менің үмбетіме елу уақыт намазды парыз етті. Мен қайтып келе жатып Мұсаға жолықтым. Ол: "Үмбетіңе не парыз етілді?" – деп сұрады. Мен: "Елу намаз", – дедім. Ол: "Раббыңа қайта бар, сенің үмбетің бұған шамасы жетпейді", – деді. Мен қайта-қайта Раббыма барып, намаз саны азайтылды. Ақырында ол бес уақытқа бекітілді, алайда сауабы елу намазға тең болып қалды. Алла Тағала: *«Менің қасымда сөз өзгермейді»*, – деді. Содан кейін ол мені Сидратул-Мунтаһаға жеткізді. Ол мен ажырата алмайтын сан-алуан реңдермен берендірілген еді. Кейін жәннатқа кіргізілдім. Ол көз жауын алатын інжу-маржаннан *«Жәннаттың топырағы миск (жұпар) болатын»* деп сипатталатын Миғражға қатысты хадис Сахих әл-Бухари жинағында баяндалады [5, 142-6.]. Осыған ұқсас мазмұн Сахих Муслим жинағында да кеңінен қамтылып, онда Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) Жәбірейілмен бірге көтерілуі, жеті қабат аспаннан өтуі, Сидратул-Мунтаһаға жетуі және намаздың парыз етілуі егжей-тегжейлі сипатталады.

Осы тұста хадис мазмұны Миғраж сапарының тек құқықтық-нормативтік нәтижесін ғана емес, оның болмыстық-метафизикалық қырын да айқын көрсетеді. Аталған риуаяттарда Миғраж Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) тәнімен және рухымен жүзеге асқан ерекше иләһи тәжірибе ретінде ұсынылып, уақыт пен кеңістік өлшемдерінің әдеттегі жаратылыс заңдылықтарына бағынбайтын шартты категориялар екені аңғарылады. Осы тұрғыдан алғанда, хадис ғылымындағы деректер Миғраж оқиғасының метафизикалық табиғатын нақты тарихи-риуаяттық мазмұнмен бекітіп, оны тек символдық немесе психологиялық интерпретациялармен шектеуге жол бермейді.

Демек, Пайғамбар хадистері Миғраж мұғжизасын сенімдік доктрина ғана емес, болмыс пен танымның шекараларын айқындайтын кешенді діни-философиялық феномен ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл ұстаным Құран, тәпсір және хадис ғылымдары арасындағы ішкі методологиялық сабақтастықты айқындап, Миғраж оқиғасын заманауи ғылыми дүниетаныммен диалогта пайымдауға берік негіз қалайды.

Құран аяттары мен сенімді хадистік деректер Миғраж оқиғасының Пайғамбар Мұхаммедке (с.а.у.) тән Пайғамбарлық мұғжиза ретінде шынайы түрде жүзеге асқанын айқындағаннан кейін, бұл мәселе исламдық сенім ілімінде (кәләм ғылымында) жүйелі ақидалық тұрғыдан негізделді. Кәләмда Миғраж тек тарихи немесе риуаяттық дерек ретінде ғана емес, иман негіздеріне тікелей қатысты маңызды сенімдік мәселе ретінде қарастырылып, оның мүмкін әрі ақиқат екені рационалдық дәлелдер арқылы тұжырымдалды.

Осы үдерісте кәләм ғұламалары ақыл мен нақылдың арақатынасын сақтай отырып, мұғжизаны ақылға қайшы емес, керісінше ақылдың танымдық шектеулілігін көрсететін иләһи феномен ретінде түсіндірді.

Әсіресе Әбу Мансұр әл-Матуриди ілімінде Миғраж мәселесі жаратылыс заңдылықтарының Алланың қалауына толықтай тәуелді екенін дәлелдейтін маңызды ақидалық негіз ретінде қарастырылады. Алланың фиʿлі (әрекеті) табиғи себеп-салдарға «тәуелді механизм» емес, хикметпен жүзеге асатын құдірет екенін «...عرف أن فعله لا يجوز أن يخرج عن الحكمة؛ إذ هو حكيم بذاته...» яғни Оның іс-әрекеті даналықтан (хикметтен) тыс болуы мүмкін еместігін де түсінеді. Өйткені Алла – Өз

заты бойынша Хаким (Дана), Ғани (мұқтажсыз), Ғалим (бәрін білуші). деп айқындайды. Мұнда әл-Матуриди Алланың фиʿлін (әрекетін) хикметке қайшы емес, бірақ жаратылыс ішіндегі «мәжбүр себептермен» шектелмейтін құдірет ретінде сипаттап; Алла "хикметпен" әрекет етеді, алайда бұл әрекет табиғаттағы әдеттегі себеп тізбегінің қамытында емес деп тұжырымдайды [6, 160-б.]. (al-Māturīdī, 1970). Сонымен қатар «وأيضًا أن معنى فعل الله هو الإبداعُ والإخراجُ من العدمِ إلى الوجود...», «Сондай-ақ, Алланың іс-әрекетінің мәні – жарату, яғни жоқтан бар ету (болмысқа шығару) болып табылады...»[6, 160-б.]. (al-Māturīdī, 1970). деуі Алланың фиʿлі – «жоқтан бар ету» табиғи заңдардан жоғары онтологиялық деңгей һәм «сүннатулла – мета-деңгей» болып табылады. Табиғат заңдары – жаратылыс ішіндегі сипаттама; ал Алланың фиʿлі – жаратылыстың өзін (болмысты) жоқтан бар ету.

Сондай-ақ, Алланың құдіреті уақыт пен кеңістік шектеулеріне бағынбайтынын «...فإذا ذهبَتْ عنه قُدرةٌ زالَ عنه...» яғни «...егер құдіретінен айырылса, оның болмысы да жойылады...» деу арқылы табиғи себеп-салдар қатынастарының өздігінен әрекет етпейтіні жүйелі түрде негізделеді. Осы қағидаға сәйкес, Миғраж жаратылыс заңдарын жоққа шығаратын құбылыс емес, керісінше олардың шартты әрі тәуелді сипатта екенін айқындайтын иләһи мұғжиза ретінде түсіндіріледі [6, 170-б.]. Демек Әл-Матуриди ілімінде Миғраждың мүмкіндігі жекелеген риуаяттармен емес, Алланың істері мен құдіретіне қатысты жалпы ақидалық қағидалар арқылы негізделеді. «باب أفعال الله» және «باب القدرة» тарауларында қалыптасқан логика бойынша, жаратылыс заңдары дербес әсер етуші күшке ие емес, уақыт пен кеңістік Алланың еркіне бағынышты шартты категориялар болып табылады. Осы негізде Миғраж оқиғасын мүмкін емес деп бағалау ақидалық емес, антропоцентрлік қате ұстаным.

Бұл ақидалық ұстаным кейінірек әл-Ашғари мектебінде де дамытылды. Әл-Ашғари және оның ізбасарлары жаратылыс заңдылықтарының дербес әсер етуші күшке ие емес екенін, барлық құбылыстардың Алланың еркімен ғана жүзеге асатынын негізге алды. Сондай-ақ Алланың әдеттегі жаратылыстық тәртібі ретінде қарастырды. Осы себепті Миғражды табиғи-рационалистік өлшемдермен жоққа шығару иләһи құдіретті жаратылыс заңдарымен шектеу болып саналады және бұл ұстаным ақидалық тұрғыдан негізсіз деп бағаланады [7, 17-б.]. Осы тұрғыдан алғанда, Миғражды табиғи-рационалистік өлшемдер арқылы жоққа шығару иләһи құдіретті жаратылыс заңдарымен шектеу болып табылады және ақидалық тұрғыдан қате ұстаным ретінде бағаланады.

Әл-Ғазали *Ихяʾ ʿулум әд-дин* еңбегінде;

فالعقلُ مع كونه شريفًا لا يُدركُ جميعَ الموجودات، ولا يطّلعُ على حقائقِ الأمورِ الإلهية، وإنما حدُّه أن يُثبتَ الممكنَ ويَنفيَ المستحيل.

1. «Ақыл қаншалықты қадірлі (асыл) болғанымен, ол барлық болмысты толық тани алмайды және иләһи істердің ақиқатына толық қанық бола бермейді. Оның шегі – мүмкін нәрсені бекітіп, мүмкін еместі теріске шығару ғана» деуі ақылдың метафизикалық ақиқаттарды толық қамти алмайтынын атап өтіп, оның міндеті мүмкінді бекіту мен ақылға қайшыны жоққа шығарумен шектелетінін көрсетеді [8, 21-б.]. Сондай-ақ Әл-Ғазалидың «Кімде-кім ақырет істері мен Алланың іс-әрекеттерін дүниелік әдет-дағдылармен салыстырып өлшесе, ол қияста (өлшемде) адасқан болады», деген сөзі ақырет істері мен Алланың іс-әрекеттерін дүниелік әдет-дағдылармен өлшеудің танымдық қате екенін айқындайды. Осы қағидаға сәйкес, Миғражды эмпирикалық немесе сезімдік өлшемдермен жоққа шығару эпистемологиялық тұрғыдан дұрыс емес деп бағаланады.

Осылайша кәләм әдебиетіндегі ақидалық негіздеулер Құран мен хадис деректерінде баяндалған Миғраж оқиғасын рационалдық тұрғыдан бекітіп, оны сенім, болмыс және таным категориялары тоғысындағы кешенді иләһи құбылыс ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Классикалық ислам ойшылдары Миғражды жаратылыс заңдылықтарына қарсы қоймай, керісінше сол заңдардың абсолют емес, Алланың қалауына тәуелді шартты құрылымдар екенін көрсететін метафизикалық феномен ретінде түсіндірді. Бұл тұрғыдан алғанда, уақыт пен кеңістік өздігінен әрекет ететін әмбебап категориялар емес, болмыстың белгілі бір деңгейіне тән өлшемдер ретінде қарастырылады.

Заманауи жаратылыстану ғылымдарының дамуы, әсіресе салыстырмалылық теория-

сы, уақыт пен кеңістіктің бақылау жүйесіне тәуелді екенін ғылыми тұрғыда негіздеп, олардың абсолютті сипатқа ие еместігін көрсетті. Осы ғылыми пайым Миғраж оқиғасын физикалық заңдылықтарды жоққа шығаратын құбылыс ретінде емес, керісінше сол заңдардың барлық болмыс деңгейлерін толық қамти алмайтынын айқындайтын шекаралық феномен ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Осылайша классикалық ислам ғылымындағы Миғраж түсіндірмелері заманауи ғылыми-философиялық дискурспен мазмұндық емес, методологиялық тұрғыдан үйлесім табады. XX ғасырдың басында Albert Einstein ұсынған салыстырмалылық теориясы классикалық физикадағы уақыт пен кеңістіктің абсолюттілігі туралы түсінікті түбегейлі қайта қарауға алып келді. Арнайы және жалпы салыстырмалылық теориялары уақыт пен кеңістіктің бақылаушының қозғалысына, гравитациялық өріске және энергия–массаның таралуына тәуелді екенін ғылыми тұрғыда негіздеді. Ф.М.Селина, мен Н.Супраптоның «Эйнштейннің салыстырмалылық теориясын зерттеу: Асхабул-Кахф оқиғасы және Исра мен Миғраж» атты мақаласында Эйнштейннің 1905 жылы жарияланған «Қозғалатын денелердің электродинамикасы туралы» еңбегінде Эйнштейн арнайы салыстырмалылық теориясының екі негізгі постулатын тұжырымдады: біріншіден, физика заңдары барлық инерциялық санақ жүйелерінде бірдей жүзеге асады; екіншіден, вакуумдағы жарық жылдамдығы бақылаушының қозғалыс күйіне тәуелсіз тұрақты шама болып табылады.» деп атап көрсеткен [9, 120-6.].

Аталған постулаттардан уақыттың салыстырмалы ағымы туралы тұжырым туындайды. Яғни қозғалыстағы жүйеде орналасқан сағат тыныштықтағы бақылаушыға қарағанда баяу жүретіні (time dilation) эксперименттік және теориялық тұрғыда дәлелденді. Сонымен қатар бұл мақала автор миғраж туралы ғылыми дәлелін «Салыстырмалылық теориясында ең жоғары жылдамдық ретінде жарық жылдамдығы орныққан. Алайда Құранда жарық жылдамдығынан да асатын құбылысты меңзейтін оқиға бар екені байқалады, ол – Исра мен Миғраж оқиғасы. Бұл – Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) найзағайдай жылдам Бураққа мініп, ғарыштық сапар жасауы туралы баяндалатын ерекше мұғжиза» деп атап көрсетті [9, 122-6.]. Әсіресе мақалада әдебиеттерде баяндалған «Бурақ» атауы араб тіліндегі *barq* (найзағай) сөзінен шыққанын, ғылыми тұрғыдан алғанда, найзағай – көзбен толық аңғаруға келмейтін, өте жоғары жылдамдықтағы жарық құбылысы ретінде анықталады. Сондай-ақ Исра мен Миғраж оқиғасындағы Бурақ бейнесін кейбір зерттеулерде кванттық физикадағы аннигиляция теориясы тұрғысынан түсіндіруге ұмтылыс жасалады. Бұл теория атомнан да ұсақ микробөлшектер деңгейінде материя мен антиматерияның соқтығысуына байланысты реакцияларды сипаттайды.

Қорыта айтқанда Исра мен Миғраж оқиғасы исламдық дереккөздерде Пайғамбар Мұхаммедке (с.а.у.) тән айрықша мұғжиза ретінде баяндалып, оның қысқа уақыт ішінде аса ауқымды кеңістікті қамтыған ерекше сапар болғанын көрсетеді. Құранның Исра (17:1) және Нәжм (53:13–18) сүрелеріндегі аяттар бұл оқиғаның иләһи белгілерді көрсету мақсатында жүзеге асқанын айқындап, оның тарихириуаяттық қана емес, терең метафизикалық мазмұнға ие екенін дәлелдейді.

Зерттеу барысында уақыт феноменінің Құранда абсолютті емес, салыстырмалы сипатта берілетіні Мағариж сүресінің 3–4-аяттары негізінде көрсетілді. Бұл аяттарда періштелер мен рухтардың бір күндік сапары адам өлшемімен елу мың жылға теңестірілуі уақыттың бақылау жүйесіне тәуелді өзгермелі категория екенін меңзейді. Аталған тұжырым Эйнштейннің салыстырмалылық теориясындағы уақыттың созылуы (time dilation) қағидасымен методологиялық тұрғыда үндес келеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі физика ғылымындағы уақыт пен кеңістіктің салыстырмалылығы туралы модельдер Исра мен Миғраж секілді діни-метафизикалық құбылыстарды тікелей дәлелдеуді мақсат етпесе де, оларды табиғи заңдылықтарға қайшы емес, керісінше адам танымының шектеулілігін көрсететін иләһи феномен ретінде түсіндіруге эвристикалық мүмкіндік береді. Нәтижесінде, Исра мен Миғраж оқиғасы сенімдік мұғжиза болумен қатар, уақыт пен кеңістік туралы исламдық дүниетаным мен заманауи ғылыми пайымдаулардың диалогына жол ашатын

кешенді құбылыс ретінде қарастырылуы мүмкін.

Классикалық кәләмдық негіздеулер

Классикалық кәләмдық негіздеулер мен заманауи жаратылыстану ғылымдарының методологиялық пайымдары айқындалғаннан кейін, Миғраж ілімі исламдық рухани дәстүрде адамның ішкі кемелдену жолын бейнелейтін кешенді символдық модель ретінде дамытылды. Сопылық дәстүр аясында қалыптасқан диуани хикмет, назиралық әдебиет және поэтикалық-мистикалық мәтіндерде Миғраж тек тарихи-космостық оқиға ретінде емес, рухтың Аллаға қарай өрлеуін білдіретін көпқабатты метафора ретінде пайымдалды.

Бұл бағыттағы теориялық жүйелеу алдымен Әбу Хамид әл-Ғазалидің еңбектерінде айқын көрініс тапты. Әл-Ғазалидің "Ихяʾ ʿулум әд-дин" еңбегінде шариғат, тариқат және хақиқат өзара сабақтас рухани иерархия ретінде жүйеленеді. Автор:

فاعلم أنه قسمان: علمٌ مكاشفةٍ وعلمٌ معاملةٍ. فالقسمُ الأول علمُ المكاشفة، وهو علمُ الباطن، وذلك غايةُ العلوم

«Бұдан шығатын қорытынды – ақырет жолына қатысты ілім екіге бөлінеді: кашф (мұкашафа) ілімі және амал (муʿамала) ілімі. Біріншісі – мұкашафа ілімі, яғни адамның ішкі рухани болмысына қатысты ілім; бұл – білімдердің ең жоғарғы шегі болып табылады.» деп атап көрсетіп, ілімді амал ілімі мен кашф іліміне бөліп, соңғысын алғашқысының рухани жемісі ретінде түсіндіреді [10, 34-б.]. Сондай-ақ ол ғылым саласын төрт салаға бөліп қарастырып былай дейді; «Біріншісі – ең жоғарғы ілім: Бұл – пайғамбарлардың (о.с.) ілімі. Ол әрі жалпы жұртқа, әрі жекелеген адамдарға қатысты болып, адамдардың сыртқы әрекеттері мен ішкі дүниесін түгел қамтиды пайғамбарлық ілім. Екіншісі – халифалар мен билеушілердің саяси-әлеуметтік ілімі. Бұл деңгей қоғамның сыртқы тәртібін, заң мен қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған. Үшіншісі – ғалымдар мен рухани таным иелерінің ілімі. Бұл деңгей адамның ішкі болмысына, жүрек тәрбиесіне қатысты болып, тек таңдаулы жандарға тән. Төртіншісі – уағыз-насихат ілімі. Бұл деңгей жалпы жұртшылықтың жүрегіне әсер етуге, имани серпіліс пен моральдық түзеуге бағытталған» [10, 23-б.] екенін айта келіп осының ішінде ең жоғарғы ілім ол, Пайғамбарларға (о.с.) тән ілім болып, бұл ілім адамдардың әрі сыртқы іс-әрекетін, әрі ішкі рухани болмысын түгел қамтитынын. Сондай-ақ аталған деңгейде сүннетуллаһқа қатысты ерекше ілім де бар екенін, ол – тікелей уахи, иләһи басшылық және жаратылыстың терең сырларына қатысты білім екенін, Мұндай ілімнің пайғамбарларға ғана тән болуы оның тікелей Алланың әрекетіне (сүннетуллаһқа) қатысты ақиқаттарды қамтуымен байланысты. Бұл деңгейдегі білім өзгелер үшін қолжетімсіз, өйткені ол жаратылыстық себеп–салдар жүйесі арқылы емес, уахи арқылы берілетін иләһи танымға жатады. Осы тұрғыдан алғанда, пайғамбарлық ілім, әсіресе сүннетуллаһқа қатысты уахи сипатындағы білім, танымның өзге формаларынан түбегейлі ерекшеленеді және адамзатқа тікелей емес, тек пайғамбарлық миссия аясында ғана жеткізіледі. Мұның өзі діни білім иерархиясында пайғамбарлық ілімнің бірегей әрі қайталанбас орнын айқындап, оны рухани танымның ең жоғарғы деңгейі ретінде орнықтырады.

Осы интерпретация Түркі Дешті Қыпшақ әдебиеті кеңістігінде Қожа Ахмет Ясауи ілімінде хикметтік поэзия тілімен өріліп, халықтық руханиятқа бейімделді. Бұл туралы Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы өзінің «Дешті Қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X–XV ғғ.): ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері» атты еңбегінде Ясауи мектебінің көрнекті өкілі Шәді Жәңгіруғлының «Назым Сияр Шәриф» атты өлеңіндегі Миғражға қатысты символдық бейнелерге арнайы тоқталады. Аталған туындыда ақын Пайғамбардың (с.а.у.) Миғраж сапарындағы пырақты былайша сипаттайды:

«Расул шығып келді,
Қарады пырақты көрді,
Хақ шеберлігін көріп ап,
Аң-таң болып қалды-йә.
Жүзін нұрдан жаратқан,
Көзін гауһардан жаратқан,
Еріндері лағылдан,
Тісі дүрден еді-йә.»

Осы поэтикалық бейнелеу арқылы ақын тозақ пен аспан қабаттарының космологиялық емес, символдық-рухани мәнін ашады.

Ал Сүлеймен Бақырғани шығармаларында Миғраж мотивтері рухани тазару, нәпсіні тәрбиелеу және Аллаға жақындау идеяларымен астаса отырып, Бурақ материалдық көлік емес, рухани жылдамдық пен иләһи пәрменнің көрінісі ретінде суреттеледі.

Сондай-ақ бұл тұлғалардың Ясауи мектебінің көрнекті өкілдері екендігін ғалым Қыдыр Төрәлі де нақтылай түседі. Оның: *«Қожа Сүлеймен Бақырғанидің Құл Сүлеймен, Хакім Сүлеймен, Хакім Қожа Сүлеймен, Хакім ата сияқты әртүрлі лақап атпен жазған халық өлеңдері қай жағынан алсақ та А. Ясауидің шығармашылығына ұқсас»* деген пікірі [11, 150-б.] бұл сабақтастықты айқын дәлелдейді.

Түркі жазба мұрасында Миғраж тақырыбы «Миғражнама», «Қисса-и Миғраж» секілді қолжазбалық ескерткіштер арқылы көркемтанымдық сипат алып, сопылық-дидактикалық дәстүрдің қалыптасуына ықпал етті. Бұл туралы Marc Toutant өзінің *Марк Тутан «Түркі (Türkī) тіліндегі Тимур дәуірінің миғраж баяндамалары: Бір Пайғамбар, екі үлгі»* атты мақаласында Фарс өлкесінде (құрамына Шираз, Йезд және Исфахан қалалары кірген) билікке келгеніне шамамен үш жыл өткен соң, 1409–1414 жылдары осы өңірді басқарған Әмір Темірдің немересі Ескендір сұлтанның бірқатар теологиялық мәселелерге қатысты сұрақтардан тұратын сауалнаманы сопы шейх Шах Ниʿматуллаһ Уәли Кирманиға (қ. 1431) және теолог Сәййид Шариф Журжаниға (қ. 1413–1414) жолдағанын атап көрсетеді. [12, 459-б.].

XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Тимур әулеті құлағанға дейін миғраж тақырыбы ханзадалар сарайындағы ақындар мен суретшілер үшін тұрақты түрде сүйікті тақырып әрі шабыт көзіне айналды. Дәл осы сарайлық интеллектуалдық сұраныс миғражды тек ғарыштық сапар ретінде емес, рухтың кемелдену траекториясын бейнелейтін символдық құрылым ретінде түсіндіруге негіз қалады. Осы мәдени-интеллектуалдық ортада миғраждың аспан қабаттары арқылы өтуі, ғарыштың сатылы құрылымы мен космологиялық иерархиясы жөніндегі бейнелеулердің қалыптасуына Әмір Темірдің тағы бір немересі – Ұлықбек негізін қалаған Самарқанд расатханасының салынуы тікелей байланысты болды деп пайым-дауға болады. Себебі ханзадалар сарайында миғраж тақырыбына деген тұрақты қызығушылық пен оны ғылыми-рационалдық тұрғыдан пайымдауға ұмтылыс астрономиялық бақылауларды жүйелеуге, аспан сфераларының құрылымын нақты есепке негіздеп түсіндіруге деген қажеттілікті күшейтті.

Ұлықбек мектебінде дамыған математикалық астрономия мен аспан сфераларының дәл есепке негізделген моделі Тимур дәуіріндегі интеллектуалдық кеңістікте ғарыш туралы рационалдық түсінікті тереңдетіп, миғраж баяндарындағы аспан қабаттарының жүйелі, иерархиялық сипатта суреттелуіне танымдық алғышарт қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, миғраж мәтіндері діни-мистикалық мазмұнмен қатар, Тимур дәуіріне тән ғылыми-астрономиялық дүниетанаммен астаса отырып, Пайғамбар сапарын ғарыштық әрі рухани кемелденудің тұтас моделі ретінде ұсынған күрделі символдық дискурс ретінде бағалануы мүмкін. Өйткені бірінші аспанда Адам пайғамбармен (а.с.) кездесудің баяндалуы адам болмысының моральдық жауапкершілікке негізделген бастапқы құрылымын, аманат ұғымын және еркін таңдау феноменін білдіретін символдық мәнге ие. Ислам ілімінде Адам (а.с.) адамзаттың архетипі әрі «аманат» жүктелген алғашқы субъект ретінде түсіндіріліп балай баяндалады;

«Расында, біз аманатты (яғни, өз еркімен Аллаға лайықты құл болу сынды үлкен жауапкершілікті) жеті қат көкке, жерге және тауларға (мойындарыңа алыңдар деп) ұсындық. Алайда олар оны мойындарына алудан қашты, оның ауыр жауапкершілігінен қорықты. Сөйтіп, оны адам баласы өз мойнына алды...» [1, 227-б.].

Демек бұл аманат еркін таңдау, моральдық жауапкершілік және әрекеттің салдарын мойындау қабілетімен тікелей байланыстырылады. Жоғарыда баяндаған хадис мәтініндегі « Біз бірінші аспанға жеткенде, Жәбірейіл аспанның күзетшісіне: "Аш", – деді. Ол: "Кім бұл?" – деп сұрады. Жәбірейіл: "Бұл – Жәбірейіл", – деді. Күзетші: "Сенімен бірге біреу бар ма?" – деді. Ол: "Иә, менімен бірге Мұхаммед бар", – деді. "Оған шақыру түсті ме?" – дегенде, "Иә", – деп жауап берді. Сонда қақпа ашылды. Бірінші аспанда оң жағында да, сол жағында да көптеген қара көлеңкелер тұрған бір адамды көрдім. Ол оң жағына қарағанда күледі, ал сол жағына қарағанда жылайды. Ол маған: "Қош

келдің, ізгі пайғамбар, ізгі ұрпағым", – деді. Мен Жәбірейілден: "Бұл кім?" – деп сұрадым. Ол: "Бұл – Адам. Ал оның оң және сол жағындағы көлеңкелер – оның ұрпақтарының рухтары. Оң жағындағылар – жәннаттықтар, сол жағындағылар – тозақтықтар", – деді. (al-Bukhari, 2001). Деген мәтінге назар салсақ, Адам пайғамбардың (а.с.) Миғраж сапары барысында бірінші аспанда орналасуы және оның оң жағында жәннатқа, сол жағында тозаққа бағытталған ұрпақтарының бейнеленуі адам болмысының бастапқы жаратылысынан-ақ моральдық таңдау кеңістігінде тұрғанын айқын көрсетеді. Адам пайғамбардың оң жағына қарағанда қуанып, сол жағына қарағанда мұңаюы ұрпақ тағдырының адамның ерікті әрекеттері мен этикалық шешімдеріне тәуелді екенін білдіретін символдық-антропологиялық көрініс ретінде түсіндіріледі. Миғраждағы Адам пайғамбармен (а.с.) кездесудің адамзат тарихының ең бастапқы кезеңінен-ақ жаратылыс пен тағдырды фаталистік емес, ерік пен жауапкершілікке негізделген моральдық құрылым ретінде орнықтырғанын айқындайтынын көрсетеді. Миғраж сапарының алғашқы сатысында Адам пайғамбардың орналасуы адамның Хаққа жақындау жолы алдымен аманат ұғымын, яғни ерікті таңдау, моральдық есеп және жауапкершілікті мойындаудан басталатынын білдіретін антропологиялық-онтологиялық белгі ретінде түсіндіріледі. Бұл тұрғыдан алғанда, Адам пайғамбар бейнесі адамзаттың биологиялық бастауы ғана емес, оның ерікті әрі есеп беруші моральдық субъект ретінде қалыптасуының іргелі негізін білдіреді. Аталған түсіндіру ислам философиялық антропологиясында және кәләм мен сопылық дәстүрде адамды «мүкәлиф», яғни жауапкершілік жүктелген болмыс ретінде сипаттайтын қағидалармен толық үйлеседі. Осылайша, Миғраж сапарының бастапқы сатысы кейінгі аспан қабаттарында көрініс табатын рухани кемелдену деңгейлеріне этикалық және антропологиялық тұрғыдан берік концептуалдық алғышарт қалыптастырады.

Екінші аспанға көтерілу кезеңінде пайғамбарлық кездесулердің мазмұны адам болмысының келесі рухани өлшемдеріне, атап айтқанда ішкі тазалық пен рухани жаңғыру мәселелеріне ойысады.

Иса мен Яхия пайғамбарлармен кездесу рухани тазалық пен нәпсіні тәрбиелеудің символы ретінде көрініс тапса, Юсуф пайғамбар эстетикалық кемелдік пен ішкі үйлесімділікті, көркем мінез арқылы хақиқатқа жақындау идеясын бейнелейді. Идрис пайғамбар – білім, ойлау және интеллектуалдық өрлеудің белгісі ретінде ұсынылса, Һарун пайғамбармен кездесу әлеуметтік үйлесім мен қауымдық жауапкершілікті, ал Мұса пайғамбар құқықтық тәртіп пен әділет қағидаларын меңзейді. Соңғы сатыда Ибраһим пайғамбармен (а.с.) кездесу абсолют тәуекел мен толық тәуекелдің мойынсұнудың көрінісі ретінде ұсынылады.

Бұл сатылық құрылым қазіргі психология мен философиядағы тұлғалық даму модельдерімен де үндес келеді, яғни адам кемелденуі биологиялық, моральдық, эстетикалық, интеллектуалдық, әлеуметтік және рухани деңгейлер арқылы біртіндеп жүзеге асады.

Миғраж баянында Сидратул-Мунтаһа жаратылған болмыстың шекті межесі ретінде бейнеленіп, рационалдық таным мен логикалық пайымдаудың мүмкіндігі тоқтайтын трансценденттік кеңістік ұғымын айқындайды. Бұл шек философиялық тұрғыдан И. Канттың адам танымын феномендік және ноумендік аймақтарға бөліп қарастырған тұжырымдамасымен өзара сабақтас келеді.

И. Кант "*Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft*" атты еңбегінде «феноменді сезімдік тәжірибе арқылы берілетін және ақыл категориялары арқылы құрылатын болмыс ретінде сипаттайды. Ал ноумен «заттың өз-өзіндегі күйі» (*Ding an sich*) ретінде анықталып, ол ақыл арқылы ойлауға болатынмен, эмпириялық тәжірибеде берілмейтін, сол себепті объективті таным нысанына айналмайтын трансценденттік аймақ ретінде түсіндіріледі» [13, 211-б.].

Осы теориялық жіктеу Сидратул-Мунтаһадан кейінгі кеңістіктің рационалдық таным үшін қолжетімсіздігін философиялық деңгейде ұғындыруға мүмкіндік беріп, Миғраж баянындағы бұл межені жаратылған болмыс пен таным шекарасын айқындайтын метафизикалық шек ретінде пайымдауға негіз қалайды.

Миғраждың жердегі нақты нәтижесі ретінде парыз етілген намаз дәстүрлі ислам ілімінде «Миғраждың жердегі жалғасы»

деп түсіндіріліп, адамның ішкі тәртібін, рухани тұрақтылығын және өзін-өзі реттеу қабілетін қалыптастыратын тұрақты рухани практика ретінде қарастырылады; қазіргі нейроғылымдағы зерттеулер де жүйелі рухани тәжірибелердің нейропластикалық үдерістерді күшейтіп, эмоционалдық тепе-теңдік пен психологиялық орнықтылыққа оң ықпал ететінін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Миғраж ілімі ғылым мен иманның үйлесімділігін, рухани жауапкершілік пен өркениеттік этиканың өзара сабақтастығын айқындайтын кешенді үлгі ретінде көрініс табады: ол бір жағынан танымның шекарасын көрсетсе, екінші жағынан адамды кемелдікке, ішкі тәртіпке және әлеуметтік-мәдени жауапкершілікке жетелейтін әмбебап тәрбиелік-өркениеттік бағдар қызметін атқарады.

Осы әмбебап құрылым Миғраж феноменін тек тарихи немесе ғарыштық оқиға ретінде емес, онтологиялық және гносеологиялық деңгейде пайымдауға мүмкіндік береді. Яғни, Миғраж адам танымының шектеулілігін айқындай отырып, болмыстың эмпириялық қабатынан тыс трансценденттік өлшемдердің бар екенін көрсетеді. Бұл методологиялық ұстаным Миғражды ақылға қайшы құбылыс ретінде емес, керісінше эмпириялық таным шегінен жоғары орналасқан метафизикалық феномен ретінде түсіндіруге негіз қалайды.

Осындай теориялық негіз сопылық-философиялық дәстүрде Миғраж ұғымының символдық және аллегориялық интерпретациялануына жол ашты. Атап айтқанда, парсы сопылық ойында Низами Гәнжауи поэмаларында Миғраж ғарыштық сапардан гөрі адамның болмыстық жетілуі мен махаббат арқылы кемелдікке ұмтылуын бейнелейтін рухани модель ретінде көрініс тапты. Бұл жайлы «Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы» (ұжымдық монография) атты еңбекте «Қарахандықтар билігі тұсында өмір сүрген Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Ахмет Жүйнеки және Сүлеймен Бақырғани сияқты қаламгерлердің туындыларында көрініс берген идеяларды Алтын Орданың ақындары кеңінен жырласа, Сағди Ширази, Фердауси Туси, Фарид әд-Дин Аттар, Низами Гәнжауи, Жәлаладдин Руми секілді парсы ақындарының шығармаларындағы сюжеттерді одан әрі дамытып, жекелеген образдарды қайта сомдады» деп атап көрсеткен. [14, 8-б.]. (Алтын Орда әдебиеті, 2022).

Сондай-ақ осы әдеби-мәдени сабақтастық Миғраж ұғымының тек діни мәтіндік шеңберде ғана емес, кең өркениеттік-интеллектуалдық дискурс аясында дамығанын көрсетеді. Бұл үдеріс парсы сопылық-әдеби дәстүрінде айқын байқалады. Мәселен, Низами Гәнжауидің «Хамса» циклындағы дастандық құрылымда Миғраж мотиві тарихи мұғжиза сипатында ғана емес, адамның болмыстық жетілуі мен рухани өрлеуінің символдық моделі ретінде интерпретацияланады.

Атап айтқанда, «Махзан әл-Асрар» («Құпиялар қазынасы») поэмасының кейбір иллюстрациялық қолжазба нұсқаларында берілген Миғраж көріністері мәтіндік мазмұнды иконографиялық деңгейде тереңдететін визуалды-герменевтикалық модель ұсынады.

(1-миниатюра: Пайғамбардың көкке көтерілу көрінісі, 3b том) [15, 8-б.].

Бұл миниатюра Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) түнгі сапары мен аспанға көтерілуін исламдық көркем дәстүр аясында символдық түрде бейнелейді. Пайғамбар нұр аясында, Бураққа мінген күйде көрсетіліп, жаратылыстық және трансценденттік кеңістіктердің тоғысуын меңзейді. Жебірейіл періште мен айналадағы періштелер композицияның мистикалық мазмұнын тереңдете түседі. Алтын бұлттар мен жұлдызды аспан көтерілу динамикасын айқындаса, ультрамарин мен алтын түстердің үйлесімі сафави миниатюра мектебіне тән эстетикалық поэтиканы танытады. Осы-

лайша көркем бейнелеу Миғражды тарихи оқиға ғана емес, рухани трансформацияның символдық моделі ретінде ұсынатын исламдық интеллектуалдық дәстүрдің көрінісі.

Миғраж оқиғасының миниатюралық өнердегі бұл бейнелеу Низами, Сағди және кейінгі түркі сопылық әдебиетіндегі Миғраж интерпретацияларымен мазмұндық әрі метафоралық тұрғыдан үйлеседі.

Сағди Ширазидің «Ләйлә мен Мәжнүн» поэтикалық мұрасындағы пайғамбарлық көтерілу мотиві адам жанын тазарту, нәпсіні тәрбиелеу және махаббат арқылы кемелдікке жету идеясымен сабақтастырылады.

(№2 миниатюра: Пайғамбардың көкке көтерілу көрінісі, 4b том) [16, 9-б.].

Миниатюра №2 (Лист: 4b) композициялық құрылымы жағынан исламдық мистикалық сананың көркем интерпретациясын бейнелейді. Онда Пайғамбардың (с.а.у.) Исра және Миғраж сапары нұрмен көмкерілген сакралды бейне арқылы ұсынылып, Бурақтың қанатты әрі адам жүзді сипатта берілуі жерлік және аспани болмыстың символдық тоғысын білдіреді. Жәбірейіл періштенің жетекшілік етуі уахи феноменін, ал айналмалы алтын бұлттар мен жұлдыздық кеңістік космологиялық қозғалысты білдіретін иерархиялық әлем құрылымын көрсетеді. XV ғасыр соңындағы Сафави миниатюраларына тән «жалынды нұр» мен декоративтік бұлттар мистикалық мазмұнды эстетикалық-поэтикалық тәсілмен жеткізеді.

Бұл бейнелеу Низами Гәнжауидің «Хамса» циклындағы Миғраж мотивімен мазмұндық деңгейде үндеседі, алайда форма тұрғысынан өзгеше сипатқа ие. Низами поэзиясында Миғраж көбіне рухани-антропологиялық жетілу моделінің символы ретінде мәтіндік-метафоралық құрылымда берілсе, миниатюралық өнерде ол визуалды-космологиялық диаграмма сипатында көрініс табады. Яғни Низами дастанындағы миғраждық көтерілу – ішкі рухани трансформацияның поэтикалық метафорасы болса, миниатюрадағы көрініс – ғарыштық иерархия мен нұрлық онтологияны бейнелейтін эстетикалық модель. Осы тұрғыдан алғанда, көркем бейне мен поэтикалық мәтін бірін-бірі толықтыра отырып, Миғраж феноменін тарихи оқиға ғана емес, болмыстың сатылы құрылымын және адамның рухани кемелдену траекториясын білдіретін көпқабатты символдық дискурс ретінде ұсынады.

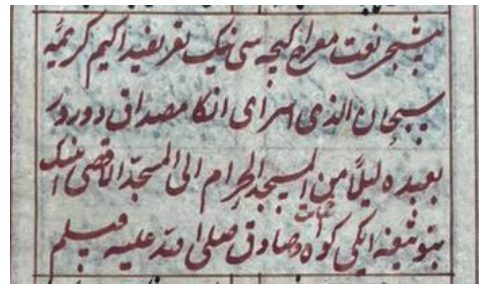

3-сурет – «Вост: № 635- кітап», 9-беттен алынған көрініс. [17, 9-б.].

بیشنچی نعت معراج کچه سی تعریفیدا کیم کریمه
سبحان الذی اسری انکا مصداق دورور و بعبده لیلا من
المسجد الحرام الی المسجد الاقصی انینک ثبوتیغا ایکی
کواه صادق صلی الله علیه و سلم

Аудармасы: Бұл оқиғаның ақиқаттығына Құран Кәрімдегі «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا...» (Исра, 1) аяты айқын дәлел болады. Сондай-ақ «مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ» (Нәжм, 11) және осы сүренің кейінгі аяттары Миғраждың иләһи шындық екендігін нақтылайды.

XII ғасырда өмір сүрген Низами Гәнжауи және XIII ғасырда ғұмыр кешкен Сағди Ширази шығармаларында қалыптасқан Миғраждың поэтикалық-символдық моделі XIV–XV ғасырлардағы миниатюралық-бейнелік дәстүрде көркем визуалдық формаға ие болды. Ал XV ғасырда өмір сүрген Әлішер Науаи мұрасында және 1261 h./1843 м. жылдары көшірілген Науаи дәстүріндегі шағатай қолжазбаларында Миғраж интерпретация-

сы поэтикалық-теологиялық негізде мәтіндік жүйелеу сипатында дамығаны байқалады.

Жоғарыда сипатталған қолжазбалық деректер аясында 3-сурет – «Вост: № 633 және 635-кітап», 9-беттен алынған көрініс шағатай әдеби кеңістігінде Миғраж тақырыбының мәтіндік-дәлелдік форматта дамығанын дәлелдейді. Мұнда Миғраж оқиғасы Құрандағы *Исра* сүресінің 1-аятын («سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا...») тікелей иләһи айғақ ретінде негізге ала отырып баяндалады. Бұл тәсіл оқиғаны тарихи нарратив ретінде емес, ақидалық тұрғыдан бекітілген мұғжиза ретінде ұсынатын құрылымдық модельге сүйенетінін көрсетеді.

Қолжазбада кездесетін «екі куә» (ایکی کواه) ұғымы исламдық дәлелдеу мәдениетінің классикалық формасын білдіреді: біріншісі – уахи мәтіні (Құран), екіншісі – Пайғамбардың (с.а.у.) хабары. Осы риторикалық дихотомия Миғражды тек символдық-әдеби мотив ретінде емес, Құрандық және пайғамбарлық негізге сүйенген сенімдік қағида ретінде бекітеді. Бұл ерекшелік Науаи дәстүріндегі шағатай мәтіндерінің Миғражды визуалды-миниатюралық тәсілден бұрын мәтіндік-теологиялық дәлелдеу үлгісінде жүйелегенін аңғартады. Демек, түркі әдеби кеңістігінде Миғраж мотиві алдымен ақидалық-дидактикалық құрылымда орнығып, кейінгі кезеңдерде ғана миниатюралық-көркемдік формалар арқылы символдық кеңістікке ауысқанын байқауға болады. Бұл шығармаларда Миғраж ғарыштық сапардан гөрі рухтың сатылы жетілуін білдіретін аллегориялық құрылым ретінде беріліп, кейінгі түркі әдеби кеңістігінде сопылық-дидактикалық модельдің қалыптасуына ықпал етті. Демек түркі және шығыс мұсылман дәстүрлерінің тоғысында қалыптасқан синтетикалық мәдени құбылыс ретінде Миғраж мотивін жаңа тарихи-мәдени контексте қайта пайымдады. Қарахандықтар дәуірінен бастау алған діни-этикалық идеялар (Қашқари, Баласағұни, Ясауи, Бақырғани) Алтын Орда кезеңінде сопылық-философиялық антропологиямен ұштасып, Миғражды тек тарихи мұғжиза емес, рухани кемелденудің символдық моделі ретінде интерпретациялауға жол ашты. Парсы классиктерінің (Сағди, Низами, Аттар, Руми) поэтикалық жүйесінде Миғраж ғарыштық сапардан гөрі рухтың сатылы тазаруы мен иләһи махаббат арқылы кемелдікке жетудің метафорасы ретінде ұсынылды.

Бұл интерпретация Дешті Қыпшақ кеңістігінде Ясауи мектебі арқылы халықтық руханиятқа бейімделіп, Миғраж адам болмысының ішкі сапары, моральдық жауапкершілік пен рухани жетілу траекториясы ретінде қабылданды. Тимуридтік кезеңде миғражнамалар сарайлық интеллектуалдық дискурсқа айналып, астрономиялық-космологиялық біліммен астаса дамыды. Ұлықбек мектебінің ғылыми дүниетанымы аспан қабаттарының иерархиялық бейнеленуіне рационалдық алғышарт қалыптастырды. Осы көпқабатты сабақтастық қазақ руханиятында жалғасып, Абай, Шәкәрім және Мәшһүр Жүсіп еңбектерінде Миғраж адамның рухани кемелденуінің әмбебап метафорасы ретінде қайта пайымдалды. Нәтижесінде, Миғраж ілімі Дешті Қыпшақтан бастап қазақ ой кеңістігіне дейін космологиялық баяндаудан гөрі моральдық, интеллектуалдық және рухани жетілу моделіне айналған өркениеттік-символдық дискурс ретінде орнықты.

Қорытынды

Миғраж мұғжизасы исламдық дүниетанымда адам болмысы, рухани таным және жаратылыс заңдылықтарын тоғыстыратын іргелі метафизикалық феномен ретінде қарастырылады. Ислам ғылымының классикалық кезеңінде бұл тақырып тәпсір, хадис және кәләм әдебиеттерінде пайғамбарлық мұғжиза әрі иләһи құдіреттің айғағы ретінде жүйелі түрде түсіндірілді. Кейін сопылық дәстүр аясында миғраж ілімі рухани кемелденудің символдық моделі ретінде дамып, Әбу Хамид әл-Ғазали еңбектерінде шариғат, тариқат және хақиқаттың сабақтастығын айқындайтын рухани жол ретінде негізделді. Бұл түсінік Қожа Ахмет Ясауи мен оның мектебін жалғастырған Сүлеймен Бақырғани шығармаларында хикметтік поэзия тілімен халықтық руханиятқа бейімделді. Парсы сопылық-философиялық ойында Низами Гәнжауи, Ибн Араби және Жәләл ад-Дин Руми еңбектерінде миғраж болмыстық жетілу мен рухани сапардың аллегориялық үлгісі ретінде тереңдетіліп, түркі әдеби дәстүрінде

Әлішер Науаи арқылы көркем-философиялық жүйеге енді. Бұл сабақтастық қазақ рухани ой кеңістігінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық мұраларында миғражды ішкі рухани кемелдену траекториясы ретінде пайымдаумен жалғасты. Түркі жазба мұрасында «Миғражнама», «Қисса-и Миғраж» секілді қолжазбалық ескерткіштер миғраж тақырыбының сопылық-дидактикалық дәстүрде орныға ықпал етті. Бұл үрдіс Тимур дәуіріндегі интеллектуалдық ортада миғражды рухани кемелденудің символдық құрылымы ретінде қабылдауға негіз қалап, ғарыштық иерархия жөніндегі түсініктермен ұштасты.

Осы теориялық негізге сүйене отырып, зерттеу сапалық әдіснамаға негізделіп, әдеби-зерттеу үлгісінде жүзеге асырылды. Негізгі дереккөздер ретінде классикалық ислам еңбектері, сопылық трактаттар, түркі және қазақ қолжазбалық мәтіндер пайдаланылып, талдау барысында герменевтикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Қорыта айтқанда зерттеудің теориялық құрылымы Миғраж феноменін көпқабатты танымдық модель ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Біріншіден, классикалық кәләмдық негіздеулер Миғражды Алланың құдіретіне қатысты ақидалық қағидалар арқылы рационалдық тұрғыдан бекітеді және оны жаратылыс заңдарын жоққа шығаратын емес, олардың шартты әрі тәуелді сипатын айқындайтын иләһи құбылыс ретінде түсіндіреді. Екіншіден, сопылық-интеллектуалдық дәстүр Миғражды адамның рухани кемелденуінің сатылы құрылымы ретінде символдық-антропологиялық модельге айналдырады. Үшіншіден, заманауи жаратылыстану ғылымдары, әсіресе салыстырмалылық теориясы, уақыт пен кеңістіктің абсолютті емес сипатын ғылыми тұрғыда негіздей отырып, Миғражды физикалық заңдарды терістейтін емес, олардың әмбебап түсіндіру шегін көрсететін шекаралық феномен ретінде пайымдауға методологиялық мүмкіндік береді.

Осылайша ұсынылған теориялық үлгі Миғражды үш өзара сабақтас деңгейде түсіндіреді:

(1) ақидалық-онтологиялық деңгей – иләһи құдірет пен болмыс иерархиясы;

(2) антропологиялық-символдық деңгей – рухани кемелдену сатылары;

(3) методологиялық-ғылыми деңгей – уақыт пен кеңістіктің салыстырмалылығы және таным шекаралары.

Нәтижесінде, Миғраж феномені тек тарихи аңыз немесе риуаяттық оқиға ретінде емес, сенім, болмыс және таным категориялары тоғысындағы кешенді өркениеттік-метафизикалық модель ретінде айқындалады. Бұл тәсіл ғылым мен иман арасындағы қарама-қайшылық моделін емес, олардың методологиялық үйлесімділігін көрсететін интегративтік парадигманы ұсынады.

Қаржыландыру

Бұл мақала BR 28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Құран кәрім қазақша түсіндірмелі аудармасы. - Алматы, «Көкжиек-Б» баспасы, 2015. – 624 б.

2 әт-Табари, Әбу Жағфар Мұхаммад ибн Жәрир. Жәмиʿ әл-баян ʿан таʾуил ай әл-Құран / тахқ.: Абдулла ибн Абдулмухсин әт-Түрки. – Каир: Дар һижр лит-тибаға уән-нәшр уәт-тәузиʿ уәл-иʿлән, 2001. – 14-жүз. – 1422 h.

3 әл-Қуртуби, Әбу Абдулла Мұхаммад ибн Ахмад әл-Ансари. әл-Жәмиʿ ли-ахкам әл-Құран / тахқ.: Ахмад әл-Бардүни, Ибраһим Атфиш. – Каир: Дар әл-Кутуб әл-Мысрия, 2-басылым, 1964. – 10-жүз. – 1384 h.

4 Ибн Кәсир, Әбу әл-Фида Исмағил ибн Омар әд-Димашқи. Тафсир әл-Құран әл-ʿАзим / тахқ.: Сами ибн Мұхаммад Салама. – Эр-Рияд: Дар Тайиба ли-н-нәшр уәт-тәузиʿ, 2-басылым, 1999. – 1420 h. – 5 том.

5 Әл-Бұхари, Әбу ʿАбд Аллаһ Мұхаммад ибн Исмаʿил. (1429 h./2008). Әл-Жамиʿ әс-Сахих. Ред. ʿАбд ал-Қадир Шайба әл-Хамд. Әр-Рияд: [баспа атауы көрсетілмеген]. 3 том.

6 әл-Матуриди, Әбу Мансур Мұхаммад ибн Мұхаммад ибн Махмуд әс-Самарқанди. Китаб ат-таухид / тахқ.: Фатхуллаһ Халиф. – Каир: Дар әл-жамиʿат әл-мисрия, 1-басылым, 1970. – 1390 h. – 160-б.

7 әл-Әшғари, Әбу әл-Хасан Әли ибн Исмаил. әл-Лумаʿ фи әр-радд ʿала әһл әз-зайғ уә әл-бидʿа / тахқ.: Хамди Мұхаммад әш-Шами. – Каир: Мактебет әс-сақафа әд-диния, 1-басылым, 1419 h. / 1999 ж.

8 әл-Ғазали, Әбу Хамид Мұхаммад ибн Мұхаммад. Ихия ʿулум әд-дин. – Бейрут: Дар әл-Маʿрифа, 2005. – 1-т. – 21-б.

9 Celina F. M., Suprapto N. Study of Relativity Theory of Einstein: The Story of Ashabul Kahf and Isra' Mi'raj // Studies in Philosophy of Science and Education

(SiPoSE). – 2020. – Т. 1, № 3.

10 әл-Ғазали, Әбу Хамид Мұхаммад ибн Мұхаммад. Ихия ʿулум әд-дин. – Каир: Lajnat Nashr al-Thaqāfa al-Islāmiyya, 1356–1357 h. / 1937–1938. – 1-т.

11 Қыдыр Т.Е. Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): Монография – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.,

12 Toutant M. Timurid Accounts of Ascension (miʿrāj) in Türkī: One Prophet, Two Models // The Presence of the Prophet in Early Modern and Contemporary Islam. – Leiden–Boston: Brill, 2021. – 431–459-б.

13 Кант И. Таза ақылға сын (Kritik der reinen Vernunft). – 1781/1787 жж. басылымдары.

14 Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы. – Алматы: Evo Press, 2022.

15 Низами Гәнжауи. Хамса. Миниатюра №1: Пайғамбардың (с.а.у.) Исра және Миғраж сапарының көркем бейнеленуі. – Қолжазба парағы: 3b. – Жеке қор.

16 Сағди Ширази. Ләйлә мен Мәжнүн. Миниатюра №2: Пайғамбардың (с.а.у.) Исра және Миғраж сапарының көркем бейнеленуі. – Қолжазба парағы: 4b. – Жеке қор.

17 Науаи Ә. Хамса (шағатай тіліндегі қолжазба нұсқа). – 1261 h. / 1843 м. – Вост. № 633. – 9-б. – Ғылым ордасы орталық ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қоры.

Transliteration

1 Quran karim kazaksha tusindirmeli audarmasy [The Holy Quran: Kazakh explanatory translation]. – Almaty: «Kokzhiek-B» baspasy, 2015. – 624 b. (in Kaz)

2 at-Tabari, Abu Zhagfar Muhammad ibn Zharir. Zhamiʿ al-bayan ʿan tạuil ai al-Quran / tahq.: Abdulla ibn Abdulmuhsin at-Turki [Jamiʿ al-bayan on the interpretation of the verses of the Quran]. – Kair: Dar Hizhr lit-tibaga uan-nashr uat-tauziʿ ual-iʿlan, 2001. – 14-zhuz. – 1422 h. (in Arab)

3 al-Qurtubi, Abu Abdulla Muhammad ibn Ahmad al-Ansari. al-Zhamiʿ li-ahkam al-Quran / tahq.: Ahmad al-Barduni, Ibrahim Atfish [The Comprehensive Work on the Rulings of the Quran]. – Kair: Dar al-Kutub al-Mysrija, 2-basylym, 1964. – 10-zhuz. – 1384 h. (in Arab)

4 Ibn Kasir, Abu al-Fida Ismagil ibn Omar ad-Dimashki. Tafsir al-Quran al-ʿAzim / tahq.: Sami ibn Muhammad Salama [Tafsir of the Great Quran]. – Jer-Rijad: Dar Taijba li-n-nashr uat-tauziʿ, 2-basylym, 1999. – 1420 h. – 5 tom. (in Arab)

5 Al-Buhari, Abu ʿAbd Allah Muhammad ibn Ismaʿil. Al-Zhamiʿ as-Sahih / red. ʿAbd al-Qadir Shaijba al-Hamd [The Authentic Collection]. – ar-Rijad, 1429 h./2008. – 3 tom. (in Arab)

6 al-Maturidi, Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud as-Samarkandi. Kitab at-tauhid / tahq.: Fathullah Halif [The Book of Divine Unity]. – Kair: Dar al-zhamiʿat al-misrija, 1-basylym, 1970. – 1390 h. – 160 b. (in Arab)

7 al-Ashgari, Abu al-Hasan Ali ibn Ismail. al-Lumaʿ fi ar-radd ʿala ahl az-zajg ua al-bidʿa / tahq.: Hamdi Muhammad ash-Shamiʿ [The Gleams in Refutation of the People of Deviation and Innovation]. – Kair: Maktebet as-saqafa ad-dinija, 1-basylym, 1419 h./1999 zh. (in Arab)

8 al-Gazali, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad. Ihija ʿulum ad-din [Revival of the Religious Sciences]. – Bejrut: Dar al-Maʿrifa, 2005. – 1-t. – 21-b. (in Arab)

9 Celina F. M., Suprapto N. Study of Relativity Theory of Einstein: The Story of Ashabul Kahf and Isra' Mi'raj // Studies in Philosophy of Science and Education (SiPoSE). – 2020. – T. 1. – N 3. (in Eng)

10 al-Gazali, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad. Ihija ʿulum ad-din [Revival of the Religious Sciences]. – Kair: Lajnat Nashr al-Thaqafa al-Islamijja, 1356–1357 h./1937–1938. – 1-t. (in Arab)

11 Kydyr T.E. Deshti kypshak dalasyndagy islami adebiet (X–XV) (Islam, iman zhane ihsan maselelerinin zhyrlanu erekshelikteri): monografija [Islamic literature in the Dasht-i Kipchak steppe (10th–15th centuries): monograph]. – Astana: «Ruhani kundylyktardy koldau kory» korporativtik kory, 2018. – 200 b. (in Kaz)

12 Toutant M. Timurid Accounts of Ascension (miʿraj) in Turki: One Prophet, Two Models // The Presence of the Prophet in Early Modern and Contemporary Islam. – Leiden–Boston: Brill, 2021. – 431–459 b. (in Eng)

13 Kant I. Taza akylga syn (Kritik der reinen Vernunft) [Critique of Pure Reason]. – 1781/1787 zhzh. basylymdary. (in Kaz)

14 Altyn Orda adebieti: genezis, zhanrlyk erekshelik, dastur zhalgastygy [Golden Horde literature: genesis, genre features, continuity of tradition]. – Almaty: Evo Press, 2022. (in Kaz)

15 Nizami Ganzhaui. Hamsa. Miniatjura N 1: Paigambardyn (s.a.u.) Isra zhane Mighraz saparynyn korkem bejnelenui [Khamsa. Miniature No. 1: Artistic depiction of the Prophet's Isra and Miʿraj journey]. – Kolzhazba paragy: 3b. – Zheke kor. (in Kaz)

16 Sagdi Shirazi. Laila men Mazhnun. Miniatjura N 2: Paigambardyn (s.a.u.) Isra zhane Mighraz saparynyn korkem bejnelenui [Layla and Majnun. Miniature No. 2: Artistic depiction of the Prophet's Isra and Miʿraj journey]. – Kolzhazba paragy: 4b. – Zheke kor. (in Kaz)

17 Nauai A. Hamsa (shagataj tilindegi kolzhazba nuska) [Khamsa (manuscript version in Chagatai language)]. – 1261 h./1843 m. – Vost. N 633. – 9-b. – Gylym ordasy ortalyk gylymi kitaphanasynyn sirek kolzhazbalar kory [Rare manuscripts collection of the Central Scientific Library of Gylym Ordasy]. (in Kaz)

АВТОР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Құрманбек Қасымхан ғылыми қызметкері, ҚР ҒБЖМ Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы, Алматы, Қазақстан, email: qqasymhan@gmail.com, ORCID ID 0009-0008-0072-1832,

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова аға ғылыми қызметкер, PhD, ҚР БҒЖМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: enlik78@rambler.ru, ORCID ID 0000-0002-8581-7815

Нұрлан Кенжеахмет PhD, AbaiLabs «Шығыс қолжазбалар мұрасы» халықаралық деректану орталығының жетекшісі, Біріккен Алаш қоры Ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Германия–АҚШ), email: nrlnknjhmt721@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0009-0004-7871-6153

Құрманбек Касымхан научный сотрудник, Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы» Комитета науки МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: qqasymhan@gmail.com, ORCID ID 0009-0008-0072-1832,

Енлик Куралгазыкызы Касабекова старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: enlik78@rambler.ru,ORCID ID 0000-0002-8581-7815

Нурлан Кенжеахмет PhD, руководитель Международного центра источниковедения «Наследие восточных рукописей» AbaiLabs, директор Научно-исследовательского центра Объединенного фонда «Алаш» (Германия–США), email: nrlnknjhmt721@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0009-0004-7871-6153

Qurmanbek Qasymhan Researcher, Central Scientific Library of the "Gylym Ordasy" Republican State Enterprise CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: qqasymhan@gmail.com, ORCID ID 0009-0008-0072-1832

Yenglik Kassabekova Senior Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: enlik78@rambler.ru, ORCID ID 0000-0002-8581-7815

Nurlan Kenzheakhmet PhD, Head of the International Source Studies Center "Heritage of Eastern Manuscripts" AbaiLabs, Director of the Research Center of the United Alash Foundation (Germany–USA), email: nrlnknjhmt721@gmail.com, ORCID ID https://orcid.org/0009-0004-7871-6153

ҒТАХР 21.15.61 https://doi.org/10.48010/aa.v28i1(107).857

ҚАЗАҚ АЙТЫСЫНДАҒЫ «ДІН» ДИСКУРСЫ: ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ РЕТТЕУДІҢ МӘДЕНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

[1]А.Ш. Жұбанышов, [1]С.М. Каупенбаева, [2]Ж.Қ.Мадалиева, [1]Д.Б.Жаркимбаева

АҢДАТПА

Бұл мақала қазақ айтысындағы «дін» дискурсын қоғамдық сананы реттеудің мәдени-философиялық негізі ретінде қарастыруға арналған. Көне айтыстар мен қазіргі айтыс мәтіндерінде дін тақырыбы діни жұмбақ, шариғи сұрақ-жауап, Құран аяттары мен хадистерге сүйенген уәждер, сондай-ақ имандылық пен адамгершілікке үндейтін уағыз-насихаттық шумақтар арқылы көрініс табатыны айқындалады. Діни айтыс, діни жұмбақтар мен айтыстың идеологиялық қызметі туралы еңбектер болғанымен, «дін» дискурсының дәл осы айтыс өлеңдері арқылы «дұрыс–бұрыс», «халал–харам» шекараларын белгілеу арқылы қоғамдық сананы қалай реттейтіні жүйелі түрде талданбаған. Осындай олқылықты толтыру мақсатында мақалада Шөже-Кемпірбай, Қабылиса-Таутан, Жүсіпбекқожа-Уәзипа айтыстары мен тәуелсіздік кезеңіндегі бірқатар айтыс мәтіндеріне мәтіндік, дискурстық және герменевтикалық талдау жүргізіледі. Әртүрлі айтыстардан алынған шумақтарға контент-талдау жасалады, сондай-ақ он айтыскер ақынмен тереңдетілген сұхбат материалдары сараланады. Мақалада алынған тұжырымдар айтысты тек фольклортанулық нысан емес, ұлттық діни сананы реттейтін құрал ретінде қарастыруға мүмкіндік береді және дін мен мәдениет, дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы зерттеулерге үлес қосады.

Түйін сөздер: айтыс, дін, дискурс, имандылық, құндылық, қоғамдық сана, мәдениет.

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент: Жұбанышов А.Ш. akniet.zhubanyshov@gmail.com

Сілтеме: Жұбанышов А.Ш., Каупенбаева С.М., Мадалиева Ж.Қ., Жаркимбаева Д.Б. Қазақ айтысындағы «дін» дискурсы: қоғамдық сананы реттеудің мәдени-философиялық қырлары // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. № 1 (107). – Б. 178-189.

Религиозный дискурс в казахском айтысе: культурно-философские аспекты регуляции общественного сознания

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению религиозного дискурса в казахском айтысе как культурно-философского основания регулирования общественного сознания. Показано, что в текстах как классических, так и современных айтысов религиозная проблематика проявляется через религиозные загадки, шариатские вопросно-ответные диалоги, аргументацию, опирающуюся на аяты Корана и хадисы, а также через назидательные строфы, призывающие к вере и нравственности. Несмотря на наличие работ, посвящённых религиозному айтысу, религиозным загадкам и идеологической функции айтыса, до сих пор системно не рассмотрено, каким образом религиозный дискурс именно в айтысной поэзии, очерчивая границы «правильного – неправильного», «халал – харам», участвует в регулировании общественного сознания. С целью восполнения данного пробела в статье проводится текстовый, дискурсивный и герменевтический анализ айтысов Шоже-Кемпирбай, Қабылиса-Таутан, Жусипбекқожа -Уазипа, а также ряда айтыс-текстов периода независимости. Дополнительно осуществляется контент-анализ строф из различных айтысов и рассматриваются материалы глубинных интервью с десятью современными айтыскер-акынами. Сделанные выводы позволяют трактовать айтыс не только как объект фольклористики, но и как инструмент регулирования национального религиозного сознания, а также вносят вклад в исследования на стыке религии и культуры, традиции и модернизации.

Ключевые слова: айтыс, религия, дискурс, нравственность, ценности, общественное сознание, культура.

Religious discourse in Kazakh aitys: cultural-philosophical dimensions of regulating public consciousness

Abstract. This article examines religious discourse in Kazakh aitys as a cultural-philosophical foundation for regulating public consciousness. It demonstrates that in both classical and contemporary aitys texts, religion emerges through religious riddles, sharia-based question-and-answer exchanges, arguments grounded in Quranic verses and hadiths, as well as didactic stanzas that call for piety and moral conduct. Although there are studies on religious aitys, religious riddles and the ideological functions of aitys, the specific ways in which «religion» as a discourse, articulated in aitys poetry, delineates the boundaries of «right–wrong» and «halal–haram» and thereby contributes to the regulation of public consciousness have not been systematically analysed. To address this gap,

the article undertakes textual, discourse and hermeneutic analysis of the aitys between Shozhe and Kempirbai, Qabylysa and Tautan, Jusipbekqoja and Uazipa, as well as a number of aitys texts from the post-independence period. In addition, content analysis of stanzas drawn from different aitys is conducted, and in-depth interviews with ten contemporary aitys performers are examined. The findings make it possible to conceptualise aitys not only as an object of folklore studies, but also as an instrument for regulating national religious consciousness, thus contributing to broader debates at the intersection of religion and culture, tradition and modernity.

Key words: Aitys, Religion, Discourse, Piety, Values, Public Consciousness, Culture.

Kipicne

Қазақтың айтыс өнері бүгінде тек ақындардың сөз сайысы ғана емес, қоғамдағы саяси-әлеуметтік үдерістер, елдік пен бірлік, тәуелсіздік, тіл мен діл, моральдық-этикалық құндылықтар төңірегіндегі пікірталастар тоғысатын мәдени-коммуникативтік алаң ретінде орнықты. Осы кең ауқымдағы дискурста «дін» тақырыбы да үнемі назарда болып, әр тарихи кезеңде қоғамдық сұранысқа сай мазмұны жағынан трансформацияға ұшырап келеді. Бірде діни ұғымдар тікелей шариғат нормалары тұрғысынан сөз болып, бірде имандылық, адамгершілік, отбасылық жауапкершілік, жастар тәрбиесі сияқты құндылықтар арқылы астарлы түрде беріліп, айтыстың ішкі мазмұнын айқындайтын маңызды өлшемдердің біріне айналды.

Айтысқа қатысты зерттеулерде оның көркемдік-эстетикалық табиғаты, жанрлық ерекшелігі, поэтикалық тілі, сондай-ақ ағартушылық, тәрбиелік, идеологиялық қызметі жан-жақты қарастырылған. Осы тұрғыдан алғанда, Бұлдыбай Анарбай айтысты фольклор мен ауыз әдебиетінің, сонымен бірге жазба әдебиет дәстүрін бойына қатар сіңіріп, дамып отырған синкретті өнер ретінде сипаттайды [1]. Тәуелсіздік кезеңіндегі айтыстардың тақырыптық-көркемдік жағын арнайы талдаған зерттеулерде де қазіргі айтыстың өзекті әлеуметтік мәселелерді батыл көтеріп, көпшілікке ұсынылатын синкретті жанр ретінде бүгінгі күнге дейін қоғамдық пікірді жеткізуші маңызды құрал қызметін атқаратыны атап көрсетіледі [2]. Осы бағыттағы зерттеулердің бірі – Досанованың қазіргі айтыс өнерінің діни дискурс арқылы имандылық құндылықтарды таратудағы рөлін талдауға арналған еңбегі [3]. Зерттеуші айтысты тәрбиелік және мәдени-философиялық маңызы жоғары, діни-рухани сана-сезімді қалыптастыратын құрал ретінде қарастырады. Бұл өз кезегінде айтыстың мәдени-философиялық қызметін айшықтай түседі.

Сонымен қатар Н. Мурсалимова діни айтыстардың толыққанды зерттелмеуін кеңестік кезеңдегі идеологиялық шектеулермен байланыстырады. Ол айтыс классификацияларында «діни айтыс» түрі аталғанымен, бұл жанрды арнайы талдауға ресми түрде рұқсат етілмей, діни дискурс айтыс өнерінің көзден таса бөлігі болғандығын көрсетеді [4]. Бұл жайт дін дискурсын қоғамдық сананы реттеудің нысаны ретінде бейтараптандыруға ұмтылған атеистік саясаттың көрінісі ретінде түсіндірілсе, тәуелсіздік кезеңінде, керісінше, діни тақырыптағы айтыстардың қайта жанданып, жаңа идеологиялық жобалармен астаса бастауы дін дискурсының саяси-коммуникативтік әлеуетін айқын көрсетеді [5]. Осылайша айтыстағы діни дискурс кеңестік атеизмнен посткеңестік діни қайта өрлеуге дейінгі аралықта қоғамдық сананы реттеудің әртүрлі модельдерін бейнелейтін тарихи-идеялық өріс ретінде көрінеді.

Бұл тұрғыдан қазақ айтысын сырт көзбен талдаған шетелдік зерттеуші Эва-Мария Дюбюиссонның еңбектері де маңызды. Ол айтысты ұлт атынан айтылатын, билік пен халық арасындағы қатынастарды символикалық түрде талқылайтын қоғамдық пікір алаңы ретінде сипаттайды. Айтыстағы конфронтация мен диалогты ұлттық бірегейлікті қайта келісудің формасы ретінде түсіндіреді [6]. Демек, дін тақырыбы өрбитін айтыс сахнасы тек эстетикалық кеңістік емес, сонымен бірге құндылықтар мен нормаларды ашық пікірталас арқылы реттейтін қоғамдық-коммуникативтік механизм ретінде қарастырылуы мүмкін.

Ахмет Байтұрсынұлы айтыстың халық мінезін түзетудегі қуатты әлеуетін атап өтсе, кейінгі зерттеушілер айтысты ұлттық жад пен тарихи тәжірибені жеткізетін рухани институт ретінде сипаттайды [7]. Діни айтыс, діни жұмбақтар, Құран мен хадиске сүйенген уәждер жайлы еңбектерде де бұл мәтіндердің жанрлық, фольклорлық және діни-танымдық қырлары негізгі назарда болады. Алайда қазақ

айтысындағы «дін» дискурсының қоғамдық сананы реттеудің мәдени-философиялық механизмі ретінде қалай жұмыс істейтіні арнайы, жүйелі түрде талданған жоқ.

Осы мақала дәл осы олқылықтың орнын толтыруды мақсат етеді. Зерттеуде қазақ айтысындағы «дін» дискурсы үш негізгі бағытта қарастырылады:

1. қарсыластың діни білімін, логикалық ойлауын сынауға бағытталған діни сұрақтар мен жұмбақтар;

2. Құран аяттары мен пайғамбар хадистеріне сүйене отырып уәж айту, қоғамдық құбылыстарды исламдық бағалау өлшемдері арқылы түсіндіру;

3. тыңдарманды имандылыққа, көркем мінезге, ізгілікке шақыратын уағыз-насихаттық сарындар.

Мақаланың негізгі міндеті – аталған құбылыстарды тек жанрлық не тақырыптық сипаттамамен шектеу емес, оларды діннің реттеуші қызметін поэтикалық формада жүзеге асыратын мәдени-философиялық тетік ретінде қарастыру. Осы тұрғыдан алғанда, айтыстағы «дін» дискурсы қоғамдық сананы қалыптастыру мен реттеудің символикалық алаңы ретінде түсіндіріледі. Айтыскер ақындар жыры арқылы «дұрыс» пен «бұрыстың», «адал» мен «арамның», «халал» мен «харамның» шекараларын көпшілік алдында қайта белгілейді.

Зерттеудің жаңалығы бірнеше қырынан көрінеді. Біріншіден, дәстүрлі айтыс мәтіндері мен қазіргі сахналық, телевизиялық айтыстар біртұтас дискурстық өріс ретінде қарастырылып, тарихи үлгілер мен бүгінгі поэтикалық тәжірибе арасындағы сабақтастық пен айырмашылық мәдени-философиялық тұрғыдан талданады. Екіншіден, мәтіндік және дискурстық талдаумен қатар, қазіргі айтыскер ақындармен жүргізілген тереңдетілген сұхбат материалдары енгізіліп, айтыскерлердің өздерінің «дін» тақырыбына қатысты пікірлері айтыс дискурсын ішінен түсіндіретін эмпириялық дереккөз ретінде қолданылады. Үшіншіден, мақалада «дін – құндылықтар кеңістігі», «айтыскер – насихатшы және көшбасшы», «айтыс – идеологиялық ресурс», «діни дискурс – реттеуші механизм» сияқты бөлімдер ұсынылып, қазақ айтысының заманауи мәдени-философиялық интерпретациясы жасалады.

Осылайша, «Қазақ айтысындағы «дін» дискурсы: қоғамдық сананы реттеудің мәдени-философиялық қырлары» атты зерттеу айтыс мәтіндерін тек әдебиеттанулық емес, мәдениеттанулық және философиялық қырынан кешенді қарастыра отырып, дін дискурсының айтыс кеңістігіндегі тарихи сабақтастығын, заманауи трансформациясын және қоғамдық сананы реттеудегі рөлін айқындауды көздейді.

Әдіснама

Зерттеу жұмысы сапалық әдіснамаға негізделді. Біріншіден, тарихи айтыс мәтіндеріне (Шөже-Кемпірбай, Қабылиса-Таутан, Жүсіпбекқожа-Уәзипа және т.б.) мәтіндік, дискурстық және герменевтикалық талдау жүргізілді. Бұл талдау діни сұрақтар мен жұмбақтар құрылымын, Құран мен хадиске сілтемелердің поэтикалық функциясын, уағыз-насихаттық шумақтардың семантикасын айқындауға мүмкіндік берді.

Екіншіден, әр түрлі айтыстардан алынған шумақтарға контент-талдау жасалды. Бұл кезеңдік салыстыру дәстүрлі «діни айтыс» пен бүгінгі діни дискурс арасындағы сабақтастық пен айырмашылықтарды көрсетуге жағдай тудырды.

Үшіншіден, қазіргі айтыскер ақындармен тереңдетілген сұхбат жүргізілді. Сұхбатқа Алашқа танылған аға буын өкілі Алтынкүл Қасымбекова, «Алтын домбыраның» екі дүркін иегері Жандарбек Бұлғақов, «Алтын домбыра–2019» жеңімпазы Рүстем Қайыртайұлы, «Асыл Домбыра-2021» иегері Қазірет Бердіхан, сондай-ақ халықаралық және республикалық айтыстардың жеңімпаздары мен жүлдегерлері – Асхат Қылышбеков, Қанат Мырзаханұлы, Сырым Әуезхан, Шұғайып Сезімхан, Біржан Байтуов, Алтынбек Ибрагимов сынды он ақын қатысты (1-кесте). Сұхбат сұрақтары айтыстың қоғамдық сананы қалыптастырудағы орны, «дін» тақырыбының ауқымы, уағыз-насихаттық мазмұнға көзқарас және діни сауат мәселесін қамтыды.

Негізгі бөлім

Айтыс – діни білім мен тапқырлықты сынау алаңы

Ахмет Байтұрсынов айтысты екі балуанның күресіне теңей отырып, айтыскер ақындардың

бірін-бірі аңдып-бағып, түрлі әдіс-амалдар арқылы қарсыласының осал тұсын табуға тырысатынын айтқан. Сондай-ақ айтыстың адамның, елдің, жұрттың келіссіз ғамалдарын, мінездерін айтып көрсету арқылы халықтың құлқын түзеуге зор пайдасы барын атап көрсетеді [7]. Демек, айтыс тек ақындардың сөз таласуы емес, қоғамдық мінез-құлықты реттейтін символикалық «айтыс-тартыс» алаңы ретінде де көрінеді. Осы орайда айтыскерлердің қарсыласын өлеңмен тосып ұстау, сөзбен жығу үшін қоятын сан алуан сұрақтарының ішінде дін тақырыбындағы сұрақтар ерекше маңызға ие. Олар қарсыласының діни білімі мен шариғаттан хабарының деңгейін, иман мен адамгершілікке қатысты ұстанымдарын сынау арқылы тыңдарман алдында оның рухани беделін бағамдатуға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде айтыстағы діни сұрақтар қою дәстүрі «дін» дискурсы арқылы қоғамдық сананы реттеудің маңызды мәдени-философиялық тетігіне айналады.

Көне айтыстарда дін тақырыбындағы сұрақтар ақындардың білімін, логикалық ойлауын және мәтіндік дәстүрді меңгеру деңгейін тексеретін ерекше поэтикалық әдіс ретінде жүйелі қолданылады. Соның айқын үлгілерінің бірі – Шөже мен Кемпірбай айтысы. Бұл айтыста Шөже ақын сандық астарға құрылған діни бағыттағы күрделі жұмбақ ұсынады. Оның жауабында намаздың орындалу тәртібі, Құранның құрылымы, исламның парыз, уәжіп секілді категориялары жатқан болатын. Ал Кемпірбайдың бұл жұмбаққа шариғат ұғымдарымен егжей-тегжейлі жауап беруі айтыс кеңістігінде исламдық білімнің айтыста маңызды символикалық капиталға айналғанын көрсетеді. Діни терминдерді, ритуалдық сандық мөлшерлерді дұрыс түсіндіру ақынның интеллектуалдық және рухани беделін күшейтеді.

Дегенмен айтыстың соңында Шөженің араб тіліндегі «От туры, минал бәйіні, илал ләйлі» тіркесіне құрылған сұрағына Кемпірбайдың қате жауап беруі діни дискурстың сыншыл қырын айқын білдіреді. Бір жағынан, Кемпірбай қарсыласын «Құдай сөзін өлеңге қостың» деп айыптау арқылы діни нормаларды қорғаушы рөлін иеленгісі келеді. Екінші жағынан, Шөженің Мұса пайғамбардың Тур тауына баруы мен Алладан төрт ауыз жауап алуы жайындағы хикаяны тарқатып беруі оның мәтіндік дәстүрді терең меңгергенін көрсетеді. Соның нәтижесінде тыңдарман алдында діни сауаты жоғары, діни мәтіндерді еркін игерген Шөже сөз додасында жеңіске жетеді. Бұл мысал айтыс сахнасында дінге қатысты сұрақтар мен жауаптар жай көркем сөз ғана емес, халық үшін дұрыс сенім мен қате түсініктің шекарасын айқындайтын, қоғамдық сананы реттейтін мәдени-философиялық сүзгі қызметін атқаратынын дәлелдейді.

Айтыста ақындардың қарсыласына діни мазмұндағы жұмбақтар қоюы қазақ фольклорындағы діни жұмбақ дәстүрімен сабақтасып жатыр. М. Әуезов XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Бұхара, Ташкент, Түркістан, Қазан сияқты орталықтарда оқыған қазақ ақындарының жалпы ақындар айтысымен қатар діни айтысқа да қатысқанын айтады. Сонымен қатар ақындар діннен арнайы білім алуға ұмтылған. Әсіресе айтыста діни тақырыптағы жұмбақтарға тап болғанда жеңілмеу үшін шариғат негіздерін меңгеруге тырысқан. Діни айтыс – олардың діни білімін сынау алаңы [8]. Қазақ және ағылшын танымындағы діни жұмбақтарды талдаған Г. Кортабаева, Ж. Мұратбекова, Н. Кенжеғұлов діни сипаттағы жұмбақтар бір жағынан халық мәдениетінің даму тарихын, екінші жағынан дәстүрлі дүниетанымдық ерекшелікті бейнелейтінін атап өтеді [9]. Зерттеушілердің ойынша, жұмбақ – халықтың санасында сақталған ақпаратты сақтап, діннің тарихы мен мәдениеттегі орнын ықшам әрі көркем формада жеткізетін фольклорлық жанр. Осы тұрғыдан алғанда, айтыстағы діни сұрақтар қоюды діни жұмбақтар мен жұмбақ айтыс дәстүрінің жалғасы, сондай-ақ дін мен дүниетанымға қатысты білімді поэтикалық дискурс арқылы қоғамдық санаға сіңірудің мәдени негізі ретінде түсіндіруге болады.

Айтыстың бұл түрі екі ақынның сөз жарысынан гөрі бір-біріне кезекпен сұрақ қойып, жауап алуына негізделген діни-дидактикалық диалогқа көбірек ұқсайды. Қабылиса (Қабан жырау) мен Таутан қыздың айтысында Таутанның аспаннан түскен кітаптар туралы сұрағы исламдағы иман шарттарының бірі – Алладан келген кітаптарға сену талабын сахнаға шығарады. Ал Қабылиса Мұсаға түскен Тәуратты, Дәуітке берілген Забурды,

Исаға түскен Інжілді және соңғы пайғамбар Мұхаммедке (с.а.с.) түскен Құранды тізбектеп атай отырып, уәжін діни білімге сүйенген дәлел ретінде құрады. Бұл жауап – айтыс кеңістігінде кездейсоқ берілген мағлұмат емес, тыңдаушы көпшілікке иман негіздерін поэтикалық формада еске салу.

Осыған ұқсас құрылымды Таутан қыздың «бес өзен», «отыз екі дарақ», «он жеті жерде тоқтау» туралы жұмбағынан да көреміз. Қабылиса бұл бейнелерді бес уақыт намазға, оның он жеті парызына және намаздың сүннет-парыз жүйесіне балайды. Мұнда намазды ағып жатқан өзенге теңеу – діни мәтіндерді айтыс поэтикасында шығармашылық тұрғыда қайта игеру. Яғни ақын діни ілімді жай ғана қайталамайды, оны қазақтың поэтикалық образдарымен (өзен, сай, ағаш, бұтақ т.б.) ұштастыра отырып, тыңдаушы санасында «тазартушы» рухани тәжірибе ретінде елестетеді.

Жүсіпбекқожа мен Уәзипа айтысында да діни мазмұндағы сұрақтар тек қарсыласты сөзден тосудың амалы емес, онтологиялық деңгейдегі түсініктерді (жұп-жалғыз, жаратылыс құрылымы, Жаратушының жалғыздығы, жәннат есіктері т.б.) талдаудың құралы ретінде көрінеді. Уәзипаның «дүниеде неше жұп бар?» деген сауалына Жүсіпбекқожаның «бір Құдайдан басқаның бәрі де жұп» деп жауап беруі исламдық дүниетанымдағы Жаратушы мен жаратылыс арасындағы түбегейлі айырмашылықты поэтикалық формада тұжырымдайды. Кейінгі жолдардағы «бір жалғыз – Жаппар Құдай», «егіз – күн мен ай», «көзде жоқ, көкіректегі сегіз – сегіз жәннат сарай» деген шешімдер де Құран аяттары мен хадиске сілтеме жасай отырып, тыңдаушының діни білімін толықтырады. Бұл жерде айтыс мәтіні «ақырет», «жәннат», «тозақ» туралы қаламдық ұғымдарды жүйелі трактат ретінде емес, жұмбақ шешу үдерісіндегі ұжымдық «ойлау тәжірибесі» ретінде ұсынады. Ал дұрыс жауап берген ақын тек эстетикалық тұрғыдан ғана емес, діни-эпистемологиялық бедел иесі ретінде де қабылданады.

Діни сұрақ-жауап айтыс поэтикасында тек тарихи үлгілерде ғана емес, XIX ғасырдың соңы – XX ғасыр соңындағы айтыстарда да жалғасын табады. Меркідегі (1991) жыр додасында Айтмұхамбет Исақовтың Мұхамеджан Тазабековке мұсылманның бес парызы жайлы сауал қоюы – дәл осы дәстүрдің қазіргі көрінісі. Мұхамеджанның бес парызды өлеңмен жүйелі атап шығуы, бір жағынан, қарсыласына берген нақты жауабы болса, екінші жағынан, теледидар мен көпшілік алдына жиналған қауым үшін «қысқаша шариғат сабағы» іспетті қызмет атқарады. Яғни діни білімді айтыс сахнасына шығару мұнда да қоғамдық сананы реттеудің мәдени механизмі ретінде көрінеді. Ақындар бір-бірін сынап қана қоймайды, сонымен қатар тыңдаушыға қандай сенім мен құлшылық үлгісінің дұрыс деп танылатынын көпшілік қатысатын поэтикалық рәсім арқылы көрсетеді.

Қазақ айтысында Құран мен хадистерге сүйеніп уәж айту дәстүрі

Жыраулар, жыршылар мен айтыс ақындарының шығармасында сөзді «Алланың атымен», «бисмиллә» деп бастап, содан кейін ғана негізгі тақырыпқа көшу – поэтикалық әдептің әрі діни сананың маңызды көрінісі. Әдебиеттанушы М. Мағауин классикалық Шығыс әдебиетінің осы дәстүрін сипаттай отырып, әрбір сөздің Алла атынан басталып, алдымен Хақ тағалаға мадақ, одан соң пайғамбарға салауат айтудың шарттылығы туралы жазады. Қазақ ақындарының да өлеңін «бисмилләсіз» бастамауын осы мәдени-діни әдеппен байланыстырады [10]. Қазақ арасында кең тараған «сөздің басы – бісміллә, бісмілләсіз іс қылма» деген нақыл да поэтикалық мәтіннің Алла атымен басталуын тек ритуалдық ұстаным емес, күнделікті іс-әрекеттің де құндылықтық өлшемі ретінде орнықтырғанын аңғартады.

Осы өнегелі тәжірибе айтыс поэтикасында нақты мәтіндік деңгейде көрініс табады. Мысалы, Кәрібай Таңатарұлы Әсет Найманбайұлымен айтыста:

«Алланың бір – Бісмілла – есімі, заты,

Пенденің Хаққа міндет ниғыматы», – деп сөз бастауы немесе Құдайберген Қайырланұлының Жаңылдықпен сөз сайысында:

«Өлеңде бісміллә айтпақ бұйрық жоқ,

Азырақ өлең айтсақ көңілім тоқ», – деуі Алла атын атауды кез келген көркем дискурстың алғы шарты ретінде танытады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазып алған Ұмсын қыз бен Заман қожаның айтысында Заман қожаның Алланың атымен, Мұхаммедтің үмбеті екендігін айта отырып амандасуы да айтыс кеңістігін кәдуілгі

тұрмыстық әңгімені емес, діни-өнегелік мазмұндағы сөз сайысын іске қосатын сакралды алаң ретінде айқындайды.

Бұл дәстүр кейінгі, телевизиялық және үлкен сахналық айтыстар дәуірінде де өз жалғасын тапқанын көреміз. Қазіргі айтыскерлер де сөзін «бісмілләдан» бастап, Алланы еске алу арқылы әрі өзінің мұсылмандық болмысын, әрі айтыстың қасиетті сөз кеңістігі екенін айқындайды. Мысалы, Жандарбек Бұлғақов:

«Бісміллә деп айтысқа кірісті ұлың,

Шашсам деп сөзден алтын, күміс бүгін», – деп жыр жарысын Алла атымен ашады. Балғынбек Имашев:

«Бісміллә, Алла құйсын санаға нұр!

Аллаға дана да құл, бала да құл», – деген жолдарымен «бісмілләні» ақындық шабыттың ғана емес, құлшылықтық ұстанымның да бастауы ретінде ұсынады. Ал Ринат Зайытов:

«Бісміллә, тілегімді бер, Тағалам,

Тұлпардың туа біткен серті аламан», – деп Алладан жәрдем тілеп, айтысқа шығуды рухани сертпен сабақтастырады. Осындай мәтіндік мысалдар хронологиялық жағынан ертедегі жазба деректерден қазіргі телевизиялық деңгейдегі кең ауқымда «бісмілләмен» сөз бастау тәжірибесінің қазақ айтысында үзілмей сақталып, Құран мен хадиске сүйенген діни дискурсты поэтикалық деңгейде қабылдатады.

Құран аяттары мен хадистерден уәж келтірілген айтыстардың қатарында Әбубәкір Кердері Боранқұлұлы мен Қазақайдың ұлы Нұрым татар ақыны арасындағы сөз сайысы айрықша назар аударарлық. Жағалбайлы руының Мырзалы байының ауылында болған бұл айтыста Нұрым қазақтарды кемсіте сөйлеп, олардың өткенін «қаны төгіліп, харамға жолыққан» тарих ретінде сипаттайды да, «Қазақты бір рауаятта кәпір деген» деп, тұтас этносқа күмәнді діни дерекке сүйеніп ауыр айып тағады. Бұған жауап ретінде Әбубәкір Кердері:

Арқада аю менен барыс болар,

Араға шайтан кірсе, ұрыс болар.

«Кәпір деп мұсылманды діннен шықтың,

Байқасаң, мұның түбі бір іс болар», – деп қарсыласының сөзін исламдық тұрғыдан қауіпті, жауапкершілігі зор қадам ретінде бағалайды. Мұндағы түйінді тұжырым Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.): «Кімде-кім бауырына «Ей, кәпір!» десе, егер ол адам шынында кәпір болмаса, онда бұл сөз айтқанның өзіне қайтады» деген мазмұндағы хадисімен астасып жатыр.

Қазақ айтысындағы уағыз-насихаттық сарындар

Қазақ айтыс өнеріндегі діни тақырыптардың бір көрінісі – уағыз-насихаттық сарындар. Бұл қай заманнан-ақ көрініс тауып келе жатыр. Айтыскер ақындар өз өлеңдері арқылы елді иманға, дінге шақыра білген. Бұқараға үгіт-насихат өлеңдерді жолдаған. Зерттеушілер «діни айтыс» деп аталатын айтыс жанрының негізгі мақсаты уағыз-насихаттық болған деседі. Ертеректегі үлгілерде ақындар тыңдаушыны діннің ашық талаптарына – намаз оқу, ораза ұстау, зекет беру сияқты құлшылық рәсімдерін орындауға тікелей үндесе, уақыт өте келе бұл насихаттың формасы өзгеріп, адамгершілік, имандылық, ізгілік тәрізді ұғымдар арқылы астарлы түрде беріле бастайды. Осылайша діни дискурс айтыс кеңістігінде бірде ашық шариғат нормалары түрінде, бірде моральдық-этикалық астарлы мағыналар түрінде көрініп, халық санасына ықпал ететін рухани институт деңгейіне көтеріледі.

Өзі айтыскер ақын, әрі ақпараттық технология маманы Қанат Мырзаханұлы қазіргі ақпараттық қоғамның тілдік-символдық кодын діни насихатпен шебер сабақтастырады:

Құран болып құлаққа құйғаныңыз,
Пайғамбар хадисіне иланыңыз.
Жұмаққа жетсем деген арманы бар
Бәріміз бұл дүниенің мейманымыз.
Исламнан нәр алса исі қазақ
Көбейер иманды ұл мен ибалы қыз.
Адамды компьютермен салыстырып
Бар еді түйгеніміз жиғанымыз.
Қос қолды пернетақта деп алайық
Себебі жазу жазып ширадыңыз.
Адамның кім екенін көрсететін
Монитор ғой бет әлпет дидарымыз.
Барлық іс әрекетті басқаратын
Процессор емес пе миларымыз.
Игі істерден тежейтін нәпсімізді
Троян вирусы деп ұйғарыңыз.
Үздіксіз вирустармен күресетін
Антивирус емес пе иманымыз.

Бұл шумақта ақын алдымен діни дискурстың іргелі тіректері – Құран, хадис, ақырет ұғымдарын еске сала отырып, тыңдаушы

санасын исламдық дүниетаным аясында шектейді. Бұдан кейін ол діни-этикалық категорияларды (иман, нәпсі, адам болмысы) ақпараттық технология терминдерімен (пернетақта, монитор, процессор, «троян» вирусы, антивирус) салыстырады. Когнитивтік метафора тұрғысынан алғанда, бұл – абстрактылы рухани құбылыстарды (иман мен нәпсінің күресін) қазіргі адамның күнделікті тәжірибесіне барынша таныс техникалық нысандар арқылы түсіндіру амалы: қалай антивирус компьютерді вирустан қорғаса, иман да «троян» секілді нәпсілік «зиянкес күштерден» адамды қорғаушы рухани сүзгі ретінде бейнеленеді. Терминдердің барлығы (компьютер, монитор, антивирус, вирус) қазіргі қазақ қоғамының, әсіресе жастардың күнделікті қолданатын заттары мен ұғымдары болғандықтан, поэтикалық салыстыру кең аудиторияға тез ұғынылатын, қабылдауға жеңіл насихаттық формаға айналады.

Иман мен нәпсі қатынасын осылайша заманауи технология тілінде түсіндіру Шал ақын өлеңімен диахрондық сабақтастықта қарастырылғанда айқынырақ көрінеді:

Иман – қой, ақыл – қойшы, нәпсі – бөрі,
Бөріге қой алдырмас ердің ері.
Таяқты қатты ұстап қойшы тұрса,
Жоламас ешбір пәле, шайтан-пері.

Шал ақын өз заманындағы аграрлық қоғамға тән әлем бейнесін (қой, қойшы, бөрі, малшы тұрмысы) пайдалана отырып, иман–ақыл–нәпсі арақатынасын тыңдаушыға интуитивті түрде түсінікті модель арқылы тәпсірлеген. Мал шаруашылығын тіршілігінің өзегі еткен қауым үшін «қойды бөріден қорғаушы қойшы» метафорасы иманды сақтаудың мәнін айқын ашып берген. Бүгінгі таңда, керісінше, адамдарды телефонсыз, компьютерсіз, заманауи технологиясыз елестету қиын. Осы әлеуметтік-мәдени өзгерісті ескере отырып, Қанат Мырзаханұлы Шал ақынның «иманды қойға, нәпсіні бөріге» теңеген классикалық моделін қазіргі цифрлық мәдениеттің семиотикалық өрісіне аударады. Иманды – антивирусқа, нәпсіні – троян вирусына теңеу арқылы заманауи тыңдаушыға рухани күресті өзіне жақын, түсінікті бейнелермен ұғындырады.

Қазіргі айтыскер ақындардың «дін» дискурсына көзқарасы: эмпириялық зерттеу нәтижелері

Зерттеуіміз айтыскер ақындармен жүргізілген тереңдетілген сұхбатқа негізделді. Сұхбатқа Алашқа танылған аға буын өкілі Алтынкүл Қасымбековадан бастап, «Алтын домбыраның» екі дүркін иегері Жандарбек Бұлғақов, «Алтын домбыра–2019» жеңімпазы Рүстем Қайыртайұлы, халықаралық және республикалық айтыстардың жеңімпаздары мен жүлдегерлері Асхат Қылышбеков, Қанат Мырзаханұлы, Сырым Әуезхан, Шұғайып Сезімхан, Біржан Байтуов, Қазірет Бердіхан, Алтынбек Ибрагимов сынды он айтыскер қатысты (1-кесте).

1-кесте. Айтыскер ақындар жайлы ақпарат

№	Аты-жөні	Бітірген оқу орны, мамандығы	Айтыстағы тәжірибесі	Айтыста жиі қозғайтын тақырыбы
1	Алтынкүл Қасымбекова	М.Х.Дулати атындағы ТарМУ, Қазақ тілі әдебиет пәні мұғалімі	37 жыл	юмор, сатира
2	Рүстем Қайыртайұлы	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, журналистика	27 жыл	ұлттық құндылықтар
3	Жандарбек Бұлғақов	Л. Гумилев атындағы ЕҰУ, филология	23 жыл	қоғамдағы өзекті мәселелер
4	Біржан Байтуов	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әлеуметтік жұмыс	23 жыл	саясат, дін
5	Асхат Қылышбек	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, журналистика	20 жыл	саяси-әлеуметтік мәселелер

6	Қанат Мырзаханұлы	Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, «Ақпараттық жүйелер» мамандығы	20 жылға жуық	қоғамдағы өзекті мәселелер
7	Алтынбек Ибрагимов	СДУ, филология	17 жыл	жастар тәрбиесі
8	Сырым Әуезхан	Еуразия гуманитарлық институты, Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі	15 жыл	дін
9	Шұғайып Сезімхан	Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, журналистика	15 жылға жуық	жемқорлық
10	Қазірет Бердіхан	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, физика	11 жыл	білім

1-кесте айтыскерлердің бітірген оқу орны, мамандығы, айтыстағы тәжірибесі және жиі қозғайтын тақырыптары жөніндегі қысқаша мәліметті жүйелейді. Сауалнамаға қатысқан ақындардың басым көпшілігі филология және журналистика салаларының түлектері, бір ақын – ақпараттық технологиялар маманы (Қанат Мырзаханұлы), тағы бірі – физика мамандығының иесі (Қазірет Бердіхан). Бұл дерек айтыскерлердің айтар ойы көбіне гуманитарлық даярлыққа сүйенетінін, сондай-ақ техникалық және жаратылыстану салаларынан да өкілдер бар екенін көрсетеді. Мұның өзі қазіргі айтыс дискурсының тек дәстүрлі филологиялық ортаға ғана емес, кеңірек кәсіби өріске таралғанын аңғартады.

Айтыскерлердің айтыстағы тәжірибесі 11 жылдан 37 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Яғни зерттеуге тартылған респонденттер айтыс сахнасында жаңа ғана көрінген жас ақындар емес, көпшілігі – бірнеше онжылдық сахналық тәжірибесі бар кәсіби ақындар. «Айтысқа шыққаныңызға қанша жыл болды?» деген сұраққа жауаптар 11–37 жыл аралығында өзгеруі айтыскерлер пікірін қазіргі айтыс кеңістігін ұзақ уақыт бойы ішінен бақылаған субъектілердің бағасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

«Айтыста қандай тақырыптар елдің қызығушылығын тудырады?» деген сұраққа берілген жауаптарды талдау нәтижесі бойынша, респонденттердің басым бөлігі тыңдарман сұранысының негізгі өзегін юмор–сатира, саяси-әлеуметтік мәселелер, ұлттық құндылықтар, тіл мен діл, дін, жастар тәрбиесі, жемқорлық, білім сияқты тақырыптар құрайтынын атап өтті. Бұл айтыстың әлі де болса қоғамдық өмірдің ең өзекті мәселелерін талқылайтын символикалық алаң ретіндегі мәртебесінің сақталып отырғанын дәлелдейді.

Өздерінің жеке шығармашылық бағдарын бағалау мақсатында қойылған «Өзіңіз әр айтыста қандай тақырыптарды жиі қозғайсыз?» деген сұраққа ақындар саяси-әлеуметтік проблемалар, ұлт пен тіл тағдыры, дін, руханият, адамгершілік, ұлттық құндылықтар мен жастар тәрбиесі сияқты бағыттарды ерекше атады. Респонденттердің барлығы дерлік әр айтыста рухани-адамгершілік мазмұндағы шумақтардың міндетті түрде болатындығын, бұл тақырыптардың айтыстың ішкі поэтикалық нормасына айналғанын атап көрсетті.

Айтыс – қоғамдық сананы қалыптастыру мен идеологиялық ықпал алаңы ретінде

Тереңдетілген сұхбат нәтижелері айтыскерлердің айтыстың қоғамдық сананы қалыптастырудағы орнына жоғары баға беретінін көрсетті. «Айтыстың қоғамдық сананы қалыптастырудағы орнын қалай бағалайсыз?» деген сұраққа ақындардың көпшілігі «жоғары» деген жауап қайтарды. Сонымен бірге олардың бірқатары айтыстың идеологиялық қуатының әр кезеңде әртүрлі деңгейде іске асқанын атап өтеді. Мәселен, Жандарбек Бұлғақов кеңестік және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы айтыс пен бүгінгі айтысты салыстыра отырып, бұрын айтыстың белгілі бір идеологияны

насихаттаудағы рөлі айқын болғанын, ақын сөзі қоғамда кең резонанс туғызып, бұқаралық ақпарат құралдарында арнайы талданатынын еске салады. Оның пікірінше, қазіргі кезеңде айтыстың миссиясы өзгеріп, ол көбіне «билік пен халық арасындағы шиеленіскен мәселені талқылаудың» алаңына айналған, ал саяси мәтіндер кейде терең талдаудан гөрі ұйқас қуалауға бейімделіп кеткен. Асхат Қылышбеков те айтыстың үлкен идеологиялық әлеуетке ие екенін мойындай отырып, соңғы жылдары тұрақты насихаттың азаюы мен түрлі институционалдық кедергілерге байланысты оның қоғамдық статусында әлсіреу белгілері байқалатынын айтады.

«Мемлекеттік органдар айтысты идеология құралы ретінде пайдалана ала ма?» деген сауалға жауап ретінде ақындар бірауыздан «иә» деп жауап берді. Шұғайып Сезімхан кеңес дәуірінде Жамбыл Жабаевтың жыры арқылы кеңестік идеологияның қазақ даласында кеңінен таралғанын еске түсіре отырып, айтыстың әлеуетін толық пайдалану қазіргі билік тарапынан жүйелі деңгейде жүзеге аспағанын алға тартады. Қанат Мырзаханұлы да Жамбыл феноменіне тоқталып, айтыстың «теңдесі жоқ идеологиялық қару» екендігін, алайда тәуелсіздік жағдайында оның мүмкіндіктері толық іске қосылмай отырғанын атап өтеді.

Тарихи деректермен сабақтастыра қарағанда, бұл пікірлер XX ғасыр басында Ахмет Байтұрсынұлының айтысты елдің мінез-құлқын түзетудің қуатты құралы ретінде бағалаған тұжырымдарымен [7] үндес келеді. Айтыскерлердің қазіргі көзқарасы, бір жағынан, дәстүрлі функцияның жалғасып жатқанын, екінші жағынан, айтыстың институционалдық қолдауы мен медиа кеңістіктегі орнының өзгергенін көрсетеді.

Айтыскер ақын – насихатшы, көшбасшы, идеолог

«Айтыскер ақын қоғамда артына көпшілікті ерте алатын, топ бастайтын көшбасшы бола ала ма?» деген сұраққа респонденттердің барлығы дерлік «бола алады» деп жауап берді. Сұхбат барысында олар Мұхаммеджан Тазабеков, Ринат Зайытов, Балғынбек Имашев сынды ақындардың төңірегінде қалыптасқан тыңдарман қауымын, әлеуметтік желідегі және сахнадағы ықпалын мысалға келтіреді.

Алтынкүл Қасымбекова айтыскердің көпшілік алдында ашық сөйлей алу қабілеті, халықтың шынайы сөзге деген сұранысы ақынды табиғи түрде көшбасшылық позицияға шығаратынын айтады. Шұғайып Сезімхан да жаугершілік кезеңдегі жыраулардың ханға кеңесші, қолға рух беруші болғанын еске алып, бүгінгі айтыскерлерді сол дәстүрдің жалғасы ретінде сипаттайды. Ақындар қару ұстамаса да, сөз арқылы елді ұйытып, белгілі бір бағытқа жұмылдыра алатынын айтты.

Бұл тұжырымдар айтыскердің рөлі тек поэтикалық орындаушымен шектелмей, насихатшы, идеолог, кей жағдайда қоғамдық көшбасшы ретінде де қабылданатынын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, айтыста «дін» дискурсының болуы – айтыскердің қоғамдық сананы реттеуге бағытталған қызметінің маңызды құрамдас бөлігі.

«Дін» тақырыбы: имандылық, тәрбие, құндылықтар кеңістігі ретінде

Зерттеудің маңызды сұрақтарының бірі – айтыскерлердің «дін» тақырыбын қалай түсінетіні болды. «Айтыста «дін» тақырыбы аясында қандай мәселелер қозғалуы тиіс?» деген сауалға ақындардың барлығы дерлік имандылық, адамгершілік, тәрбие, отбасылық құндылықтар, үлкенді сыйлау, әдеп, мейірім, жомарттық сияқты ұғымдардың барлығы «дін» тақырыбының ауқымына кіреді деп жауап берді.

Рүстем Қайыртайұлы дін мен дәстүрді қос бұрымдай қатар алып жүру қажет екенін айта отырып, арнайы діни білімсіз күрделі теологиялық мәселелерге бармау керектігін ескертеді. Дегенмен ата-анаға құрмет, адамшылыққа шақыру, жақсылық пен жамандықты айыру сияқты құндылықтарды аят-хадис негізінде қазақылап айту айтыскер үшін заңды насихат алаңы деп есептейді. Жандарбек Бұлғақов діннің қазіргі қоғамда мейірім, бауырмалдық, туыстық қатынас, көркем мінез сияқты жетіспей жатқан құндылықтарды қайта жаңғыртудағы рөлін атап өтіп, дәл осы құндылықтарды насихаттайтын шумақтардың айтыста көбірек болуы қажеттігін алға тартады.

Шұғайып Сезімхан қазіргі Қазақстандағы діни ала-құлалықты, түрлі ағымдардың көбеюін сөз ете келе, айтыскерлердің міндеті

– халықты дәстүрлі діни арнаға, ата-баба жолына шақыру деп санайды. Ал Алтынкүл Қасымбекова айтыскерді дін таратушы емес, бірақ қазақы имандылық этикасын жыр арқылы жеткізуші, әсіресе қыз тәрбиесі, арнамыс, ата-анаға құрмет сияқты мәселелерді көтеруші тұлға ретінде сипаттайды.

Бұл жауаптар айтыскерлер үшін «дін» – ең алдымен құндылықтық кеңістік, яғни имандылық пен адамгершілікті бейнелейтін ұғымдар жиынтығы екенін көрсетеді. Теологиялық даулар мен догматикалық мәселелерден гөрі олар «дін» дискурсын әлеуметтік-этикалық мазмұнда, қоғамдық мінез-құлықты реттеуші жүйе ретінде қабылдайды.

Уағыз-насихаттық айтыс және діни сауат мәселесі

«Айтыста ақындардың уағыз-насихаттық сарында сөз қозғауына көзқарасыңыз қандай?» деген сауалға респонденттердің барлығы жалпы оң баға берді. Асхат Қылышбеков «ақындықтағы негізгі міндеттің бірі – насихат» деп есептесе, Сырым Әуезхан «уағыз айту үшін сөзде білім мен істі сәйкестендіру» керектігін атап өтеді. Жандарбек Бұлғақов тарихи «діни айтыс» дәстүрін, жұмбақ айтыс ішіндегі шариғи сұрақ-жауап үлгілерін еске алып, бүгінгі таңда осы арнаның ұмытылып бара жатқанын қынжыла айтады. Оның пікірінше, бірлік, мейірім, көркем мінезді насихаттайтын кез келген шумақты уағыз ретінде қарастыруға болады, ал ақынды белгілі бір ағымның мүшесі деп жалаң айыптау – діннің әлеуметтік рөлін тар шеңберге сыйдырып жіберу.

Сонымен қатар ақын Рүстем Қайыртайұлы діни насихаттың жауапкершілігіне назар аударады. Теологиялық деңгейдегі күрделі тақырыптарды арнайы діни білімі жоқ жас ақынның жырлауы тыңдарманды адастыру қаупін тудыратынын, сондықтан «үлкен тақырыпқа үлкен білім керектігін» ескертеді. Бұл пікір дін дискурсын айтыс кеңістігіне шығаруда діни сауат пен жауапкершілік мәселесінің өткір тұрғанын айқын көрсетеді.

Осылайша тереңдетілген сұхбат нәтижелері айтыскерлердің басым көпшілігі айтыста уағыз-насихаттық мазмұнның болуын құптайтынын, бірақ оның экстремалдық, ағымдық сипатқа ұласпауын, имандылық пен адамгершілікті дәріптейтін құндылықтар деңгейінде қалғанын жөн санайтынын көрсетті.

«Дін» дискурсы және айтыстың реттеушілік қызметі

Жүргізілген сауалнама мен тереңдетілген сұхбат материалдарын талдау айтыстың бүгінгі таңда да қоғамдық сананы реттейтін мәдени институт ретіндегі маңызын жоғалтпағанын көрсетеді. Айтыскер ақындар өзін тыңдаушыға ықпал ете алатын насихатшы, қажет жағдайда топты соңынан ерте алатын көшбасшы және белгілі бір идеологиялық бағдардың өкілі ретінде сезінеді.

Ақындар түсінігіндегі «дін» дискурсы тар мағынадағы шеңбермен шектелмейді. Керісінше, ол имандылық, адамгершілік, отбасылық жауапкершілік, жастар тәрбиесі, әділеттілік, отаншылдық сияқты қоғам үшін іргелі құндылықтарды қамтитын кең өрісті ұғым ретінде түсіндіріледі. Айтыстағы уағыз-насихаттық шумақтар – діннің реттеуші қызметінің поэтикалық формада жалғасуы.

Дін қалай қоғамдық нормалар жүйесін қалыптастырып, жақсы мен жаманды, адал мен арамды, халал мен харамды айырып берсе, айтыскер ақындар да көпшілік алдында жыр арқылы «не дұрыс, не бұрыс» екеніне қатысты бағалау ұсынады. Бұл тұрғыдан қарағанда, айтыстағы «дін» тақырыбы қоғамдық сананы реттеу функциясының поэтикалық көрінісі болып табылады: ақындар жыры арқылы адамдар арасындағы қатынастарды, тіпті халық пен билік арасындағы диалогты реттеуге үлес қосуға тырысады.

Осылайша, қазақ айтысындағы «дін» дискурсы – бір жағынан, тарихи «діни айтыс», діни жұмбақ, Құран мен хадиске сүйенген уәж айту дәстүрінің қазіргі жалғасы болса, екінші жағынан, заманауи қоғамдағы рухани дағдарыстарға жауап ретінде қайта жанданған мәдени-философиялық құбылыс.

Қорытынды

Бұл мақалада қазақ айтысындағы «дін» дискурсы қоғамдық сананы реттеудің мәдени-философиялық механизмі ретінде қарастырылды. Көне айтыс үлгілері мен тәуелсіздік кезеңіндегі айтыс мәтіндерін, сондай-ақ қазіргі айтыскерлердің сұхбатқа

жауаптарымен қатар қамтыған талдау нәтижесінде айтыс кеңістігінде дін тек жеке тақырып немесе поэтикалық мотив емес, құндылықтар жүйесін бекітіп, «дұрыс–бұрыс», «халал–харам» шекараларын көпшілік алдында қайта белгілейтін символикалық алаң екені анықталды.

Зерттеудің мәтіндік және дискурстық бөлімі айтыстағы діни сұрақтар мен жұмбақтардың, Құран аяттары мен хадистерге сүйенген уәждердің, сондай-ақ уағыз-насихаттық шумақтардың тарихи сабақтастығын көрсетті. Шөже-Кемпірбай, Қабылиса-Таутан, Жүсіпбекқожа-Уәзипа сияқты айтыстардағы діни мазмұн бір мезгілде ақынның білімін сынау амалы, тыңдарманның діни сауатын толықтыратын сабақ және дұрыс сенім мен қате түсініктің шекарасын айқындайтын рухани сүзгі қызметін атқаратыны байқалды. Бұл дәстүр қазіргі сахналық және телевизиялық айтыстарда да сақталып, діни ұғымдар заманауи метафоралармен (ақпараттық технология, медиа кеңістік т.б.) ұштасып, бүгінгі аудиторияға жақын тілде түсіндіріледі.

Он айтыскер ақынмен жүргізілген тереңдетілген сұхбаттар айтыстың қоғамдық сананы қалыптастыру мен реттеудегі қазіргі рөліне қатысты ішкі көзқарасты ашып берді. Респонденттер айтысты насихат құралы, құндылықтар жөніндегі ашық диалог алаңы және белгілі бір деңгейде идеологиялық ресурс ретінде қабылдайтынын көрсетті. «Дін» тақырыбы олардың түсінігінде тек догматикалық не ағымдық шеңбермен шектелмей, имандылық, адамгершілік, отбасылық жауапкершілік, әділеттілік, ұлт пен тіл тағдыры сияқты кең құндылықтар кеңістігін қамтиды. Сонымен қатар ақындар діни насихаттың жоғары жауапкершілігін, теологиялық күрделі мәселелерде діни сауаттың маңызын ерекше атап өтеді.

Теориялық тұрғыдан алғанда, зерттеу қазақ айтысын фольклорлық жанр ғана емес, ұлттық діни сананы реттеуші мәдени институт ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. «Дін – құндылықтар кеңістігі», «айтыскер – насихатшы және көшбасшы», «айтыс – идеологиялық ресурс», «діни дискурс – реттеуші механизм» сияқты ұғымдық бөлімдер айтыс поэтикасы мен қазіргі қоғамдық процестер арасындағы байланысты жаңа қырынан түсіндіреді. Айтыс сахнасында дін дискурсы арқылы қоғамдағы құндылықтық бағдарлар талқыланып, халық пен билік, дәстүр мен модернизация, дін мен зайырлылық арасындағы шиеленістер поэтикалық формада қайта қаралады.

Жалпы алғанда, қазақ айтысындағы «дін» дискурсын мәдени-философиялық қырынан қарастыру айтысты ұлттық діни сананы бейнелеу ғана емес, оны қалыптастыру мен реттеуге ықпал ететін күрделі коммуникативтік кеңістік ретінде тануға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде дін мен мәдениет, дәстүр мен жаңашылдық, өнер мен идеология тоғысындағы отандық гуманитарлық зерттеулер өрісін кеңейтуге үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі

1 Бұлдыбай, А. Ақындар айтысының типологиясы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №3 (133). – Б. 157–159.

2.Тлеубердина Г. Т., Берікбол Т., Бөкен Г. С., Каналина Г. М. Қазіргі айтыстың тақырыптық және көркемдік ерекшеліктері // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. 2024. - № 3. – Б. 390–404.

3 Досанова К. Айтыс және имандылық // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. – № 2(136). – Б. 187–190.

4 Mursalimova N.; Oralbek A.; Aça M. Kazak halkının aitys sanatı // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – Cilt 15, Sayı 38. – S. 469–480.

5 Mursalimova N.; Aça M. Kazak akınlarının aytıslarında dinî değerler // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2025. – №113. – Б. 247–266.

6 Dubuisson, E.-M. Confrontation in and Through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // Journal of Linguistic Anthropology. – 2010. – Vol. 20, № 1. – P. 101–115.

7 Байтұрсынов, А. Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.

8 Керім Ш. Қазақ жұмбағы. – Алматы : Арыс, 2007. – Б. 272.

9 Кортабаева Г.; Мұратбекова Ж.; Кенжеғұлов, Н. Қазақ және ағылшын танымындағы діни жұмбақтарды интерпретациялау // Хабаршы. Дінтану сериясы. – 2023. – №3 (35). – Б. 77–86.

10 Мағауин, М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары: монография. - Алматы : Атамұра, 2006. – Б. 264.

Transliteration

1 Buldybai A. Akyndar aitysynyn tipologijasy [Typology of poets' aitys] // Al-Farabi atyndagy KazUU Habarshysy. Filologija serijasy. – 2011. – N 3(133). – B. 157–159. (in Kaz)

2 Tleuberdina G. T., Berikbol T., Boken G. S., Kanalina G. M. Kazirgi aitystyn takyryptyk zhane korkemdik

ereksheliktеri [Thematic and artistic features of contemporary aitys] // Torajgyrov universitetinin Habarshysy. Filologijalyk serijasy. – 2024. – N 3. – B. 390–404. (in Kaz)

3 Dosanova K. Aitys zhane imandylyk [Aitys and morality] // Al-Farabi atyndagy KazUU Habarshysy. Filologija serijasy. – 2012. – N 2(136). – B. 187–190. (in Kaz)

4 Mursalimova N., Oralbek A., Aça M. Kazak halkının aitys sanatı [The art of aitys of the Kazakh people] // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – Cilt 15. – Sayı 38. – S. 469–480. (in Turk)

5 Mursalimova N., Aça M. Kazak akınlarının aytıslarında dinî değerler [Religious values in the aitys of Kazakh akyns] // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2025. – N 113. – B. 247–266. (in Turk)

6 Dubuisson E.-M. Confrontation in and Through the Nation in Kazakh Aitys Poetry // Journal of Linguistic Anthropology. – 2010. – Vol. 20. – N 1. – P. 101–115.

7 Baitursynov A. Adebiet tanytkysh: zertteu men olender [Literary Studies: research and poems]. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b. (in Kaz)

8 Kerim Sh. Kazak zhumbagy [Kazakh riddle]. – Almaty: Arys, 2007. – B. 272. (in Kaz)

9 Kortabaeva G., Muratbekova Zh., Kenzhegulov N. Kazak zhane agylshyn tanymyndagy dini zhumbaktardy interpretacijalau [Interpretation of religious riddles in Kazakh and English cognition] // Habarshy. Dintanu serijasy. – 2023. – N 3(35). – B. 77–86. (in Kaz)

10. Magauin M. Kobyz saryny. XV–XVIII gasyrlarda zhasagan kazak akyn, zhyraulary: monografija [Kobyz melody. Kazakh poets and zhyrau of the 15th–18th centuries: monograph]. – Almaty: Atamura, 2006. – B. 264. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Ақниет Шынбергенұлы Жұбанышов — PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: akniet.zhubanyshov@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-5302-3364

Самал Мухаметалиқызы Каупенбаева — аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: Samal.Kaupenbaeva2@kaznu.edu.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2435-6912

Жаңыл Қайыржанқызы Мадалиева — философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhanna_madalieva@mail.ru, ORCID идентификаторы: https://orcid.org/0000-0002-3050-4301

Дана Бактубаевна Жаркимбаева — аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: Dana_3691@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9814-1340

Акниет Шынбергенович Жубанышов — PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: akniet.zhubanyshov@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-5302-3364

Самал Мухаметалиевна Каупенбаева — старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: Samal.Kaupenbaeva2@kaznu.edu.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2435-6912

Жаныл Кайржановна Мадалиева — кандидат философских наук, ассоцированный профессор, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, email: zhanna_madalieva@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3050-4301

Дана Бактубаевна Жаркимбаева — старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: Dana_3691@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9814-1340

Akniet Zhubanyshov — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: akniet.zhubanyshov@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-5302-3364

Samal Kaupenbaeva — Senior Lecturer, PhD Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: Samal.Kaupenbaeva2@kaznu.edu.kz, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2435-6912

Zhanyl Madalieva — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, email: zhanna_madalieva@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3050-4301

Dana Zharkimbayeva — Senior Lecturer, PhD Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: Dana_3691@mail.ru, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9814-1340

СОЦИОЛОГИЯ КАК ЖИЗНЬ...
(Поздравление с Юбилием)

Журналу Института философии, политологии и религиоведения «Адам әлемі» уже больше четверти века. Мы с большой радостью приветствуем решение учредить специализированный социологический журнал «SOCIOLOGY.KZ» и выход в свет его первого номера. В его подготовке самое деятельное участие приняла З.К.Шаукенова, академик, доктор социологических наук, профессор, общественный деятель, Ученый, Гражданин, Прекрасная Женщина, чей юбилей мы отметили в прошлом году. Юбилей Заремы Каукеновны стал поводом выразить уважение человеку, чья жизнь является примером профессионализма, научной преданности и высокой гражданской ответственности. Ее имя по праву занимает особое место среди ведущих социологов Казахстана, а ее творчество служит фундаментом для будущих поколений исследователей.

Редакционный коллектив журнала «Адам әлемі», который гордится совместной работой с Заремой Каукеновной, желает новому журналу Института попутного ветра в долгом плавании, а ей творческого долголетия для продолжения научного поиска – пути, сопровождаемого просвещением, новыми достижениями, научными открытиями, уважением коллег и благодарностью тех, кто черпает вдохновение в ее труде и личности.

Имя Шаукеновой З.К. известно не только в нашей стране, но и далеко за ее пределами. Событийность и судьбоносность на жизненном пути Заремы Каукеновны взаимосвязаны и взаимозависимы. Мудрые греки говорили, что одних судьба ведёт, других тащит. Судьба академика Шаукеновой благоволит ей, потому что она любит свою судьбу и сама ее делает. Мир ученых и мир науки – особенный, в нем невозможно состояться, если ты – не личность, если ты не обладаешь способностью быть ученым. Трудно стать ученым, еще труднее – настоящим. С Заремой Каукеновной это случилось. Теперь она претворяет в жизнь реальность социологии и социологическую реальность. Для нее социология стала не просто профессией, а просто жизнью.

Родившись в интеллигентной семье, где образование считалось основной ценностью, она с детства стремилась к знаниям, познанию не только мира, но и к пониманию людей. Путь в социологию, начавшийся с теоретических основ, становился все более прикладным, практическим, исследования становятся актуальными, востребованными обществом, охватывая широкий спектр значимых для человека и общества тем, таких как гендерное равенство и неравенство, миграция, политические, социальные, религиозные измерения общественного сознания, идеологическое и социальное конструирование. Зарема Каукеновна всегда подчеркивает необходимость преемственности в социологической науке, огромное значение исторической традиции, настаивая на том, что именно они являются фундаментом для перспективных и форсайтных исследований.

Социология для профессора Шаукеновой Заремы Каукеновны - дело всей жизни, она считает ее и наукой, и методом, органоном (подобно Аристотелю), раскрывающим социальные проблемы, противоречия, болевые точки, помогая улучшить жизнь нашего

общества. Для того, чтобы изменить сознание общества, необходимо его, общество, понять. Когда-то Огюст Конт – основатель социологии – сказал, что социология – царица наук, с чем вряд ли согласились бы Аристотель и Гаусс, но с ним согласна Зарема Каукеновна, поскольку она считает, что за социологией прошлое, современное и будущее. Именно социологи ставят точки над «и», говорят социологическими фактами, выявляют точки бифуркации, «черных лебедей», открывают теории замкнутых областей смыслов, новых бедных, теории самоисполняющихся пророчеств. Социологи могут представить необычное в обычном, социальность в реальности и реальность в социальности. Нужно быть только настоящим социологом! Таким, как Шаукенова З.К.

Она умеет учиться у корифеев, быть благодарной своим учителям, руководителям и всем людям, с которыми она работала в разное время, дружить. Это качество доступно не всем. Она дружит с дочерью и внуком своей безвременно ушедшей научной руководительницы Нины Юрьевны Хрящевой, поддерживает отношения с преподавателями своей альма-матер Санкт-Петербургского государственного университета. Она почитает своих научных наставников – Матипуллу Салахатдиновича Аженова (его светлую память) и Кенеса Умбетжановича Биекенова. Особо чтит президента Ассоциации социологов Казахстана - Марата Муханбетказиевича Тажина. По приглашению директора Республиканского центра изучения общественного мнения Республики Узбекистан «Ижтимоий фикр» Рахимовой Н.Х. она участвует в ежегодных Чтениях имени известного узбекского социолога, академика Рано Ахатовны Убайдуллаевой. Ее особые отношения с известными социологами мирового уровня: Майклом Буравым, Сари Ханафи, Жаном Терентьевичем Тощенко, Владимиром Георгиевичем Андреенковым, Хаяти Тюфекчиоглу – искренняя, полифония единомышленников, доказывающих необходимость и своевременность социологии. К горькому сожалению, социологи понесли большую утрату, трагически погиб Майкл Буравой, но его идея о согласии и консолидации общества для Заремы Каукеновны является ключевой в постановке актуальных проблем нашего общества, в интеграции глобальных трендов социологии. Надо также сказать и о том факте, что безусловным сильнейшим фасилитатором в ее судьбе стал их семейный тандем с Сериком Тураровичем Сейдумановым, доктором социологических наук, профессором, академиком, ученым, государственным и общественным деятелем.

Зарема Каукеновна Шаукенова – одна из ярчайших представительниц современного казахстанского научного сообщества, видный ученый и общественный деятель, чья жизнь и профессиональный путь стали примером служения науке, обществу и государству. Ее биография – это история трудолюбия, веры в возможность позитивных изменений, научного потенциала и настойчивого стремления к развитию отечественной социологической школы, общественных институтов и научно-исследовательского имиджа страны.

Начав профессиональный путь в качестве практического психолога на одном из крупнейших промышленных предприятий страны, Зарема Каукеновна рано проявила способность видеть глубинные социальные процессы и тонко понимать природу человеческих отношений. Со временем эта внутренняя требовательность к качеству исследования, умение работать с людьми и стремление к аналитической точности определили ее дальнейшую судьбу в науке.

Поднимаясь по профессиональной лестнице, она прошла путь от молодого исследователя до руководителя крупных научно-аналитических структур: Института сравнительных социальных исследований «ЦЕССИ- Казахстан», факультета философии и политологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, Института философии, политологии и религиоведения, Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Ассоциации социологов Казахстана, внесших весомый вклад в развитие социологии, политической аналитики и кадрового потенциала Казахстана. Под ее руководством укреплялись исследовательские школы, формировалась новая культура экспертной деятельности, развивалась молодежная научная среда.

Шаукенова З.К. - знаковая фигура отечественной социологии, является автором мно-

гочисленных научных трудов и аналитических исследований, которые стали ориентиром для специалистов в области социологии и социально-психологических исследований. Ее работы отличаются глубиной, методологической выверенностью и редкой способностью соединять научную строгость с вниманием к реальной жизни общества.

Зарема Каукеновна, кроме того, в течение всего своего трудового пути неустанно делилась своим практическим опытом и научными разработками с молодыми поколениями научных кадров страны, преподавая в различное время студентам Карагандинского государственного университета им. Е.А.Букетова, Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева, Казахского Национального университета им. аль-Фараби.

В юбилеи принято подводить итоги: что сделано и как? Стоило или нет? Твой ли это путь? Много сделано, много славных дел, но большее еще впереди! Любимое выражение Заремы Каукеновны: Мысль материальна! – это не только о том, что мысли наши влияют на нашу жизнь, повседневность, это о более глубоком – о том трансцендентном, которое делает нас сильнее, человечнее, милосерднее, разумнее. Осознать эту силу мысли означает стать счастливой! Это удалось Вам, дорогая Зарема Каукеновна! Пусть и дальше материализуются все Ваши желания, надежды, помыслы! Ваши творческие идеи пусть реализуются в вашей неиссякаемой любви к жизни! В науке тоже много непредсказуемых черных лебедей, но пусть в ней будут только Белые лебеди предсказуемости научной ответственности, открытости, перспективности, такие как Вы. А мир науки пусть будет антихрупким, способным становится сильнее, впрочем, как и Женщина в науке!

Редколлегия журнала

ПАМЯТИ ВЕЛИКОГО ФИЛОСОФА
(18.06.1929- 14.03.2026)

«Мир может измениться только в том случае,
если мы изменим способ нашего общения друг с другом»
(Юрген Хабермас)

14 марта 2026 года ушел из жизни Великий, последний интеллектуал нашего времени, – Философ Юрген Хабермас, создатель теории коммуникативного действия, незавершенного модерна, конституционного патриотизма, диалога светского и религиозного, коммуникативной рациональности, теории о силе философкого аргумента, жизненного мира. Юрген Хабермас был философом, доказывавшим, что разум человека делает человека нравственным, а язык и общение – милосердным. Согласно Хабермасу, человек живет в двух мирах: мир системы (это власть, бюрократия, деньги) и «жизненный мир – Lebenswelt» – семья, культура, подлинная коммуникация; чтобы устоять в обоих мирах, нужны этика, коммуникативная рациональность, диалог. Философ утверждал, что религия хранит нравственный код, который должны представители светского мировоззрения понимать, интерпретировать в реальности постсекулярного мира. Верующие же должны признавать диалог, значение науки, демократических прав. И те, и другие – единое общество созидания культуры.

Знаменитая концепция Хабермаса «непринужденного принуждения лучшего аргумента» открыла возможность понимания социальных, экзистенциальных, политических процессов с помощью логических аргументов, доводов разума. Последователь Сократа, Платона, Канта, Гегеля, Юрген Хабермас был уникален в своей идее «идеальной речевой ситуации», человеческого разговора о высоком и обыденном в границах системы и жизненного мира – подчиниться аргументу не силы, не власти, а Разума и логики ради блага людей. Хабермас считал, что истина есть, и она возможна в разумном диалоге, философия всегда будет обладательницей статуса рациональности, духовности, коммуникативности. Мы благодарим великого Человека за его защиту философии, за его философское наследие, его честность, свободную рефлексию, за его проект незавершенного модерна как проект нофинальности человечества и интеллектуальной мысли. Это именно Юрген Хабермас ввел новый тип идентичности, в котором ценности демократии являются ключевыми. Это Юрген Хабермас сделал философскую полемику способом диалогического взаимопонимания. Его диалог с папой Бенедиктом XYI в 2004 году открыл новые перспективы диалога с религией. Тезис Хабермаса о том, что разуму необходимы духовно-нравственные ресурсы религии, завершили академический дискурс философии и религии, веры и разума, начавшийся еще в Средние века. Заочный диалог с Мишелем Фуко, дискуссия с Х.Г. Гадамером относительно герменевтики и объективности герменевтических процедур, привели к пересмотру классических методологических установок и поиску неклассических, нелинейных методологий, способных прояснять и решать философские проблемы современности.

Юрген Хабермас – представитель эпохи великих интеллектуалов, его вера в диалог, аргумент логического слова будут инструментами для коммуникации. Он утверждал, что ценности любви, дружбы, диалога, патриотизма, свободы, прав человека будут всегда незавершенным модерном. Публичность философа и публичность философии – это говорить и доказывать везде в публичном пространстве – право на справедливость и правду. Его незавершенный модерн – это философское наследие нам, чтобы творить, мыслить, размышлять, коммуницировать, аргументировать, поскольку философия – это рациональный разговор и коммуникативные действия, в котором лучший аргумент – непринужденнное принуждение, а свобода от принуждения – наш труд во имя себя и других.

Прощайте, великий Философ, прощайте, Профессор. Ваши идеи – бессмертны как незавершенный проект модерна, который мы продолжаем во имя разума, справедливости, свободы.

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады **Издается четыре раза в год**

Редакция мекен-жайы:
050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:
050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (г. Алматы)

Басылып отырған материал авторларының көзқарасымен редакция алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.

Журналда жарияланған материалдардың, деректердің, айғақтардың, тәсімдердің, сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың растығы авторлардың жауапкершілігінде.

Журналдағы деректерді пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме жасау міндетті.

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикуемых материалов.

За достоверность публикуемых в журнале материалов, сведений, фактов, схем, цифровых данных, рекламы ответственность несут авторы.

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка на источник обязательна.

Дизайн және беттеу: ***Л.Токтарбекова*** Дизайн и верстка

Теруге 03.03.2026 ж. берілді. Басуға 25.03.2026 ж. қол қойылды.
Таралым 118 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 12,12.
Тапсырыс № 87.

ЖК «Quick Print» баспасында басылып шығарылды.
Алматы қ., Алмалы ауданы, Төле би көшесі, 113 үй.

Сдано в набор 03.03.2026 г. Подписано в печать 25.03.2026 г.
Тираж 118 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 12.12.
Заказ № 87.

Отпечатано в типографии ИП «Quick Print»
г. Алматы, Алмалинский район, улица Толе би, дом 113.